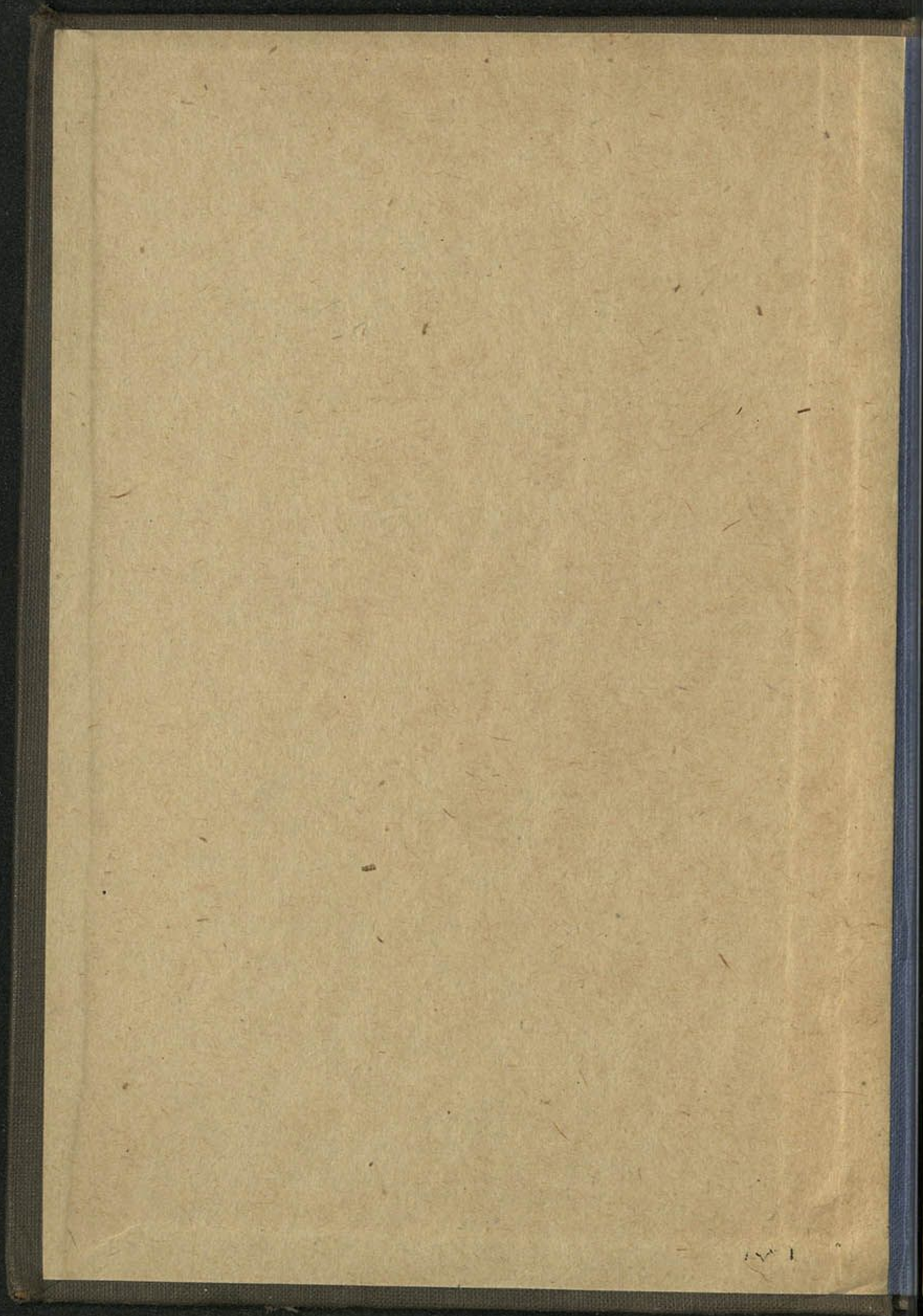
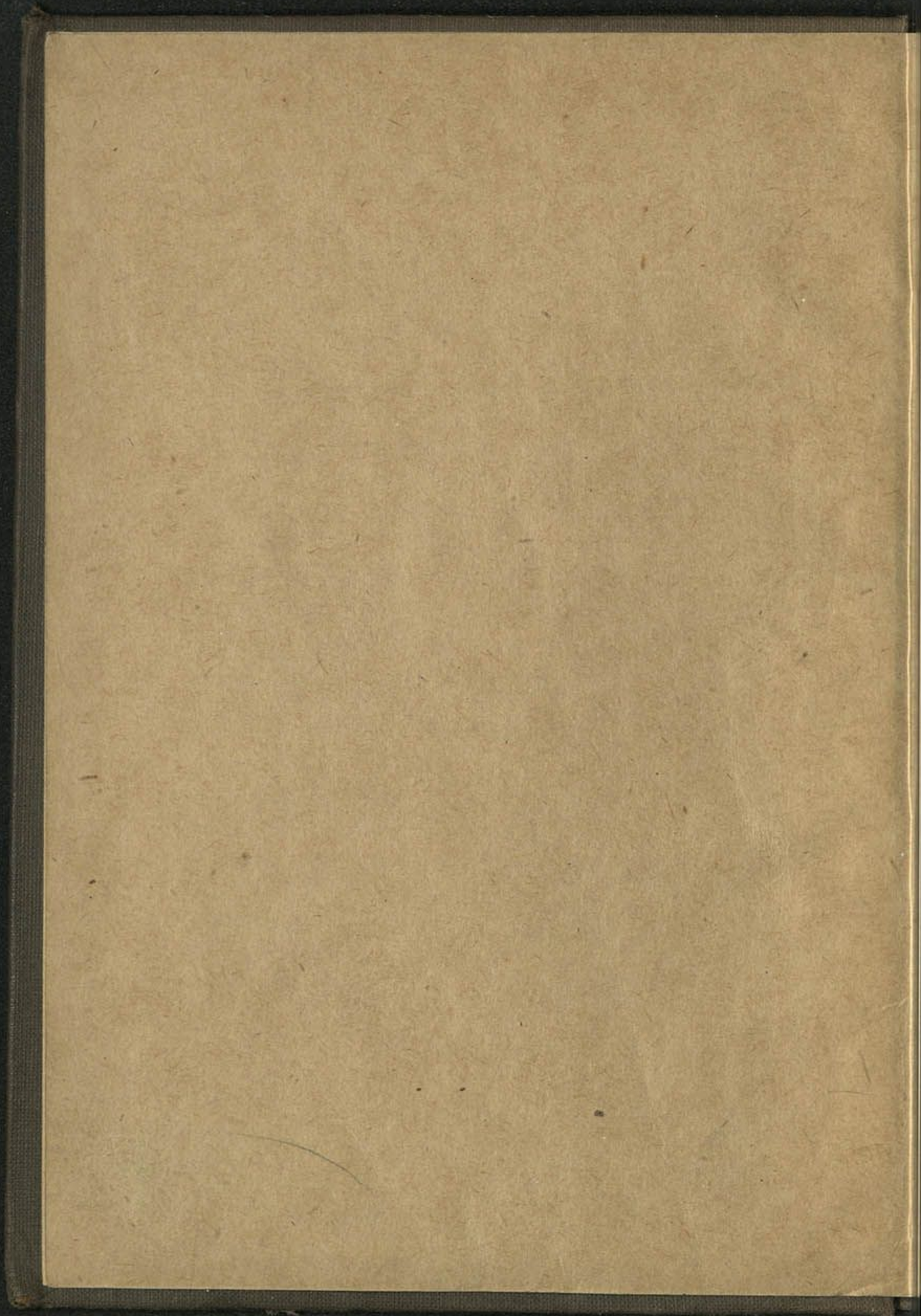

Ба 65731

Ба 44684

Б Г21

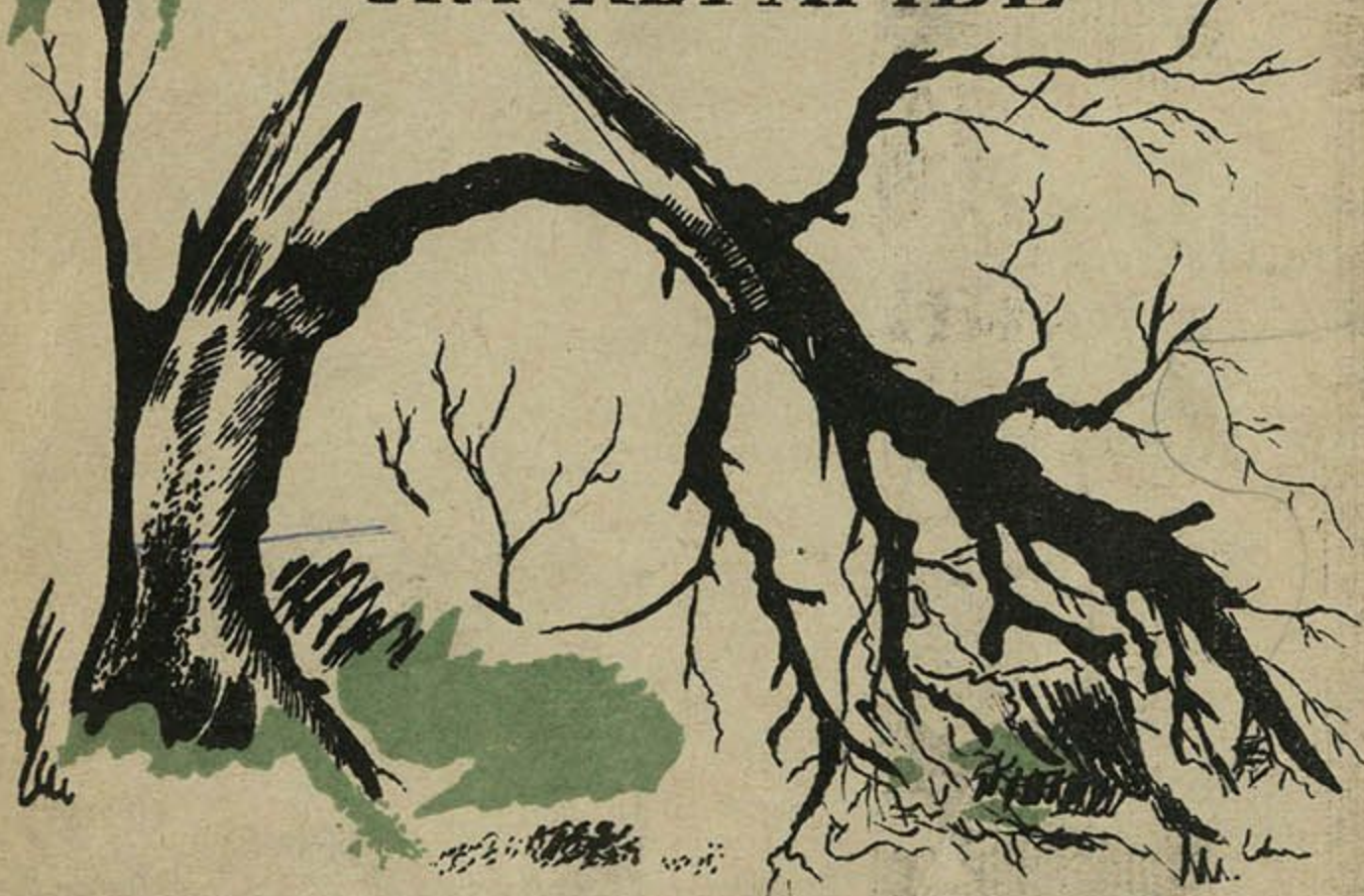
ЦІШКА ГАРТНЫ

СОКІ
ЦАЛІНЫ

роман у 3 квадрах

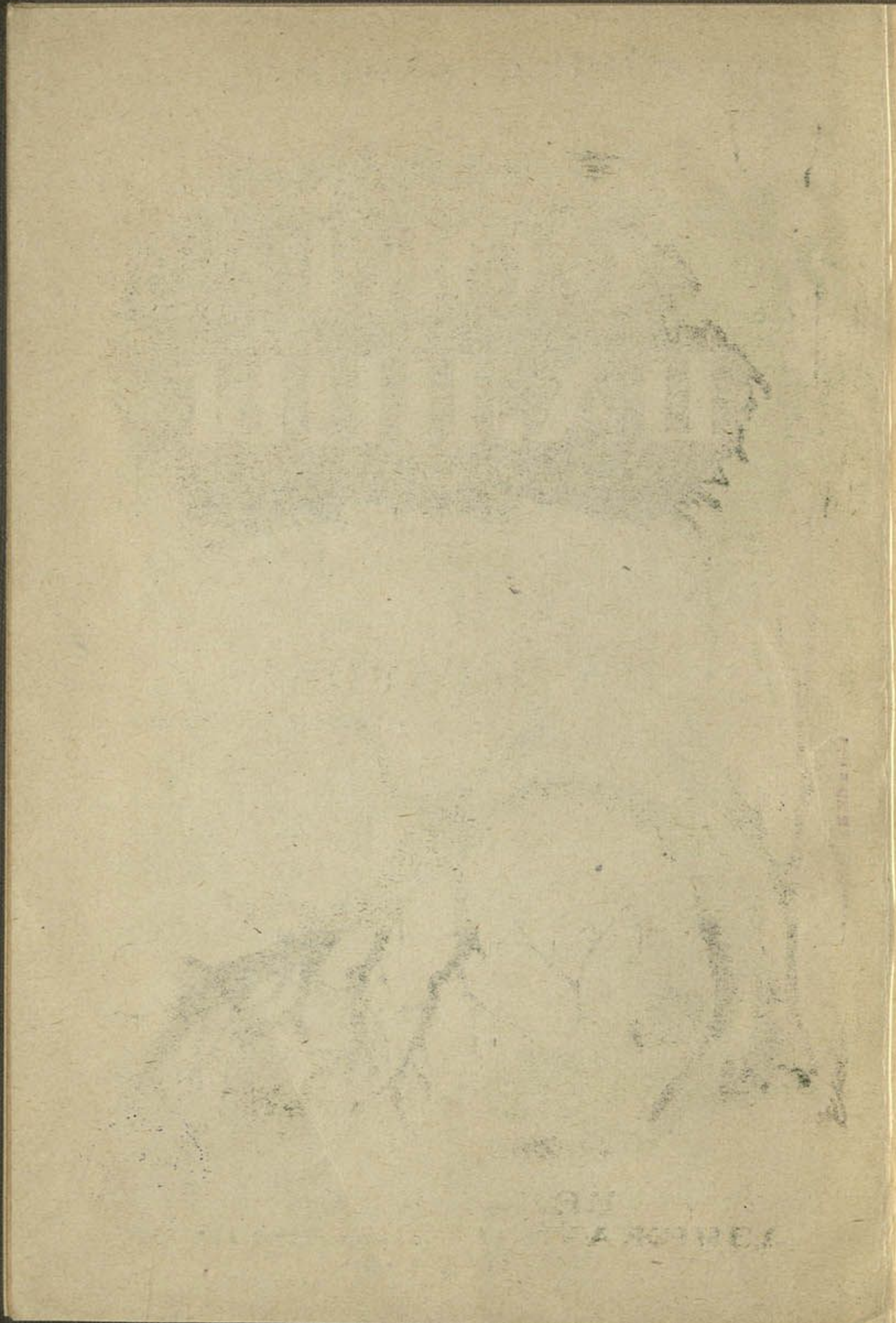
II

НА ПЕРАГІБЕ

БЕЛАРУСКАЕ
ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
МЕНСК, 1926

6 8731

Ба 65731

ЦІШКА ГАРТНЫ

СОКІ ЦАЛІНЫ

РАМАН У 3 КВАДРАХ

II

НА ПЕРАГІБЕ

Бел. еддзел
1994 г.

ДЗЯРЖАУНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
М Е Н С К—1926

К

36-52949 R

25.11.2009

Б. Д. В. № 29.

Галоўлітбел № 13904.

1-я Дзяржаўная друкарня. Заказ № 126. У ліку 4.000 экз.

ЧАСЬЦІНА ПЕРШАЯ

I

„Ах, як пераменчыва жыцьцё! Як выпадкова і мімалётна ў ім шчасьце! Выбухне нечакана, расквітне на момант кветкаю прыгожаю, абмые цябе сваім водырам, распаліць надзею, расшавеліць думкі, а потым... як са стромага берагу ў глыбокую яму, возьме й неміласэрна сапхне ў цяжкае, балючае бязвер'е... Ты мігам падаеш у бяздоньне на цьвёрды, сыры, смуродны глей... Вочы засьлепіць табе густы змрок, у душу тваю прасачыцца цягучая нэндза, стухнуць выбліскі яскравых надзей, заблутаюцца думкі, амярцьвее сэрца, з'алавянее нутро... азызае цела... Шэрай агіднай плямай гляне на цябе тухлая будзёншчына, з ліпкімі клапацімі, з хатнімі дробнымі, нуднымі абавязкамі... І ты ходзіш—ня ходзіш, думаеш—ня думаеш, жывеш—ня жывеш... Ня жывеш, а валочыш жыцьцё, як абавязак які, нібы ярмо цяжкае й непатрэбнае. Хочаш, сілішся кінуць узрокам наперад у наступнае, а ня маеш мажлівасьці падняць вочы, адкрыць гостры ўзрок і прарэзаць ім шэрую заслону безнадзейнасьці; а калі, здаецца, кінеш часам праз сілу адзін погляд за гэту сьцяну, то разам жахнешся ад тае цямлівасьці, якая гляне табе на сустрэч... У гэткія моманты ня жыў-бы, здаецца, на сьвеце, пракляў-бы сябе і ўсіх і адышоў-бы ў бок, каб не перашкаджаць другім... Але ў самы крытычны момант, у хвілю, калі ты рашаешся на ўсё, раптам ізноў варочаецца да цябе прамыністая надзея, кратае твайго сэрца, аджыўляе нутро і змацняе тваю істоту палкаю вераю ў шчаснае наступнае, у сілу вечнага, няўміручага жыцьця... Ты ўваскрасаеш, малодзішся і кожнаю кропкаю твае істоты цягнешся да жыцьця, да яго руху, як матылёк да сьвятла... Ах, здаецца, каб ды тая сіла волі, гарт, бунтоўнасьць, я-б стала гаспадаром жыцьця!.. Але, мабыць, усяго гэтага ў мяне бракуе, ці мо' ня добра

распрацавана яно, што я часта сумляваюся ў сваіх сілах, трачу веру... Так, ня было каму распаліць ува мне цвёрдую непакорнасьць, ня было каму разгойдаць маю непадлегласьць... Рыгор!.. Рыгор!.. Які нерашучы ён, які асьцярожны і ціхі!.. Я-ж ішла яму насустрач, я адчыняла перад ім скарбы свае душы, дапускала яго к ім, а ён... адхіляў усё гэта ад сябе... Чаму? Баяўся? Ня верыў мне ці асьцерагаў іх? Хто яго ведае—то яго таямніца... А можа я сама таму вінавата? Заслабая воляю? Падатная, уступная? Паддалася бацьком, уступіла іх волі, адгукнулася на іх забабоны ды загразла ў некім балоце... І гайдае цяпер мяне, як вецер галінку, а я пакорліва, бяссупрэчна хінуся пад чужою воляю... Што-ж бы мне было паехаць з Рыгорам, сьмела, сярод беллага дня, перадлюдна; спаліў масты за сабою—ды годзе. Ці-ж толькі тут, у гэтых Сілцох жыцьцё для мяне назначыла месца, ці-ж толькі дарога сходзіцца на Берагавым дварэ, ці наогул клінам сьвет сышоўся?.. Але адно, чаму-ж гэта мне Рыгор нічога не пасуліў, нават слова путнага не сказаў? Намякаў і баяўся. Ці не рашаўся, ці ня верыў? Ці не хацеў валэндацца са мною? Ну, а мне-ж то самой, як пачаць! Ня кінуцца-ж у дагонкі за ім, не ўхапіцца за полу яго жукеткі, як няпрытомная якая. Возьме й адкіне, як у Хвойніку тады... Ах, Рыгор, Рыгор, асмуціў ты маё шчасьце, зьбіў ты мяне з дарогі!.. А Лужкі?! Не, не, я трачу веру ў цябе... Хе-хе-хе! Хі-хі-хі!.. Ці-ж не насьмяянне было то нада мною самога жыцьця? Ох!..

Зося павярнулася на другі бок і раптам пачула жывы водгалас таго сьмеху, які атруціў ёй шчасныя хвілі ў Лужкох. У разгойданных думках, якія аблыталі яе хвілі разьвітання з Рыгорам, гэта было забыта, занядбана. Але трэба было думцы крануцца Лужкоў, як водгукі яго йзноў зазьвінелі ў вушох. Устала поўнасьцю балючае пачуцьцё тых перажываньняў, якія катавалі Зосю па дарозе да хаты пасьярастанья з Рыгорам: яна не магла спакойна ехаць,—ёй чулася, нібы за ёю той сьмех гоніцца неадступна. Пяяў драч у жыце, гукала перапёлка ў паплавох, а выходзіла адно й адно: Хі-хі-хі! Хе-хе-хе! Зося паганяла каня, сьпяшыла, а сьмех таксама не адставаў. А калі яна прыехала дамоў, то ён пераказваўся ёй ў скрыпе вешніц, у конскім рогаце, у кароўім рыку. І ўсё рабіўся наглейшым і дзічэйшым...

Зося паднялася і села вячэраць і ня мела магчымасьці падняць язык, каб вымавіць слова з бацькамі... Яе цягнула ў адзіноцтва, у цёмны куток.

— А ты ўсё чымсьці незадаволена ў нас?—гледзячы на яе хмуры твар за вячэраю, упікала маці.

— Хлеба не стае, беднай, ці голая ходзіць у нас, небарачка,—дадаваў бацька.

„А мо' яна хворая чым“, сумнявалася Тэклучка. А Зося маўчала, толькі ўздрыгвала ад кожнага слова бацькоў, чуючы асьмяяньне сьвятога сьвятых свайго сэрца, ліхамыснае ўтураваньне дзікаму сьмеху ў Лужкох: Хі-хі-хі! Хе-хе-хе!

— Дакончыла зябіць?—ня гледзячы на дачку, чарстым тонам запытаў Мікола, калі Зося вылезла з-за стала і пашла ў сенцы.

— Дакончыла,—скорамоўна, ціхім голасам адказала Зося на парозе, ня думаючы і ня цікавячыся, да толку гэта ці не, пачулі яе бацькі ці не пачулі, здаволіў іх яе адказ ці не. І пераступіла парог у сенцы, дзе было цёмна й халаднавата. Падышла да ложка й па раз паложанаму парадку прынялася слаць пасьцель, сьпяшаючы й забываючыся, што робіць. Паслаўшы—паціху пачала разьдзявацца: перш скінула кофтку, злажыла яе, падвесіла на сьпінцы ложка, пасля крыху пастаяла, падумала і зьняла спадніцу; здымаючы, прытуліла рукою сарочку ў стане і раптам пачула лёгкую вільгаць. Жах прабег па ўсёй яе постаці і гостраю калючкаю кальнуў у сэрца... „Ах“, сьціснуўшы зубы, у распачы прашапталала Зося і ў нейкім дзікім пудзе ўскочыла на ложак, утулілася з галавою ў падушку і мо' з поўгадзіны перасьмейвала чуты ў Лужкох сьмех: Хе-хе-хе! Хі-і-ха-ха! Га-а-га-а! Хе-хе-хе! Хі-і-ха-ха! Хе-хе-хе!

Гэта пачулі ў хаце і сумеліся. З газьнічкаю ў руках усе трое, Марта, Мікола і Тэклучка, нашароханыя, выбеглі ў сенцы, ціхутка падышлі да ложка і адкрылі коўдру: Зося спакойна ляжала, заплюшчыўшы вочы, і ціха, чуць прыкметна сапла.

— Яна, пэўна, сосну гаварыла,—сказаў Мікола.

— Мабыць, што так... Хоць з ёю яшчэ гэтага не здаралася пакуль,—сумелася Марта.

— Мала што... Я думаў, крыў чаго, яна нездарова, а то-ж спакойна ляжыць.

— Блаславі цябе госпад!—перахрысьціла Марта Зося і паправіла на ёй коўдру:—хай сьпіць спакойна, хадзем у хату, хадзем.

Усе ўтраіх пакінулі сенцы; але толькі пасьпелі зачыніць за сабою хатнія дзьверы, як Зося нанова заварушылася: яе ня браў сон, рабілася душна й моташна; яна перш скінула з сябе коўдру, пасья йзноў напяла яе, некалькі разоў перавярнулася з боку на бок, то згіналася ў дугу, то выпроствалася. Нарэшце, ужо за поўнач, саматугам сьцішылася, моцна сьціснула вейкі вачэй, затуліла пальцамі вушы.

У надышоўшай цішы лёгкім шамам расплыўся лясны шэпт дзярэў, заплюхалі мерныя хвалькі люстранага возера. Нібы пялі яны ціхую калысную песьню, навяваючы Зосі салодкі, ап'яняючы сон.

Зося паціху засынала.

II

Аўторкам, у дзень Рыгоравага ад'езду, Зося прачнулася крыху пазней, чым прачыналася заўсёды: бацькі пазволілі ёй даўжэй паспаць, бо пільнай работы пакуль ня было. Зяб быў скончаны, а да касавіцы аставалася досыць часу. „Няхай пасьпіць, пакуль можна“, судзіла Марта: „а то падыдзе касавіца, тады не засьне й хвіліны лішняе“.

Аднак, мацерына ільгота мала паспрыяла Зосі; другімбы разам, у іншы час, калі-б Зося была спакойнаю, нерастрывожанаю, то кожная хвіліна пашла-б ёй на карысьць, а так Зосі і ноч здалася занадта доўгаю, куды-ж там спаць яшчэ і раніцаю. Праўда, прачнуўшыся, яна чулася стомленай, разьбітай, нявыспанай: некі цяжар душыў голаў, мярцьвіў цела, кідаў на сударгі. Зося нясьціханна пацягалася, зяхала. У яе галаве блуталіся адрыўныя рознастайныя думкі, а ўнутры нібы сядзела некалькі шашаляў, якія шчыра тачылі яе сэрца. Ніяк нельга было ўлежыць; але, разам з гэтым, Зосі не хацелася і ўставаць з пасьцелі—як-бы хтосьці прыкаваў яе да ложка...

Гэткім чынам Зося праляжала каля дзвёх гадзін.

Тымчасам у сенцах павіднела: праз закратаванае акенца ўлілася вузкая палоска сонечных праменьняў, якія блішчаючаю залацістаю стужкаю працягнуліся ад сьцяны ажно да ложка, апаўшы дробнымі лёгкімі іскаркамі на Зосін твар. Праз сітца праменьняў мігаліся шустрыя мошкі, зрэдка калыхаліся камары і раз-по-разу перарэзвалі яго суцэльнасьць чорнымі ніткамі мухі. У сенцах было ціха-ціха. Гэта Зосю асьвежыла, прыдало бадзёрасьці і жывасьці: знашлася ахвота падняцца, сыйсьці з ложка і брацца за якую-небудзь працу... Але за якую працу? Зося задумалася, памаўчала з хвіліну, пасья адкінула думку і здаволена ўсьмінулася. Зусім не да будзённых інтарэсаў было ёй у гэту хвілю.

Перад ёю занасіліся ружовыя надзеі, жаданьні; паўсталі цікавыя ўражаньні. Зьлітным, суцэльным шэрагам вырасьлі перад Зосяю жывыя адбіткі яе спатканьня з Рыгорам,—хвойнік, кусты, вавёрка, пацалункі і... словы, словы к Рыгору... (Лёгкі ўздрыг і няпрыемнае пачуцьцё на хвіліну кранулі Зосіна сэрца... Але ў яе знашлося сілы заглушыць усякія азнакі сумаваньня, і яна вярнулася да сьветлых успамінаў). І перад ёю раптам усталі Лужкі, зялёная паплавінка, папар навакола, курган... Вось набліжаецца Рыгор, яна супыняе ворыва, чакае... сэрца замірае... Рыгор падыходзіць, і ўдваіх з ім цешацца, як птушкі, лашчацца; яна хінецца да Рыгора, закіпае бурліваю прагаю неабмежнае ласкі, зьліваецца з ім у вадно суцэльнае... Вось, як цяпер, чуе яго цёплае дыханьне, ловіць пасьпешны бой сэрца і... тане ў хвалях кіпучага шчасьця...

Зося заплюшчыла вочы, замерла ў спакоі, каб паўней уваскрасіць нядаўнія часіны каханьня, як раптам у яе вушы ўрываецца гостры, калючы сьмех: Хі-хі-хі! Хе-хе-ха-ха!—паднімае яе з падушкі, неміласэрна трасе яе постацьцю.

Зося ўстала на калені, хапілася рукамі за голаў, сьціснула зубы і ўся ўскіпела ад нявыказнай злосьці. Стук дзьвярэй вярнуў яе к рэчаіснасьці: яна адварнулася к дзьвярам, паглядзела,—то ўвашла Тэклячка.

— А, ты ўжо ўстала, Зося?—запытала дзяўчынка, нібы ўнесеная ў сенцы сьвятлом яскравага раньняга сонца:—а я ўжо йду будзіць цябе. Мама ў гародзе рве зельле...

— Зачыняй дзьверы, я ўстану,—адказала Зося.

Тэклучка ўзялася за клямку й ціха павяла з сабою дзьверы, любуючыся тым, як яны заграбалі за сабою ўпушчанае пры адчыненні сьвятло, вымятаючы яго йзноў на двор.

— Як адзенешся—пазаві нас,—сказала Тэклучка, бразнуўшы дзьвярыма.

У сенцах ізноў стала цёмна. Зося саскочыла з ложка і выбегла на палойку праменьня, якое ўлівалася праз аконца. Выбегла й стала, як статуя, выпрастаўшыся і ўстраміўшы ў аконца вочы. Пастаяла, паглядзела. Пасьля адняла пагляд і правяла ім па сваёй постаці. Пацешылася бялізнаю рук, зірнула на грудзі, здаволена ўсьміхнулася. Далей прыгнулася, каб праверыць і ногі. І вось толькі каўзануў яе ўзрок паўздоўж кашулі, як мігам спыніўся на цёмна-рудой пляме ў поясе, якая выразна выдзялялася на белым полі кашулі. Зося ажно жахнулася, мігам адняла пагляд і хутка адскочыла ў бок ад сьвятла. У галаву стукнула пужлівая думка: „Як-жа будзе захаваць гэта ад мацеры? Што-ж будзе, калі яна ўгледзіць? Ой, што будзе?!“ Зося хапілася за голаў: „Не-э, яна не павінна гэтага бачыць. Не, не, не“. Зося ўтрапёна пабегла да ложка, увішна накінула на сябе спадніцу, кашульку, сяк-так, з большага, падабрала ўпоцемку пасьцель і хутка ўбегла ў хату. Сьвятло, напаўняўшае хату праз чатыры акны, абдало Зосяю й на момант асьляпіла яе. Зося спынілася ў парозе, пастаяла крыху, пасьля працёрла вочы і аглядзела хату. У хаце было ціха, чыста і прыемна. Усё было ўладавана на сваім месцы. Зосі кінулася ў вочы, што на кручку, які тырчаў у тыльнай сьцяне, нічога ня вісіць—гэта значыла, што бацькі няма ўдому. Яна падышла да мыцельнікавага акна, паглядзела направа ў канец двара, к паветцы—там воза ня было: значыць, бацька паехаў на поле. Чаго і што—Зосі ня цікавіла, абы яго ня было ўдому і некаму будзе раздражняць яе сэрца.

Ад акна Зося павярнула к печы, адкрыла засланку і дастала чыгунчык з вадою. Пасьля зьняла з гратаўкі паліваную міску, наліла ў яе вады і пасьпешна, нэрвуючыся, пачала замываць сарочку. Вада пырскала на лаўку, на зямлю, палівала ногі, заголеныя вышэй кален, белыя, як мрамур, пружыністыя, як сталь. Раз-по-разу, украдкаю, яна азіралася то на адно, то на другое акно, спынялася мыць і прыслу-

хоўвалася. Не падглядзеў бы хто, не падслухаў-бы. Не насць-цігла-б маці або Тэклучка. Нідзе нікога: ціха. Зося пасьпела вымыць і выкруціць кашулю, падмесьці хату і ўладаваць з пасудаю.

Як нібы-та тая, спакойна і важна прашлася некалькі разоў па хаце, пасья падышла к вулічнаму акну і паглядзела на вуліцу. Праз хат дзьве ўгледзела Вольку, якая сьпяшыла кудысьці з мяшком на плячы. „Ці не ка мне ўжо яна йдзе?“ падумала Зося ў голас: „бадай, у траву сабралася. Якая руплівая гаспадыня!“

III

Не заўважыўшы Зосі, Волька прашла ў двор і паглядзела ў акно.

— Заходзь, заходзь, ня ўзірайся. Я дома,—пазвала Зося.

— А я думала, што цябе нямашака ў хаце,—адказала з надворку Волька.

— А дзе-ж я буду?

— Мала дзе! Як быццам яна ўвесь час з хаты ня вылазіць!

— Усё-ж ня гэтак, як ты. Ты вельмі ўжо зарупілася.

— Трэба, бачыш, нічога не парадзіш.

Волька ўсьміхнулася.

— Ды яно так, але... усё-ж, галубка, зайдзі ў хату.

Волька адышла ад акна і накіравалася да дзьвярэй. Зося пасьпешна адварнулася ў мыцельнік і праверыла, ці чыста ўсюды ўсё. Прыкмеціўшы некалькі плямак непадсохшай вады на лаве, яна схапіла з-за комінку анучу і разоў пяць правяла ёю ў падазроным месцы. Пасья падбегла к люстэрку і паглядзела ў яго: усё было акуратна. Заплеценая каса з надвязанай на канцы блакітнай стужкаю паважна спускалася ўздоўж плеч. Пасамкі валос, нафуфыраныя сьпераду, брыжастаю тасьмою ўбіралі яе белы, крыху стомлены твар; насьпех адзетая спадніца й кашулька сьведзьлі аб лёгкай на гэты раз нядбаласьці Зосі. Аднак, у агульных рысах яе фігуры, стройнай і цікавай, вызначалася сьвежая малажавасьць і рэзвая лёгкасьць, якія рабілі яе зусім ма-

ладзенькай дзяўчынкай, зусім непадобнай да стараннага аратага і жняца.

— Што ты ўглядаешся так пільна? Харошая ўжо, харошая,—пажартавала Волька, увашоўшы ў хату.

Зося здаволена ўсміхнулася і адказала:

— Ведаеш, ужо з гадзіну, як устала, а неяк усё ня было як і на сябе паглядзець.

— А, бачыш, я дык ужо пасьпела мяшок травы прынесці, ды вось ізноў сабралася йсьці.

— Я-ж кажу, ты ўжо завельмі рупная гаспадыня.

— Трэба, цудная ты! Вунь, маці нешта залегла з учарашняга вечару, дык хто-ж зробіць за яе?

Абое памаўчалі некі час. Карыстаючыся гэтым, Волька падышла к люстэрку і пацікавілася на сябе.

— Зосечка, што-ж ты ня кажаш? Я-ж проста, як страшыдла якое. І ты-ж падумай, у гэткім вось выглядзе, як цяпер... сустрэлася раніцою з Сёмкам... Х-ха-а-ха!

— З Сёмкам?! Няўжо? Каб цябе цяміла, як ты пасьпела! Ну, і спрыт-жа ў цябе.

Зося ў голас засьмяялася.

— Ты, вось, толькі й напраўду не падумай, што я знарок з ім угледзелася... Зусім нават не хацела гэтага. Нясу так, ведаеш, траву вулачкаю, а ён якраз тыц са сьценкі: „Чакай“, крычыць, „Волька“. Я-ж мусіла спыніцца. І гэтак удваіх разам прышлі дамоў.

— Нябось, нагаварыліся па дарозе досыць?..

— Вось толькі ня выдумляй, чаго ня трэба,—перабіла Зося Волька, адварнулася ад люстэрка й падбегла к акну.

— Гаварыла, то гаварыла,—інакшым тонам сказала Волька:—толькі зусім не аб тым, аб чым ты можаш падумаць. Гаварылі мы, калі хочаш ведаць... аб Рыгору.

— Аб Рыгору?!

Зося раптам змяніла міну на твары, вытарашчыла вочы на таварышку і настаражылася.

— Так, аб Рыгору, мая міленькая,—спакойліва пераказала Волька:—ты, пэўна, ведаеш, што ён сягоньня выязджае. Вось якраз яго Сёмка адвозіць у Ліцк.

Зося хоць і ведала, што гэтымі днямі Рыгор выяжджае, але тое, што яго ад'езд выпаў на сягонья, было для яе зусім раптоўным і неспадзяваным. І Вольчыны словы ўзварухнулі ўсю яе істоту.

— Няўжо такі сягонья?—як-бы ня хочучы верыць гэтаму, яшчэ раз пераканалася Зося.

— Так, так... А ласьне ён табе не сказаў пра гэта?

Зося смутным зрокам паглядзела ў акно.

— Я нават, прызнацца, і ня пытала ў яго...

— Ня пытала?

— Не, ня пытала... і таму, Волечка, ня пытала, што ведаеш, няма ніякае карысьці пытаць... няма карысьці, бо ўжо між намі пастаўлена загарадзь... высокая, шчыльная загарадзь.

Зося зрабіла міну, на якой адбіваўся глыбокі жаль.

— Загарадзь вырасла, а сэрца зусім ня хоча згадзіцца з гэтым; так і шукае сьцяжынкi, каб як-колечы абмінуць яе, абыйсьці... усё-ж мне Рыгор такі блізкі і дарагі, што ніяк не магу згадзіцца з думкаю, што давядзецца з ім назаўсёды расстацца... Цягне да яго, цягне некая незьясьнёная сіла. Прызнаюся табе, сястрыца...

— Ды я добра ведаю, Зоська, што й казаць, але... прыходзіцца часамі з многім чым згадзіцца. Згадзіся...—парадзіла Волька, каб суцешыць таварышку.

— Вельмі, даражэнькая, цяжка згадзіцца...

Зося абняла Вольку абаруч, палажыла ёй на грудзі галаву і глыбока ўздыхнула. Волька спагадліва пагладзіла таварышку па галаве.

— І так сталася, што нават і пабачыць нельга на ад'ездзе; нельга палюдзку разьвітацца,—жаласьліва выказала Зося, стрымліваючы горнасьць.

— А ласьне, Зоська, ты яго ня бачыла з таго разу, як ён прыходзіў к нам на прызбу?—запытала Волька.

Зося адразу не знашлася, што адказаць. „Ці прызнацца мне ёй, ці схлусіць?“ падумала сабе і як-бы сумелася ад свае думкі.

— Прызнацца табе, сястрыца, адзін раз сустракалася з ім,—нясьмелым і няпэўным голасам адказала Зося:—толькі то ўжо мінула, адышло... і так хочацца, каб яшчэ сёньня...

— Дык хадзем правядзем яго! Што там глядзець на розныя перасуды! Каго і што баяцца? Плюнь на ўсё, і хадзем. Га, Зося?—выспрабавала Волька таварышку.

Але гэта Зосі не прыдало сьмеласьці і рашучасьці,—яе істота была прыбіта пачуцьцём распачы, баязьлівасьцю перад будучынай.

— Ой, што ты кажаш!—зьдзівілася Зося:—як-жа мне йсьці, аброчанай, закантрактованай... Гэта-ж калі ўгледзіць маці ці бацька, дык жыцьцё атруцяць; спакою ня будзе ні днём, ні ноччу... Дзе ты бачыла, Волечка.

Стук дзвярэй перабіў іх гутарку: Зося безнадзейна матнула рукою, нявесела ўсьміхнулася і, адступіўшыся ад Волькі на хату, хапіла рукамі за косы.

— Трэба косы паправіць,—ні к чаму выказала яна:— а то, глядзі, і я на пудзіла нейкае падобна.

— Так, завяжы лепш у куклу; хоць табе, памойму, куды лепш прыстае каса,—з свайго боку нядбайна адказала Волька.

Расчыніўшы дзверы нарасхлест, клубком укацілася ў хату рэзвая, вяртлявая Тэкля і, кінуўшыся да Волькі, абняла яе ў падоле.

— Дзень добры, Волечка!—пралепятала тоненькім пявучым галаском.

— Кінь патвораць, Тэкля,—пагразіла дзяўчынцы Марта, пераступаючы парог і здаволена сьмяючыся.

— Добры дзень табе, суседка!—з лёгкім жартам прывіталася Марта з Волькаю.

Волька адказала засаб абедзвюм.

Кожны дзень... не разарвацца...—выказала Марта, прысеўшы ў мыцельніку на лаўцы:—кормім, бачыш, двое падсьвінакаў, дык зелья, няўрокам, не набрацца. Ядуць, як-бы прорва на іх якая напала: па тры, па чатыры разы на дзень. Усю цяўку ды гічку перакормім зараз.

— Дык чаго-ж, абы елі; у нас таксама,—адказала Волька.

— А ласьне і вы корміце?—як-бы зьдзівілася Марта.

— Адно нейкае кормім; неўдалеч якаясь... Таксама паглумілі ўвесь гарод, а карысьці ні на капейку. Сёньня

вось, хадзіла ў бярозку, думала, мо' лепш есьці будзе, дык каровам прышлося аддаць... Вось, бачыце, убрындалася па пояс, гадка глянуць.

Марта нядбайна кінула паглядам на Вольку і нехаця засьмяялася.

— То нічога, што ўбрындалася, але работу зрабіла, а наша Зося кагадзе з пасьцелі. Бацька з ранку паехаў у лес за ламаччом, а я сабе думаю, няхай Зося гадзінку пасьпіць.

— А цяпер вам крыўда,—папракнула Зося і адварнула к акну.

Марта, як-бы хто яе штырхануў, падскочыла на месцы, замахала рукамі, зачырванелася ўся, як бурак, ды вокрыкам сказала:

— Бяда, Волечка, нам з ёю. Слова нельга сказаць: так і ўскіпіць, як смала на агні; ці робіш ёй лепш, ці старалешся для яе—хоць-бы што; усё ёй нечага мала, усё ёй не дастае чагосьці... Чакай, галубка,—памахала Марта пальцам у бок Зосі:—пабачым, як будзе табе ў Берагоў; як Беражыха будзе табе дагаджаць. Ці дасьць табе Васіль гэткую волю, якую ты маеш у бацькоў...

Марцін крык напалохаў Тэкчэчку; дзяўчынка адышлася ад Волькі, села на лаўцы каля польнага акна і штосьці ціхутка замарматала сабе пад нос... Зося-ж мігам адварнула к акну, здрыганулася ўсёй постацьцю і зласьліва адказала мацеры:

— Так, вас ужо загадзя цешыць, што Берагі мяне сьціснуць у кулак. Цешцеся!.. Мабыць, дзеля гэтае пацехі знарок і ўліхаеце мяне ў тое пекла... Няма чаго казаць, добрыя бацькі... Слухай, вось, сястрыца,—абярнула Зося да Волькі:—пэўна, і твае бацькі тое робяць?

Волька змаўчала: ёй было ніякавата слухаць хатнюю сварку; нібы не заўважваючы нічога, яна стала перамігвацца з Тэкчэчкаю, вырабляючы пальцамі рук розныя хвігуркі; а калі Марта і Зося прыціхлі, Волька ўстала з месца і вышла на хату.

— Трэба йсьці дахаты, а то там без мяне нічога ня будзе,—і намерылася йсьці ў дзьверы.

Тэкчэчка саскочыла з лаўкі і пераняла Вольку ў дзьвярах, хапіўшы яе за руку.

— Пагуляй, Волечка.

— Ды пагуляй!.. Вельмі, падумаеш, ты патрэбна ў хаце. Так-то мацяркі бяз вас і не абыходзяцца ніколі,—суха вымавіла Марта.

— Дык, ведаеце, цётка, ня то, каб не абышліся, але нешта мама сёньня нездарова; з самага ранку ляжыць.

— Ласьне? Што-ж гэтае з ёю?—спагадліва запытала Марта.

— А хто-ж яе ведае; на колкі ў баку скардзіцца.— адказала Волька і вышла з хаты.

Зося правяла Вольку ў сенцы, вярнулася ў хату і маўкліва ўгледзелася ў покуцьнае акно. Тэклучка падбегла да стала, ухапіла кавалачак хлеба з-пад абруса і выбегла з хаты. Марта, нахмураная і злая, прымасьцілася ў запечку крышыць зельле.

Хвілін дваццаць у хаце было ціха. Пасьля Марта пераврвала маўчанку, спакойліва запытаўшы Зосю:

— А ты-ж хаця ела што-колечы, дачушка?

Зося не адказала.

— Чуеш, Зося, я да цябе: ты ела што?—яшчэ ласкавей выказала Марта.

— Не, нічога,—чорства адказала Зося, не адварочваючыся ад акна.

— То бяры, во, еж; я дам, чуеш, Зося? Хадзі к сталу.

Зося перш думала яшчэ паўпірацца, каб гэтым, як найгорш, дадзець мацеры, але тут-жа перадумала і нехаця, падкрэсьліваючы незаўважлівасьць да яды, падышла к сталу і моўчкі прысела. Марта адварнулася ад зелья і падала Зосі сьнеданьне.

— Зьясі гэта, то яшчэ дам,—сказала пры гэтым. І, крыху памаўчаўшы, дадала:

— А перад вечарам, дачушка, пайдзі ў палеткі ды назьбірай якое травы каню; бацька прасіў цябе гэта зрабіць.

— Добра,—скрозь зубы адказала Зося, як-бы ня чуючы, аб чым яе маці просіць.

Але праз хвіліну яна раздумалася і прасьвятлела тварам. „А й добра якраз; пайду ў траву не ў палеткі, а ў пасеку, к Ліцкаму шляху; мо‘ й прыпільную, як будзе ён ехаць. Хоць здалёк, хоць на хвігуру ды пагляджу яшчэ раз“. Гэта

думка паціху цалком завалодала Зосяю, выбіла з яе галавы ўсе іншыя думкі, захапіла ўсю ўвагу. За ядою Зося плянавала, як і што ёй прыстроіцца так, каб не прапусьціць Рыгоравага праезду, куды і што пайсьці і з якога месца лепш паглядзець на яго, калі ён будзе ехаць.

IV

Ад сьнеданья да моманту, калі Зося сабралася йсьці ў траву, цэлых сем гадзін прашло зусім няпрыкметна для Зосі: пакуль яна прыбрала сенцы, абгледзела гарункі ў скрыні і залатала кашульку, сонца перашло за хату і пачало сьвяціць з заходняга боку. Зося яшчэ выбегла ў гарод і на-рвала сьвіньням на вечар гічкі, пасья стала зьбірацца. „Пакуль зайду паціху, дык якраз будзе час“, рашыла яна і запытала ў мацеры:

— А дзе мне ўзяць мяшок?

Марта знашла ў запечку канапляны мяшок і падала яго Зосі.

— Не старайся ўжо, дачушка, каб поўны нарваць; колькі знойдзеш, абы было на раз падкінуць каню,—выказала яна дачцэ.

Зося нічога не адказала: забрала мяшок і спакойліва вышла з хаты. На вуліцы яна прыцішыла хаду і няўпрыкмет паглядзела ў бок Рыгоравай хаты.

На вуліцы было ціха: каля хат, на прызбах і сярод вуліцы ў пяску забаўлялася некалькі дзетак. Сталага—ня відаць было нікога.

Толькі на канцы вуліцы, пры завароце да студні, Зося здалёк угледзела, як Волька чэрпала ваду. Асьцярожна, туплячыся к платом, яна падкралася да Волькі ззаду і нечакана для той выгукнула:

— Дзень добры!

Волька сумелася і раптам адварнулася да Зосі.

— Зоська, ці-ж можна так! Зусім перапалохала ты мяне.

— Да мо' не памрэш?—жартам адказала Зося.

Волька перамяніла голас.

— Так, можа і выхаю сяк-так,—і, каб перамяніць гутарку, запытала Зосяю:—а ты-ж куды гэта к вечару?

— А вось маці паслала па траву.

— Ага! бачыш і сама клапацліваю стала, а то бо ўпикала мяне...

— Мяняецца становішча: рана ты, а к вечару я...

— Апроч гэтага, табе, як той казаў, трэба на сходзінах папрацаваць на бацькоў; як кажуць, адрабіць за пабыўку ў іх,—пажартавала ў адказ Волька.

Але Вольчыны словы прыняла Зося зусім не за жарты: яны гостраю калючкаю прашлі ў яе сэрца.

— Ай, Волечка, табе жарты, а мне плач,—адразу пасумнеўшы тварам прамовіла Зося:—сходзіны... Ты ведаеш, даражэнькая, што мне гэтыя сходзіны—у магілу сходзіны. Ня ведаю, як я перажыву іх, як прыміруся з імі... Ведаеш, сястрыца, як працівілася я, як упіралася супроць бацькоў, але—сілы не старчае: да таго настроіліся, што нічым не можаш; гаварыцца не даюць. „Мы—кажуць абое—добра табе хочам, шчасьця й славы шукаем, а ты яшчэ працівішся“. Шчасьце, слава, дабро! Ну і пераканай іх, калі хочаш... Прызнаюся табе, Волечка,—Зося сьцішыла голас і аглядзелася вакол:—доўга думала аб тым, як-бы ўцячы; кінуць-рынуць усё—і хату, і бацькоў, і ўцячы ў горад, усьлед за Рыгорам. Але, падумай, галубка, што-ж я зрабіла-б там, каб, чаго добрага, ды Рыгор адхіліўся ад мяне? А гэта гатова-б быць—паглядзі, няхай-бы ён запрапанаваў мне наконт гэтага, дык—ні слова. Намякала колькі разоў, а ён усё наўпалоў, нерашуча неяк скажа: „Чаму не“,—і маўчыць. Разумеў яго, як хочаш. Міжвольна бярэ сумненьне. І я так мучуся, так пакутую ў заблутаных рашэньнях і плянах, што ня ведаю, к чаму ўсё гэта прывядзе. Куды йсьці і на вошта рашыцца? А, тым часам, бацькі клапацліва і ўважна даплятаюць свае пляны, больш і больш заблутваючы мяне імі... Ты-ж падумай толькі, якаво яно сталася. Проста ніякае рады няма выйсьці з гэтага становішча.

Волька пільна слухала Зося, абапёршыся рукамі на кручкі і толькі раз-по-разу аднаслоўна вымаўляла: „Так, так, але, але. Вядома, што праўда“. Яна шчыра шкадавала Зося, лічыла яе няшчаснай і пакутніцай і адначасна радавалася таму, што яе, Вольчына, доля зусім іначай складаецца. Што-б яна, Волька, рабіла, каб з ёю здарылася тое, што з Зосяю,—

Волька не магла сабе выясніць, настолькі заблутаным і цяжкім здавалася ёй становішча Зосі. І Вольцы стала горна на сваё бясьсільле, на нязнаньне, як і што парадзіць таварышцы на яе скаргу і крыўду. Ці кідаць Зосі бацькоў ды ўцякаць у горад да Рыгора, ці скарыцца ёй бацькавай волі і рахмана йсьці насустрэч свайму лёсу. О, каб гэта можна было як-колечы зьвязаць гэтыя дзьева дарогі! А то—там каханьне, шчасьце і разам—беднасьць, недахват, праклёны бацькоў; а тут—дастатак, багацьце і да адваротнасьці нялюбы чалавек, цёмная незьясьнёная будучына. Як тут угадаць, каб даць правіловую парадую—няведама: скажаш адно, а выйдзе горай—тады ўся на табе адказнасьць. Гэта-ж не для сябе... І Волька маўчала, гледзячы Зосі ў вочы, у вочы, якія прагна чакалі ад Волькі рашучага адказу.

— Ведаеш, Волечка, начама ня сплю, а ўсё думаю ды думаю,—не дачакаўшыся ад таварышкі ніякае супакойлівае парады, выказалася Зося.—Сёнешнюю ноч, дык, паверыш, ледзьве перабыла; усю мяне агарнула страшэнная нудота, бяссоньне, неспакой, цяжкае разувер'е. Восць так і ные ўсё цела, тузаюць сударгі, галава ажно разрываецца ад блутаных калючых думак; кідае ў пот, у жар, то ў холад розныя страшныя зданьні верцяцца перада мною... І цялуткую ноч...

— Зоська,—перабіла разжалабеная Волька:—а ты, сястрыца, і сапраўды неяк пагоршала за апошні час; зьмізарнела, апусьцілася... Даражэнькая мая, дальбог-жа я ня раджу табе так прымаць усё гэта глыбока да сэрца... Што-ж, жыцьцё цяжка перамагчы... Ды к гэтаму, хто яго ведае, а мо' і лепш будзе так, як бацькі мяркуюць... Усё-ж бацькі, няўжо-б яны сьвядома, беспасагна аддавалі сваё дзіця на зьдзек? Падумай сама... Набярыся, галубка, сілы, загартуй сэрца і стань вышэй усяго.

Волька мерылася яшчэ далей гутарыць у гэтакім-жа кірунку, але раптам сумелася і падумала: „Ці ня прыме мае гэтыя словы яна за парадую? Прыме, паслухае мяне, а пасья... Не, ня буду больш гаварыць“.

І Волька замаўчала, паглядзела ў бок Берагавае хаты. А Зося, прагна хапіўшыся за словы таварышкі, глыбока задумалася над імі... Дзяўчаты некалькі хвілін пастаялі адна перад другою моўчкі, не рашаючыся ніводная першаю абар-

ваць маўчанку. Зося кранулася ісьці, але рэзвая, перамешаная з зычным сьмехам гутарка маладзіц, якія з вёдрамі на плячох паказаліся з-за Цішкавае хаты, супыніла яе; маладзіцы ішлі па ваду. Дзяўчаты разам аглянуліся на іх, і Зося адступілася ад тыну, а Волька ўзяла на плечы вёдры.

Паднялі выпадковую гутарку.

— Застаяліся мы,—прамовіла Волька.

— А там, у хаце, нябось, вады чакаюць.

— І трава сама не набярэцца; ідзі, галубка.

Зося павярнулася і пашла ўподбежкі, думаючы адно: як хутчэй дабегчы да гасьцінца і там, зьбіраючы траву, прывартаваць Рыгора. Вышаўшы ў сьценку, яна на хаду падаткнула спадніцу вышэй, ажно агаліла да кален ногі; перавязала хустачку на бабку; сьпяшыла і не азіралася назад, мераючы паглядам уперадзе сябе; раз-по-разу набівалася пальцамі на камяні, праколвала ногі на стырчакі, але не зважала на гэта, адказваючы на першы боль нэрвовым ох-сы-ы-і...

З гэткім пэнтам Зося прабегла ўсю сьценку, павярнула да скрыжаваных дарог, абагнула іх і пакіравала ў бок пасекі. Парупіла азірнуцца назад. Якраз адгэтуль відаць добрую палавіну Сілцоў. Зося акінула вокам шэрыя хаткі між зялёных купак садоў, спынілася на царкве і тут-жа адварнулася ўправа, на гасьцінец, які цягнуўся шырокаю ламанаю стужкаю далёка, к Жмыгінскаму лесу. Зося ішла мяжою, між зялёнага, блізкага да каласаванья ячменю. Яе абдавала густым салодкім водырам зяленых палёў; наганяла бадзёрасьці і маладога дзявочага задзёру. Усё выглядала ў ружовай хварбе, прыемнай для вачэй і асьвяжаючай нутро. Нельга было спыніцца вачыма на адным месцы,—яны разьбягаліся ўва ўсе бакі. У гары насіліся жаўранкі, ападаючы нізка-нізка к ярыне, а пасьяля строма варочаючыся назад, у чырвоны промень сонца. То сям, то там, па прадоўжных і папярэчных сьценках праяжджалі на хурманках ці праходзілі пехам у белых сарочках земляробы. Зося прыкмячала ўсё гэта як-бы міжвольна, нехаця, мяльком, стараючыся ня спусьціць вачэй з гасьцінца. Усьцяж яго разгону, наколькі сягала вока, то ўперад, то ў бакі пралятаў яе пагляд, нібы каго ловячы ці ганяючыся за кімсьці. Але Зося нічога не магла прыкмеціць на ім: шэрая шырокая стужка яго не выдзяляла на сабе ніякае чорнае

плямінкі. Гэта пачало Зосю нэрваваць, дрэнчыць. „Ці толькі не праехаў ён?“ задавала яна сабе пытаньне. „Пакуль я стаяла там з Волькаю, ды пакуль дабегла сюды, бадай што Рыгор прамінуў Масткі і апынуўся ў лесе... Ах, ліха надало мне спаткацца з Волькаю, ужо-б даўно я была тутака і не прапусьціла-б Рыгора... А цяпер—прапала... Як назнарок усё ідзеца да аднаго... Так“...

Зося спынілася, не дабегшы да Масткоў, адняла пагляд ад гасьцінца, глыбока задумалася. Вочы самі сабою апусьціліся кнізу, на зелень травы, на палавую мятліцу, якая выбівалася з гушчы травінак і цягнулася ўгору, на казачкі-венічкі, на жоўтыя гаршчэчкі, на высокія цыбастыя кравянкi. Босыя запыленыя ногі абняліся мяккім пухам травяністых інталяжаў. І лёгкім лунем паднімаліся з гушчы поплаўнай травы, з прыкра-зялёнага яе мошасту нарысы суботніх абставін: зялёны подсьціл лугавое прагалінкі, сярод яе воз, а пад возам—яна з Рыгорам... Мігам пранясьліся шчаслівыя хвілі, швыдкія, як маланка, і ў той-жа час—доўгія, зацяжныя... А сьледам трэск калёс і злы, калючы, гостры сьмех: Хі-хі-ха! Хе-ха-хі!

Зося страсянулася ўсім целам; раптам адарвала пагляд ад зямлі, саступіла з месца і паглядзела на гасьцінец, акінуўшы яго правідкім паглядам ад Масткоў да цёмнага вытырку Жмыгінскага лесу. І якраз на граніцы лесу яе пагляд затрымаўся. Зося настаражылася, прыхмурыла вочы і стала ўглядацца пільней. Патрошку між чорных дзярэў пачалі вынікаць нарысы хурманкі і некалькіх чалавек, якія, пакуль стаялі на месцы, зьліваліся з лесам, а рушыўшы, адразу кінуліся ў вочы. „Га-а! Так і ёсьць!“—у голас пракрычала Зося, выцягнуўшыся ўсёй постацьцю ў бок лесу:—„Чула маё сэрца... Няхай-бы я крышку раней! Што-ж, прапала“... Яна зноў апусьціла галаву к зямлі, прылажыла рукі да сэрца і пачула некую слабасьць. Аднак, праз хвілю крута павярнулася к лесу і рэзка сарвалася з месца, каб бегчы; нават зрабіла некалькі рашучых крокаў, але раптам спынілася, бо пачула цяжкую ўтому, якая сьціснула яе нутро, зьвязала постаць і затушыла бліснуўшую энэргію. „Прапусьціла-а“, прашалі яна і безнадзейна разьвяла рукамі... „Ён, напэўна, праехаў і па загуменьні“...

У адказ ёй, блізка-блізка, завёў сваю сухую жорсткую песьню драч.

Прашло каля дваццаці хвілін.

Ужо змрок густою шэрасьцю аплёў зямлю, хаваючы пад сваім полагам што далей усё большы абшар прагалу і зьмяняючы Зосін вокагляд. За гасьцінцам, у дрыгвяніку жабы ўзьнялі хор; яму заўтурыла труба, а сьледам і жалейка пастухоў; з збажыны загукала перапёлка; над дрыгвянікам паднялася кнігаўка; некалькі дзсяткаў варон праляцела над Зосяю, кіруючыся на Сілцы. Белы валь луні распасьцёрся над зеленью поплаву, значна астудзіўшы паветра. Промень на захадзе з чырвона-палаючага рабіўся бурачным, а па краёх пераходзіў у буланы колер.

Гэты вобраз прырода малявала, як быццам-бы для адной Зосі, якая задуменна, нярухома стаяла пасярод зялёнага поплаву, як русалка, як здань якая. Яна здавалася дамалёванай, як неабходная часьціна цэльнасьці вобразу і без яе ўсё згубіла-б сваю прыгожасьць. Але Зося гэтага не заўважала: яна жыла сваім асобным, сабраным у яе істоце жыцьцём. Пакуль нямела сэрца ад цяжкага болю разлукі, яна стаяла на адным месцы, а толькі боль паціху прытупіўся, Зося кранула ў бок, паглядзела на лес і ў думках паслала: „Бывай здароў, Рыгор! Бывай здароў! Бывай здароў!“ Калі яна адварнулася к Мастком, то угледзела Стэпу, якая вярталася дамоў. Зося ступіла пару крокаў уперад, правяла яе вачыма і выказала ёй спачуваньне. „Што думае яна, бедная маці? Яе таксама асіраціў Рыгор. Яна таксама адчувае немалы боль сэрца. ‘Пакінуў-жа адну адню... Бедная цётка! Шкада мне цябе. Я-б, здаецца, усё зрабіла, што ў маіх сілах, каб памагчы табе... І памагу“. Гэтае рашэньне супакоіла Зося і вярнула яе да рэчаіснасьці; яна ўспомніла аб траве, жакнулася, што так запазьнілася, і хутка кінулася да ярыны, на мяжу, за травой. Старанна, не зважаючы на нічога, падрываючы каласкі ячменю—па адзін бок мяжы і маладую канюшыну—па другі, яна скоро напоўніла чучь ня з верхам мяшок, утаптала ў ім траву, каб спраўней можна было нясьці, і вярнулася на поплаў.

— Пасьпяшу, а то думацьмуць дома, што прапаланедзе,— у голас вымавіла Зося, закінула на плечы мяшок і цьвёрдаю ўпружыстаю паходкаю пашла ўздоўж мяжы на Сілцы.

Было зусім сьцямнеўшы, калі Стэпа Прыдатніха паціху прышла да сваёй хаты. Мясцічка змаўкала: яно зьбіралася на спачынак. Больш увішнія жыхары ўжо спалі, і іх хаты не асьвечваліся; другія ячшэ зьбіраліся ко сну, і ў іх хатах сьвірэлі сумныя газьнічкі. У рэдкіх дварох увіхаліся з гавядаю. А ўжо на вуліцы, каля Прахоравае хаты, стаялі некалькі начлежнікаў. Раз-по-разу яны выклікалі таварышоў, каб тыя хутчэй выяжджалі на вуліцу. Каля царквы вартаўнік падаў першы стук.

Стэпу нішто ня цікавіла: яна бязьмерна была ўтомлена—ня так праходкаю, як расстаньнем з сынам. Яшчэ ні разу, здавалася Стэпе, яна не адчувала сябе так адзінокай, як цяпер. Першы раз выяжджаў Рыгор—усё-ж ня так безнадзейным было Стэпіна разьвітаньне з ім. Праўда, і ў той раз Стэпа моцна шкадавала сына і доўга, і горка плакала па ім. Але чамусьці тады цьвядзей цярпелася, была большая надзея, што яшчэ ўгледзіцца з ім. Ну, а цяпер, толькі Сёмка пагнаў каня, і падняты падводаю пыл аддзяліў яе ад Рыгора, як яна, старая, абясьсіленая жыцьцём, ушчэнт падарваўшая сваё здароў'е ў цяжкім змаганьні за яго, цяпер яна пачула сябе адзінокай, пакінутай. Як быццам хтось стукнуў ёй па галаве і наварадзіў рэштку сіл, адняў апошнія надзею і веру, патушыў жаданьні. Стэпа ледзьве ўтрымалася на нагах—так аслабела. У нутры, у сэрцы зашчымеў едкі боль, нібы ў яго ўсадзілі засаб сем мячоў. Наплаканыя вочы патанулі ў сьлёзы, якія ўжо не цяклі, а толькі давілі на ўзрок і зачынялі ад яе сьвет.

Сусед Лявон Бізун і Хведар Загон, Сёмкаў бацька, тут-жа прыкмецілі глыбокую перамену ў Стэпе і кінуліся к ёй з цёплаю развагаю і братняй суцехаю.

— Стэпа, ня прымай ты ўжо так блізка да сэрца,— радзіў Стэпе Лявон:—пашкадуй здароўя, даражэнькая. Усё роўна вярнуць Рыгора—ня вернеш, а сабе многа пашкодзіш.

— Так, так,—дадаваў Хведар:—ня ты-ж адна з гэткаю доляй, ёсьць такіх многа. Цяжка, вядома, на старасьці аднэй, але што-ж парадзіш: прыходзіцца цярпець. Наша доля цярпець—прывыклі ў сваім жыцьці да гэтага. Можна сказаць, што вывучыліся гэтаму. Працуй і цярпі... Вось мо' сыны нашы

будуць іначай рабіць: яны, бачыш, не панашаму нораву—спрабуюць пярэчыць няпраўдзе. Што-ж, няхай ім доля пасабляе ў гэтым; сапраўды, трэба троху перайначыць нашы прывычкі, трэба прыпыніць цярпеньне... Але нам гэтага не зрабіць—спазьніліся; няхай-жа дзеці за гэта бяруцца, у іх больш сілы і больш запалу.

— Ды ўжо-ж. Ём і кніжкі ў рукі... Рыгор, Сёмка, Янка, тысячы гэтых, як яны,—і справа зроблена. Ня йсьці-ж ім, добра ты кажаш, па нашых сьлядох, не патураць нам. Мы маўчалі, цярпелі, а яны няхай пярэчаць, няхай змагаюцца. А мо' і нам часамі давядзецца дачакаць лепшага чаго.

Лявон абярнуўся да Стэпы:

— Ня плач, суседка. Твой Рыгор не такі чалавек, каб пакінуў цябе... А крыў чаго—мы-ж тут, пад бокам, у крыўду не дамо.

— Так, як мага будзем абараняць адно другога,—падмацаваў Хведар.

Гэтыя цёплыя словы развагі з боку бліжэйшых ёй людзей моральна падтрымалі Стэпу: яна падмацавалася на нагах, супыніла сьлёзы ў вочах і крыху супакоілася. Праўда, яны не вырашалі ўсіх тых пытанняў, што ўсталі перад Стэпаю ў зьвязку з Рыгоравым ад'ездам. Стэпа добра ведала—яе напрактыкавала само жыцьцё,—што свая сарочка бліжай к целу, што цяжкія варункі жыцьця ня вельмі дазваляць Лявону ці Хведару ўдзяліць ёй кусочак сваіх клопот, каліва ўвагі.... Ды ці патрабавалася-б гэта, каб Рыгор быў пры ёй, каб у кожны цяжкі момант яна, яго маці, магла зьвярнуцца да свайго сынка ці з парадаю, ці з пытаньнем. А, бач, якраз і йдзеца да таго, што гэтыя парады ды пытаньні ўсё часьцей і ўсё пільней патрабавацьмуцца. Старасьць, зьнямога, надарванасьць сіл, жорсткасьць жыцьця.

— Стэпа, ці зойдзеш ты адна дадому?—клапаціліся Лявон з Хведарам, адвёўшы яе з поўганоў ад Жмыгінскага лесу; калі Янка пашоў адным цераз пасекі:—Нам па дарозе на Лагорскія шматкі, і мы з ахвотаю правядзем цябе да Масткоў.

— Ой не, не, мае даражэнькія. Дзякую вам шчыра за вашу спагаду ка мне. Не марнуйце лепш часу і йдзеце за сваімі справамі,—адгаварвалася Стэпа.

— Ну, глядзі-ж, каб у выпадку чаго, ты не маракавала на нас.

— Дзякуй, дзякуй, суседзікі мае добрыя; дзякуй вам і за тое, што не адказаліся прыйсьці да нас, каб палюдзку правясьці майго Рыгорку. Вы так многа мне гэтым добра зрабілі, так пацешылі мяне, што я ніколі не забуду гэтай вашай ласкі.

І калі Лявон з Хведарам пакінулі яе, Стэпа йзноў пачула сябе адзінокай, пакінутай, далёкай ад усіх са сваім горам, са сваімі думкамі і перажываньнямі. Буйным клубком завіліся яны перад ёю, захадзілі разбазыраным скокам, завілі густую блутаную сетку зданьяў, наставілі перад ёю гострых пытаньяў. Як і што яна будзе рабіць ужо з заўтрашняга дня? Куды павернецца, за вошта возьмецца? На чым спыняцца яе думкі, што супакоіць раскалыханае пачуцьцё? Падыходзіць касавіца, жніво... Для людзей сьвята, прыпар, збор хлеба,—той вялікі і сьвяты час, калі земляроб падлічвае плёны свае доўгае і цяжкае працы. Як радасны яны, як яны шчасьлівы. А яе, Стэпу, хто пацешыць? Была адна пацеха—гэта Рыгор, але вось, выправіла яго ў горад; а тут, удому, яна адна, з надарваным здароўем, каб жыць, каб валачыць паціху сваё нуднае існаваньне, мусіць хадзіць на падзёншчыну і памагаць другім зьбіраць іх багацьце, таксама, як гэта рабіла доўгі шэраг гадоў. Ня глядзячы на старасьць і слабасьць—ні каліва палёгкі. Зраньня, чуць зоймецца золак, і да цёмнага, пакуль позьні час летняе пары не зашэрыць надворку, за двузлотку, альбо, у найлепшым выпадку, за тры злоты, яна павінна пячыся на сонцы, зграбаючы сена ці зносячы яго ў копы. Або, сагнуўшыся ў крук, топчучыся па калючым іржышчы, жаць-жаць, аблівацца потам. Ды нават гэтаму яна мусіць радавацца—мусіць радавацца, што для яе знаходзіцца работа, хоць цяжкая, але якою яна можа дастаць сабе патрэбны кавалачак хлеба.

Захопленая гэтакімі думкамі, цяжкімі і безадгукнымі, перабіраючы іх, як ніткі ў заблутаным клубку, шукаючы і не знаходзячы іх канцоў, Стэпа няпрыкметна для сябе прашла ўвесь адгон ад Жмыгінскага лесу да Сілцоў, мінула сьценку, вышла на сваю, Сівулінскую вуліцу і хутка спынілася перад сваёю хатаю. „Вось і дома“, вымавіла яна паціхеньку ды паглядзела ў двор. Неадгароджаны ад вуліцы, пусты

і голы дваровы гал павеяў на Стэпу няпрыемным закінутым пустыром; не хапіла ахвоты адразу ўступіць у яго. І яе пацягнула к прызьбе, пасядзець, прабавіць колькі часу на вуліцы, дзе хоць мала, але яшчэ праяўлялася сякое-такое жыцьцё, а ў хаце—голыя сьцены чакалі сваю гаспадыню. Стэпа добра ведала, што знача адзіноцтва, як жорстка яно пілуе чалавека, і проста баялася яго, як страху якога; за пабыўку Рыгора ўжо пасьпела ад яго адвыкнуць, забыць.

Яна прысела ў куточку з правага боку хаты, прытулілася ў вугельчык і моцна ўздыхнула.

VI

На дварэ было цёпла, нават парна. З цёмна-машастовага неба глядзелі мільёны зорак. За Стэпінаю хатаю, у садку Лявона, чвырыкала некая начніца птушка. З Капусьнікаў даносіўся жабін крэкт і перагук перапёлкі. Дзесьці на другой ці то Здобінскай, ці то Тыльнай вуліцы брахаў, завываючы, сабака; каля рынку ляскала клякотка вартаўніка. Потым данясліся да Стэпы песьні начлежнікаў. Паступова ва ўсіх хатах пагасьлі агеньчыкі, толькі ў Прыдатных яшчэ ня спалі.

Стэпа цішком сядзела, міжвольна прыслухоўваючыся да кожнага зыку. Паціху разьбягаліся думкі, разбаўляючыся ў некую шэрую мешаніну. Усё больш і больш выплывала ўтома, няволіла яе, зьвязвала па адным суставам цела і спыняла развой думак. Перш Стэпа працівілася гэтаму, бадзёрачыся і праз сілу паднімаючы ўгору плечы. Але скора абязмоцнела, сьцяжэла дарэшты і прытуліла голаў да сьцяны. Пачалі зьліпацца вочы, і раз-по-разу яна стала забывацца ў салодкай дрымоце; адзнаньне працівілася—ёй не хацелася заснуць на прызьбе: зусім ніякавата будзе, калі хто ўгледзіць. Але штосьці прыцягала яе да месца і не давала магчымасьці падняцца ды пайсьці ў хату. І Стэпа паціху, няпрыкметна заснула, шчыльна прыліпшы к сьцяне. Заснула і, як-бы ў працяг думак, раптам усталі прад ёю сны. Ні адтуль, ні адсюль яна апынулася ў некім вялікім горадзе, шумным і цесным. Высачэзныя муры туга сьціснулі вузкія, крывыя, цёмныя ад пылу і дыму вуліцы. Тысячы разьюшаных, нібы напалоханых людзей нясупынна швэндаюць у абодва канцы, кожны самотна, кожны па адным, бяз усякае цікавасьці да ўсіх. Шум, крык, як на кірмашы, глушыць і цісьне

на голаў, нэрвуе. Як угарэлыя носяцца самакаты, тарашчаць-рамізьнікі, прабягаюць цэлыя вагоны. Нехта ўкінуў яе ў гэты вадакрут людзкі, вывеў на вуліцу і пусьціў ісьці. Яна рушыла з месца і, як трэсачка, падхопленая на бурныя хвалі, паплыла ўсьцяж глыбокае разоры-вуліцы. Ёдзе-нясецца, мінае бясконцы лік агромністых блішчастых вокан, шэрагі слупоў, сотні народу. Пачынае мігаецць у ваччу, дурніць у галаве; ад цьвёрдых каменяў з няпрывычкі шчымяць ногі. Жалезнымі абручамі гняце задушлівы цяжар, перамагае яе і пачынае блытаць ногі; міжвольна сьцішаецца хада. Стэпа чуе, што яна замінае другім, што людзі, якія натыкаюцца на яе, незнарок штырхаюць, лаюцца і зварочваюць у бакі. Але нічога ня можа зрабіць—не хапае сілы, каб пасьпяваць разам з другімі і, нарэшце, падае на цьвёрдыя каменны тротуару. Да яе падбягаюць людзі, шумяць, крычаць, пасылаюць хто за доктарам, хто за рамізьнікам. І раптам у вагульным шоламе галасоў яна чуе чыйсьці блізкі знаёмы ёй голас-вокліч: „Стэпа-а! Стэ-па-а!“ Сьледам працягнутая рука прабуе яе варушыць, катурхае. Стэпа прабуе падняцца, устаць, але чуе сябе нібы прывязанай к месцу і ніяк ня можа зрушыцца. А той, хто яе кліча, усё настойней пачынае валтузіць яе за руку і, нарэшце, голасна-зычна крычыць ёй на вуха: „Паднімайся, Стэпа!“ Крык, як рукою, зьнімае з яе ўвесь цяжар і дае мажлівасьць расплюшчыць вочы: Стэпа прачынаецца і бачыць перад сабою мужчыну, якога некі час ня можа распазнаць. А той спакойліва маўчыць, чакаючы, пакуль яна што скажа. Але ў Стэпы не вярочаецца язык, каб што-колечы сказаць незнаёмаму ёй чалавеку, і яна ўпарта маўчыць ды прыглядаецца. Нарэшце, чалавек першы загаворвае да яе:

— Што з табою, Стэпа?—пытае:—на вуліцы поўнач, а ты дрэмлеш на прызьбе?

Па голасу Стэпа пазнае Сафрона Дратунца—вартаўніка, і адразу супакойваецца.

— Гэта ты, Сафрон? А я думала—няма ведама хто.

Стэпа прыпомніла, якім чынам яна спынілася тут, але Сафрону не захацела расказаць, каб ён назаўтра не распусьціў па мястэчку.

— Ах, Сафронка, гэта-ж у мяне нешта нейкае, схапіла балець галава і я чаго-чаго ні рабіла—баліць ды годзе. Тады

я паднялася з пасьцелі і думаю: выйду хіба я на вуліцу ды пасапу чыстым паветрам, а мо' перастане. Вышла, прысела, гэтак, каля вугла і прыкархнула. Вось, дзякуй, браток, што хаця абудзіў ты мяне, а то да раніцы праспала-б,—схлусіла Сафрону Стэпа.

Сафрон прысеў каля яе й закурыў люльку.

— А я йду так у вабход, прыглядаюся паўз хат і бачу: як-бы сядзіць нехта каля сьцяны. Падыходжу, ажно чалавек; прыглядаюся—Стэпа. Давай, думаю, разбуджу. І прыняўся будзіць, аж бачу, ты не прачынаешся лёгка: сьпіш, як пасьяля вясельля якога. Тады я гукнуў мацней; і як гукнуў—ты й прачнулася адразу,—весела казаў стары.

— А, нябось, і ўгледзеў-жа ты мяне; вочы старыя, а яшчэ празрыстыя,—пажартавала Стэпа.

— Пара прывучыцца ў цемні разглядаць; вось ужо дзесяты год, як вартаўнічым служу.

— Ажно дзесяты год!..—здзівілася Стэпа.

— А вядома што. Ад таго году, як памёр Пранук Гладыш. Вось ужо на Юр'я было дзевяць гадоў, як ён памёр. Памёр і пакінуў мне спадчыну.

— Як хутка, аднак, прамінуў час,—я й не аглядзелася.

— Ды яно ўсё хутка прамінае. Толькі, здаецца, учора ты, я помню, замуж выходзіла, а цяпер—глядзі: і мужа пасьпела пахаваць, і сына красаўца выгадавала; выгадавала і на чалавека зрабіла. Паглядзі, ён пан у цябе, людзкі, гарадзкі чалавек. Ходзіць па мястэчку, і ўсе зайздросьцяць.

Сафрон зацягнуўся люлькаю і ўсьлед зацяжна ўздыхнуў.

— Нябось, сьпіць ён у цябе соладка і не патурае, што маці сядзіць на вуліцы з хвораю галавою.

Стэпа глыбока ўздыхнула і ойкнула ў голас, ажно Сафрон настарожна павярнуўся да яе.

— Дзе ты, Сафронка, бачыў—сьпіць; ён у мяне ня гэткі, каб спакойным быў, калі маці прыхварне ці занядужае. О, мой Рыгорка—залаты чалавек, шчыры сын мой, толькі...—надышоўшая к горлу горнасьць не давала спакойна казаць:—толькі... толькі... майго родненькага няма ўжо ўдому... Учора ці сёньня—як тут лічыць—я зноў правяла яго з дому.

— Знача, ты зноў адна?—здзіўлена запытаў Сафрон.

— Адна, Сафронка, аднюсенька-адна.

— Так, так,—спагадліва заматаў галавою Сафрон:— таварышы мы з табою, Стэпа, па сваім адзіноцтве. Праўда, ты яшчэ хоць трохкі, але шчасліўшая за мяне, бо ўсё-ткі, хоць ня дома, а маеш сына. Ну, а я...—Сафрон махнуў рукою:—а я, вось, пяты год ужо, як апошнюю дачку пахаваў. Пахаваў дачку, а з ёю і ўсё, што мяне яшчэ цікавіла ў жыцьці. Цяпер адзін, як той саўлук, цягаюся начніцаю, бражджу-бражджу, як пахавальным званам праводжу сваё астатняе, валацужнае жыцьцё, непатрэбнае ні мне самому, ні другому каму. Вось, як гэтая ноч, гэткае яно ў мяне—цёмнае, бяс-просьвітнае, жорсткае і балючае. Ведаеш, Стэпка, клянуняго, заклінаю, напрошваюся сьмерці—бо абрыдла жывым гніці, канаць адарваным ад жыцьцёвага грунту... Але скаргаў маіх ня чуе ніхто, і я вось рухаю, хаджу, сьцерагу, бражджу. Бражджу, бо не хапае пакуль у мяне сілы налажыць на сябе рукі. Няма сілы—раз; а, падругое, можа й грэшна жывасілам зьвярэдзваць жыцьцё. Велена лёсам так жыць—трэба жыць. І, бачыш, жыву...—Сафрон зарагатаў, і ў яго рогаце пачулася варожная зьнявага да ўсіх бяdot уласнага жыцьця, да яго пагарды над ім, Сафронам.

— Кепска жывеш ты і ня лепш я жыву,—згадзілася Стэпа:—напэўна, думаю, і яшчэ ёсьць гэткая, як мы... Затое, вось, другія—хоць бы Прыдатныя ці Берагі—за нас аджывуць. Бачыш, заняліся вясельлем і колькі гаманы пашло па мястэчку, якое цікавасьці вакола!.. Зьбіраюцца, бегуюць, закупаюць, носяць-носяць з рынку. Цэлымі начамі агонь у хаце. Могуць і ўмеюць праводзіць свае ўрачыстасьці... Не пана-шаму з табою...

— Вядома, каму-ж ня жыць, як ня ім: зямлі процьма, хлеба—па горла, грошы—не пералічыць... Кумаўство з начальствам, з папом. Другія на іх падрабляюць. Чаму-ж ня жыць добра у гэтых варунках? Пакуль—жыцьцё іх сьвята.

Сафрона перабіў рэзкі сьвісток дзесь ля царквы. Ён хутка ўсхапіўся з прызбы і заклекатаў бражджоткаю на ўсю вуліцу.

— Правяраюць. І аднаго разу не прапусьцяць, на іх ліха. Пайду, пакажуся, а то яшчэ аштрафуе, чаго добрага. Дабранач, Стэпа!

І Сафрон, старанна бражджучы, хуткім крокам пашоў ад Стэпы, кірункам да царквы. Стэпа таксама ўстала з прызбы, паглядзела ўслед яму, паківала галавою і накіравалася к сабе ў хату.

ЧАСЬЦІНА ДРУГАЯ

I

Дзьве істоты, якіх паставіла жыцьцё ў розныя варункі, кожная з сваімі асабістымі пазывамі і жаданьнямі, якія дыхавала ім найвялікшая ў сьвеце сіла—любасьць, адной—любасьць каханьня, другой—любасьць мацеры,—дзьве істоты, Стэпа—маці і Зося—каханая, адчувалі вялікую страту для сябе ў Рыгоравым ад'ездзе. Тая й другая сваімі думкамі праводзілі яго ў далёкую дарогу, сваімі-ж сумненьнямі выказвалі баязьлівасьць, каб гэтыя праводзіны былі не апошнімі, каб толькі жыцьцё не назаўсёды зарасьціла паміж імі жаданых дарожак спатканьня. І дробкамі свае істоты як Стэпа, так і Зося цесна вязалі сябе з Рыгорам, сьціраючы ў сэрцы халодныя і цёмныя прагалы, што іх разьяднялі соткамі вёрст.

А Рыгор, глыбока-ўражлівы, чулы сэрцам, лавіў нутром цёплае пачуцьцё блізкіх і родных сабе людзей і адзываўся ім бурным хваляваньнем аб утраце цёплае, зжытае еднасьці. „Чаму яно так,—разважаў ен:—чаму ў жыцьці ўсё робіцца ня так, як-бы таго хацеў чалавек? Чаму гэты чалавек такі бязвольны, такі нікчэмны, што ня можа сказаць і зрабіць: „Будзь памойму“. А, здаецца, „чалавек“—так гарда і голасна зычыць! Чалавек, які думае, плянуе, будзе. Супярэчнасьць, перакорнасьць валодаюць ім і ўпарта не дапускаюць яго падняцца вышэй за сябе, стаць гаспадаром свае самотнасьці. Пакуль чалавек—трэска на хвалях і ня ў сіле сказаць: „Я дашоў. Я ступіў на цьвёрды грунт валадарства прыродаю, якога не падмыць вадзе, ня зрушыць ветру, не падтачыць часу. Тут мая прыстань, гэта мая фортэцыя, з вышыні каторых я магу непататна сачыць на мора, якое бушуе пада мною. Я цар, я валадар усім жыцьцём і сам сабою. Ва мне ўсё і ўсё маё. Як вока акіне—галы, як думка асягне—прасторы. Захачу—і калясо жыцьця заверціца па маёй указцы“. Але чамусьці йдзеца так, што сэрца чалавека мусіць ацякаць кроўю ад самай няпрыкметнай, нікчэмнай прычыны... Я еду з дому, пакідаю блізкіх, дарагіх мне людзей. Ёх прывязвае жыцьцё на адным месцы, а мяне гоніць, не дае спыніцца. І вось лес, горы, сотні вёрст галу лажацца між намі і падзяляюць нас“...

У гэткім самапачуцьці ад'яжджаў Рыгор ад месца расстаньня. Але кожная вярста, аддаляючы яго ад Сілкоў, мяняла яго настрой, і паціху сум пакідаў, надыходзіла бадзёрасьць, тупілася гострасьць перажытку на разьвітаньні. Ужо ён сам, сьвядома, а не мімаволі, для цікавасьці, варочаўся ў думках назад, прабягаючы ўсьцяж мінулых перажыткаў. Сілцы, дзе ён рос, дзе пасьвіў каровы, дзе служыў балаголам—бач, браў навуку для чарствога жорсткага жыцьця, дзе загартоўваўся,—гэтыя Сілцы ўжо далёка адыходзілі ад яго, пакрываліся плеўкаю даўнасьці. Часова, у пабыўку, крыху расплылася гэтая плевачка і выразней выявіла мінучасьць, падкрасіўшы яе адноўленым пачуцьцём спатканьня з Зосяю... Так, каханьне з ёю моцна лучыла яго з асалодаю рэдкіх хвілін у родным кутку. Ну, а што датыча маці, якую ён пакінуў адну, бяспомачнай, асірочанай, Рыгор пачуў—ня так чапала яго сэрца. Маці,—яе любасьць да сына, як і сынава любасьць да яе—ніколі ня ўбавіцца, не астыне. Пакуль будзе жыць яна. Рыгор магчыме прыяжджаць дамоў, сустракаць яе, горача вітацца; а мо' здарыцца магчымасьць, і ён перавязе яе да сябе, у горад. З Зосяю—іначай: перажытыя хвілі могуць не вярнуцца. І паколькі адчуваньне неўзваротнасьці шчасьлівых хвілін кратала яго сэрца, Рыгор меў прыемнасьць аглядацца на Сілцы і адчуваць утрату іх... Але й гэта пакрысе забывалася і траціла сваю гострасьць у параўнаньні з блізкім наступным: перад Рыгорам адчыняліся іншыя небасхілы: з-пад Ліцку, з-за Ліцку глядзелі на яго здані рознастайнага шумлівага жыцьця гораду, жыцьця, якое таіла ў сабе многа нечаканага і таму цікавага для яго. А вось з яго віру выплыве раптоўна зусім нядуманнае і нечаканае здарэньне і прынясе яму ў многа разоў глыбейшае шчасьце. Зося, маці... Іх плач, іх трывога, іх жаль... Усё гэта так нязначна і так дробна перад мажлівасьцямі наступнага! А можа Рыгор абапрэцца на гэткі моцны грунт, замацаваўшыся на каторым, зможа аднавіць мінулыя, зараз ненадзейныя ўтраты?!

Сёмка сядзеў побач таварыша, пашлёгваў пужкаю каня і не перашкаджаў яго думкам. Рухавая палавая кабылка, кругленькая, як яблычка, дагледжаная гаспадарным Сёмкам, нясупынна трухала дробным няспорным бегам, раз-по-разу

зв'якаючы падковамі па каменянях. У двух каляінках, у мяккіх мясьцінах—глыбокіх, а на цвёрдых—чуць выбітых, каціліся ўподскак добра ашыненыя калёсы, нямерна трасучы лёгкі возік. То пералескі, то пасекі, то выбітыя стадам выганы, то сенажаці-паплавы, то рознакалёрныя ніўкі мігаліся паабапал. Тухнучы водсвет праменьняў на захадзе чырвоным золатам маляваў верхавінкі хвой і елак яшчэ густога Жмыгінскага лесу, дазваляючы пад сабою, унізе, гусьцець змроку, які надыходзіў з цёмных куткоў, са шчылінак. Сёмка цікавіўся росквітам летняй расьліннасьці, пары разбуханьня жыцьця, кіпеньня яго сокаў, і з гаспадарскай цікавасьцю падмячаў больш старанную апрацоўку тае ці іншае нівы—скутак дбайнасьці земляроба. Вынікала ў нутры чуць прыкметная спагадлівасьць к таму, што ў яго бацькі так скупа зямлі, такое мізэрнае гаспадарства, што нельга разьвярнуцца для выявы іх земляробскіх здольнасьцяў... На міжвольнае выяўленьне гэтага пачуцьця Сёмка адказваў самапапрокам, чаму ён ніяк ня можа канчаткова вызваліцца ад ўласьніцкіх нахілаў, і пужліва правяраў сваю ўстойнасьць у соцыял-дэмокрацтве. Каб ня выдаць свае таямніцы Рыгору, ён чуць-чуць паварочваў голаў направа і акідаў лёгкім позіркам твар таварыша. Ён бачыў, што Рыгор сядзіць у раздуме ды зусім бясьцікаўна прапускае між сябе ўсё тое, што яго, Сёмку, цікавіць, дзівіўся і думаў. Пасьля, мяняў пагляд і разважаў так:

„То зразумела; Рыгор не гаспадар поля, не земляроб... Машыны, молат, абцугі—вось што прызначана яму. Аднаму—адно, другому—другое. Рыгор едзе ў горад і думае пра сваю машыну, пра фабрыку, пра напільнік, а яго вязу і аглядаю палеткі, збожжа. У гэтым мы пашлі па розных дарогах. Я прывязан да зямлі, а яго носіць жыцьцё з канца ў канец. Адрывае ад дому і гоніць дзесьці за соткі вёрст у горад. Напэўна, трывожыць яго разлука і з маткай і з Зосяю: я ведаю Рыгора. Такі людны, такі зжыўны чалавек: на ім адбіваецца найлепшае здарэньне, найменшы выпадак з самотнага жыцьця кладзе на ім вельмі выразную адметку. Шкода яму і Сілцоў, шкода і мацеры, таварышоў, шкода і Зосі. Але іначай нічога нельга зрабіць і Рыгор мусіць ехаць“.

У сваіх разважаньнях аб таварышавым жыцьці Сёмка даходзіў да спагады к Рыгору і пачынаў шкадаваць яго. Але гэткі скутак сваіх думак ён хутка перамяняў і, прымаючы іх за сваю слабасьць, мяняў свой пагляд на Рыгора. „Не—выводзіў Сёмка:—дарэмна я кажу, што Рыгору цяжка расставцца з Сілцамі, ён не такі чалавек. Ён створаны не для Сілцоў,—жыцьцё адчыніла перад ім шырокую дарогу. Сілцы—то-ж яны нам, прывязаным да загонаў, да сахі, а Рыгору—на ўсе чатыры бакі“. І Сёмку цешыла тое, што ён мае гэткага таварыша, як Рыгор, што ён такі блізкі к яму чалавек, так зжыты з ім на працягу доўгіх гадоў шчырага таварышкаваньня. Цешыўся і гардзіўся. І чым мацней разгаралася гэта пачуцьцё ў яго нутры, тым выразней прабівалася жальлівая спагада наконт яго ад'езду з Сілцоў. Сёмку напашваліся патаньні—ці ўдасца, сапраўды, яшчэ калі-небудзь спаткацца ім, ці мо' зляжацца ўжо так умовы, што іх сёнешняе расстаньне будзе астатнім і пахавае сабою ўсе багатыя ўспаміны аб бесклапотным, разам пражытым мінулым.

„Усё можа здарыцца. Дык хоць цяпер успомніць перажытае, абгаварыць сёе-тое адзін-на-адзін“.

І Сёмка рашыў перабіць Рыгоравы думкі. Вылучыўшы момант, калі Рыгор падняў галаву і акінуў паглядам абапал дарогі, Сёмка паправіўся на сядзеньні, павярнуўся да яго і праказаў:

— Ты ўсё, мабыць, Рыгор, знаходзішся дагэтуль пад уражаньнем перажытага расстаньня?

Рыгор крыху памаўчаў, пасля цьвёрда загаварыў:

— Ня вельмі, ведаеш, каб гэта так глыбока. Ты ведаеш сам, што ў Сілцох мне няма месца. Няма—ужо так прышлося. І я ні на што за гэта не сярдую. Але, вось, тут другая закавыка—гэта пытаньне з мацераю. Адна, старая, бязмоцная. Ды... Зося таксама ўкруцілася ў гэты клубок. І разам вымушаюць крыху падумаць, бо, сапраўды, залежыць часткаю ад мяне, каб разблутаць гэты клубок.

— Яно, праўду кажучы, ты патрэбен для Сілцоў і пачынаюць таго, што гэта цікава мацеры. Ты патрэбен нам для арганізацыі нашае. Паглядзі, у нас, бадай, няма гэткага чалавека, які-б мог добра пакіраваць справаю. Ты пабыў у горадзе, пацёрся ў адпаведных колах і сумеў дасканала

пазнаць, як і што ладзіць падобную працу. Бо, што-ж мы—Янка, ці я: таўкомся ўвесь час у гэтых Сілцох і ні з месца. Куды-ж нам размахнуцца! З плугам, з касою—то і мы мэты, а ўжо да гаворкі, чаго ад нас пытаць. Гэтыя-ж Якавы ды Сролі, таксама недалёка ад нас адышлі... А ты—зусім інакшае. Паглядзі, пабыў у нас нейкі час, а колькі сілы нам уліў, колькі пасобіў у арганізацыйнай працы! А паедзеш, у нас ізноў пацішае... Праўда, я ведаю, што там, у горадзе, табе больш размаху і працы таксама больш, ды, пэўна, і працаваць сярод рабочых куды цікавей, як з нашым мяшчанствам, але... і ў нас патрэбна праца; мо' яшчэ больш, як дзе... Скажы, браток, ці ты не задумоўваўся часамі аб гэтым?

— Чаму не задумоўваўся. Думаў, і многа думаў—толькі, я-ж кажу, за вошта мне ўчапіцца дома? Пасьвіць каровы? Ці да Бэркі шкляра за балагола? Ці да Загуцкага ў двор за парабка? Ведаеш сам, што кожнаму чалавеку хочацца і лепшых умоў жыцьця і большай незалежнасьці... А ў горадзе, больш-менш, я гэтага дабіўся. За год пасьпеў падвучыцца за сьлэсара і на станку рабіць, пазнаўся і звыкся з умовамі заводзкага жыцьця... І цяпер як-ні-як, ня гледзячы на маю прывязчывасьць да Сілцоў, цягне мяне ў горад некая сіла, каценьне, як найглыбей пазнацца з яго жыцьцём, дастаць тыя веды, без якіх мы толькі напалавіну людзі, а напалавіну пакорлівыя нявольнікі... Пакорлівыя, маўклівыя, якія ня ведаюць, у які бок павярнуцца, каб аслабіць сваю няволю, ня ведаюць, якім парадкам ударыць па моцным ланцугу прыгону. Ня толькі жыць, а і змагацца, браток, трэба ўмець. Я доўга абмяркоўваў гэта і, нарэшце, рашыў: па сіле мажлівасьці—вучыцца. А гэта толькі і можна ў горадзе. Кніжка, лекцыя, тэатр, курсы—ўсё там ёсьць і абы ахвота—вучыся й вучыся. Страчаешся, таксама, з вучанымі людзьмі, з практыкоўнымі ў змаганьні, цярпеўшымі за гэта нямала. Усё гэта, разам злажыўшы, адкрывае перад табою багаты скарб, з якога толькі мей ахвоту чэрпаць дабро і пазнаньне. Ужо, вось пабыўшы каля двух гадоў у горадзе, я чую сябе зусім ня тым Рыгорам, што спакойна выслухоўваў Бэркавы сваркі, што прыслухоўваўся Глякоўскіх перасудаў і думаў: а мо' што ёсьць у нашых парадках сьвятое і супроць іх—ні мы,—ні гу. Я цяпер, дружышча, выпатрашыў з сэрца малейшыя ад-

знакі пакоры перад моцнымі, да каплі зьнішчыў веру ў мірнае паляпшэньне нашага жыцця і стаў заядлым, неўтамімым змаганьнікам. Горад уліў у мяне гарт, сілу, а завод засталіў маю душу... Мне нямерна падабаецца гарадзкі шум, рух, натоўп разьюшаных грамад...

— А нашых Сілцоў, як і ня было ўжо для цябе? Наведаўся раз, і больш—бывайце здаровы назаўсёды?—запытаў Сёмка.

— О, не! Кажу табе праўду, Сёмка, што мяне нішто не разлуча ні з Сілцамі, ні з вамі. У мяне горад ніколі не заглушыць патрэбы яднаньня з вёскаю, з полем, з лесам, з нівамі і з тымі людзьмі, што апрацоўваюць іх. Занадта ўжо многа я павінен ім за тое, што яны навучылі мяне працаваць, гараваць і змагацца з гэтым горам. Я еду ў горад, каб вучыцца ў ім не для аднаго сябе.

II

Сёмка з павагаю праслухаў Рыгора; яму вельмі цікавым было кожнае слова таварыша. Уся гутарка яго, удумная, грунтоўная, выяўляла перад Сёмкам нязвычайнага чалавека, якому патрэбна вучыць, а ня вучыцца. Сёмка ясна адчуваў, наколькі Рыгор вышэй яго ў ведах. І гэта яшчэ больш наварочвала яго сымпатыю да Рыгора. Тая спагада, што пракрадалася ў яго сэрца да таварыша, уступіла месца пачуцьцю радасьці за тое, што Рыгор выяжджае з Сілцоў. „Сапраўды,—рашыў Сёмка:—што там зямля, лішні кавалачак яе! Штс з таго, калі я маю нейкую гаспадарку: хату, палоску поля, каня, пару кароў і лічуся шчасьліўшым за Рыгора? Дзе яно тое шчасьце ў маім жыцьці? Неадгінна верцішся ў гразі, у пыле, рыешся, як крот, кладзеш сілы на працу, а ні прасьветласьці тае, а ні прыемнага skutку. Толькі адцягае цябе ад змаганьня, прывязвае да ўласнасьці і атупляе пачуцьцё протэсту, чыстату пазываў. З Сілцоў—нікуды. А гэтыя Сілцы так і ацягаюць цябе ўніз, так і засосваюць цьвілою будзёншчынаю. А Рыгор! Што яму? Сьвет адчынен ва ўсе бакі—мерай, лятай. Ён добра робіць, што настойна дамагаецца, каб больш сьвету пабачыць, каб чым больш навучыцца і стаць сьвядомым чалавекам. Шчасьлівы, што мае рашучасьць. Мне пакуль гэтага не стае“.

— Ну, а скажы, Рыгор,—запытаў Сёмка таварыша:— ты там, у горадзе, ужо й блізкіх людзей маеш і дружбу вядзеш з імі, забываючы нас?

Рыгор усміхнуўся.

— Чаму не! Таварышаў лёгка ўсюды знайсці, тым болей у тых абставінах, якія адналькова ўплываюць на людзей. Вось хоць-бы завод узяць: тут ужо ўсе працоўнікі данага цэху—аднэй долі, аднаго багацьця, адных умоў жыцця. Кожны жыве стукам молата, вёртам машыны, скрыгаценьнем напільніка. Я, другі, дзесяты... Амаль роўныя заробкі ва ўсіх. Роўна, таксама, кожнаму сьвеціць праз мурзатыя вокны сонца, роўна дурманіць чад, роўна пыл і жалеза разьядаюць лёгкія. І трэба тры-чатыры дні, ну найбольш тыдзень, каб сыйсьціся новаму чалавеку, каб пазнацца і стаць ня толькі знаёмым, а таварышам ці сябрам. З розных канцоў людзі, якія мо' й ня думалі аб тым, што доля прывядзе іх спаткацца і стаць сябрамі... Цікава, браток. Я неяк хутчэй за другіх зжыўся з большасьцю рабочых свайго заводу. А да гэтага яшчэ партыйная справа,—і яшчэ больш новых людзей...

— Ты, вядома, таксама нясеш адпаведную працу ў арганізацыі? Цікава, ці многа ў вас людзей з'арганізавана?

— Я-ж табе казаў ужо, скоро прыехаў: каля пяцісот будзе. Ды, брат, хлопцы—адзін у другога—рашучыя, дружныя, ваякі.

Сёмка ўсё больш і больш захапляўся гутаркаю з Рыгорам, распаляўся ахвотаю, як найпаўней распытаць пра горад і пра жыццё ў ім, ня гледзячы на тое, што гэтыя-ж пытаньні ён і адзін і разам з Янам ды Пятрусём Вочкам па некалькі разоў задавалі Рыгору. Але чамусьці цяпер, на разьвітаньні, Сёмку яшчэ раз захацелася пачуць ад таварыша аб чужым, няведаным яму і цікаўным жыцці.

Рыгораў сказ быў верны і праўдзівы, у чым Сёмка не сумняваўся, і цікавіў яго, заахвочваў слухаць. Слухаючы яго, міжвольна, перш цямлiва, чуць адметна, а чым далей—тым яскравей і выразней стала варушыцца і ў Сёмкавым нутры казлытнае жаданьне—што, каб і яму пабываць у горадзе? Каб выпрабаваць, як паглядзіць на гэта Рыгор, Сёмка запытаў:

— Слухай, Рыгор, а як бы ты паглядзеў, каб у вадзін дзень, зусім нечакана для цябе, нібы прымха якая, шусь я к табе на кватэру і „Добры дзень, Рыгор“ (?..)

— Што рабіў-бы?—засьмяяўся Рыгор:—хутчэй-бы самавар на стол, зьбегаў бы за поўбутэлькаю і закускаю і: „Сядай, Сёмка, нечаканы й неспадзяваны, але пажаданы мой госьць“.

— Так. Нечаканы і неспадзяваны. Вось у гэтым і ўвесь сэнс, што неспадзяваны. Скажы папраўдзе, Рыгор, ты, мабыць, зусім не спадзяешся, каб гэта магло стацца са мною, га?

— Што ты! Што ты гаворыш! Чым-жа я лепшы ад цябе? Як і я, можаш ты кінуць усё, сесьці на чыгунку і праз дзень у Рызе ці дзе ў іншым горадзе. Нават табе гэта яшчэ лягчэй зрабіць, бо да чыгункі можаш на сваім кані даехаць.

— Ну, ты, Рыгор, не жартуй: я ўсур'ез такі думаю аб гэтым,—штосьці падзадорыла Сёмку.

— Ніякіх жартаў. Будзь ласкаў. Я таксама ўсур'ез кажу. І больш таго, нават раджу табе гэта зрабіць: нічога ня згубіў-бы, павер. Вярнуцца да зямлі, да тваёй гаспадаркі—у кожны раз можна—не ўцячэ нікуды.

— Дык, патвойму, мне пабываць у горадзе?—яшчэ раз запэўніўся ў шчырасьці таварышавай парады Сёмка.

— Раджу, як сябру свайму.

Сёмка некі час памаўчаў, адчуваючы ў сваім нутры ўзьнятае пачуцьцё нерашучасьці, хапіўся за сотні ўзьюшаных думак і пытаньняў і, нарэшце, уверана адказаў:

— Ну, дык і быць па сямю: чакай, гатуй стрэчу, запасайся гарэлкаю, купляй самавар... З бацькам сваім я скоро паладжу: ён у мяне чалавек уступны і разумее дзела. Абы якое пабочнае прыгоды ня здарылася... Прыеду і табе ліст прывязу ад мацеры... а другі ад Зосі.

— Цяпер можна верыць, што ты вырашыў ехаць—відаць па тваім вясёлым настроі... Аднак, што датыча лісту ад Зосі, то тут ты ўжо маніш: бадай к таму часу ў Зосі ўжо не паднімецца рука пісаць да мяне лісты. Га? Як ты думаеш?

Сёмка адразу нічога не адказаў: ён хапіўся, што ня добра зрабіў, павярнуўшы гутарку на Зосю. Каб не папсавала яна Рыгору настрою, Сёмка вярнуўся к папярэдняй тэме.

— Яно-бы, памойму,—пачаў Сёмка:—ня толькі мне, а і многа каму з сілкаўскіх хлопцаў ня шкодзіла-б праветрыца крыху за межамі свайго мястэчка. І калі, патвойму, ад мяне аднаго была-б карысьць, то ад пяцёх ці дзесяцёх яе было-б у некалькі разоў болей. Ня праўда, мо'?

Рыгор, было відаць, ня спыніўся думкамі на Зосі ці ўмела затоіў іх у сваім нутры, бо з тым-жа настроем адказаў Сёмку:

— Чаму ня праўда! Вядома, што так. А, думаеш, Янку або Саўку ня варта было-б паехаць?

— Трэба, трэба. Добра разумею гэта.

Гутарачы, яны не заўважылі, што едуць праз вёску Міжканаўе. Толькі брэх сабакі, які выкаціўся з падваротні аднаго двара і заядла кінуўся к возу, напамніў ім аб прысутнасці каля іх жылога месца.

— Што за вёска мае быць?—запытаў Рыгор.

— Міжканаўе, пэўна. Знача, двананцаць вёрст будзе,—няўверана адказаў Сёмка:—Трэ папытацца, вунь нейкія падводы ля студні стаяць.

Якраз пачуўся скрып вочапу і стук каванкі аб зруб студні. Сьледам заіржаў конь. Рыгор паправіўся на сядзеньні, якое растраслося і ссунулася наперад, і паглядзеў на гадзіннік. За цемнатаю цяжка было разгледзець, колькі зараз часу. Рыгору паказалася, нібы гадзіннік стаіць на адзінацатай гадзіне ці крыху болей. Але ён не прыглядаўся пільней: яму было ўсё роўна, раней ці пазьней на гадзіну будуць яны ў Ліцку. Машына адыходзіць на Вільню а чацьвертай гадзіне раніцы,—значыць, яны пасьпеюць. А спаць на возе ніяк ня прымосьцішся. Ды, папраўдзе, Рыгору й не хацелася спаць. Сьвежыя ўражаньні растанья, ціхая цёплая ноч, цікавая сяброўская гутарка з Сёмкам—адганялі ўсякі сон. Да гэтага, Рыгор быў прывычан начамі ў дарозе ня спаць. Бывала, служачы балаголам у Бэркі, кожны тыдзень ён дзьветры ночы праводзіў у дарозе, часта вейкаю не маргнуўшы. А заўсёды быў навярэджан, складаючы й накладваючы паклажу. Доўгія халодныя асеньнія ночы, ночы зімнія—сьнег, завея—трэба было праз усю дарогу або сядзець на возе, або йсьці за возам пехам. А цяпер? Што й казаць—куды там да сну!

Рыгор разглядаў у змроку аднакія прыземістыя, абсаджаныя садкамі хаткі, студні траха не ля кожнае з іх. А калі Сёмка прыпыніў каня пры тэй самай студні, ля якой падводчыкі паілі коняй, ён зьлез з возу і першым пачаў гутарку з падводчыкамі.

— Вы адкуль будзеце?—запытаў Рыгор аднаго з іх.

— Мы крулявецкія; на кірмашы былі ў Сталеве.

— Вялікі кірмаш быў?

— Добры кірмаш.

Падводчыкі запыталі ў Рыгора, каторая гадзіна і, калі ён сказаў, што ўжо за адзінанцаць перашло, яны перагаварыліся між сабой пажыдоўску й сьпешна ўселіся на вазы.

— Як дарога на Сілцы?—пагнаўшы коні, запыталі падводчыкі.

— Добрая,—адказаў Сёмка:—а ўперадзе як?

— Нічога, можна ехаць: падсохла. Дабранач!

— Дабранач!

Адна за аднэю трое хурманак загрукацелі ўсьцяж вёскі. Той-жа сабака, што страчаў Рыгора з Сёмкам, правёў крулявецкіх сваім зацяжным трывожным брэхам.

— Вось хто жыве,—абярнуўся Сёмка да Рыгора, поячы каня: галёкаюць па сьвеце і абманваюць людзей.

— Так, перакупства—самы непаважны занятак: займаздароў людзі трацяць час, абманваючы даверных.

— Але, згадзіся, Рыгор, што і на гэта трэба мець здольнасьць. Гэта пракідкія хлопцы...

— Вядома: трэба набіць рукі і наварцець розум.

— Ёсьць многа розных марнатраўцаў, якіх нам трэба карміць сваёю працаю: і тых, што намі кіруюць, і тых, хто нас абманвае, і тых, якія за нашу працу для іх нават людзьмі нас ня лічаць. Шмат трэба перабудовы. Як ты думаеш, калі мы з гэтым управімся? Я думаю, што ня так скоро. Га?

Рыгор усьміхнуўся.

— Вядома, што ня так скоро; трэба многа патуг, сілы і змаганьня палажыць. Галоўнае—мала прасьветласьці ў народзе, сярод сялянства. Вякі трымалі яго ў ланцугох няволі, закрывалі ўсякі пробліск сьвятла, у цемнаце душылі. Вось, як сьпіць зараз гэтая вёска, так прымушалі вякамі спаць цэлыя краі і народы. Спаць і маўчаць. І людзі дагэтуль вельмі заспаны, нячулыя да пазываў к непакорнасьці,

бунту, зьнішчэньню нявольніцкага жыцьця... Праўда, адчуваюць многія, чуць ня кожны адчувае, што жыцьцё нядобра пабудована, што ў ім ёсьць вялікія нялады, ад якіх цяжка становіцца жыць, але адшукаць сьцяжынкі, па якіх-бы можна было выйсьці з гэтага стансвішча, пакуль ня могуць. А хто на іх паказвае—таксама слаба вераць...

— Ну, і доўга яшчэ, патвойму, працягнецца гэтак?

— Гэта цяжка сказаць, браток. Хочацца верыць, што нядоўга.

— Ня радуеш ты мяне, Рыгор. Знача, праз усё жыцьцё так і будзем мы, як тыя валы, хадзіць у ярме: я па нікчэмнай палосцы зямлі, а ты ў чатырох мураваных сьценах заводу? Ведаеш, цяжка становіцца, калі кінеш думкаю ўперад... А мо' я ўжо гэтакі недавярак ці што.

— Трэба, брат, верыць і змагацца. Кожнаму—колькі сілы хопіць—варушыцца, бунтаваць...

Сёмка паматаў галавою і зацяжна прапяў:

— О-о-хох-хо! Доўгая і сіберная песьня!

Рыгор нічога не адказаў: ён паціху насьвістваў некую мэлёдыю.

— Садзіся, паедзем,—перабіў Сёмка, павярнуўшы каня ад студні.

Рыгор моўчкі ўлез на воз і сеў на сваім месцы. Сёмка адвёў каня на вуліцу і сам ускочыў на воз.

— Но-о, малая! Яшчэ вёрст трынанцаць асталася,—прагукаў ён, пакруціўшы над канякай пугаю.

III

Некалькі часу хлопцы маўчалі, нібы прыслухоўваючыся да тупату кабылкі і стуку калёс. Рыгор глядзеў па бакох і ўперад, стараючыся адбіць у сваёй памяці родны вобраз вёскі... А калі скоро яны выехалі ў поле, то ён пачаў удыхаць водыр збожжа, гэту мешаніну сокаў зямлі і сялянскага поту. Пры гасьцінцы, у прарытай канаўцы крумкалі жабы, а зьверху кідаўся рэдкі плакучы піск кані. Наўскасяк, управа, блішчэў агеньчык начлежнікаў.

— Знача, яшчэ гадзін тры, і мы расстанемся з табою?—раптам выказаў Сёмка.

— Але. Што-ж, нічога не парадзіш, прыходзіцца...

— Ты ўжо толькі, Рыгор...—Но-о-о. Падб'яжы-ы, на цябе ліха-а...—Ты ўжо, толькі, Рыгор, не забывай пісаць нам. Не шкадуй на гэта часу. Усё апішы: што стрэнеш, прыехаўшы: як жыцьмеш, як будзе паводзіцца табе. Ты-ж ведаеш, як дорага нам усё гэта. Твае пісьмы будуць сьвятам у нас... А мы ўжо адсюль будзем дасылаць табе корэспондэнцыі. Патрэбна цесная сувязь...—Вось Слынскі ўзгорак—яшчэ чатыры вярсты ззаду асталося...

— Няйначай, буду пісаць, аба ўсім буду пісаць... А ты, вось, браток Сёмка, не адкажы ўжо маёй мацеры, калі яна будзе прасіць цябе, каб ты пісаў ёй пісьмы... Хто-ж, акром цябе, ёй гэта зробіць?

— Ай, ды навошта казаць: я пісаў тваёй мацеры дагэтуль і надалей буду пісаць. Гэта рэч нецяжкая; шкада адно, што больш важнейшай дапамогі не магу ёй зрабіць... ды то, прыдзецца, пасоблю і большым чым. Тут-жа недалёка—кожны дзень бачымся. Так што, браток, аб гэтым не клапаціся.

— Вельмі дзякую табе.

Незаўважна праехалі яны ўзгорак і ўехалі ў Чылаўскі лес. Каняка зацішыла хаду; калёсы затрасьліся па ламаччы ды карэньнях, падкідаючы ездакоў на возе. Пераплёты хвой ды дубоў засланялі неба. Удалёку крычала сава. Падыходзіла к раніцы. На дварэ стала халадней—ападала раса. На ўсходзе пачало чуць-чуць праясьняцца. Сёмка саскочыў з воза і пашоў пехам.

— Што, зьмерз?—запытаў Рыгор.

— Не, куды там; проста так захацелася прайсьці. Скора прыедзем ужо.

Рыгор больш не хацеў казаць нічога—блізасьць Ліцку адцягала яго ўвагу на бягучыя пытаньні. Ужо як быццам-бы прашла была гострасьць расстаньня, і ён забываў, што едзе з Сілцоў, каб ужо доўга не вярнуцца ў іх і ня бачыць тых людзей, з якімі прывык за кароткі час пабыўкі быць разам: гутарка з Сёмкам на адцягненыя тэмы, сядзеньне побач з Сёмкам суцяшала Рыгора і адганяла ад яго сум нядаўніх перажываньняў. Мала куды яны едуць удваіх? Вось пабудуць у Ліцку ды назад вернуцца ў Сілцы. А ня вернуцца, то будуць разам з Сёмкам жыць і працаваць. А гэта яднаць-

ме іх з Сілцамі, з усім перажытым у іх... Апошнія напамненне Сёмкам аб блізасьці Ліцку, аб скорым разьвітанні іх—варочалі Рыгора к сапраўднасьці.

Выехаўшы з лесу, ён нібы пачуў выяўную карціну блізкай граніцы ў новае жыцьцё, у іншыя яго абставіны. Гэта хвалявала Рыгора, разьішвала яго нэрвы і непакоіла. Падкрадалася хаценьне працягнуць як найдаўжэй дарогу, каб найбольш часу пажыць некім сярэднім, ні то сілцоўскім, ні то рыскім жыцьцём; жыцьцём лётаючай у вольным паветры пташкі, жыцьцём гуляючага ў бясьпецы зьвярка, які волен ад вымушаных патрэб ісьці туды, куды-б не хацеў, клапаціцца аб тым, што няцікава. Агromністы гал, які расчыніўся ім пасля лесу, пакрыты дзе нівамі, дзе паплавамі, пакрыты лясамі і вёскамі, пабочны Ліцкаму шляху гал Жыгунскіх палеткаў даваў Рыгору мажлівасьць выяўляць поўнасьцю ўсю сілу ды ўсё значэньне свае чалавечае самотнасьці, свае асабістасьці,—якая вось зараз зусім нясьціснутая, нязгладжаная, нясьцёртая акольным шумлівым і непакойным вірам людскога жыцьця. Вольна саплося грудзьмі, можна было ў любы бок ісьці ці бегчы і ня сустрэцца з перашкодамі, з агалосам: „Сто-ой! Тут ісьці няможна!“ Займаецца золак, захацеў і нацянькі да яго—усюды прастор, разгарненьне, вольнасьць!

Рыгор углыбляўся ў думкі, што далей-больш і сядзеў моўчкі, як-бы хочучы схавацца ад надаедных і руплівых пытанняў блізкае будучыны. Сёмка прыкмячаў гэта па яго твары і не перабіваў Рыгоравых думак.

Яны праехалі яшчэ з гадзіну часу; да Ліцку аставалася зусім нямнога; яго блізасьць выразна дапамінала аб сабе. Спускаючыся з узгорку, на крутым павароце гасьцінцу, да іх данёсься рэзкі зацяжны сьвіст цягніка. За сьвістам пачуўся глухі лопат выпускаўшага пар паравоза. А калі гасьцінец зьвярнуў улева, адразу паказаўся бляск пабляднеўшых ліхтароў; падымалася ў гору высокая цёмная вадакачка, нібы стараючыся падглядзець усход сонца.

Рыгор кінуў думаць, прыпадняўся на месцы і ўперыўся вачыма ў бок станцыі.

— Вось і прыжджаем,—з лёгкім хваляваньнем выказаў ён.

— Сяк-так дабраліся: усяго чатыры вярсты асталося.

— Скора прыехалі.

— А чаго-ж там! Каб паганялі каня, то прыехалі-б яшчэ хутчэй.

— Няма чаго сьпяшацца; і так прыдзецца яшчэ чакаць цягніка.

— Ну, сапачынеш крыху; усё-ж стаміўся як-ні-як за дарогу; гадзін з сем папатрасьліся, нябось.

— Дзе там супакой той! Прыехаўшы ўжо сапачыну... Ну, а ты, Сёмка, зараз-жа й назад?

— Вядома, чаго-ж бавіцца! Да гадзіны дзесятай-адзінацатай вярнуся, дык яшчэ ў мяне добры кусок дня ў запасе.

— Так... Пэўна... Дык, вось, Сёмачка:—Рыгор патрапаў таварыша па плячы:—як толькі прыедзеш дадому, не забудзь забегчы да мае мацеры і сказаць, што мы заехалі добра... І суцеш яе там, хай ня вельмі гаруе...

— Добра, добра... Усё выпаўню...

Яны параўняліся з карчмою, што стаяла недалёка ад Ліцку.

— Можа хочаш перакусіць чаго ці выпіць шклянку гарбаты?—запытаў Сёмка Рыгора.

— Не, не ахвота: можа ты-б хацеў?

Сёмка паціснуў плячыма.

— Хто яго ведае, як тут быць.

— Дык давай заскочым; папытаем, калі пэўна йдзе машына і як толькі ёсьць у нашым распараджэньні якіх мінут пятнанцаць—дык і вып'ем гарбаты ды перакусім.

Сёмка прыпыніў каня і ўзьбег на ганак старога, з уціснутымі ўнутар сьценамі будынку, і пастукаў у дзьверы.

Дзьверы былі запёртымі.

— Сьпяць, мабыць,—сказаў Сёмка.

— Пастукай мацней: агонь-жа сьвеціцца.

— Па звычаі агонь... Што-ж, паедзем на станцыю і там знойдзем гэткага дабра, як гарбата.

— Ды вядома што.

Сёмка зьбег з ганку, улез на воз і пагнаў каня.

Ад карчмы пачыналася брукаваная дарога, і каняка лягчэй пабегла ў возе. Каля станцыі іх нагнала некалькі хурманак, якія таксама сьпяшылі на машыну. З кашалямі на руках, пакрытымі бруднымі хусткамі, заспанья ішлі ту-

ды-ж сельскія таргоўкі булкамі і піражкамі. Усё гэта прыдавала ажыўленьне, паказвала клапатлівасьць, рух і ўплывала на хлопцаў некаю асабістаю руплівасьцю, нязнанай і чужой мястэчку. Рыгор адразу аднавіў перад сабою дух і пэнт гарадзкога жыцьця, ужо добра вядомага яму; Сёмку-ж гэта было нова і цікава, як новае. Далей Ліцку ён яшчэ не трапляў, і Ліцк кожны раз, калі-б ён ні прыяжджаў у яго, выклікаў асабіста рэзвы і жывы настрой, некі ўздым і бадзёрасьць.

— Ведаеш, люблю я гэткае ажыўленьне, як тут,—абярнуўся Сёмка да Рыгора:—каб і хацеў памарудзіць, дык нельга.

— Не пасілцоўскаму; тут ужо горадам крыху папахвае.

— Ну, там, пэўна, у некалькі разоў усё гэта шумней і цікавей?

— Вядома што; тут маленькая, невузлавая станцыя, а і то, як бачыш, усё так і рупіць, і рухае.

Гутарачы, яны прыехалі к станцыі. Забруджаны гноем і саломая вялікі калястанцыйны пляц выглядаў рынкам, на якім вось-вось хутка адчыніцца кірмаш. З правага боку, ад садку станцыйных служачых, пры рэльсавых перакладзінах, у шэраг стаяла некалькі дзiesiąткаў сельскіх падвод і рамізьніцкіх каламашак. Для некаторых з іх стаялі падводчыкі—другія-ж былі пустымі, бяз нікога. Сёмка пад'ехаў к бакавой падводзе з левага боку і спыніў каня.

— Точка,—праказаў ён да Рыгора і зьлез з воза.

Рыгор падняўся, атрос салому і таксама саскочыў на зямлю.

Да іх падбег з-пад станцыі насільшчык і запрапанаваў:

— Прыкажаце рэчы на станцыю ўнясьці?

Рыгор пераглянуўся з Сёмкам і адказаў:

— Няма чаго нясьці: самі справімся.

Насільшчык зласьліва і крыўдліва ўхмыльнуўся, пастаяў з хвіліну і моўчкі адышоў.

— Ну, Сёмка, правядзі мяне на станцыю. Каня пакінь.

— Ды я думаю, што можна каня аставіць аднаго. Стаяць жа другія падводы.

— Папрасі каго з падводчыкаў паглядзець за тваім возам—спакайней будзе.

Сёмка заручыўся згодаю аднаго рамізьніка папільнаваць яго падводы, а сам з Рыгорам пашоў на станцыю.

Невялікая мураваная будыніна станцыі мела звычайны ўсім расійскім станцыям выгляд: пасярэдзіне будынку праходзіў карыдор, разразаўшы яго на двое; направа ад карыдору мясьцілася багажня, скарбніца і невялічкая першая кляса, а налева—другая і трэцяя клясы. Рыгор з Сёмкам пашлі направа, у першую клясу, куды йшлі амаль ня ўсе пажыры. У каморцы, досі чыстай, пры расстаўленых двух ці трох сталох, на крэслах і пры сьценах на лаўках сядзела дзесяткаў са тры пажыраў; некаторыя з іх спалі, умайстраваўшыся пры сваіх клунках, другія проста драмалі, апусьціўшы галовы, трэція сьпешна падсілкоўваліся гарбатаю. Палова пажыраў былі сяляне, а то—мяшчане, служачыя—чыноўнікі з жанкамі, ды пяць-шэсьць чалавек паноў-памешчыкаў... За багата ўстаўленым буфэтам увіхаўся сярэдніх гадоў мужчына—буфэтчык, шустры і рэзвы гандляр, відаць, добра набіўшы руку на гэтым рамясьле. Раздаючы праданае з лоўкасьцю мастака свае справы, буфэтчык сярдзіта пакрыкваў раз-по-разу на сваю пасобніцу, тоўстую чырванатварую непаваротную дзяўчыну-сялянку, падпяразаную паласатым хвартухом, бяз хусткі, з разбэрханымі косамі, якая даглядала за вялікім паплясьнявелым мурзатым самаварам. Дзяўчына моўчкі, паслушна адгіналася і баязьліва пазірала на гаспадара.

Клапатліва, як нашароханья, бегалі то з клясы, то ў клясу кандуктары з цьмянымі ліхтарчыкамі, тэлеграфістыя з паперамі, дзьве-тры дзяўчыны з канторы. За сьцяною буфэту звівінеў тэлефон, а пры ім чыйсьці голас нясьціханна выкрыкаў: „Что-о? Говори-ите-э? Слушаю, я слушаю“... І звон тэлефону і крык пры ім раз-по-разу перабіваў рэзкі сьвісток паравоза, які прабягаў між вокны станцыі і голасна сьвістаў, адгукваючыся на сьвісьцёлкі стрэлачніка то ў адным, то ў другім канцы станцыі.

Рыгор з Сёмкам прыкмецілі пры адным стале дзьве парожных крэслы, падышлі і занялі іх.

— Ты пастой, Сёмка, а я куплю білет,—праказаў Рыгор і пабег да касы.

— Добра.

Сёмка не агледзіўся, як Рыгор вярнуўся назад.

— Цяпер можна перакусіць сяго-таго. Чаго-б ты хацеў?
— Усё роўна; вазьмі гарбаты і каўбасы з хлебам.

Рыгор падышоў к буфэту і прынёс усё тое, што Сёмка загадаў. Абое хутка справіліся з гарбатаю, і Рыгор прынёс яшчэ па шклянцы і, у дадатак, дзьве бутэлькі піва. Закусваючы, хлопцы маўчалі: Рыгор над нечым пільна раздумоўваў, угледзеўшыся ў шклянку з півам, а Сёмка з гостраю цікавасьцю сачыў за станцыйным рухам. Ці ўваходзіў пасажыр, ці прабягаў чыгуначнік, ці раздаваўся сьмех, вокрык які, Сёмка адварочваўся, лавіў паглядам і адказваў на старожанасьцю. І калі ён час-ад-часу ўспамінаў, што яму вась-вось прыдзецца разьвітацца з Рыгорам і варочацца назад у Сілцы, яго ахоплівала няпрыемнае пачуцьцё, вялікая неахвота варочацца аднаму. Сёмку прыкоўвала да сябе ўсё тое, што ён бачыў перад сабою на станцыі і што выглядала ў яго ваччу новым і прыемным. Вось узяць-бы тых дваіх—кабету і мужчыну,—што прытуліліся адно да другога, седзячы на лаўцы, і соладка, апойна храпуць. Сёмка не разумеў іх нядбайнасьці ды бясьцікаўнасьці да ўсяго і думаў аб сабе, што давядзіся-б яму прабыць на станцыі хоць трое ночаў, ён і не ўздрамнуў-бы нават: сядзеў-бы і пільна сачыў за кожным рухам станцыйнага жыцьця. А каб гэта яшчэ яму давялося паехаць куды чыгункаю! Як-бы цікава было бачыць жыцьцё буйных вузлавых станцый, дзе, па словах Рыгора, людзі кішаць, як мурашкі ў мурашніку! І тая думка што ўжо раз уставала перад ім у дарозе, калі ён прыглядаўся на пасажыраў, якія пакідалі свае месцы, як і Рыгор, і кудысьці з пагляду спакойліва ад'яжджалі,—думка паехаць у горад да Рыгора зноў выбілася на поверх, падгастрылася руплівасьцю і засьвідравала ў нутры. Ехаць... ды ня то, што пачакаўшы, пры добрым выпадку, а ехаць як найхутчэй, зараз, вось, хоць-бы разам з Рыгорам і з усімі гэтымі пасажырамі... ехаць—цягнула Сёмкаву істоту. Хоць-бы некалькі часу пасапці новым паветрам, падзівіцца іншымі вобразамі, перамяніць елкія многагадовыя клопаты, шэрую аднакавасьць земляробскай працы. Хоць-бы некалькі часу, хоць-бы месяц, другі адлучыцца, а то—глядзіш—праз якіх гадзін сем—ізной перад табою бедныя, прылепленыя к зямлі хаткі Сілцоў, пыльныя, загноеныя вуліцы, прагледжаныя наскрозь Хлёры, Прыдатныя, Крумкі, Гладышы ды іншыя пастаянцы мястэчка...

„Не, цяпер я нядоўга ўтрымаюся дома, хай што хочучь робяць бацькі“, заключыў Сёмка ў сваіх думках.

А ў дзьверы клясы ўсё надыходзілі новыя і новыя пасажыры, мігаючыся між Сёмкаў пагляд. Вось прашоў здаровы, поўнатвары, вусаты, у бразантовым халаце з каўпаком на адкідзе, багаты фальварковец-шляхціц, ці мо' нябуйны памешчык; у руках ён трымаў добры фібравы шарае хварбы куфэрак; увашоў, агледзеў пахмурным суровым пагодам клясу і прыпыніўся каля акна. Вось ускочыла, як напуджаная якая, тонкая, вяртлявая, затуленая густым тулем, з перавязанаю праз плечы тоўстаю хусткаю, а ў руках з некалькімі сакваяжыкамі і парасонам ні то мяшчанка, ні то фальваркоўка. Вось важна перашагнуў парог некі казначэйскі чыноўнік у шырокай палярыне, з гостра паднятымі ўверх вусікамі, важнага чыну, з гонарам, ведаючы сабе вартасць чалавек. За ім прашла купаю сям'я—мужчына-гаспадар у палапленай крамнай жукетцы, у аблезлай шапцы з дзіцём на руках, кабета-жонка, таксама бедна адзетая, з клункам старых манаткаў і з двума невялічкімі дзеткамі. Увашлі, баязьліва азірнуліся, як-бы папаўшы ня туды, куды-б сьледавала ім, і бяспомачна спыніліся каля дзьвярэй. Куды яны едуць? Чаму з дзяцьмі? Такія бедныя з выгляду, што жаль рэжа сэрца. Ці на новае месца, ужо знойдзенае, ці мо' шукаць яшчэ куска хлеба, папярэдне пераехаўшы ў другое месца? Цікава. Сёмка ажно падняўся з месца, каб пільней разглядзець твары гэтых людзей. Але яму гэта паказалася няёмка, і ён зноў прысеў... Прысеў і рашыў паказаць іх Рыгору; але толькі павярнуўся да яго, каб прагаварыць слова, як тут-жа, збоку, угледзеў маладую пекную белакурую дзяўчыну, апранутую ў цёмнае да стану паліто, з таннаю пастэркаю на галаве. Яна сядзела бокам к сталу, трымаючы кашэлік на прыполе і ўкрадкаю, наўскасяк пазірала на Рыгора, які штосьці выводзіў на стале жоўтым алоўкам. Сёмка ўпарта паглядзеў на дзяўчыну і ўлавіў у нарысе яе твару вялікае падабенства з Зосяю; да таго дзяўчына была падобна на Зося, што ў Сёмкі закрадалася сумненьне, ці не яна толькі гэта сядзіць: тыя-ж сінія валашкавыя вочы, сярэдні роўны лоб, прадаўгаваты нос, адпавядаючы гэткаму-ж твару, чыстыя з лёгкім ружам шчокі, поўныя чырвоныя губы пек-

на выразанага няшырокага роту над прадоўжным падбародкам; той-жа, заўсёды мілы, жывы, нястухаючы пераліў чуць прыкметнае, але палкае, цягучае, вабячае ўхмылкі. Уся постаць яе, як вымалеваная мастаком, выглядала лёгкай, паветранай; ад дзяўчыны нясло здароўем, жыцьцярадасьцю, якія ўжыўны рэдкім стварэньням, выпушчаным пасья доўгае засады на зялёны прастор, на сьвежае паветра. Сёмка міжвольна заглядаўся на яе, адцягаючыся думкамі ад усяго іншага, што хвілю назад цікавіла яго, зачым намерыўся гутарыць з Рыгорам. Ён ня мог адварнуцца, не зважаючы на няёмкасьць, якую, відаць было, адчувала незнаёмка, прыкмеціўшы ўпарты Сёмкаў пагляд. І толькі, калі дзяўчына адварнулася ў другі бок, Сёмка апусьціў пагляд.

Брудная будзённая адзежа, у якой ён быў адзеты, запылены твар, вясковая прастата і непаваротнасьць, якія выступілі перад ім, засаромілі Сёмку і навялі на падазронасьць, ці не падмеціла толькі гэтых яго асаблівасьцяў дзяўчына і, гледзячы на яго, ці не сьмяецца толькі ў нутры сваім? Сёмку стала прыкра ад гэтага, і ён прысеў, адварнуўшыся к сталу. Праз хвіліну паглядзеў на Рыгора і ціхутка чапіў яго за руку.

Той паглядзеў на Сёмку.

— Зірні толькі, Рыгор, налева,—сказаў Сёмка: на вуха таварышу—вунь сядзіць Зося, точ-у-точ.

Рыгор крута павярнуў голаў і стрэўся з пагледам суседкі.

Яе падабенства на Зося міжвольна кінулася яму ў вочы і ахапіла Рыгора некаю прыемнаю палахлівасьцю, якая раптам затуманіла яго розум, спаралюшавала волю і адняла мову. Рыгор на момант замёр у зьдзіўленай позе, ня мігаючы вачыма.

— А што? Мо' няпраўда?—запытаў цішком Сёмка.

— Праўда, настаяшчы дубальт, але, здаецца, куды прыгажэйшы,—прыдушаным асалодаю голасам адказаў Рыгор:—цікава, куды яна едзе? Вось, ды каб у мой бок!

— Запытай яе,—парадзіў Сёмка.

— Трэба,—згэдзіўся Рыгор і павярнуўся да дзяўчыны.

Сёмка настаражыўся і ўвесь—адна цікавасьць—чакаў, як пойдзе гутарка між Рыгорам і незнаёмаю дзяўчынаю.

— Выбачайце, вы далека едзеце?—далікатна запытаў Рыгор ціхім голасам.

Дзяўчына здаволена ўсьміхнулася і ахвотна сьмела адказала:

— Да Рыгі. А вы куды?

Яна павярнулася к Рыгору.

— Я таксама туды,—пасьпяшыў паведаць Рыгор.

— Вы хлусіце, мабыць?—не паверыла дзяўчына.

— Чаму вы так думаеце? Я сур'ёзна кажу. Вельмі рад, што разам паедзем.

— Вы ўжо будзеце маім праважатым,—дасьціпна запрапанавала дзяўчына.

— З вялікаю ахвотаю. Каб вы ехалі ня ў Рыгу, дык і то я паехаў з вамі,—шчыра, ня ўмеючы стаіць узьнятага ў сабе пачуцьця, сказаў Рыгор.

— Няўжо? Ласьне я чым-небудзь так кінулася вам у вочы?—мякка, з напускною інтрыгаю і разам з няскрытаю шчырасьцю адказала дзяўчына.

Сёмка тайком ухмыляўся, чуючы іх гутарку, і стрымоўваў гострае жаданьне й самому ўставіць слова-другое. Але кожны момант, толькі парываўся расчыніць рот і выгаварыць што-кольвек, як нешта хапала яго за язык, і ён змаўкаў.

Рыгор-жа слова за словам разьвёў з дзяўчынаю бясконцую гутарку, перашоўшы ад першых нерашучых і нацягнутых сказаў да больш сьмелай і сур'ёзнай. Ён забыў нават, што каля яго сядзіць Сёмка, заняўшы блізкай разлукаю з ім і выпусьціў з думак усё тое, што меўся напамніць яму пры расстаньні. Павярнуўшыся да суседкі, Рыгор нязьмігута глядзеў ёй у твар, цешыўся яго мілавіднасьцю і, як воск ад агню, раставаў сэрцам пад яе, сапраўды пекным паглядам. Ён ня ведаў, чаму і што, але ясна адчуваў, што напатканая выпадкам незнаёмка заварожвае яго не на жарты, праходзіць у сьвятое сьвятых яго нутра і захапляе сэрца ў безнадзейны палон. Як-бы хто знарок надаслаў яе к Рыгору, каб узнагародзіць ёю тую ўтрату, што Рыгор панёс на Зосі.

— Рыгор!—у кароткі перарыў між чародным запытаньнем дзяўчыны і Рыгоровым адказам пазваў Сёмка таварыша.

— Што?—не адварочваючыся запытаў Рыгор.

— Я, браток, думаю ехаць. Ужо прашло колькі часу. На дварэ разьвіднелася зусім. Пэўна, цягнік спазьніўся на многа. Усё роўна, колькі ні чакай, прыдзецца разьвітвацца. Ну, бывай здароў!

Рыгор штосьці прамовіў да незнаёмкі, падняўся з месца і пацалаваўся з Сёмкам.

— Не забывай, браце, пішы часьцей,—яшчэ раз папрасіў Сёмка Рыгора і павярнуўся да дзвярэй.

— Гэта мой найлепшы таварыш,—паведаміў Рыгор незнаёмку:—выбачайце, я правяду яго на двор; мне трэба напасіць ад яго чаго-кольвек.

— Калі ласка,—кіўнула дзяўчына галавою:—я ахвотна папільную вашы рэчы.

— Дзякую вам.

Рыгор нагнаў Сёмку і вышаў з ім з клясы.

— Вітай усіх ад мяне: Зосю, Гэлю, Яна, Пятруся Зьмітравага, тваіх бацькоў... Не забудзь таксама, зайсьці да мае маткі.

— Добра, добра, усё выпаўню... А ты, у свой чарод, не забудзь прыпісаць мне ў першым-жа лісьце, як і што ў цябе выйдзе з гэтаю дзяўчынаю. Красуня, на яе ліха; проста зачароўвае ды годзе. Ты ўжо не пакінеш, пэўна, яе праз усю дарогу? Толькі глядзі-ы, каб...—Сёмка не дасказаў, насьмешліва пакачаўшы галавою:—Я бачу, ты вельмі сора ўліп у яе...

Рыгор здаволена ўсьміхнуўся і нічога не адказаў.

— Ну, бывай здароў!—Шчасьлівае дарогі!—пажадаў Сёмка, яшчэ раз пацалаваўшыся з Рыгорам.

Той памахаў яму ўслед капялюхом, пастаяў з хвілінку і вярнуўся ў клясу. І толькі ён пасьпеў падыйсьці к дзяўчыне, як сярод пасажыраў падняўся рух і бегатня. Усе ўзьняліся з сваіх месцаў, хапіліся за клумкі і куфэркі і кінуліся к выйсьцю на пэрон.

Пачуўся званок, абвясчаючы падыход поезду.

— Дайце, я пасоблю вам паднясьці,—запрапанаваў Рыгор дзяўчыне, хоць бачыў, што яе багаж зусім невялічкі ў параўнаньні з яго.

Дзяўчына бяспрэчна падала яму свой кашэлк і пашла ўперадзе Рыгора к дзвярам.

Пасажырныя цягнікі спыняліся ў Ліцку толькі на сем хвілін. Гэтага часу хватала ня толькі на тое, каб пасьпець сесьці ў вагон, а нават і прайсьціся разоў колькі па пэрон. Рыгор са сваёю падарожнай, не сьпяшаючы, вышлі з клясы, абгледзелі вагоны і накіраваліся ў другі ад заду. У вагоне было свабодна, і яны занялі ў першым ад выхаду аддзяленьні два месцы пры акне. Рэчы свае і дзяўчыніны Рыгор гаспадарна ўладаваў на верхняй лаўцы, а сярэднія дзьве прызначыў пад спаньне, павесіўшы на кручку з аднаго боку сваю жукетку, а на процілежным—дзяўчыніна паліто.

— Вось цяпер спакойна можам ехаць аж да самае Рыгі,—пацешыў ён новазнаёмую:—хочаце, пойдзем на пэрон на хвіліну-другую?

— Каб не спазьніцца... Во, другі званок.

Яны ўсё-ж падышлі к дзьвярам вагону і агледзелі пэрон. На пляцформе кішэла народу: адны пёрліся са станцыі, сьпяшаючы ў вагоны, другія на момант выскаквалі з вагонаў і мерыліся зьбегаць на станцыю ў буфэт; трэція нясьлі ў руках розныя рэчы, купленыя ў буфэце. Папарна праходзілі сюды-туды ўсьцяж будынку станцыі праважатыя і проста цікуны, што прыходзілі, ня гледзячы на гэткую рань, да кожнага пезду на станцыю пагуляць і паглядзець на пасажыраў. Каля дзьвярэй пры сьцяне выдзялялася некалькі хвігур рамізьнікаў, якія пільна сачылі за прыехаўшымі ў Ліцк. Як угарэлыя, бегалі ўзад ды ўперад насільшчыкі, парожныя і з паклажаю ў руках: некаторыя з воклічамі правозілі к багажнаму вагону пошту і варочаліся з тачкамі к багажнаму аддзяленьню.

— Нічога цікаўнага; звычайна, як на станцыі,—вымавіла дзяўчына да Рыгора.

— Так, пойдзем на месца.

Пакуль яны стаялі ў дзьвярах вагону, к ім падселя чатыры чалавекі пасажыраў: старая сялянка, сярэдніх гадоў мужчына, маладзіца—яго жонка, і пажылая жыдоўка.

Усе з іх пазаймалі вольныя месцы, не пакушаючыся на тых, што былі заняты Рыгорам са сваёю падарожнай.

— На нашы месцы ніхто не пасягаў?—запытаў Рыгор у бабулькі.

Тая пільным вокам агледзела як Рыгора, так і яго новазнаёмую дзяўчыну, і ўверана адказала:

— Каб хто і пасягаў, то мы не дапусьцім-б; раз месцы заняты, ужо не закон іх перахопліваць. Тут двое кабецін намерваліся сесьці, але мы сказалі ім, што месцы заняты.

— Дзякуем вам,—падзякаваў Рыгор бабулі і сьледам прагаварыў да дзяўчыны:

— Вы спаць мо' хочаце?

— Не; на станцыі, прызнацца, троха й хацелася, а цяпер зусім не.

— А калі хочаце, то будзьце ласкавы,—я вас з прыемнасьцю павартую.

— Вельмі дзякую вам за вашу дабрату, але мне спаць ня хочацца,—з цёплаю ўхмылкаю на крыху стомленым твары далікатна адказала дзяўчына.

— Ну, як знаеце.

Прапануючы сваёй падарожніцы спаць, Рыгор зусім не хацеў, каб яна забралася на полку і спала, пакінуўшы яго аднаго сядзець; яму жадалася, каб дзяўчына сядзела перад ім, а ён глядзеў-бы на яе і йграў-бы з ёю ў лёгкую жартоўную гутарку і цешыўся-б яе прыгожасьцю. Рыгор і сам адчуваў цяжар дарогі і бяссоннай ночы, але крапіўся, змагаўся з утомай і млявасьцю, адганяў дрымоту і казаўся вясёлым і бадзёрым...

Хутка яму захацелася праведаць імя дзяўчыны, каб ямчэй было з ёю абыходзіцца. Але сьпярга гэта неяк ня выходзіла,—Рыгор баяўся, каб дзяўчына не западозрыла яго ў разьвязнасьці і прастаце. Нарэшце, сабраў смеласьць і рашуча праказаў:

— Вось ужо колькі часу, як мы знаёмы, а яшчэ ня ведаем нават, як кожны з нас завецца... Вы, мабыць, ня маеце імя, прыгожая незнаёмка?

Лёгкі сьмех пакрыў яго дабротны твар. Дзяўчына таксама какетліва ўсьміхнулася.

— Я то з імем, ну, а вы, напэўна, без яго...

— Якое-ж яно ў вас, цікава?

— А вам канечна хочацца ведаць?

— Хочацца... як вам сказаць; яно-б і ня шкодзіла.

— Калі так, то скажу; натапырвайце вушы,—дзяўчына ў голас засьмяялася:—Ганнаю завуся я, падабаецца ці не?

— Гэтага я вам не скажу; за паведамленьне-ж дзякую...

А маё імя—Рыгор. Рыцарскае троха?

— Вядома, ня троха, а многа,—пажартавала Ганна.

— Ну, цяпер мы, думаю, трохі больш знаёмы: хоць можна палюдзку зьвярнуцца адно да другога. Мо' няпраўда, Ганна?

Апошнія словы Рыгор правёў ветлівым паглядам на Ганну. Тая адказала няменш мілым нават прагавітым во-зіркам на Рыгора; яму паказалася, што сінія, пякучыя пагля-дам вочы яго знаёмкі не дарылі яго дасюль гэткаю ласка-васьцю, як на гэты раз. Але, прыглядзеўшыся на Ганну, Рыгор заключыў, што яе мастацка-правіловы, як намаляваны, мяккі твар, падкрашаны маладым сьвежым ружам, пастаяннай бе-гатнёй рэзвых зайчыкаў непагрэшнае жывое ўхмылкі, што яе стройная, як вылітая, постаць, поўная жыцьця і руху, ня могуць ня выкрываць салодкага кіпеньня яго палкага па-чуцьця, выказанага ў паглядзе. Рыгор ня мог спакойліва ўсядзець на адным месцы й нецярпліва зарухаў ды падаўся да Ганны. Ганніна рука, што дагэтуль ляжала на століку, як назнарок, спусьцілася з яго і ўпала на Рыгору руку. Той ня стрымаўся і лёгка ўздрыгнуў, як-бы ад прапушчанай па-целу электрычнасьці. Дзе лягла рука—пякло агнем. Рыгору не хапала сілы гаварыць, ды каб мог—ён не гаварыў-бы, так прыемна было яму маўчаць у гэты момант, маўчаць і ня думаць... Куды там да думак, калі п'ецца кубак салодкага шчасьця! Над Рыгорам вісела якоесь пакрывала, пад като-рым было сабрана ўсё тое, чым жыцьцё можа адарыць ма-ладую істоту, што даецца рэдкімі момантамі, непераказнымі ўдвойчы; за пакрывалам—разгортвалася шэрая, нявыразная пустош; у гэтай пустошы расплыліся туманам і зьніклі з Рыгоравага вокагляду і Сілцы, і маці, і Зося, і Сёмка. Рыго-ру нават не хацелася ўспамінаць—ды і памяць не працавала,—што толькі-толькі, як ён разьвітаўся з Сёмкам і прасіў яго кланяцца ўсім і, асабліва, наведць яго мацэру. Ён ужо быў заварожаны Ганнаю, якое ніколі дагэтуль ня бачыў, якая выпадкова вынікла перад ім. Сядзеў і глядзеў ёй у твар, як зачарованы. Ня чуў, ці стаіць цягнік, ці едзе; ня бачыў, ці сядзіць хто каля іх, ці яны адны аднымі, ня цікавіўся, што за акном вагону. Сядзеў і не мяняў позы, быццам вылеп-леная мастаком фігура.

Гэтая сабранасьць усёй Рыгоравай істоты ў адным фокусе і жалезная сіла цьвёрдасьці, якую вылучаў ён на Ганну, прымушалі яе, маладую, чулую дзяўчыну, ахвотна карыцца Рыгору, нярухома, урачыста сядзець і пераліваць унутры, як рэчка хвалі, узбуранае пачуцьцё. Ганна, як-бы ў аддзяку Рыгору—дар-за-дар, упарта ўзіралася ў яго белы загарэлы твар, у шэрыя пранозаватыя вочы, на высокі зьлёгка паморшчаны ўжо лоб, і, падобна Рыгору, абураная разгойданым пачуцьцём і навеянымі марамі, забывала, куды едзе, адкуль едзе, дзе была й што рабіла... Ні настаўнік Гарасім, з якім яна два тыдні бегала па бярозавым гайку, госьцячы ў цёткі, ні Андрэй—паштавік у Рызе, з якім яна не адзін раз правяла шчасьлівыя хвіліны, прызнаючыся і абяцаючы адно другому,—ніхто і нішто ня йшло на думкі: Рыгор заслانیў сабою ўсё.

Міналі хвіліны, доўгія і прыемныя, раз-по-разу ўспыхіваў яскравы, як сонечнае праменьне, сьмяшок папераменна то на твары Рыгора, то на Ганніным твары, распаленыя ад смагі дрыжэлі губы, перакрыжоўваліся пагляды, як стрэчныя прожэктары... Сама сабою раслабела Ганніна прычоска, і палойкі чыстых рудаватых кос апускаліся між вушэй к століку; з-пад адхіленага горсу сукенкі бялела сьнежная пляміна грудзей.

VI

Старэнькая бабулька, што сядзела поруч з Рыгорам, сучешна паглядала на іх, ківала адобрана галавою і сама сабе ўмілялася. Не пакідалі бяз увагі Рыгора з Ганнаю і занятыя пільнай дзелавою гутаркай між сабою пасажыр—мужчына са сваёю кабетаю: час ад часу, ня кідаючы гутаркі, адварочваліся яны абое к акну, азіралі з ног да галавы і Рыгора, і Ганну, вымаўлялі па іх адрасу пару слоў і пераходзілі да свае гутаркі. Цікавілася жыдоўка і астатнія двое пасажыраў з іх аддзяленьня. Толькі бачыўшы за сваю службу на чыгунцы шмат чаго цікавага, заклапочаны кондуктар, параўняўшыся з іх аддзяленьнем, бясцырымона, ня лічачыся ні з чым прагукаў:

— Вашы білецікі!

Рыгор і Ганна адначасова зарухалі на месцы, азірнліся на кондуктара і палезьлі ў кішэні па білеты. Рыгор хутка дастаў свой білет і працягнуў яго ў руцэ кондуктару; Ганна-ж адразу ня ўспомніла, дзе яна палажыла свой, і перш паглядзела ў паралесе, пасля ўстала на лаўку, каб пашукаць у кашэліку, які ляжаў на верхняй полцы. Перабіраючы ў кашэліку, Ганна кранулася грудзямі Рыгоравай шчакі. Рыгор так і скалануўся ўвесь, адчуўшы ўплыў салодкага пачуцьця.

— Калі ласка, вось!—падала Ганна білет кондуктару.

Той прыняў, падаў яго контролю для адметкі і, варочаючы назад Ганне, сказаў:

— Трэба, барышня, не забывацца, дзе кладзяце білет.

— Выбачайце, што затрымала,—нашлася Ганна.

Кондуктар нічога не адказаў, толькі падозраным возіркам спаласнуў яе ўсю і пашоў паперадзе контролю далей, крычучы на ўвесь вагон:

— Вашы білецікі! Прашу білеты прад'явіць!

— Дзе мы ўжо будзем?—запытала Ганна і паглядзела ў акно вагону.

— Зараз праведаем,—адказаў Рыгор, таксама выглянуўшы ў акно.

— Хутка Малажава, дзеткі,—умяшалася бабулька.

Рыгор з Ганнаю адхіліліся ад акна і зноў паселі на сваіх мясцох.

— Малажава, кажаце?—перапытаў Рыгор.

— Але... А вам, дзеткі, куды трэба? Ня ў Вільню чэсамі?—зацікавілася бабулька, задавольненая тым, што нарэшце знашлася магчымасьць адчыніць рот.

— О, не, цётка, мы едзем далей... але па дарозе на Вільню.

— Далей! Яшчэ нават далей ад Вільні! О-ё-ёй! Ды мае-ж вы дзеткі! Ды навошта-ж вам так далёка забірацца ад дому? І ці вас бацькі спакойна адпусьцілі ў гэткую даль? Каб на мяне, я-б нізашта не згадзілася-б сваіх дзяцей з дому адпраўляць добрахвотна.

Ганна ўкрадчыва пасьмейвалася, гледзячы на бабульку. Рыгор спагадліва пазіраў на яе, гатовы пагутарыць аб сім, аб тым.

— Эй, ня пусьцілі-б, кажаце. А каб яны захацелі, ці-ж бы вы ўтрымалі іх? Ды што казаць аб дзецях, вось вы старая і таксама едзеце кудысьці.

— Так, можа й так,—задаволеная тым, што з ёю ахвотна Рыгор гаворыць, казалася яна далей:—жыцьцё гэткая рэч, што вымушае часта рабіць тое, чаго-б і не хацеў. Ты кажаш, дзеткі, што я старая, а еду; мушу, родненькі, ехаць: забралі, вось, два гады таму назад, сына ў маскалі і з таго часу ня бачыла, ня пускаюць чамусьці на пабыўку; а паглядзець хочацца, як і што ён там маецца. Ды мне ня вельмі далёка: маё месца вось зараз за Малажаваю, а з Ліцку я еду выпадкова—была там у госьцях у брата. Гадоў з дваццаць ня бачыліся, дык як прыехаў надоечы—рады няма: прыстаў, каб я наведася яго. Вось я мусіла паехаць і прагасьціць тыдзень; а зараз еду ад яго і проста, ня злазячы, да сына. Вось брат даў крыху сала, каўбасак са тры, і я вязу. Мацерына сэрца, дзеткі, як не наведася роднага дзіцяці. Ён сын у нас вельмі паслушны і добры; заплакаліся, калі бралі ў салдаты. Але... хаця-б вайны ня было, а паслужыць-то хай сабе паслужыць. Год за годам і пройдуць гэты гадкоў тры. А чаго добрага, узбурыцца вайна, тады ўжо хто ведае, як яно выдзецца, ці давядзецца яму вярнуцца дамоў! А дома, бач, мы ўжо й дзяўчыну нагледзелі яму; прыгожая, як лялечка, Несьцера Капыла дачка—вам ён невядомы, пэўна? Вось гэткая ружачка, як ты, мая котка...

Гутарачы, бабулька весь час рухала на месцы, размахвала рукамі, палажыўшы пры сабе клунак, і старалася ня спусьціць ачэй ні з Рыгора, ні з Ганны. Завязаная пад бо-раду старая шаліновая хустка паціху зьехала ў бабулькі з галавы і агаліла сівыя рэдкія косы; бурнос яна расшпіліла сама, бо ў вагоне было душнавата. Відаць было па тэй шчырасьці, якою бабулька справодзіла гутарку, што гаварыць для яе—вялікае здавольства і што за сваё жыцьцё ёй нямала прышлося пашчабятца.

Сярод беларускіх сялянскіх, павольных, разважных ва ўсім, часта можна напаткаць гэтакі тып. Кожная з такіх трымае на сабе самахвоць абавязкі ўзбухторваць і каламуціць застаялае жыцьцё свае вёскі; на зборнях і пасядзелках няма ўніму ёй; стрэнешся—не адчэпішся. Усё, што

дзе здарылася на соткі вёрст ад свае вёскі, як і што здарылася, прычына здарэння, яго вырашэнне—вядомы гэткім кабетам. І Рыгор і Ганна, як дзеці беларускіх вёсак, знаёмы былі з гэткім зьявішчам грамадзянскага жыцця свайго народу, і іх зусім ня дзівіла, што гэткія развухі-гаварухі страчаюцца ня толькі ў Сілцох ці ў Асаўках, а і скрозь па чыгунках. Рыгор, у васобку, заўсёды любіў пагутарыць з старымі людзьмі і знаходзіў для гэтага багата ўсякіх тэматаў. Тым болей, калі гутарка датычала родных куткоў. Цяпер ён ехаў туды, дзе вакол пануе чужая яму мова, дзе жывуць зусім іншыя людзі з іншымі ўкладамі, звычаямі, пачуццём. Ехаў у вялікі горад дзе няма тае прастаты, тае шчырасьці, якія ўсвойны вёсцы і яе жыхаром. Калі яму давядзецца вярнуцца назад у Беларусь, каб спаткацца з давернаю, простадушнаю піляваю бабулькаю і паслухаць яе ўсяведнае рэзвае гутаркі? Бабулька, якая выпадкова спаткалася з ім у вагоне, і якая мусіла праехаць з імі кавалак дарогі, адбівала ў сабе кропку Рыгоравае радзімы, жывы атом беларускага вясковага жыцця. Мэрамбы знарок некі дабрадзеі, у яе выглядзе, пасылаў у сьлед Рыгору маленькі абразок знаёмага яму стану, каб ён ня губіў яго з воку хоць на працягу дарогі. І хоць шкада было Рыгору траціць шчаслівыя хвіліны, якія ён аднімаў ад Ганны, гутарачы з бабулькаю, усё-ж яму хацелася выглядзець у твары старое, і выслухаць у яе голасе тухнучыя адзнакі пакінутага роднага краю.

Ганна не маракавала на Рыгора, што ён заняўся з бабулькаю, пакінуўшы яе, а з цікавасьцю, з цёплым уміленьнем сачыла за ім, слухаючы іх гутарку. Наадварот, ёй была ахвота спакойліва пацешыцца з Рыгора і абдумаць усебакова тыя ўмовы, у якіх яна ачулася пасля знаёмства з ім. І яна адрыўкамі, углядаючыся ў Рыгора, думала: „А ўсё ткі ён цікавы хлапец. Так і заварожвае цябе ня то-б, каб толькі красою, а й некаю асабліваю прыемнасьцю, якая выглядае ў яго кожным руху, у кожным рысе яго твару. Які людны, які мяккі! Бяз усякага нораву, бяз жаднай рызыкі. Бабулька загуторыла—гуторыць з бабулькаю“. Помеж з гэтымі раздумами, у Ганніным нутры што хвілю болей прагла хаценьне, як найцясьней збліжыцца з Рыгорам, якім-кольвечы спосабам запэўніць сваё знаёмства з ім надалей,

надалей, ня толькі на дарогу, на сягоньнешні дзень, а і ў Рызе, назаўтра, на пасьязаўтра, на вечна. Зблізіцца так, як павінна на тое, калі сэрца адчувае патрэбу зьяднанья, вымагае асалоды перажываньяў.

Пакуль, у дарозе, Ганна не патрапіла выявіць перад сабою ўсяе прыемнасьці знаёмства, не магла адчуць яго пекнаты. Дзеля гэтага патрэбна асобнасьць, ціхі, адгароджаны ад людзей куток ці сад, ці лес. Ганну карціла жаданьне як найхутчэй кончыць дарогу, выйсьці з цеснага душнага вагону і ачуцца на вуліцы Рыгі, а там—або ў парку, або за горадам, на беразе шырокае Дзьвіны, на ўзмор'і. Уставалі вобразы перажытых хвілін, калі яна часта з паштавіком Андрэем адпраўлялася на гулянку на ўзмор'е ці на ўзьдзьвіньне. Музыка, мясечныя ночы, лёгкія туманы, неагляднасьць вадзяных прастораў затокі. Андрэй, вясёлы, рэзвы, услужны і бязумоўна закаханы ў яе. Гэта месяц таму назад... А цяпер? Не, цяпер яна не хацела-б з Андрэем і адной хвіліны прабыць разам. Рыгор зацьміў яго сабою. Го, каб гэта ды з Рыгорам хоць адзін вечар правясьці на ўзмор'і або паплаваць на чаўнаку па Дзьвіне! Як-бы яна была шчасліва! І Ганна ў самых падрабязгах пачала маляваць перад сабою вобразы надуманае стрэчы з Рыгорам, стала выяўляць пачуцьцё, якое, бязумоўна, захопіць яе, і тыя словы, якія павінны будуць казацца. Чым глыбей удавалася яна ў думкі, тым з большай прагаю жадалася ёй даехаць да месца. Пагнала-б цягнік, каб магла, выскачыла-б ды паляцела, каб не баялася. Што можа стацца за дарогу? А мо' Рыгор толькі з першага ўзроку падараваў ёй столькі ўвагі, а надалей астыгне, зачарсьцьвее, адумаецца? У сьвеце так многа выпадковага! Мала з кім прыходзіцца ў дарозе стрэцца ды пагаварыць! Але што-ж з гэтага? Вышаў з вагону—выпусьціў з памяці. „Ці-ж ня можа таго стацца між мною і Рыгорам? Хто знае, што крыецца ў нутры гэтага чалавека? Ён гаворыць са мною, уважліў да мяне, як уважліў да гэтае бабулькі. Пад'едзем к Вільні—бабулька зьлезе і ніякага сьледу не пакіне па сабе. На яе месца сядзе другая, трэцяя, а мо' і... дзяўчына, прыгожая гарадзкая шляхотная паненка. Скажа да Рыгора слова, кране яго сэрца ласкава ўхмылкаю—а гаражанкі ўмеюць гэта,—і ён заварожыцца, пакінуўшы мяне. Гой, ня было-б толькі таго!“

ЧАСЬЦІНА ТРЭЦЯЯ

I

Ганне рупіла, што нельга зараз-жа адчыніць Рыгору сваё нутро, каб паказаць яму, наколькі яна ў гэты кароткі тэрмін захапілася гарачаю прыязняю да яго. Рыгор павінен пераканацца, выслухаўшы Ганніны прызнаньні, што яна, Ганна, ня мусіць лічыцца ім за простую, выпадковую стрэчніцу ў дарозе. Не, яна зблізілася з ім не для таго, каб парадаваць яго ў дарозе, каб весела правесці час, яна прызначана Рыгору самым жыцьцём. Можна Рыгор таго не адчувае, а ёй гэта зусім ясна. Вось адно—былі-б адпаведныя ўмовы, і яна давяла-б яму гэта якраз. У вагоне нельга ўсяго гаварыць.

З гэтае прычыны Ганну забірала выразная затрывожанасьць і калючае сумненьне. Не сядзелася спакойна, думшыла вагоннае паветра; некая млявасьць разьбягалася па яе істоце і, як звычайна бывае, не таміла і не абязвольвала яе, а чамусьці бударажыла, нэрвавала і тачыла яе сэрца. Ёй пачынала здавацца, што хутка-хутка іх знаёмства скончыцца, і яны разыдуцца назаўсёды. Гэта пачуцьцё палохала Ганну, і, каб перабіць яго, яна рашыла перайсьці з Рыгорам да адкрытае гутаркі на конт наступнае з ім стрэчы па прыездзе ў Рыгу. Але ёй не хапала смеласьці—штосьці сутрымоўвала, не дазваляла павярнуцца языку. Адвернецца ад акна, памкнецца, зьбярэ духу і—не пасьмее.

Пасьля некалькіх хвілін нерашучасьці ўсё-ж сабралася і прагаварыла да Рыгора:

— Рыгор, паглядзеце, што за шыр водная за акном.

Рыгор кінуў гутарку з бабулькаю, устаў з месца і падышоў к акну.

— То—Сьлізьвозера. Вось-вось будзе Малажава; ужо маем праехаўшы больш соткі вёрст.

— А пасьля Малажавы, пэўна, чароднаю станцыяй будзе Вільня?

— Здаецца... Што, вам надакучыла ехаць?—запытаў Рыгор.

Ганна ўсьміхнулася і прысела: пасьля гэтага Рыгоравага запытаньня ёй стала ямчэй пачаць надуманую гаворку. Зна-

кам рукі папрасіла Рыгора прысесьці побач. Рыгор паслушна прысеў і настаражыўся.

— Ведаеце, што такі ўжо й надаела,—працягнуўшы на столік рукі і апусьціўшы вочы, адказала Ганна.

Рыгор зазірнуў ёй у твар і ціха папракнуў:

— Грэшна нудзець... Гэткая маладая, жыцьцярадая дзяўчына, ды нудзець. Ці-ж нам ня ўсьміхаецца жыцьцё? Ці адабрала яно ад нас сваю радасьць і асалоду?

І крануў памаленьку Ганніну руку.

Ганна, мэрам перапалохаўшыся, здрыганулася ўсёй постацьцю, падняла голаў і азірнулася на Рыгора.

— Скажэце, ці вы сапраўды ў Рыгу едзеце?

— Чаму? Што за запытаньне?

— Вот так... Мне хочацца яшчэ раз пераканацца...

— О, яшчэ чаго не хапала. З якое прычыны гэткае недавер'е ка мне? Я-ж вам проста паверыў і не сумняваюся нічуць.

Ганна хацела ўсьміхнуцца, але яе ўхмылка засталася нацягнутай, робленай.

— Няўжо? І ня думалі зьнявервацца? Цікава ўсё-ж...

Праз момант маўчанья Ганна дадала іншым голасам:

— А скажэце... вы паверыце мне, калі я прызнаюся вам, што я вас абманула? Што я еду ня ў Рыгу, а ў Лібаву і толькі з-за вас гатова-б праехаць праз Рыгу?

Руж на твары ў Ганны выказаў Рыгору яе жартоўнасьць. Але Рыгор зрабіў выгляд, што гэтага ня прыкмеціў і сур'ёзна адказаў:

— А калі я скажу, што паверу, то вы паверыце?

— Мне-б вельмі хацелася паверыць; так, як хочацца верыць у многае іншае, што прынясьлі думкі з часу нашага знаёмства.

Другая палова сказу вырвалася з вуснаў Ганны сама сабою і як-бы засарамаціла яе перад Рыгорам. Ганна пацягнула плячыма, жахнулася і пасьяля скрывіла недаўменна твар.

Рыгор пасьпяшыў паправіць становішча, праказаўшы:

— А чаму ня верыць! Ласьне я падаю на тое прыклад.

— Не кажу таго... ды я, прызнацца, хачу верыць многаму.

Яна апусьціла руку са стала і палажыла на Рыгору руку.

— Я вельмі ўсьцешаны гэтым, вельмі задаволены. Бязмерна рад, што вы едзеце ў Рыгу разам са мною... Там, мы там... будзем страцацца...

— Ці—ніколі?—перабіла Ганна.

Гэта яе пытаньне было каразьлівым, занадта далікатным; а голас, якім яно было прагаворана, вымагаў ад Рыгора рашучага, няўхільнага адказу, адказу, за якім не хавалася-б цэлай маністы няясных чыннасьцяй, нявыказаных слоў, страшных для Ганны нечаканасьцяй. Рыгор ясна пачуў гэта і быў захоплены; ён ня мог адразу адказаць, раз—таму, што не хацеў прызнавацца, другі раз—праз тое, што язык не паварухнуўся-б сказаць хоць што.

Адчуваючы некую няёмкасьць, Рыгор прамаўчаў каля пяці хвілін, на працягу якіх быў цэлью гострых праніклівых паглядаў Ганніных ачэй. Маўчаньне яшчэ больш асадзіла Рыгора, паставіўшы яго ў руплівую няёмкасьць. Як-бы ён вышаў з яе—гадана; але якраз пасобіў рэзкі сьвіст гудка, які пранёсься срэбнаю стужкаю ўсьцяж зялёных палёў к самай Малажаве. Ганна перарвала чаканьне Рыгоравага адказу і, нічога не сказаўшы, кінулася к акну, каб глядзець на блізкія будынкi станцыі. У вакно відаць было добрую палавіну гораду Малажавы, які ляпіўся сваімі будынкамі на стромым узвышшы, спускаючыся рэдкімі домікамі ў лагчыну, да станцыі. Муры яе, як быццам-бы супынялі іх далейшы разьбег, пастаўшы роўным шэрагам усьцяж чыгункі. Большасьць будынкаў гораду, як купцы ў багатых браварках, былі адзеты густою зеленню расьлін. Якраз пасяродку будынкаў высілася белая, з зялёным купалам, стройная, як маладзіца, невялічкая царква. У яе высокіх вузкіх вокнах, папярэшчаных уверсе каляровым шклом, адбіваўся празрысты бляск гарачага праменьня; косы яго водсьветаў адкідаліся на стрэхі пасуседніх дамоў і сьмяяліся Ганнінаму ўзроку. Вакол царквы мясьціўся пляц, ад якога йшлі ва ўсе бакі вузкія сьціснутыя зеленню вуліцы. Чым далей ад сярэдзіны і бліжай к станцыі—будынкi рабіліся радчэй, а зеляніны больш.

Між горадам і станцыяй праходзіў лог, праз які цякла нелапая рэчка; яна вярцелася паўз будынкi і сады, вывіваючыся, як вужака.

Ганна настарожана ўглядалася ў гэты вобраз, як-бы стараючыся адбіць яго ў сваёй памяці. Рыгор-жа, стоячы нярухома пры ёй, толькі паверху сягаў паглядамі па будынках гораду, думаючы зусім а другім. Ганніна запытаньне выклікала ў яго сэрцы крыху зацягнутыя шэрасьцю забыцьця думкі аб Зосі, аб тым становішчы, якое атрымалася ў скутку знаёмства з Ганнаю. Угледзеўшы яе, Ганну, і пазнаёміўшыся, Рыгор не задаваўся думкаю аб тым, да чаго і што прывядзе гэта знаёмства: ён быў рад яму, але не хацеў думаць аб яго далейшым разьвіцьці, аб тым ці іншым абавязку з-за яго. Ён жыў бягучым часам і бягучаю асалодаю ад блізасьці к сабе Ганны. А гэта яе запытаньне раптам нарушыла ўсё: яно выразна цягнула за сабою некія абавязкі, некую павіннасьць. Зараз-жа, хвіліна на хвіліну, ужо трэба надумоўваць адказ... Навошта гэта? Да чаго яно?—дзівіла Рыгора. Абавязацца перад ёю—перашкодзіцьме яго свабоднай волі; не сказаць нічога пэўнага—значыла пакрыўдзіць Ганну, а мо' й зусім расстроіць прыемнае знаёмства. Рыгор хітраваў і натужваўся хутчэй што-кольвек выдумаць, каб сцешыць Ганну. Але тое, што цягнік стаяў на станцыі, перашкаджала Рыгору спыніцца на той ці іншай думцы. Да яго нёсься праразьлівы крык і лямант: сьвісьцелі паравозы, тарашчаў тэлефон, грукацелі тачкі з багажом па пэроне. Некалькі хлапчукоў, як заведзеныя, выкрыквалі: „Папя-а-ро-осы-і! Баран-кі-ы! Па-апя-а-ро-осы! Баран-кі-ы-ы!“

— Выйдзем, хіба,—запрананаваў Рыгор Ганне, думаючы адцягнуць і сваю і яе ўвагу ад няёмкага пытаньня, пастаўленага яму.

— Выйдзем!—згадзілася Ганна.

— Мо' часамі вы перакусілі-б чаго?—запытаў Рыгор.

— Ня вельмі хочацца... ды, пэўна, не пасьпеем ужо—трэ' было адразу.

— Нічога, можна пасьпець якую шклянку гарбаты выпіць.

Яны вышлі к праходу. Ганна абеглым узрокам акінула сябе, памацала косы, абтрапала нахаду спадніцу, абцёрла твар хусьцінкаю. Рыгор папрасіў сялянку паглядзець за іх рэчамі, і адно за другім пашлі з вагону.

Вышаўшы на пэрон, яны накіраваліся ў першую клясу. Увашлі, аглядзеліся. У клясе было шмат паністае публікі.

якая часткаю сядзела за маленькімі столікамі і спраўлялася з гарачаю страваю, а часткаю таўклася каля буфэту, займаючыся нішчэньнем піва, бутарбродаў і іншае халоднае закускі і трункаў. Рыгор з Ганнаю падышлі да парожняга століка, побач буфэту, і прыселі.

— Мо' гарачага зьемо?—запытаў Рыгор.

— Ці пасьпеем?

— Пасьпеем, думаю.

Пакуль яны вырашылі, буфэтчык паднёс ім дзьве талеркі супу і паставіў перад кожным.

— Зараз падам другое,—праказаў ён, адбюгаючы ад стала.

— А ці пасьпеем да адходу?—кінуў удагон Рыгор.

— Яшчэ два разы справіцеся: цягнік набірае ваду.

Рыгор паглядзеў на гадзіннік: было каля двананцатае гадзіны.

— Позьніцца, пэўна, на некі час.

— Тым лепей, выйдзем пройдземся па пляцформе, — парадзіла Ганна, хутка апаражніўшы талерку.

Буфэтчык прынёс другое. Рыгор заплаціў за абед.

II

Паеўшы, яны вышлі на пляцформу і паціху, разглядаючы, прашлі адзін раз у зад ды ўперад усьцяж поезду. Пасьля падышлі к свайму вагону і прыпыніліся. На станцыі ня сьціхала суматоха, бегатня, рух. Гэта заўсёды мае сваю заварожваючую сілу і робіць моцны ўплыў на ўражлівую натуру. Рыгор вельмі любіў усякае ажыўленьне і проста захопліваўся ім. На гэты раз ён забыў нядаўнія раздумы над адказам Ганьне, як-бы яе запытаньне стала намнога інакшым, згубіўшы першае сваё значэньне. Мігнула суцеха: „Ганна, напэўна, задала сваё пытаньне толькі між іншым: ад яго не павінна залежаць тая ці іншая зьмена ў нашых узаемных адносінах. Няўжо такі яна ад гэтага зазлуе і парве наша знаёмства? Не павінна быць. Рыгору здавалася, што іх знаёмства зашло ўжо да таго далёка, да таго паглыбілася, што няма чаго баяцца за яго захаваньне. Ён адчуваў гэтакі самы настрой і ў Ганны, якая з вялікай павагай адносілася да яго, з палкім запоем гаворачы аб наступным у гэтым знаёмстве.

Калі цягнік крануўся, і яны вярнуліся на сваё месца, сялянка стрэла іх радаснаю ўхмылкаю: яна штосьці размаўляла з новападсеўшаю пасажыркаю, прыгожаю маладзіцаю.

— Садзіся,—запрапанаваў Рыгор Ганне і раптам пачырванеў на твары.

Ганна падмеціла гэта і недаўменна паглядзела яму ў вочы.

— Што з вамі, Рыгор?

— Прабачайце... я ўжо зазнаўся... зьвярнуўся да вас на ты.

— Аб чым тут можа быць рэч! Так і павінна быць. Я вельмі рада, што так яно, бяз усякае цырымоніі, вышла.

Рыгор здавальняюча засьмяяўся.

Ганна спакойліва паглядзела яму ў твар і адварнулаея ў акно. Пасьля ізноў нахілілася к Рыгору, і яны ўдваіх разгаварыліся аб усякіх будзённых справах, якія датыркалі кожнага з іх паасобку: распытвалі адно другога пра ўласнае жыцьцё раней і зараз, пра знаёмствы, казалі розныя здарэньні і выпадкі, якія калі-колечы бывалі з кожным з іх. І ні Рыгору, ні Ганне ня приходзіла ў голаў, каб чым-колечы пахваліцца і што якое схлусіць адно аднаму; ды нават каб хацелі яны гэта зрабіць, дык не маглі-б, бо самі сэрцы іх гаварылі шчырую праўду, вылівалі чыстае пачуцьцё, не саромеючыся падкрэсьліваць тыя ці іншыя бакі свайго самотнага жыцьця.

Пасьля з іх размовы стала вядома, што Ганна настаўніца ніжэйшае клясы гарадзкога вучылішча, што яна ўжо цэлых тры гады жыве ў Рызе, што зарабляе за сваю службу сорак рублёў пэнсіі і што на гэтыя грошы яна мусіць карміцца з мацераю, якая з усёй іх сям'і засталася адна. З свайго-ж боку, Рыгор расказаў Ганне многае што аб сабе і аб сваім жыцьці, не баючыся адкрыць, што ён сын беднага беззямельніка, што калісь быў пастухом, пасля службы балаголам, а цяпер, пакінуўшы ў Сілцох адну-аднэю мацэру, едзе ў Рыгу на завод, дзе працуе сьлесарам. Між іншым, Рыгор крануў некаторых бакоў і свайго інтымнага жыцьця, што пры першым знаёмстве рэдка гаворыцца. Гэта, усё-ж, нельга прыпісаць да Рыгоравага недасьведчаньня,—зусім не. Рыгор кожнаму, у кім выглядаў спанраўныя сабе рысы, стараўся цалком адкрыць сваю душу. Тым болей ён

давараў Ганне. Штосьці казала яму аб ёй, што гэта дзяўчына павінна быць вольнаю ад усялякіх мяшчанскіх забабонаў, што яго бядацкае жыццё яшчэ болей прыдасць поэтычнасьці іх знаёмству. Вось чаму, апавядаючы Ганне аб сабе, Рыгор знарок націскаў на тыя месцы, у якіх выглядала найбольш асаблівасьцяй з яго пакутнага жыцця. У тым, што яму суджана было ад роду даставаць кусок хлеба з бою, кіпучы ў бясконцых спрэчках з цяжкімі ўмовамі бытаваньня, да ўтому змагаючыся з нягодамі і напасьцямі, ставіла Рыгора ў яго ваччу на ўступ вышэй тых, каму гэта жыццё давалася лёгка і бесклапотна. Ганна была настаўніца і магла-б, па развагах Рыгора, папасьці ў тую-ж катэгорыю, якая глядзіць на працоўнікаў зверху ўніз. Рыгор на ўсякі выпадак манерам свайго апавяданьня меў у воку паралізаваць у Ганнінай душы ўсякія пазывы да падобных думак.

Расказаўшы падрабязова аб галоўных момантах з свайго жыцця, Рыгор, нарэшце, заключыў: „Ня гледзячы на ўсе пакуты, я лічу сябе шчасьлівейшым чалавекам. Бо я чую, што я маю сілу і здольнасьць перамагаць жыццёвыя нялады і сваёю настойнасьцю ў змаганьні з ім прымушаю гадзіцца з маім самотным існаваньнем. Я загартываўся ў мукі і маю досыць сілы паспрачацца. Хто трымае молат ці саху—той варт назывы будаўніка... Хто-ж цураецца гэтага—той трэсачка, якую, панасіўшы на сваіх хвалях, жыццё затапляе ў сваёй глыбі“.

Ганна не знашла нічога крыўднага ў гэтых словах Рыгора: яна, улавіўшы іх непадкупную шчырасць, аднялася да іх з глыбокай сардэчнай цеплатаю. Кожнае слова з Рыгоравае гутаркі было для Ганны сьвятым і бліжкім. Ёй самой захацелася падкрэсьліць перад Рыгорам свой пагляд на жыццё, які, здавалася, якраз супадацьме з Рыгоравым і дасьць апошняму поўны яе нарыс ды яшчэ болей зблізіць іх абоіх. Але нешта перашкодзіла Ганне зрабіць гэта, і яна ўсё адклала да ды адклала.

Кончыўшы гутарку, Рыгор паглядзеў на гадзіннік і праказаў да Ганны:

— Глядзі, ужо чатыры гадзіны. Загаварыліся; няўжо была Вільня—і мы ня прымецілі?

— А, вось, мы да яе пад'яжджаем,—папярэдзіў адзін з суседзяў.

— Няўпрыкмет.

— Якое дзіва, так шчыра загутарыўшыся,—адказаў той самы пасажыр:—мы тут паміж сабою нямаведама чаго не перабралі, і то аставалася часу для маўчаньня. А вы-ж...

Цягнік ізноў спыніўся. Рыгор падышоў к акну і паглядзеў на пэрон: публіка, высыпаўшы з цягніка, тоўстым шнурком завівалася між вагонаў, паварочвала налева і нікла ў тунэлі пад цэмэнтным насыцілам пляцформы. Ад белых сьцен вакзалу адгароджвала іх цягнік зеленаватая драцяная загарадзь, за якой ляжала некалькі вольных каляін рэек.

— Мо' піць хочаш, Ганна?—абярнуўся Рыгор да Ганны. Ганна нерашуча кіўнула галавою і адказала:

— Ня хочацца... ды ня маю ахвоты ісьці на вакзал.

— Я сам пабягу і прынясу чаго-колечы, га?

Рыгор паглядзеў на яе і пашоў з вагону.

— Бывай здароў, сынок!—у голас паслала за ім бабулька:—Нарэшце і я прыехала.

Рыгор спыніўся і адказаў:

— Жадаю вам шчасьліва сустрэцца з вашым сынам.

— А вы ўжо едзьце здаровенькі, мае дзеткі; дзякуй вам за кампанію,—пажадала бабулька.

— Вось я вас правяду яшчэ і пакажу, кудэю йсьці ў горад,—запрапанаваў Рыгор і пашоў уперадзе сялянкі.

Вышаўшы першым з вагону, ён памог ёй вылезці на пляцформу і падвёў пад тунэль.

— Трымайцеся, цётка, людзей і з імі выйдзеце вось праз гэту лёху.

— А божа-ж мой! — падзівілася бабулька і пашла па сходах у тунэль.

Рыгор перш намерыўся ісьці сьледам за ёю, пасля спыніўся, падумаў з момант і вярнуўся назад к вагону.

З другога боку цягніка пазвала яго жыдоўка-прадаўшчыца:

— Пан, купляйце булкі, малако, цукеркі.

Рыгор пачакаў, пакуль прадаўшчыца пралезла пад буфэрамі на другі бок, к яму, і купіў бутэльку малака. Жыдоўка з падзякай правяла яго ў самы вагон.

— Вось выпі, ня будзеш каяцца,—жартліва запрапанаваў Рыгор Ганне, прышоўшы к ёй з піцьцём.

Ганна бязмоўна, не патураючы на нішто, прыняла ад Рыгора бутэльку з малаком, абгледзела яе вакола, пасьяла дастала з свайго клунку луджаны кубак, выцерла яго ручніком, наліла малака і ўсмак выпіла. Рыгор здаволена прасачыў за ёю, пакуль яна кончыла, і запрапанаваў:

— Цяпер лажыся ды засьні крыху.

— Бадай што трэба зрабіць гэта, а то, як-ні-як, крыху ўтома забірае.

Яны абое прыняліся ўсьцілаць пасьцель на сярэдняй лаўцы.

Рыгор па чарзе падаваў рэчы, якія меліся ў іх, а Ганна акуратна ўкладала; атрымалася ніякаватая пасьцель.

— Вось, як прына!—пажартаваў Рыгор.

Ганна адказала ўсьмешкаю:

— Ну, папрабую ўзьлезці.

Рыгор пасобіў ёй падняцца, пачакаў, пакуль яна лягла, і апрануў хусткаю.

— Прыемных мар!—пажадаў Рыгор і падышоў да акна.

Цягнік паціху кратаў з месца.

III

Быў позьні вечар, калі цягнік прышоў у Рыгу. Вакзал тануў у празрыстых агнёх электрыкі. Сотні разубранай публікі швэндалася па прасторным пэроне ўзад ды ўперад. Сапло гарадзкою нэрвовасьцю, рухам і заклапочанасьцю. Толькі Рыгор з Ганнаю вышлі з вагону, як іх зразу абдаў цяжкі зьлітны ў адзін тон, прыгнятаючы гуд. Панясло сьпёртаю духатою і некім удушлівым смуродам. Рыгор паспрабаваў загаварыць к Ганне, але выказанае ім слова раптам заглухла. Яны маўкліва ў гушчы пасажыраў вышлі праз вакзал на вуліцу, адышлі к боку і прыпыніліся: трэ́ было абмяняцца плянамі, як і што ехаць на кватэру і калі ды дзе стрэцца. Але толькі яны сталі, як тут-жа падбеглі да іх двое чалавек—рамізьнік і пасыльны з готэлю—і пачалі набівацца з пропозыцыямі.

— Я адвязу, куды трэба,—некалькі разоў засаб пераказаў рамізьнік.

— Можа нумарок паном трэба? У нас чысьценькая, ціхая гасьцініца. Зусім нядорага.

— Не, не, мы нікуды не паедзем, — адказваўся Рыгор, і, калі яго ня слухалі, ён кінуў аднеквацца і абярнуўся да Ганны:

— Табе куды ехаць?

— Тройкаю, — адказала Ганна: — а ты як паедзеш?

— Я двойкаю... Вось табе мой адрас.

Рыгор падаў Ганне картульку, хочучы яшчэ штосьці сказаць ёй, але раптам з-за вугла паштовага будынку паказаўся трамвай. Рыгор пільна прыгледзеўся — то была якраз тройка.

— Ну, вось садзіся ды паедзеш.

Ганна падалася наперад, Рыгор пашоў з ёю. Падышлі ўподбег да спынкі. Грамада людзей, што чакала трамваю, зарухала, замітусілася і напёрла к рэйкам; Рыгор трымаўся Ганны, супыняючы натоўп.

— Дык заўтра вечарам?

— Няпрыменна! — кінула Ганна.

— Я чакаю цябе.

— Толькі ня схлусі, а то...

— Ну, што ты, сапраўды, сумняваешся... Ці мо' назнарок?

Ганна не пасьпела адказаць: падасьпеўшы трамвай перабіў яе намер. Замітусіўшыся, яна як стаяла ўперадзе, так разам кінулася на заднюю падножку прырэдняга вагону; Рыгор пасобіў ёй падняцца і хутка быў адціснуты натоўпам назад. Тады ён падышоў убок і паглядзеў у вакно, але Ганна яго ня прыкмеціла. „Няхай едзе, заўгра ўгледзімся“, падумаў Рыгор і стаў чакаць свайго нумару. Перад ім мігалі аўтамабілі, несканчоным шэрагам шнуравалі пешаходы, грукаталі цяжкія вазы рамізьнікаў; прашло зараз некалькі нумароў трамваю пятага і шостага нумароў; вакола бегалі газэтчыкі і выкрыквалі назвы газэт, таўхаліся хлапчукі з папяросамі ў скрыначках; крадучыся і саромеючыся, нясьмела падышла старэнькая бабулька і папрасіла ахвяры. Увесь пляц варушыўся і мігацеў, прымаючы некі цудоўны выгляд пад белым трапяткім сьвятлом электрычных ліхтароў. У ценях Вэрманаўскага парку раздаваўся сьмех і згушчаны тупат тых, што спацыравалі. Здалёк, з Задзьвіньня ды з іншых канцоў го-

раду, даносіліся розназычныя гудкі. У іх оркестры Рыгор падлавіў знаёмы яму гудок з свайго заводу. Адметны ад другіх, басісты, хрыплаваты, ён пралез у Рыгорава нутро і разьліў у ім джаролца прыкрай будзёншчыны. Побач з гэтым, узьняліся ў яго галаве рупныя думкі аб заўтрашнім раньні, калі гэты самы гудок праб'ецца праз акно яго каморкі, падніме з пасьцелі і пагоніць на завод. Усё гэта, вядома, ня страшна і ня нова для Рыгора—прывык за доўгія час, але пасля гэтых бурных перажыткаў, пасля ўздымнага настрою, наданага часам пабыўкі ў дому, неяк ніякавата зразу аддацца заводзкаму жыцьцю. Перад ад'ездам на пабыўку думалася: мала што можа трапіцца за столькі часу! І завод пакідаўся бязуважна, як быццам гінуў з яго ачэй. Але жыцьцё за межамі заводу, без яго ўплыву, бяз цяжкай прымусовасьці, што неабачнымі ланцугамі прывязвае да сябе, прамігнула, як маланка, нічога не зьмяніўшы ў Рыгравым жыцьці. Цяпер-жа ён зноў вярнуўся назад, у той-жа горад, да таго-ж заводу, як-бы ня мог без яго абысьціся. І толькі адна ноч аддзяляе ад духаты і пылу, ад цяжкага гудзеньня і гострага вока майстра. Некі момант непакоілі гэтыя думкі Рыгора, але пад уплывам нясупыннага руху гарадскога жыцьця паціху пачалі астываць, распывацца. Рыгор і сам не прыкмячаў гэтага. Ужо праз колькі хвілін яго ахапілі зусім іншыя раздумы, іншае хаценьне: гостра закарцела, каб хутчэй паказаўся яго трамвай, каб раней папасьці дадому, запёрціся ў сваёй каморцы і аднаму ў ёй грунтоўна пераглядзець перажытыя за час пабыўкі здарэньні. Трэба-ж абмеркаваць усё, перадумаць, перацаніць і ведаць, як і што пакіравацца далей. Ад нецярплівасьці Рыгор ня мог спакойліва стаяць на адным месцы і рупліва патупваў то ўзад, то ўперад.

Нарэшце паказаўся трамвай—двойка. Рыгор спрытна схапіў рэчы і ўзьлез на заднюю пляцоўку задняга вагону, прытуліўся да сьценкі і задаволена ўздыхнуў.

IV

Праз гадзіну Рыгор быў дома, у сваёй каморцы, якая сустрэла яго гэткай-жа, ні на каліва нязьмененай, якою ён яе аставіў. Стаялі ні на крок неперастаўленымі тры крэслы—адно каля невялічкага століка ў правым кутку, адно каля

надворнае сьцяны, другое каля тыльнае; стары поўаблезлы ложак, засланы паношанаю коўдраю, з невялічкаю падуш- каю на ёй—выглядаў прыросшым; вісела некалькі фототып- ных і літографскіх малюнкаў, адцісьненых з вобразаў мас- така Айвазоўскага, запыленых і аблезлых ад сонца. Тулі- лася ў правым кутку ад уваходу невялічкая шафа, а супроць яе, у другім кутку, умывальнік. На століку ляжалі ў тым-жа парадку, у якім іх пакінуў Рыгор, два нявысокіх кастры кніжак і між іх некалькі сшыткаў паперы. Сьпёртае, душнае паветра абдало Рыгора, і ён пасьпяшыў адчыніць акно; сеў і заглядзеўся на двор. З-за сьцен будынкаў бурліваю хваляю даносіўся да яго заціхаючы гарадзкі шолам; праменьне ліх- тароў асьвятляла сіняе неба і перакідалася на двор. Цёплая пагода, напаліўшы днём каменні бруку і сьцены муроў, зараз павявала цёплым пыльным паветрам, якое ні каліва не асту- джала Рыгора.

Адпачыўшы крыху, Рыгор падняўся з крэсла і пачаў тупаць па пакоі. Міжвольна паўсталі думкі—ціша і адзіно- касьць патваралі ім,—і Рыгор аддаўся раздумам. Выразна, як у кінематографе, адзін за другім, пачалі прамігаць ня- даўна перажытыя ім моманты. Вось ён уступае на родную глебу; вось Сілцы, хатка, маці, таварышы, цёплая стрэча з імі, інфармаваньне аб прыватным жыцьці, гулянку. А далей— спатканьне з Зосяю, хвойнік, зелень, песьні птаства, праг- лівае хаценьне, як найчасьцей бачыцца з ёю і, нарэшце, перад ад'ездам, спатканьне пры сьценцы, за баранаваньнем, дзе ён пачуў ад Зосі пякучыя, вечна жывыя словы: „Бяры ад мяне—што ты хочаш“. На гэтым моманце Рыгор садрыг- нуўся ўсёю істотаю, правёў ачыма па пакоі і панатужыўся перапыніць успамінкі. Яму пасобіла служка гаспадыні ква- тэры, Вільгэльміна, якая раптам прачыніла да яго дзьверы і запытала:

— Можа вам гарбаты падагрэць, пан Рыгор?

— Калі ня трудна вам,—згадзіўся ён.

Вільгэльміна добрадушна ўсьміхнулася і вышла з пакою. Рыгор падышоў к акну і паглядзеў на двор. Ён нібы знарок хтось накіраваў яго думкі да Ганны. „Што яна робіць ця- пер? Цікавая, аднак, дзяўчына! Ёй трэба-ж было мне з ёю спаткацца“.

Зося, нядаўна паўстаўшы ў яго выябражэньні, раптам сышла з памяці, затуліўшыся вобразам Ганны. Рыгор пачаў перабіраць усе падрабязгі стрэчы і знаёмства з ёю, а далей перашоў да абдумоўваньня наступнага спатканьня. У яго нутры захадзілі рэзвыя жаданьні, як-бы найхутчэй адбылося гэта спатканьне. У вагоне пры людзях яму нельга было больш блізка, больш інтымней сыйсьціся з Ганнаю, нельга было выведаць многіх яе патаемных бакоў. Гэта робіцца надзіноце, адно перад другім, бяз сьведак. І Рыгора моцна пацягнула да Ганны; ён не супярэчыў таму, што яна рашуча выціснула з яго нутра Зосю. Тое, што лучыла яго з ёю, стала цягнуць, нікнуць: усе абяцанкі яе вырвацца калі-небудзь з Сілкоў і прыехаць да яго ў горад—згладзіліся, губілі сьвежасьць. Гострыя кіпці Берагоў, бацькаўская настойнасьць звязалі яе з імі былі парукаю таму, што Зосі не пабачыць больш сьвету, апроч Сілкоў. „Што-ж, няхай“, нешта ціхенька шаптала Рыгору:—„Зосі напісана на раду адно, а мне—другое“. І няпрыкметна для яго самога, думкі нясьліся к Ганне, родзачы цьвёрдае жаданьне бачыць яе сёньня-ж. Але якім чынам? Рыгор тут-жа памкнуўся ўспомніць перш вуліцу, на якой Ганна жыве, а пасля дом; паглядзеў на гадзіннік, раздумаў і, нарэшце, астаўся пры рашэньні пачакаць да заўтрага, не пакідаючы хацець ды спадзявацца, а мо' надасьць ёй прыйсьці яшчэ і сягоньня.

Раздумоўваючы, Рыгор стаяў непарушна і сачыў у вадно месца, як заварожаны. Яго крануў рэзкі выгук песьні і адначасна музыкі на фортэп'яне, раптоўна выяцеўшы з прачынетага акна суседняе кватэры. Рыгор ажно здрыгнуўся ад нечаканасьці і прыслухаўся. Малады зычны альт выводзіў павучыя мэлёды арыі Антэка з оперы „Галька“. Рыгору стала прыемна слухаць мілагучныя ноты ў голасе маладое жанчыны: яны праходзілі ў яго нутро, хапалі за самыя каразьлівыя мясьціны і настройвалі на рэзвыя вясёлыя перажываньні, на новыя ўспаміны. Незьясьнёная сіла, заложаная ў зыках музыкі Манюшкі, да таго была прыемнай для яго, да таго завабнай, што ён літаральна ўбіраў у сябе кожны яе перабой, кожны адцэнак яе вібрацый. Яму хацелася-б слухаць і слухаць бясконца і так-жа бясконца хвалявацца, дрыжаць, калаціцца на хвалях салодкіх перажываньняў. Толь-

кі-б яго ніхто не чапаў, толькі-б ніхто ня трывожыў. Аддаўшыся гукам музыкі, Рыгор як быццам-бы патануў у іх, зусім ня чуючы нічога. Вось такім неспадзяваньнем і было для яго асцярожнае ўвойсьце ў каморку Вільгэльміны з прыгатаванаю для яго гарбатаю.

— Дазвольце?—запытала яна, падыходзячы к сталу.

Рыгор машынальна сарваўся з месца, зрабіў некалькі крокаў ад акна і здзіўлена спыніўся перад Вільгэльмінаю.

— Уваходзьце!—сьмяшліва праказаў ён.

— Прачакаліся, пэўна? Ведаеце, пакуль увіхнешся з іх вячэраю, дык гатова адурэць: кожную рэч трэба запытаць, аб усім парадзіцца; гэта-ж такія паны, што ня дай ты рады... А скупекі—дык наўздзіў.

Вільгэльміна асцярожна паставіла гарбату на стале: паправіла абрус і прымайстравала крэсла.

— Пеце, пакуль гарачая,—запрапанавала яна.

— Дзякую, вельмі дзякую,—праказаў Рыгор і прыняўся за гарбату. Аб Вільгэльміне ён тут-жа забыў, хапіўшыся перарваных ёю думак. Але служанка не ўважала на гэта і, абапёршыся на сьпінку ложка, пачала сачыць за Рыгорам: ёй хацелася пагутарыць з ім, аб сім, аб тым распытаць.

— А тая ўсё грае, на яе цураха,—пачала гаворку Вільгэльміна.

Рыгор пасьпешна адварнуўся ад стала і паглядзеў на служанку здзіўленым поглядам, нібы сказаўшы: „А ты яшчэ тут?“

Вільгэльміна на момант замаўчала, пасля перамяніла стаянку, паправілася на нагах і ўжо сьмялей павяла гутарку далей.

— І не надаесьць кожны вечар трумкацы! Проста ў вушшу ўжо пачало зьвінець ад гэтага фортэп'яну. Праз цэлы месяц ён зьвініць тут. Ліха іх ведае, пэўна няма чаго людзям рабіць. Вось граюць, пяюць, нараджаюцца—і толькі... А ты, мой божа, службы ім век, прасьветлае мінуты ня ўбачыўшы; бегаеш, таўчэшся за якіх-небудзь няшчасных восем рублёў у месяц, і яшчэ колькі ўшчункаў ды папрокаў атрымаеш. Не параўняў бог людзкога жыцьця.

Вільгэльміна колькі мінут памаўчала.

— А можа я вам перашкаджаю?

— Не, нічога, калі ласка,—суха адказаў Рыгор.

Служанка павярнулася і пашла з пакою, але ў дзвярох, прачыніўшы іх, спынілася і запытала:

— А вы заўтра пойдзеце на завод?

— Абавязкова, Вільгэльміна, пайду.

— Дык я вас абуджу, калі хочаце?

— Вельмі прашу, буду дзякаваць.

У калідоры пачуўся званок.

— Хто-ж бы там быў?—здзівілася Вільгэльміна і, не зачыніўшы дзвярэй, пабегла з Рыгоравага пакою.

Рыгор зачыніў за ёю дзверы, матнуў галавою па адрасу служанкі і паглядзеў на гадзіннік. „Ужо другая гадзіна“, ні то здзівіўся, ні то проста праказаў ён і падышоў к акну.

На дварэ ўжо было ціха, толькі рэдкія глухія гукі даходзілі дзесь з-пад вакзалу, роўна заміраючы ў сьценах двара; у суседніх вокнах патухлі агеньчыкі. Рыгор крыху пастаяў каля акна, пасья прычыніў яго, занавесіў фіранку і пачаў збірацца спаць.

V

Пасья ўсяго перажытага й перадуманага ў зьвязку з дарогаю, Рыгор спаў, нібы апоены макал. Толькі лёг, як праз момант заснуў, не пасьпеўшы нават перавярнуцца на другі бок, як то ў яго было звычайна, і на адным баку праспаў да раніцы. Праспаў-бы, напэўна, бяз просыпу да гадзіны дванаццатае дня, каб акуратная Вільгэльміна роўна а палове сёмай не пастукала ў дзверы. Рыгор на стук прачнуўся, падняў голаў і паглядзеў у вакно; але спрасонку, ня прыгледзеўшыся, яму паказалася занадта рана, першае разьвідненьне, і ён зноў прылёг, нацягнуўшы на голаў коўдру. Несьвядома прамігнула гарачае прыемнае пачуцьцё, якое яму шапнула: „Пачакай, пасьпееш яшчэ напрацавацца“, і сьледам безадгукнае парашэньне—ня „йсьці на работу да заўтрага“. Заспакоены, ён хутка заснуў, глыбока і смачна. У кватэры было ціха, нішто не перашкаджала спаць, і ён беспаварухна праспаў ажно да дванаццатае гадзіны дня. Гэтага было досыць, каб уволю выспацца, каб супачыць. І Рыгор прачнуўся бадзёрым, сьвежым. Падняўся з пасьцелі і ў аднэй бялізьне прашоў па пакоі. Пакой выглядаў некім нарадным і вясёлым, як ні разу да гэтага. Жывымі здаваліся карцінкі на

сьценах, учора смутныя, запыленыя, паказвалася пачышчанаю мэбля. Ён падышоў да акна, адшмаргнуў фіранку, прачыніў яго і глыбокімі дыхамі пацягнуў надворнага паветра і сонечнага сьвятла. Стала яшчэ бадзёрай, як-бы хто ўпусьціў у яго цела жыцьцядаўчы элексір. Рыгор сьціснуў кулакі, прарабіў гімнастычныя махі і раптоўна, адбегшыся ад акна, прыняўся адзявацца. Аб заводзе не хацелася і думаць; наогул, ён цяпер жыў пачуцьцём, а ня думкамі: цягнула да сну—ён спаў, захацелася адзявацца, пасья ўмывацца—ён прыняўся за гэта. Толькі тады, калі ўжо адзеўся і разоў з дзесятак прашоўся па пакоі, завярцелася думка і паднялася сьвядомасьць, якая падказала яму намаляваць цэлы плян сёньнешняга дня. З гатовым плянам Рыгор і вышаў а першай гадзіне на вуліцу.

На вуліцы было душна: сонца паліла не шкадуючы і да таго нагрэла брук, цэглу дамоў і асфальт тротуараў, што ад іх нясло, як з печы, як з бані. Цяжка было сапці і не хапала паветра, каб задаволіць прасмагшыя грудзі. Рыгор перашоў на ценявы бок вуліцы і памаленьку прашоў да знаёмае кавярні, дзе ён заўсёды сьнедаў. У кавярні, куды ён завярнуў, было шмаг халадней і прыемней. Але чамусьці ў ёй было зусім нямнога людзей. За адным столікам, каля буфэту, сядзеў некі сярэдніх гадоў мужчына за бутэлькаю сэльтэрскае вады, а насупраціў, у кутку—двое дзяўчат, значна падбеленых пудраю, у памятых капотах. Яны паглядзелі на Рыгора пры ўваходзе ў кавярню і раз-по-разу кідалі на яго бессаромныя ўзрокі. За буфэтам сядзела знаёмая яму буфэтчыца, спанраўная, сымпатычная дзяўчына, трымаючы ў руках кніжку. Рыгор папрасіў сабе шклянку гарбаты, французскую булку і чвэртку каўбасы, спакойліва, не сьпяшаючы пасьнедаў і, даўшы „бывайце здаровы“ буфэтчыцы, вышаў.

Ня глядзячы на духату, на вуліцы кішмя кіпела жыцьцё: шнурком беглі тротуарамі ў адзін і ў другі бок людзі, клапатлівыя, ня маючы вольнае хвілінкі, з портфэлямі, з палачкамі, з папкамі. Сярэдзінаю, па бруку, шмыгалі самакаты, гуськом цягнуліся ламавікі, на перадкох, запрэгшыся, як жывёла, плішчыліся ручныя перавозчыкі паклажы, спрытна вывіваліся сярод іх вэлёсыпэдыстыя. На рагох вуліц, пры ліхтарох, а то на падаконьніках магазынных вокан стаялі і сядзелі:

чорныя забруджаныя грузіны, ваксоўшчыкі абутку, і ўпярэ-
мешку чырвонагаловыя пасыльныя. Ём, пэўна, ня было душна
ад сонца, загагтаваўшага іх загарэлыя твары і прагрэўшага
да апошняе жылкі іх вытрывалыя постаці; таксама яны былі
прывыклымі ўжо й да смуроднага пылу, які згушчаў сабою
паветра і прасочваўся дыханьнем у лёгкія. Характар работы
прывучыў іх да вулічнага шуму, да нэрвовага гарадскога
руху: хай сабе пячэ сонца, хай падымаюцца слупы пылу,
а ім трэба стаяць на сваім месцы і чакаць, зазіраючы ў вочы
праходжым, пакуль каторы з іх працягне чаравік або дару-
чыць занясьці пакет. Гэтакіх усё-ж трапляецца некая лічба—
і іх умела пазнаюць і пасыльныя, і ваксоўшчыкі абутку.
Глядзіш—то адзін, то другі на ачох вядуць сваю справу.
Таго-ж чыну і таварышы іх—газэтчыкі: на кожным рагу ву-
ліцы сустрачалі яны Рыгора, прапануючы навязчыва ста-
лічныя і мясцовыя газеты. Але яго ня цікавіла гэта, як ня
цікавілі і багата ўбраныя рознымі таварамі вокны магазы-
наў. Многія з праходжых з зайздрасьцю пазіралі ў вялікія,
чыста выцertyя шыбы, косячы ачыма або на хвілю-другую
супыняючыся пры акне. Рыгор нядбала прамінаў усё, уве-
рана і спакойна шнуруючы к Дзьвіне.

Прамінуўшы каля сямі вуліц і перавулкаў, ён, нарэшце,
апынуўся на Ўзьбярэжнай вуліцы. З Дзьвіны нясло прыем-
ным халадком і водгукам самавітага рэчнага жыцьця. Ня
гледзячы на ціхую пагоду, Дзьвіна, магутна пашыраная ў
Рызе, паважна ганяла шэрагі нявысокіх рэзвых хваль. У іх
пералівах прыгожа гулялі празрыстыя пасмы праменьня,
зацяняючыся ў спадзе і асьвятляючыся на сьпінках хіб-
коў. Дробныя пырскі вады блішчастым галёнам рассыпа-
ліся над вадою, як-бы хапаючы сонечнае сьвятло і ўносячы
яго ў халодныя глыбіні вады. Кожны шэраг хваль вача-
відкі вынікаў пасярэдзіне рэчкі, паціху раскалыхваўся і па-
раз намечанай дарозе накіроўваўся касяком к гранітным бе-
рагом. Дашоўшы да берагу, шлёпаўся ў яго і разьбіваўся,
уступаючы месца новаму шэрагу. У тых мясцох, дзе пра-
рэзвалі Дзьвіну параходзікі і параходы, уздымаўся цэлы вал
вады, калыхаўся з напружанай сілай і ў выглядзе казачнага
чудзішча нёсься за сваім радзімцам-параходам. На спат-
каньне ім з розных канцоў сьпяшылі рэзвыя чаўнакі, гостры-
мі лычамі ўзьбіраючыся на высокія хібы і строма спадаючы

з іх. З шырокіх памостаў, якія складаліся з процьмы плытоў, разносіліся над рэчкаю рэзвыя выгукі і сьмех плытнікаў.

Рыгор на некі час прыпыніўся на беразе, паглядзеў ва ўсе бакі Дзьвіны і паціху рушыў налева, у бок заводу, які агромністым зданьнем высіўся над вадою рэчкі, паднімаючы свае коміны на ўзровень гострых шпіцаў высокіх кірхаў. Чорныя згусты атрутнага смуродлівага дыму камякамі вырываюліся з шырокіх лёх каміноў і брудным шляхам прасьціраліся над дахамі дамоў і над чыстаю вадою Дзьвіны. Час-ад-часу Рыгор адрываўся і ачыма, і думкамі ад прастораў рэчкі і пераносіўся да заводзкіх карпусоў. Перад ім выразна вымалёўваўся рэзкі контраст між вольным размахам вадзяное стыхіі і абмяжованым, сьцісклым, прыдушаным тоўстымі сьцянамі заводзкім рухам.

Чым бліжай ён падыходзіў к заводу, тым паўней выдавалася яго жыцьцё, зьлітае ў магутныя стукі малатоў, у бразг жалеза, у сьвіст і траскатню паравікоў. Медны імпэт яго, прамагнічаны некай крэпкай сілаю прыцягненьня, захопліваў Рыгора цалком, як вір, укручваў яго сабою і ачула цягнуў у завод. Помеж з жалезнаю сілаю, яму хутка пачалі чуцца ў яго стуку й бразгу прыемныя ноткі знаёмай музыкі, якія ўскаралі яго хаду, утуравалі цьвёрдаму ступу ног і паважнаму цюканьню сэрца. Думкі як быццам-бы аддзяліліся ад кіраўнічага цэнтру і перадаліся ва ўладу гэтай музыцы.

VI

Рыгор падышоў да заводзкага тыну з высокіх, падгостраных уверсе дошчак і, у дадатак, убранага калючым дротам, агледзеў яго ўсьцяж і ўверх і накіраваў да брамы. Цяжкія жалезныя вароты, ухарошаныя рысункамі і дзьвюма галавамі ільва з чыгуннага ліцьця свайго вырабу, стаялі надзейным вартаўніком уваходу пастаронніх людзей; аднак, ня гледзячы на гэта, на шале брамы выглядаў выразаны з медзі надпіс:

„Пастароннім уваход забараняецца“.

Рыгор адняў вочы ад жалезных варот і абярнуўся да бакавых варотцаў з маленькім акенцам, праз каторыя звы-

чайна ўваходзілі ў завод рабочыя. З боку гэтых варотцаў, пры тыне, які ўгінаўся на гэтым месцы, стаяла невялічкая двухмясцовая лаўка. „Ці йсьці, ці не?“ усумніўся Рыгор, і нават адступіўся некалькі крокаў ад брамы, вырашаючы. Да гэтага моманту, праз усю дарогу, яму не давялося паставіць перад сабою гэта пытаньне і зараз для яго было нечаканым з ім спаткацца. Але, абдумаўшы і ўзважыўшы ўсё, ён рашыў пайсьці ў кантору і заявіцца аб звароце з пабыўкі.

Падышоўшы к варотцам, Рыгор крануў за ручку і забразгаў. Мігам з акенца пачуўся голас:

— Хто там? Чаго трэба?..

Рыгор паглядзеў у вакенца варотцаў і ўгледзеў у ім маршчыністы, худы, абросшы рэдкаю бародкаю твар стоража заводу—старога латыша Караля.

— А, гэта ты, Нязвычны? Ужо вярнуўся з пабыўкі?

— Як бачыш.

Караль за доўгую службу на заводзе пасьпеў налаўчыцца добра запамінаць у твар, а то і па прозьвішчы, амаль ні кожнага рабочага. Трэба было раз-другі ўгледзець любога навічка, пачуць яго ймя ці прозьвішча, як ужо Караль запамінаў. З некаторымі рабочымі ён блізка знаёміўся, суседкаваў і кожны раз пры стрэчы з імі кідаўся ў гутарку, стараўся ладзіць у вабхаджэньні, услужваць, дзе і калі трэба. У ліку апошніх быў і Рыгор. Караль хутка асвойтаўся з ім, палюбіў яго і адносіўся з пашанаю. У выпадках, калі Рыгор пазьніўся на работу, а дошка з нумарамі рабочых замыкалася, Караль прапускаў яго, браў сабе нумар і цішком падвешваў на дошку. Яму было вядома, калі Рыгор адбыў з заводу ў пабыўку, на колькі яму гэта пабыўка дадзена і калі яна скончыцца. Пры ад'ездзе Караль шчыра разьвітаўся з Рыгорам і надзяліў яго багатымі пажаданьнямі на дарогу.

Угледзеўшы Рыгора зараз і зусім нечакана, ён хутка адчыніў варотцы і вышаў на вуліцу.

— Глядзі, як хутка прамінулася твая пабыўка,—з некаю спагадаю праказаў стораж.

— Ён ня ўгледзеў нават,—адказаў Рыгор:—заўтра васьмізноў на завод, ізноў за напільнік ды молат.

— Ой, бяжыць, дзеткі, час, бяжыць з ім і наша жыцьцё,—заматаў галавою Караль, забыўшыся пра завод і ня-

прычыненыя варотцы:—ці ў дабры жыве чалавек, ці паганае яго жыццё, з аднакавым рухам яно нясецца. Вось так і весь век прамігне—азірнуцца не пасьпееш, як апынішся на парозе магілы. Ці даўно я астаўся на гэты завод, а глядзі—хутка пятнаццаць год міне, як я на ім служу. А ўсё, што прышлося пабачыць і пачуць, як маланка бліснула—бліснула і згасла назаўсёды... Так, так, не перайначыць ужо людзям усяго гэтага: як напісалася спакон веку, дык і йдзе адным, роўным, простым шляхам, няўхільна, непаваротна... Што-ж—няхай ідзе! Ці няпраўда?.. Давай, паведай хіба, як і што ты пражыў удому. Нябось, там у вас, пэўна, і край зусім інакшы, і людзі іншыя... У многіх мясцох быў, а там не давлялося быць ні разу... Радавалася, вядома, матка твайму прыезду, га? Два гады ці болей ня быў удому, ды дзіва, што ўзрадуецца! Эх, дзеткі, яшчэ б ня радавацца! Столькі турбацыі пакладаецца бацькамі пры вашым выгадаваньні, столькі пакуты пераносіцца, пакуль вас у людзі вывесьці; а выведзеш у людзі, паставіш, як той казаў, на ногі—дык і бывай здароў дом і бацькі. Я ведаю, сыноч, гэта, добра ведаю; на сабе перажыў... Што-ж зробіш з вамі, ветраноснымі! Толькі ўспадзе вам у голаў якая думка: на ўстрэм вачу несяцёся вы з ёю ў туманную далячыню. Ці-ж можна вас утрымаць! Так і вырываецца з рук, як распуджаныя жарабяты, толькі боль паплыве па бацькаўскім сэрцы да горнасьць сьцісьне асірацелую душу... Пэўна, думаю, маці твая ня песьні пяяла, калі праводзіла цябе назад у Рыгу, га? Раўчаком, нябось, ліліся сьлёзы з ачэй старое, цягнуліся рукі за табою, ды што-ж, за фалды ня ўчэпішся! Едзеш—едзь, яшчэ блаславеньне паслала на дарогу... А сэрца на вугаль счарнела, а ўсе жылы на дрот згартаваліся. Ці няпраўду, мо', кажу, га?

Рыгору рупіла хутчэй заявіцца ў кантору, каб прапісацца ў пору, і ён адхіляўся ад гутаркі з Каралем, павяртаючыся ў варотцы. Караль-жа не шманаў ні на чога, увашоўшы ў гутарку, і пільна сачыў Рыгору ў вочы, размахваючы рукамі і часта прытупваючы нагамі.

— Прамігнуў час маланкаю,—цягнуў далей гутарку Караль:—і глядзіш—ты ізноў на заводзе. Пэўна, і дома быўшы, чуў яго шолам. Спаў і чуў. А я, вось, прывык. Сяджу й нібы то той: гадамі сяджу. Ні ў госьці, ні на пабыўку ня

йду, бо няма куды і няма да каго. Няхай гудзіць, хутка загудзіць у магілу—тады будзе і спачынак, і пабыўка. Яшчэ год, яшчэ год—і бывайце здаровы завод і людзі, і весь сьвет... Не шкадую, ведаеш, нізваньня, бо куды-ж, сапраўды кажучы, гэтае жыцьцё? Навошта яно годна! Гадамі сядзець ля парога, як той сабака, і пільнаваць чужое дабро... Чаму і што яно ўсё так склалася—не разьбяруся, хоць і чую вялікую няпраўду і вялікі непарадак. Але ўжо неяк уцягнула цябе, прыбіла тваю сілу і супярэчнасьць, і вось, сядзіш пакорліва, падаешся ва ўсе бакі, куды цябе схіляюць... Не, брат, Нязвычны, ня раджу я табе быць такім, як я, рахманым і падатлівым: ні да чога не прывядзе гэта падатлівасьць. Трэба быць цьвёрдым, непадатным, упартым, тады шмат большага дасягнеш. Вы яшчэ маладыя і можаце загартавацца, выбраць правіловы шлях, пакуль ня позна. Ваш брат, рабочы, ужо зразумеў, у чым крыецца непарадак жыцьця, і прабуе павярнуць яго на інакшую сьцяжынку. Вось, паглядзі, хоць-бы перапёкі: забаставалі і трымаюцца цьвёрда і ўпарта...

Рыгор здзівіўся і паглядзеў Каралю ў вочы.

— Ласьне перапёкі забаставалі?

— Бастуюць, ужо колькі часу, амаль ня тыдзень. Кажуць, арыштоўваюць іх, ловяць па горадзе і за горадам на сабраньнях, а яны стойка трымаюцца на сваім, ані кроку назад. І малайцы, скажу я, малайцы. Я дарую ім тое, што праз іх забастоўку падаражэў хлеб—няхай сабе; менш чвэрткаю ў дзень зьем, але затое ведаю, што гэтым памагаю людзям дамагчыся палягчэньня свайго становішча. Трэба-ж супольна вясьці змаганьне з жыцьцёвымі неладамі. Годзе паддавацца панскаму гвалту: перамаглі ў пятым годзе, дык думаюць гэта працягнецца на соткі гадоў. Дарма!—У пятнаццатым ці ў дваццатым шчасьце можа адвярнуцца... І я табе скажу, Нязвычны, што ўсё залежыць ад вашае, рабочых, злучнасьці: вось бастуюць перапёкі, муляры, а да іх патрэбна прылучыцца ўсім заводам і фабрыкам. Каб нідзе ні дымку, каб нідзе ні стуку; і так горад за горадам. Нябось, нядоўга спрачаліся-б! Па адным ці невялічкімі грамадкамі могуць перамагчы, а будзь усё зьяднаным, дружным наступам паведзена—тады зусім інакшыя песьні пойдуць. Мо' няпраўду, думаеш, кажу?

— Вядома, што так; гэтак і павінна быць, гэтак і будзе. Вось пачакайце крыху—толькі момант падыдзе. Нам, рабочым, нечага губіць, апроч свае няволі,—падмацаваў Рыгор.

— Братка Нязвычны,—прыцішаным голасам вымавіў Караль і пільна аглядзеўся вакола сябе, прыслухаўся ў бок брамы:—ужо фабрыканты запалоханы: пэўна, ведаюць і чуюць, чым гэта можа скончыцца для іх. Шэпчуцца вось і нашы дырэктары ўвесь час, а ў горадзе—дык багацеі адкрыта гавораць, што магчыма другая рэволюцыя. Я пільна прыслухоўваюся і чую...

Караль зрабіў маленькую маўчанку.

— А думаеш, на нашым заводзе ўсё ціха? Не патурай; вось надоечы я чуў, як Артур Цьвібель з Міхасём Камаром размаўлялі: насыпяе, браток, нешта, насыпяе...

— Караль многазначна паківаў галавою і зрабіў крок назад.

— А ласьне Міхась Камар ня выехаў на пабыўку?—пацікавіўся Рыгор.

— Не. Толечкі, вось, ён прашоў на завод. Нават працябе запытаў, ці не вярнуўся...

Караль раптоўна абарваў гутарку: за варотцамі пачуліся чыесьці шагі. Скалануўшыся ўсёю старэчаю постацьцю, як перапуджаная авечка, ён пасьпешна кінуўся ў двор заводу. Рыгор пашоў усьлед за ім. Ля варотцаў яны абудва спаткаліся з двума чыста адзетымі людзьмі, ні то канторшчыкамі, ні то дырэктарамі, якія, раскурваючы гаванскія цыгары, аб нечым пільна гутарылі. Стараж пакорліва з-за вушака паціснуў леваю рукою варотцы, а сам падаўся ўсім целам назад каб даць начальству прасторна выйсьці на вуліцу. Рыгор адмеціўшы гэта, злосна скрывіў твар і хутчэй адышоў у бок, павярнуўшы к канторы. Каб прайсьці ў яе, трэба было перарэзаць наўскасяк увесь двор. Яна знаходзілася ў заднім корпусе заводзкага будынку, хаваючыся ад двара за высокую тыльную сьцяну.

VII

Рыгор не азіраючыся перасек двор і хутка апынуўся перад ганкам канторы. Паднімаючыся к уваходу, ён нечакана пачуў ззаду сябе ціхі вокліч і абярнуўся назад: з-за сьцяны заводу, таксама ў кірунку да канторы, ішоў Міхась Камар,

яго добры знаёмы, таварыш па цэху і настаўнік па практычных ведах політычнага руху.

Рыгор спыніўся на пятай ступеньцы ганку.

— Га, здароў, сябар!—уголас прагукаў Міхась да Рыгора, працягнуўшы яму руку і зрабіўшы шырокую цёплую ўхмылку на твары.

У вадзнаку свае павагі да Міхася, Рыгор саступіў на дзьве ступенькі ніжэй, ухіліўся перад ім і горача паціснуў яго руку.

— А вы, ласьне, ня ездзілі на пабыўку?—пацікавіўся Рыгор.

— Куды там мне на пабыўку,—весела адказаў Міхась і тут-жа сьцішаным голасам дадаў:—у нас хутка можа разыграцца гэткае рэч, што ўсе зараз адправімся на пабыўку, ды на доўгую.

Рыгор настаражыўся і з задзіўленьнем запытаў у Міхася:

— А ў чым справа?

— Пачакай, я табе раскажу ўсё; давай паперш справім дзела ў канторы... А пакуль скажу, што ты вельмі добра зрабіў, што пад'ехаў к часу: цяпер кожны чалавек павінен быць на ўлічэньні. Тут завязваецца такі вузел, што—ой, ой, ой!

Рыгор цалком захапіўся словамі Міхася і ўжо забыў нават зачым ідзе ў кантору. Усе пляны і настроі раптам выляцелі з галавы, і распаленая ўвага завярцелася каля пачутага ад Міхася. Некая саладжавая трывожнасьць ахапіла ўсю яго істоту і рэзкім сьвярблячым казлытаньнем забегала па целе. Міхась аперадзіў яго на некалькі ступенек і першым падбег да дзьвярэй канторы, азірнуўшыся стуль на Рыгора.

— Што-ж, прыняў блізка да сэрца тое, што я сказаў?

Рыгор сумеўся і, пачуўшы гэта, засароміўся.

— Наадварот, я зарадваўся вашай вестцы,—знашоўся ён.

У дзьверы абое ўвашлі моўчкі, а ў карыдоры Рыгор запытаў Міхася:

— А вы чаго ў кантору?

— Ды, вось, трэба атрымаць за звыштэрміновую работу.

— А сёньня вы не на рабоце?

— Да палудня працаваў, а з палудня гуляю: трэба было скончыць некаторыя дамашнія справункі; распачаў

калі ўжо і цягнуліся дагэтуль... Ну, а ты як прагуляў пабыўку?

— Эт, ні то весела, ні то... а ўсё-ж такі крыху спачыў...

— А чаму так—ня весела?

Рыгор не паспеў адказаць: яны ўвашлі ў пакой, разгароджаны на некалькі каморак стройнаю драцяною загарадкаю, з невялічкімі акенцамі, як-то бывае на пошце ці ў банку. За загарадкаю на свабодна расстаўленых сталох працавала шмат хлопцаў і дзяўчат—канторшчыкаў і рахавальнікаў. Бражджэлі лічыльнікі і чуліся ціхія перашэпты. Аднак, апошняе не перашкаджала шпарка і даладна здавальняць наведнікаў—рабочых, якіх перад кожным акенцам стаяла па некалькі чалавек. Сярод рабочых было шмат знаёмых Рыгору і Міхасю.

— Ну, я зайду сюды,—сказаў Міхась:—і калі спраўлюся хутчэй цябе, то пачакаю пры дзвьярох.

Рыгор павярнуў у другі бок, заламаўшы направа. Якраз яму пашанцавала: канторшчык, да якога ён меў справу, за хвілю перад ім адпусціў апошняга чалавека і тут-жа справіў Рыгораву прапіску. На гэту цырымонію пашло ня больш пяці хвілін, і калі Рыгор падышоў к дзвьярам, то яму самому прышлося пачакаць Міхася каля чвэрткі гадзіны.

— Бачыце, я скарэй вас; вы нешта доўга разважалі,—праказаў Рыгор падышоўшаму да яго Міхасю.

— Грашовая справа ня так лёгка робіцца,—адказаў той.—Ну, а цяпер ты куды?—запытаў ад сябе Міхась.

— Пэўна, дадому, а па дарозе паабедаю. А вы?

— А мне трэба сьпяшыць дадому. Давай, правядзі мяне да перавозу.

— Добра, якраз я сам меўся тудэю ісьці.

Яны вышлі на заводзкі двор, перасеклі яго ў кірунку да Каралявай будкі і прыпыніліся. Караль ня даў сябе доўга чакаць: хутка выбегшы з будкі, ён машынальна ўзяў пад казырок і адчыніў ім дзверцы.

— Заўтра, нябось, абое прыдзеце на работу?—запытаў іх і жартліва дадаў:—няма чаго траціць часу.

— Ото-ж і ёсьць,—у вадзін голас адказалі Рыгор з Міхасём.

Але стук дзьверцаў, якія тут-жа зачыніў за імі Караль, скралі іх словы, і стары моўчкі шмыгнуў назад у сваю будку.

Рыгор з Міхасём азірнуліся і павярнулі ў той бок, з якога Рыгор ішоў на завод.

Ім аставалася прайсьці да прыстані каля вярсты. Рыгор не хацеў траціць часу, і толькі яны адышліся крокаў з дзесятак ад заводзкае брамы, як ён хутчэй пасьпяшыў завесьці гутарку.

— Дык вы паведаміце мяне аба ўсім?

— Абавязкова...—Міхась навакол азірнуўся:—вось што, брат: надоечы папярэдні дэлегацкі сход ад фабрык і заводаў вырашыў баставаць. Нельга, бачыш, прапусьціць гэткага выдатнага моманту, які склаўся цяпер. Абурэньне ў рабочых гушчах да таго паднялося высока, што каб і хацеў кіраваць здарэньні ў другі бок, дык ня ў сілах. Усе, як адзін, з жалезнаю рашучасьцю настроены протэставаць супроць суду над бальтыцкімі і кронштадзкімі матросамі. Вось на днях павінен адбыцца паўторны станоўчы сход дэлегатаў, каб намеціць дзень абвяшчэньня забастоўкі. Трэба ня ўпускаць часу і не распыляць сіл. Якраз можна будзе падтрымаць дух і булачнікаў таксама. Колькі часу яны бастуюць, а падмогі няма; нават больш таго: між самымі йдзе няўладзіца: частка бастуе, другая пашла працаваць. Гэта сее нездаровы настрой... А вось і на заводзе кампаніі: які час бастуюць адны і не да лепшага, а, глядзіш, фабрыканты перамогуць і пойдучь у наступ. Ужо чуваць гутаркі аб лёкаўце. Патрэбна, каб нас не засталі раптам—лепей нам ударыць усім разам на ворага...

— Так, так, так,—цалком згаджаючыся з Міхасём, поўны натхненьня адказаў Рыгор:—толькі тады выграем, калі самі пойдзем у наступ...

— Вось бачыш...

Міхась хвіліну падумаў.

— Ты, пэўна, зусім не спадзяваўся, што так шырока разгліюцца здарэньні. Тыя маленькія адзнакі, якія адмячаліся перад тройцаю, зусім не казалі на гэта... Яно, бачыш, заўсёды так бывае...

— Ведаеце, таварыш Міхась...—перабіў Рыгор:—каб я ведаў, што ўсё яно прыме гэтакія формы, я-б і тыдню дома не праседзеў... Дзе там адпачынак у час пажару! Мяне

ўсяго ахапляе абурэньне, забірае прага... Пара ўжо, нарэшце, сказаць рашучае слова...

— Шша-а...

Міхась суняў Рыгора.

— Ты цішэй... Хто яго ведае, браце, пара ці не... Гэткая пара: прысьпела падаць голас—падавай. Напіраюць злучанымі сіламі капіталістыя і ўрад. Пачулі нядобрае для сябе... А калі напіраюць, то нягнуцца-ж самохаць!

— Пэўна, у трубу сагнуць... Падумаць толькі, да чаго дашло. Хоць-бы ўзяць вёску—выказаць нельга, што там чаўпецца! Вураднік, старшыня, стражнік, поп, нават дзесяцкія—усе агулам глумяцца з бедняка. Не адгнукніся, не абзавіся, слова ня вымаў—усё аглядайся, усё бойся. Маўчы, як нямы. І маўчаць, усе маўчаць,—маўчаць і чакаюць, што горад скажа, што мы тут пастановім.

— Гэтага мала, патрэбна рашучая падмога сялянства...

— Мне думаецца, што яна будзе. Я суджу па сваім месце. У нас большасць—бядняцкае малазямельнае сялянства; ёсць багатая спадчына народавольчаскай чыннасці; яскравая памяць аб 1905 годзе. Організацыя соцыял-дэмакратаў хоць і невялікая, а ўплыў мае вялікі. Між вёскамі маецца цесная сувязь—у кожнай ёсць некалькі нашых чалавек...

— Так, але ўсяго гэтага вельмі мала, вельмі...

Міхась не даказаў і змоўк. Рыгор ня прымеціў нават: захоплены настроем моманту, ён сягаў і думкаю, і пачуццём у блізкай будучыне, якую абяцалі выкінуць наповерх хвалі раскалыханых здарэньняў. Выабражэньне яго не магло справіцца з тым вобразам, поўным сілы і магутнасці, руху тысячных грамад, які ў выразных рысах насіўся ў яго аччу. Перад гэтым вобразам прыкметна нікла й гінула ўсё тое, што было ня звязана з агульным жыццём, з ідэямі працоўных гушчаў. У Рыгоровым нутры ўвочавідкі нарасталала прагнае жаданьне, як найхутчэй падцягнуць здарэньні, прысьпяшыць іх разьвязку і, разам з гэтым, не абыйсьці іх самому, не абмінуць, а абмыцца імі, кінуцца ў іх віраваньне, захапіць у свае рукі іх генэзіс разьвіцця і пакіраваць па сваім разуменьні. О, ён даў-бы ім кірунак, сьмелы і адважны!

Рыгор ажно скалануўся ўсёй постацьцю ад надышоўшага пачуцця здаваленьня. Паглядзеў на Міхася. Міма-

вольна падумаў: „Руху, змаганьня, помсты! Хай-бы адчулі на сабе, якая сіла назьбіралася ў нашых радах!..“

— Так...—ацьвярозіў Рыгора Міхась:—на днях назначаны другі дэлегацкі сход... Ад нашай майстэрні, ведаеш, выбралі цябе... Што ты скажаш?

— Як яно вышла? Ці-ж ведаюць, што я прыехаў? Або без мяне не знашлося?—здзівіўся Рыгор, а сам палаў ад радасьці...—Ці ня вы, адно, Міхась, пастараліся?

— А калі я, дык ты незадаволены?

— Ня тое, толькі думаў...

— Годзе думаць, пара сур'ёзна брацца за справу...

Рыгор памаўчаў: ён толькі й думаў аб сур'ёзным.

— А скажэце, Міхась, які настрой на нашым заводзе?— перашоў ён на другое.

— Як і ўсюды: рвуцца на барыкады...

Рыгор падумаў, пакуль прашлі які сажань, пасля йзноў запытаў Міхася:

— Ну, а як павашаму, можна спадзявацца на посьпех?

— Памоему адно: будзем маўчаць—то, напэўна, прайграем, а станем адбівацца, то хоць прайграем, але ня столькі...

— А такі прайграем, ці так, ці гэтак?—сумеўся Рыгор:—дакуль-жа, нарэшце, мы будзем прайграваць, скажэце?

Міхась усміхнуўся. Паглядзеў па бакох.

— Трэба вучыцца выйграваць на... прайграным.

— Балюча й немажліва гэта... Годзе! Трэба напружыць усе сілы і паўтарыць пяты год...

Міхась узяў Рыгора за руку.

— Астынь, астынь, браток. Занадта ты гарачы, як я пабачу. Лепш паціхеньку, вобмацкам, збіраючы сілы, вырахоўваючы, а не без азірку, нагалам. Пачакай—яшчэ год, яшчэ год...

Рыгор сам дзівіўся, адкуль надышла да яго гэта рашучасьць.

— І колькі гадоў?—запытаў ён.

— Колькі выпадзе—тут ня скажаш дакладна.

Рыгор сярдзіта матнуў рукою ў бок гораду.

Міхась ня ўтрымаўся і ў голас зарагатаў:

— Зялёныя!

У яго словах Рыгор адчуваў недачасную спакойлівасць, і падазрона падумаў: „Ці-ж можна з гэтакім настроем ісьці ў бойку?“ А Міхась, гадоў сарака пяці чалавек, нагледзіўшыся й начуўшыся, перажыўшы шмат забастовак і паўстаньне пятага году, многа разоў разуверыўшыся, згубіўшы палкасьць і захапленне ў частых няўдачах, пазіраў на Рыгора, як на вучня, упікаў за яго моладасьць, шкадаваў сваіх ранейшых гадоў і тут-жа сам сабе цешыўся, як-бы ў адплату за іх, што яго сілы й турбацыя не загінулі, што з кожным часам новыя й новыя шэрагі ваяк выступаюць на арэну змаганьня за вялікія ідэі вызваленьня працоўных. Багатая сокамі цаліна агромнай краіны расьціла маладыя пасынкi. Беларусь, Украіна, Латвія, Польшча, Расія! Што, сапраўды, усе тыя пакуты, якія давлялося перанесьці! Міхась білі на дэманстрацыі ў гадавіну ленскага расстрэлу, глуміліся, арыштаваўшы ў першамайскую маніфэстацыю, марылі тры месяцы без работы—ці-ж не дзеля таго гэта, каб дзень-ада-дня, на ачох, уверана ды ўпарта ўзрастала на гэтым новая хваля маладое бунтоўнае сілы, сілы, якая нясе ў сваім росьце магутныя заданьні новаму, вольнаму жыцьцю! Вось Рыгор! Колькі іх ідзе па Міхасёвых сьлядох!..

І далей, далей, туды за Дзьвіну, туды, да заліву адыходзілі чорныя цені мінуўшчыны, праясьняліся паземы, і побач расла вера, маладое натхненьне.

Міхась ступаў распаленымі каменьнямі тротуару і адчуваў, як прутка выпрастваюцца ногі, як лёгка адмяраюцца рашучыя, цьвёрдыя крокі. Ён ішоў праз гушчу варожага яму жыцьця, якое сьціскала яго з вакол, давіла духатою атрутнага паветра,—а яго вера маланкаю разразала згусткі павісшай жыцьцёвай духаты. Рыгор, ідучы побач, замоўкшы, задумаўшыся над тымі-ж заданьнямі, што і Міхась, цешыў апошняга сваім настроем і глыбокім пазнаньнем падасьпеўшых пытаньняў моманту. Міхась не сьцярапеў, каб ня выказаць Рыгору свайго пачуцьця.

— Ведаеш, Рыгор, ты ўзбадзёрыў мяне сваім настроем. Я вельмі рад тваім словам; я рад, што ты ўбіраеш іх гэтакім натхненьнем. Адкуль у цябе гэты настрой? Дагэтуль я не прыкмячаў яго.

Рыгор быў палішчаны.

— Я радуся, таварыш Міхась, што папаў у гэтыя ўмовы жыцця; я шчаслівы, што не закалыхала мяне мястэчка сваёю будзёншчынаю. Я бласлаўляю той момант, у які я стаў на шлях змаганьня. Сіла яго зьбіралася ва мне, гартавалася, а зараз вось выбухае на поверх. І кажу я вам: майму жыццю няма і ня будзе іншае дарогі, як дарога нясупынага, кіпучага, самазабыўнага змаганьня за свабоду... Адна бяда, што мо' ня ўмецьму я дасканала абмацаць належны грунт, не магчыму перадбачыць зьвілістасьці наступных падзей... Ня вучыўся і мераю, як здацен на тое...

Рыгор слова за слова паднімаў голас. Захапляўся пачуцьцём, ківаў галавою і перабіраў пальцамі. Пешаходы, што наганялі ззаду і што йшлі насустрач, цікавіліся, павярталі ў іх бок галовы, некаторыя азіраліся, іншыя чуць-чуць усьцішалі хаду; бывалі, што гіронічна падсьмейваліся. Нарваўся адзін такі, што бясырымонна спыніўся, параўняўшыся з імі, і пільна пачаў прыглядацца. Рыгор ня прыкмеціў, але Міхась, напрактыкаваны на людзях, заўважыў цікавага і тузануў Рыгора за рукаў: Рыгор сыціх і паглядзеў на Міхася.

Зусім блізка была прыстань. Перад дашчанаю будачкаю ціснуўся натоўп людзей, якія чакалі параходу. Да іх надыходзілі ўсё новыя, гусьцеючы й павялічваючы кожнаю асобаю людзкую грамаду.

Рыгор з Міхасём сышлі з тротуару, перасеклі вуліцу і апынуліся ў гушчы натаўпу. Як і ўсе, паглядзелі на рэчку: Дзьвіна паважна гайдалася ў каменных берагох. Лёгкія скруткі спакойлівых, нібы прыўтомленых хваль, пярэстых ад пераліву сьвятла з ценем, кудысьці задуменна вялі паход. Белымі буйнымі птушкамі насіліся лёгкія парусьнікі, як праводы хваль; каля абодвух берагоў ціснуліся пукатыя, ужо засмоленыя й яшчэ жоўтыя баркі, заплыўшыя вадой платы. Далей і бліжэй шнырылі параходы й параходзікі.

— Якая магутная рака!—падзівіўся Рыгор.

Міхась нічога не адказаў: натаўп зарухаўся і падаўся да сходаў; іх абодвух зьбілі з месца—падыходзіў параход.

— Ёдзі лепш, каб не натаўхалі,—параіў Міхась і схаваўся ў людзях.

-- Да заўтрага, бывайце!—паслаў за ім Рыгор.

Расстаўшыся з Міхасём Камаром, Рыгор прашоў у горад, дзе адну за другою пасьпешна справіў усе свае патрэбы: паабедаў, пастрыгся і купіў некаторыя рэчы. Па дарозе дамоў ён захіліў у парк і некалькі разоў засаб абышоў па дарожках аблюбованы круг. Ём увесь час валадаў узвышаны, неастываючы настрой. Пра работу, якую мусіў заўтра-ж з раніцы пачаць, ён і не патураў. Усе яго думкі неадлётна віліся вакола гутаркі з Міхасём. Яна адчыніла Рыгору новыя паземы, паказала заварожную таямніцу бурлівага перажываньня, хлынула бляскам бясконцай, разьліўной, як Дзьвіна, урачыстасьці. Шэраю палоскаю, мігаценьнем імжэла нявыразнае адзнаньне аб павіннасьці працаваць, аб закураных сьценах заводаў, аб жалезнай браме, аб сторажу Каралю. І гэта не чапала яго, як не чапаў яго ўвесь парк са сваім жыцьцём: з вясёлымі дзеткамі, што ганяліся за апукамі і абручамі, з боннамі ў беленькіх пастэрачках і з кухаркамі—у гаптаваных хвартушках, з бяздомнымі валацужкамі, з шляхэтнымі бабулькамі-скарэдніцамі, з вясёлымі рэзвымі парачкамі, з сахармарозьнікам і прадаўцом рознакалёрных пухіркоў. Толькі-б дапомніць яму хацелася гэтым людзям, што іх лёс у многім залежыць ад тых здарэньняў, якія хутка пранясуцца над горадам, над Дзьвіною і над Вэрманаўскім паркам.

Рыгор паглядзеў вакола сябе.

Ён ведаў, што яго думкі і пляны, што яго перажываньні і настрой няведаны нікому. „Людзі—як гэтыя дрэвы—кожнае па сабе“, мігнула ў яго галаве, і тут-жа ён пачуў жаданьне супачынку. Пацягнула прысесьці пад лахматым, капялюшыстым клёнам, з боку ўквечанай клюмбы, наўскасяк ад сажалкі. Ён прашоў наперад, паглядзеў на адну, на другую лаўку, вярнуўся назад, але ўсюды было заседжана, занята. Тады Рыгор вышаў з парку на вуліцу і ўспомніў, што да яго можа прыйсьці Ганна. Раптам заварушыліся ў яго нутры новыя хаценьні. Рыгору не ўвабраць было навеяных думак, не ўлажыць было ў сваё нутро раскалыханага пачуцьця. Ён мусіў выліць некую долю яго перад Ганнаю. „Толькі-б прыйшла яна! Авось ды надумае—пайду! Абяцаў-жа быць. Трэба спаткацца!“ І што хвілю, то глыбей захапляючыся гэтым спатканьнем, рушыў ён нацянькі дамоў.

Ішоў і думаў аб Ганне. Пазіраў на сонца і лавіў яго чырвоныя праменьні ў водблісках вокан, у правальлях між высокімі мурамі. Баяўся не спазьніцца. Не азіраўся назад, ёмка віляў між пешаходаў, калі-ні-калі саступаў на брук. Саматугам падаваўся ўперад, мераў вачмі адгоны, касіў праз вуліцы, каб украсьці хоць некалькі крокаў. А нехта, як на зло, адцягваў час. Некалькі вуліц прамінуў, а ўсё яшчэ далёка... Чаго добрага і ня спраўдзіць. Няхай што іншае, але стурбуе дарэмна дзяўчыну і гэтым згубіць да сябе яе павагу. Можа й ніколі ня ўдасца другі раз убачыць! А што то каштаваць яму—згубіць блізкі сабе, дарагі вобраз?

Нарэшце—дом—той нумар! Як вока—лічбы. Палавая хварба сыцен, жалезная балясовая брама. Каля брамы Рыгор спыніўся і паглядзеў у бакі і перад сабою: а мо' Ганна йдзе яшчэ ці ўжо вышла, вяртаецца дамоў і з астатняю надзеяй кідае праглівыя возіркi? Нічога ня ўгледзеў і павярнуў у двор, на ўсходы, да кватэры. Ніякага сьледу, ні знаку. Марудзіў на ўсходах каля дзьвярэй у кватэру. Азіраўся і ў акно і ўніз па ўсходах, прыслухоўваўся. Пасьля пазваніў—нэрвова, моцна, ажно сам пачуў званок. Хутка Вільгэльміна адчыніла дзьверы і прасунула ў іх свой няпрыгожы твар.

— Да мяне ніхто ня прыходзіў?—даведаўся Рыгор.

— Не, ніхто. А ласьне хто меўся зайсьці?—пацікавілася Вільгэльміна.

— Так сабе, мо' каму й надумалася-б,—схлусіў Рыгор.

— А вы ўжо з заводу?

Рыгор усміхнуўся:

— Праспаў сёньня.

— Няўжо? Я-ж будзіла—роўна а сёмай гадзіне стукала ў дзьверы.

— Я чуў, дзякуй; але не захацелася ўставаць.

— Вядома—пасля дарогі затаміліся... А я думала, што вы на заводзе: цэлы дзень ня чуваць у хаце... Ды яшчэ пасьпееце нарабіцца...

— Пэўна, мы на тое й жывем, каб век рабіць на другіх...

І ён прашоў у свой пакой. Пераступіў парог і спыніўся, адчуўшы некую плаўкую, абварожную лёгкасьць ва ўсёй істоце. У пакоі было ціха і сьвежа; адчыненае праз увесь дзень акно ачысьціла паветра, падсушыла. Глухім гу-

дам уплываў гарадзкі шум; Рыгор зачыніў акно і пастаяў каля яго хвілін з дзесяць. Пасьля адышоўся на сярэдзіну пакою, паглядзеў вакола і прылёг на ложку. Чаму—ня пытаўся, проста пацягнула легчы. Адрыўныя думкі, кавалачкі ўспамінаў, якіясьці нявыразныя пытаньні, туманлівыя пляны пачалі мігацца перад ім, чуць-чуць дакранаючы яго мазгоў ды сэрца і хутка пралятаючы далей... Яксьці было так, што ніякім манерам не набягала думка аб Ганне, пра якую ён нэрваваўся толечкі што, якое чакаў, якою быў захоплены цалком. Рыгор адчуваў сябе ў гэту хвілю ў становішчы цьвёрдае ўсталяванае роўнаважнасьці пачуцьцяў і настрояў, у становішчы, калі бывае чалавек ні то ўсім здаволены, ні то ўсяго хочучы нязьмерна, бязвыказна... Так ён ляжаў нярухома і спакойна.

А ў гэты час, як лісіца за ахвяраю, вынаходзячы яе сьляды і перажываючы хваляваньні няпэўнасьці, набліжалася к дому Ганна. Ціха, але ўверана, разьзіраючы па бакох і час-ад-часу паглядаючы на нумары дамоў, яна йшла да Рыгора з такім разьлікам, каб прыйсьці на кватэру на зроку, калі-б, напэўна, ён быў дома. Яна не баялася зблудзіць, бо лічба дому і асабліва нумар кватэры—№ 33—запамятаваліся Ганне вельмі моцна, нібы хтось выразаў ёй скальпэлем на сэрцы. Яна іх бачыла, нават адчувала з моманту, калі іх выказаў Рыгор. Расказвала мацеры, як і што гуляла ў гасьцёх, што там чула і бачыла, як жывуць дзядзькі і знаёмыя,—а думка ўвесь час вадзіла перад яе ваччу лічбу дому і лічбу кватэры—роўныя, вочастыя, стройныя тройкі. Хадзіла на рынак купляць харчы,—і лічбы гэтыя нясла з сабою. Так і кідаліся яны Ганне ў вочы на кожным муры з абодвух бакоў вуліцы, дзе чырвоныя на цёмным полі, дзе белыя—на сінім, выразнейшыя, то цямнейшыя. У іх была патаемная сіла прыцягненьня, нешта фатальнае... Ганна ня ведала, як скаратаць дзень, каб, нарэшце, падыйсьці да гэтых троек і заглянуць за іх заслону. Рыгор!.. Між дваіх троек, жывы, рэзвы, як мастацка намаляваныя лічбы і—захоплены ёю, Ганнаю... Як хутчэй скаратаць дзень? Быў-бы ён дома! Бралася за кніжку, калі маці адлучалася ў горад, вадзіла вачмі па радках літар, а з іх паяскоў вынікаў знаёмы твар, яго пекныя рысы. Губіўся.

сэнс, і галава павярталася да дзвярэй—дзе клямка з прадоўжнаю ручкаю таксама падобілася на тройку. Паглядала ў адно акно, то ў другое і, бачачы толькі кароценькія клінкі ценяў на спрэс залітых сонцам сьценах і дахах дамоў, гостра недаволілася, чаму гэтым днём, як назнарок, так доўга не заходзіць сонца. Нібы хтось прыбіў яго на адным месцы, і яно ня можа крануцца кнізу! Гэта-ж трэба! Некалькі разоў пачынала зьбірацца йсьці—не магла чакаць,—але падыходзіла да дзвярэй і адразу паварочвала назад. Куды-ж сярод дня! Рыгора, напэўна, няма ўдому... А шостай гадзіне Ганна рашуча намерылася йсьці—і вышла на двор. Але яснасьць дня, паднятае над мурамі сонца зноў вярнулі яе ў кату.

— Забылася нечага?—запытала маці.

— Хустачкі.

А сама, замест таго, каб адчыніць камоду і дастаць хустачку, падышла да люстра і пачала правяраць свае ўбёры, выгляд, пачала ацэньваць сваю вартасьць і свае якасьці. Баялася, ці не ашукваецца ставіць сама сабе ацэнку—бо здавалася ёй, што ўсё-ж яна нішто сабе дзяўчына і з боку фігуры і з боку розуму. Не абмануўся Рыгор. А можа?... „Усё-ж, выгляд не благі“. Белая, абгаптованая ўнізе сукенка, перацягнутая ў поясе ружоваю стужкаю. Новая блакітная, з шырокімі берагамі, абкіданая рысункамі пры берагох пастэрка. Белыя мэшты і цельнага колеру панчохі. Стройная выгінастая фігура. Толькі твар зацёмны ад загару і тая-ж рудая пляміна за інталяжамі лёгкага горсу. Ганна лішні раз пацягнула гэтыя мясьціны пудраю.

— Ты ня баўся, дачушка,—папрасіла маці, калі Ганна праз гадзіну вышла.

— Не, не, мамачка.

А сама й ня думала, што хлусіць мацеры. Толькі-б застаць Рыгора, а там—як удасца... І ўжо захіліўшы за рог дому, забыла аб мацеры—устаў ва ўсю поўнасьць—Рыгор. Схапіў яе за рукі—ці то за сэрца—і павабіў да сябе.

Сьвяціла сонца—крыху пачырванелае. „А калі крыху раней прыду“, думала Ганна, адкідаючы сумненьне.

Няпрыкметна прашла Ганна ўсю дарогу і зусім нечакана апынулася каля дому №... Было відна—няхай сабе. Толькі кінула вокам паўзвыш брамы, правярыла лічбу і па-

вярнула ў двор. Яе паварот адмеціўся лёгкім цюканьнем сэрца, іначай звычайнага. Але ня сумелася, перасекла двор, запоўнены дзяцьмі, і ўзышла на ўсходы. Адзін, другі, трэці пралёт. А вось і дзьве тройкі—хтось хацеў, захаваць—палі- нялі; усё-ж для яе выразны.

„Званю“! падбадзёрыла сама сябе і пазваніла, каб паўней было.

За дзьвярыма пачуўся гучны тупат і зараз-жа яна па- чула запытаньне:

— Вам каго?

— Рыгор Нязвычны дома?

Вільгельміна—яна адчыніла дзьверы—адразу нічога не адказала, а падозрана аглядзела Ганну з ног да галавы, зра- біла чарствую міну на твары, пасья двусэнсоўна запытала:

— Ры-го-о-р? А на во-ош-та-а ён?

— Мне ён патрэбен, ці дома?—з налётам злосьці і не- цярпеньня адказала Ганна.

— Патрэ-эбен?!—зацягнула Вільгельміна:—ідзеце!—і пра- пусьціла Ганну ў кватэру, а сама зачыніла дзьверы.

Ганна ўвашла і спынілася ў цёмным калідоры.

— Вунь там, направа,—падказала Вільгельміна, засьвя- ціўшы агонь:—апошнія дзьверы,—дадала яна:—ён дома, па- стукайце.

Ганна падышла да дзьвярэй і нерашуча спынілася, але хутка сабралася і пастукала. З-за дзьвярэй пачуўся голас:

— Хто там?

А за голасам пашоў клапатлівы рух.

— Адчынеце, Нязвычны!

Рыгор адчыніў дзьверы і, замест прывітаньня, пера- прасіў Ганну:

— Выбачай, што я ў сонным выглядзе: натупаўся за дзень па справах і змардаваўся.

— З гэткай цікавасьцю мяне чакаў?—падцяла Ганна.

— Што-о ты... пакінь.

Паціснулі адно другому рукі.

Рыгор спраўна павярнуўся і падаў Ганне крэсла.

— Садзіся... А я ўжо думаў, што ты... можа й ня прыдзеш?...

— Спаў і думаў?

— Перад сном...

Ганна неахвотна прысела, а сеўшы—маўчала. Хвілін колькі чулася ніякаватае становішча: адразу некае непаразуменьне быццам. Так чакалася і, на табе, нібы незадаволенне. Рыгор стаў побач крэсла, крануўшы Ганну рукою; сачыў, як яна цікавала яго каморку, дагадваўся аб яе вывадах.

— Так вось жыву—пахаласьцяцку, вядома, як усе мужчыны. Што бачыш—уся маемасьць. Сіратліва, няпраўда? Сяк-так, ці-ж гэта вельмі важна? Лепш ці горш у пакоі—аднакава.

Ганна маўчала: ёй таксама было ўсё роўна.

Ня субота харошыць чалавека. Рыгору сялібу харошыў яе гаспадар; ён засланыў усе вяды абставін, усе недахопы халасьцяцкага жыцця. Рыгор затульваў сваёю істотаю ня толькі каморку, а ўвесь сьвет, усё-усё, што было за ім. Маўчала, бо ня ведала, што пачаць казаць. Бывае так часта: перад спатканьнем—мора гутаркі, спаткаўшыся—засядае ў горле. Ганну абдало бурлівае пачуцьцё замілаваньня, уздымнае хваляваньне, прага, хаценьні, пазывы. Гэта былі моманты сапраўднага жыцця. Яны заўсёды нечаканы, заўсёды выпадковы, і заўсёды да іх чалавек не падганаваны. Жджэ, разьлічвае, мяркуе, зьбіраецца сустрэць, а тут—жыцьцё іх падсоўвае з іншага боку, адкуль не чакаў. І, здаецца, вось-вось будзе жыцца, а, тымчасам, живецца, але ты ня бачыш. Праз дзень, праз месяц, праз год—ужо з радасьцю ўспамінаеш тое, што праляцела, як у сьне, як у марах.

Ганна жыла, можа ня тым разгонам, якім-бы хацела, ня тэй экспрэсіяй, але жыла цікаўна, з асалодаю, хоць не адлічвалася ў сапраўднасьці, не ўяўляла процэсу жыцця.

IX

Рыгор доўга глядзеў на Ганну, стаючы побач: і ў профіль твару, абгорнутага русымі косамі і на галаву, якая густа ўбіралася чыстымі ільняністымі палойкамі гэтых кос, сабраных на задзе галавы ў багатую, абаранкамі, куклу; зьбегаў яго пагляд па белым сьнежным полі шырокіх роўных плеч да перацятае стужкаю паясьніцы; зьмераў рукі, танклявыя, мармуравыя, за локці аголеныя; асьмельваўся прыкмяцаць белыя туфлі і, няўважліва, нацельнага колеру панчохі. Рад быў, што ніхто, што сама Ганна, не перабіваюць

яму любаватца маладою дзяўчынаю, перажываць настрой саладжавага натхненья. Але яно, гэтае натхненне, ня мае граніц свайму разьбегу. Яно, як магнэс, як электрыка— у вечным руху...

Рыгор не чакаў, а рука сама апусьцілася Ганне на правае плячо. Тая здрыганулася, як-бы стукнула дзесяць вольт.

— Чаго ты?

Маўкліва Ганна паднялася, прашла некалькі разоў узад ды ўперад па пакоі, пасля прысела на ложку.

— Садзіся,—паказала рукою.—Якая ў цябе строгая гаспадыня!—калі Рыгор сеў—сказала Ганна. І паглядзела яму ў вочы мяккім, але пранозаватым паглядам. Чуць-чуць пахілілася да яго, нібы намякаючы на прыліў цёплага пачуцьця... Рыгор абняў яе, прыціснуў да сябе і, нечакана для обоіх, пацалаваў.

— Гэта служанка, бач?

— Ня ведаю, тоўстая гэтая, пляскататварая, проста, як ведзьма.

Рыгор засьмяяўся.

— Праўда, праўда! Абараняе цябе.

— Малайчына.

— Добра жывіце з ёю?

— Як пень з каменем.

— Ну, ну, скажы?

Гарачая рука яе правяла Рыгору пад падбародкам.

Рыгор хапіў за руку, прытрымаў. Ганна бязвольна апусьціла голаў яму на грудзі.

— Я ўтамілася сёньня ня менш твайго.

— Якім чынам?

— Я прагавіта, запойна чакала вечару, каб хутчэй убачыцца з табою. Ты паверыш?.. Утамілася, хачу прылегчы... Папраў падушку...

Рыгор выпаніў просьбу і ўстаў.

— Ты баішся, каб я цябе ня прыспала? Садзіся... Бліжай, яшчэ бліжай... Кажы мне што; як ты правёў дзень? Ці чакаў мяне?.. На вуха, прыхіліся, я ня чую...

Яна закінула руку яму на шыю, прыцягнула да сябе.

— Ты чакаў мяне? А спаў, нябось; нават выйсьці адчыніць не схацеў... Даў мажлівасьць вылаяць мяне, праэкзаме-

наваць... Чуеш! Ты ня любіш мяне, я ведаю, ня любіш... Я сама набіваюся табе, надазаяю... Кажы, каб...

Яе словы ціхлі водлуг таго, як Рыгор усё шчыльней прытуляўся да яе, пакорны, адданы яе разьюшанаму жаданню, паслушны рухам яе рукі... Ганна спавядала яго, ён маўчаў, баяўся супярэчыць, шкадаваў—бо мілаваў яе зацяжны выказ плаўных сказаў, трапяткіх зыкаў, шаўкавістага тону ў голасе. Яшчэ ня чуў ён да гэтага моманту падобных напеваў, не прабаваў гэткае асалоды ў ценькіх вібрацыях агрэтага густым подыхам шэпту. „Спачывай, спачывай, мая мілая“, білі думкі ў галаве, а выказаць нельга было...

Гарэла лямпачка пад стольлю і шэры змрок ліў у вакно алавянае праменьне. Туманнае сьвятло аблівала каморку, скрадаючы ўбогасьць яе абсталяваньня, вобразікі на сьценах, ложак і іх абаіх, зьяднаных, збліжаных незьмяроным каханьнем. Ніхто ў кватэры не парушаў урачыстасьці моманту—так вялік ён быў!

Каб хто заглянуў у пакой Рыгора праз гадзіну, то ўгледзеў-бы, як двое маладых істот маўкліва стаялі ў акне і пільнымі, праглівымі вачмі паглядалі на белаватае, нібы затуманенае неба, якое скрадала зыркасьць зор і пекнату лазурку, нізка ападаючы на шэрыя дахі муроў. Здалёку да іх даходзілі гукі сьвісткаў, прытоены, нібы падземны гул і пісклявыя зацяжныя ноты скрыпкі. У каморцы, за іх сьпінамі, было сьвятлей, ніж на дварэ, але ніводнаму з іх не хацелася аглядацца, каб не абудніць настрою, які паціху ападаў, сыходзіў з апогею ўздымнасьці. Зыкі скрыпкі справодзілі яго да роўнаважнасьці, але помеж выклікалі перажытыя хвіліны, тым ці іншым зьвязаныя з іх спатканьнем і зараз далёка адышоўшыя, часткаю загістораныя ў іх жыцьці.

Да Рыгора зьявіліся вобразы Сілцоў, ажылі постаці Сёмкі, мацеры, нават Зосі; цугам панясьліся пацеркі ўспамінаў, перажываньняў. Нібы другім пластом сваіх думак, не падлеглых яму, ён паціху ды паважна перабіраў мінулае... Раз-по-разу, таксама несьвядома адрываліся часьцінкі думак, лятучы ў будучыну, у вір, які падгатавалі насьпеўшыя забастоўкі. Усё-ж, раскідаючыся па бакох, Рыгор цесна быў

з'вязаны асяродкам свае істоты з Ганнаю. Ні то-б пазбыць яе,—ён не хацеў адыйсьці ад акна: шкадаваў, каб ня спусьціць з ваччу. Як-быццам адчуваў, што Ганна марыць ім, жыве спатканьнем, п'е хвілі бягучага жыцьця, як-бы чытаў яе думкі, што ляцелі ў Ліцк, на станцыю, дзе з новым днём зараджалася іх знаёмасьць. Неразрыўным сплётam—цягнік, гутарка ў вагоне, гуляньне на станцыях, залёты з ёю. Пасьля—Рыга, дзень чаканьняў і нарэшце... каморка, вось-вось ён побач, жывы, неапісаны, салодкі. Як многа перажыткаў! За гэтакі малы кавалак часу! Ці-ж гэта ня тайна жыцьця? Ці-ж не загадка? Чым так зачараваў яе Рыгор? Быў Гарасім, якім яна жыла, з якім столькі часу гуляла, якога, думала, ні на што не заменіць—нядаўна рассталася з Андрэем, а раптам—Рыгор!.. Ганна ня стрымалася і бязвольна апала яму на плячо, ажно гайданулася.

— Што з табою, Ганна?—падхапіў яе Рыгор.

— Нічога. Я так шчасьліва, я гэтак рада жыцьцю, мой Рыгор...

Ён адвёў Ганну ад акна і пасадзіў на крэсьле, сам стаў перад ёю, умільна гледзячы ёй у вочы.

— Ты не сярдуеш на мяне, Ганна?—перасьцярожна запытаў.

Яна скрала адказ. Толькі праз некалькі хвілін нясьмела вымавіла:

— Маўчы, Рыгор... Я ня ведаю... Мне вельмі хочацца пабыць аднэй-аднюсенькай... Я-б не хацела сёньня бачыцца і з мацераю... Аднэй-бы пабыць...

У Рыгора заварушылася ценькая спагада: ён нахіліўся да Ганны і ласкава праказаў:

— Я цябе пакрыўдзіў? Ты злуеш ня мяне? Даруй, даруй...

Пацалаваў, як брат сястру.

— Усё-ж мне хочацца пайсьці... Мне хочацца дадому... ды позна ўжо... Правядзі мяне.

„Ці не запрасіць астацца ў мяне? Ня згодзіцца, не астанецца“, прабегла ў Рыгравых думках. Але калі Ганна раптам паднялася і хапілася за пастэрку, Рыгор угледзеў, што яна рашуча пастанавіла пакінуць яго аднаго.

— Ты ня думаеш правясьці?—упікнула Ганна, гледзячы, як Рыгор нярухома стаіць.

Кранулася ў дзьверы.

— Пачакай! Не фанабэрся.

Пераняў яе крэпкаю рукою.

— Даруй—ты-ж вінавата...—і хутка адзеў капялюш, забег уперад адчыніць дзьверы.

— Калі мне чакаць цябе?

— Ня ведаю,—нядбайна адказала Ганна.

— Дык ты ня хочаш ужо спаткацца са мною?

— Чаму так?

Ён трымаўся за клямку, перагарадзіўшы ёй дарогу.

— У Рызе неспакойна цяпер: ідуць забастоўкі, арышты рабочых. Кожную хвіліну я магу падзяліць лёс сваіх таварышоў.

Ганна жахнулася і пужліва паглядзела Рыгору ў вочы.

— Рыгорка, не мяшайся ты, не мяшайся...

Узяла яго за руку.

— Прыходзь да нас начаваць.

Рыгор усьміхнуўся.

— Не мяшайся-а. Цудная ты! Я мушу не адставаць ад другіх, я мушу разам з маімі таварышамі змагацца за волю, за шчасьлівае жыцьцё працоўнага люду... Я не магу сыходзіць убок, калі на мяне напіраюць... Разумееш, Ганна? Трэба абараняцца, трэба ахоўваць сваю асобу, сваю вартасьць. Трэба на гвалт адказаць гвалтам...

— Усё-ж, прашу цябе,—беражыся... Дзеля мяне, дзеля мае просьбы, шчырае, сястрынае просьбы.

Рыгору шкада стала Ганны, якой былі мэрам-бы незразумелы яго словы, яго воклічы. Ён задумаўся.

— Не пайду, пакуль не дастану згоды.

У вадказ Ганна атрымала пацалунак. Уверана рушыла з каморкі.

Вільгэльміна праглянула з кухні і ціхім голасам папярэдзіла Рыгора.

— Я на ланцужок не вазьму—захапеце ключ.

Рыгор правёў Ганну да самага дому; вярнуўся гадзіны праз дзьве. Каля дзьвярэй успомніў, што ключа не захапіў: здаецца, браў, а памацаў у кішэнях—няма. Прышлося званіць

Вылаяўся на сябе за сваю забыўчывасьць, але тут-жа ўважыў—
нязвычайныя абставіны. Хапіўся за званок і пацягнуў засаб
два разы—зазваніла, як над вухам, ажно праняло ўсяго.
Занадта. Прыкусіў язык.

Сонная, разьюшаная зараз-жа каля дзьвярэй апынулася
Вільгэльміна.

— Хто там?—пачуўся моцны шэпт.

— Я, Рыгор, адчынецце.

Адчыніліся дзьверы. Вільгэльміна ў сподняй спадніцы,
у гарсаванай кашулі, сарамліва падалася ўбок.

— Не глядзецце, Рыгор.

— Выбачайце.

Рыгор прашоў к сабе. У каморцы было сьветла: ня
трэба было агню. Рыгор скінуў жукетку, камізэльку, пра-
шоў колькі раз па каморцы, заглянуў у вакно і падышоў
да ложка; абаперся на яго сьпінку. Задумаўся над толькі
што перажытым. І, як заўсёды, перакінуўся ў Сілцы—так
моцна чапляліся яны за Рыгора! „Ці можа сабе дапусь-
ціць Сёмка ўсё тое, што прывёў яго неасьцярожны паказ
пальцам у Ліцку на станцыі? Ці паверыць ён, што я так
хутка сумеў блізка сыйсьціся з гэтай дзяўчынаю, падобнаю
да Зосі? Напэўна, ён зусім ужо выпусьціў Ганну з памяці, як
большасьць пасажыраў. Мужчына з дзіцём на руках і побач
яго маладзіца з другім, што ехалі на новае месца, мо' знае,
знойдзенае, а мо' яшчэ невядомае зусім—гэта сям'я, пэўна,
выразней усяго адаб'ецца ў яго выябражэньні. Мяне ён
малюе тым-жа ціхім сілкаўскім хлопцам, сарамяжым, нясьме-
лым, якім нас выхавала наша жыцьцё местачковае. Зусім
ня ведае, пэўна, што горад старанна шліфуе людзей на свой
лад, перамяняе іх настрой, склад душы. Я сам дзіўлюся,
наколькі я зьмяніўся, наколькі падрас у сваім разьвіцьці!
Каб ён ведаў, што я тут вытвараю! Сьмяяўся-б покатам, це-
шыўся-б. Сёмка любіць мяне і паважае, знае маю душу... ці
знаў дагэтуль і, варочаючыся з Ліцку ў Сілцы, пэўна, спа-
гадаў мне, што я мушу пакідаць Сілцы і Зосю ў іх. Словы
з мае гутаркі, якую мы вялі ў дарозе, скрытны, недаска-
заны іх сэнс ён будзе разгадаць пасвойму і рабіцьме з іх
свае skutкі. Пасвойму растлумачыць мае думкі і паведае іх
сэнс Вольцы, а стрэне Зосю—пахваліцца ёй, як я яе шка-

дую, як сумаваў па ёй у дарозе. Сёмка шчыры чалавек і думацьме, што наша адродная шчырасьць—нешта нярухомае, нязьменнае ніколі, ні пры якіх умовах. Тыя мары і лятуценні, якія абуралі нас раней, пэўна, яшчэ ўсвойны Сёмку і цяпер, калі ўжо ў мяне з іх нічога не засталася. Кожныя абставіны іначай уплываюць на твой душэўны склад... Сілцы—давалі адно, Рыга—іншае зусім. Калі я кахаў Зосю—я шанаваў цнотнасьць яе, як сьвятыню, бо я ведаў, з чым зьвязана яе згуба. Толькі злосьць, помста да Берагоў таўханула мяне на Лужкі... А з Ганнаю як? І яна дзёрзка ды нагальна прабралася ў маё сэрца, зруйнавала ў ім усё ранейшае, і я адказаў ёй тым-жа. Тут ужо пераступлен парог—што ззаду—на агонь. Сваё, праўда, але прыходзіцца нішчыць, бо таксама дзеля свайго і можа даражэйшага яшчэ. Хто-ж папикне за гэта? Ды няхай упікаюць. Абяцаўся Зосі, завяраў яе ў сваёй шчырасьці—ласьне я здрадзіў сабе і ёй? Наадварот—я павінен злаваць за насьмяняньне з мяне“...

У супроцьлежным акне патухла сьвятло. Рыгор апусьціў фіранку. Каморка правалілася ў шэрасьць ночы. Ён паглядзеў на двор—было шэра і на дварэ. Цьмяны водсьвет ліхтароў чуць-чуць мігаў над дахам бакавога муру.

„Сапраўды“, адварнуўшыся на каморку і гледзячы ў яе шэрасьць, задумаўся йзноў Рыгор: „цікава ўсё-ж са мною. Так заклапаціцца дробнымі справамі прыватнага жыцьця! Якія ў іх прынцыпы ці законы, каб на іх будаваць тыя або іншыя пляны? У параўнаньні з агульным жыцьцём—то-ж мізэрная нязначнасьць. Усё залежыць ад агульных умоў: папавяцца—выграю і я, пагоршаюць—пацярплю з іншымі. Значыць, тады—патрэбна змаганьне супольнымі сіламі за супольныя мэты“.

Думаючы яшчэ з поўгадзіны, Рыгор папераменна пераходзіў з полюса да полюса ў двух рознастайнасьцях сваіх думак. Рабіў параўнаньні, выводзіў супольнасьць між асобаю і масаю, даводзіў і разьбіваў доказы пераважнасьці самотных інтарэсаў над агульнымі і наадварот.

Нарэшце, адчуў утому: пачалі блытацца думкі і перарывацца ўспаміны. Ацяжэла галава. Рыгор паглядзеў на гадзіннік—паказваў палову другое гадзіны.

Няпрыкметна прабег час. Успомніў, што заўтра на работу і хутчэй завінуўся ў цемнаце каля ложка.

ЧАСЬЦІНА ЧАЦЬВЕРТАЯ

I

Рыгор разумеў Сёмку і калі судзіў аб ім, то судзіў упапад.

Расстаўшыся з таварышам, Сёмка не пасьпеў яшчэ выехаць з прывакзальнага пляцу, як ужо выпусьціў з думак ня толькі Ганну, а і ўвесь абраз вакзальнага руху. Усё зьлілося ў мінютным выбуху некай мятусіны і адразу расплылося ў лёгкім тумане. Астаўся адзін Рыгор, з якім не разрываліся яго думкі, які загартаў сабою і вакзал, і яго рух. Усьлед цягніку нясьліся Сёмкавы думкі, а ў грудзях яго адчувалася прыкметная пустата. Ня верылася, што прыдзецца аднаму вярнуцца ў Сілцы. Вырасла ў яго галаве многа розных вялікіх плянаў, якія захоплівалі ўсё жыцьцё і вярцеліся вакол яго. Як і што іх развязаць, да чаго яны—Сёмка ня мог зразумець, нават выявіць іх выразна ня меў мажлівасьці. Глыбока ўздыхаў аб сваёй бязмоцнасьці перад прымусамі жыцьця ды раз-по-разу азіраўся ў бок вакзалу, пакуль ня выехаў за пасёлак у поле. Тут ён паціху супакоіўся, пагадзіўся з рэчаіснасьцю і з самым сабою.

Цёплая сонечная раніца чаравала поле. Зелень кушчастае густое ярыны ізумрудзіла над полівам чырвоных праменьняў сонца, сапла цёплым, парным паветрам пасьяля мыцьця халаднаватай расою. Цёмнымі лахматымі брыжамі абкідалі поле маладыя лясы-хвойнічкі. З кута роўнакутніку, які апісваў маладняк, каля пералеску нёсься гук трубы-беразоўкі і зычныя рэзвыя галасы пастушкоў. Крычалі вароны і перакідваліся з месца на месца сіваваронкі. Цыбаты бусел спацыраваў па граніцы лесу, адначасна сумяшчаючы службу палясоўшчыка і паплаўнічага. Паважна апускаў голаў, пасьяля паднімаў яе і глядзеў у бакі. Пэўна, цікавіўся заліўным траскатаньнем некалькіх жаўранкаў над руньню. Косаю сьцежкаю, што выходзіла з хвойнічку й накіроўвала ў левы ад Сёмкі бок да вёскі Пралескі, паціху, чуць-чуць варушачыся ехала на адгоне адна ад другой пара хурманак. На драбінах сядзела па адным чалавеку ў белых сарочках; яны выглядалі гіпсовымі фігуркамі, якія хтось акуратна паставіў на вазох і пусьціў ціхім тупам коні, каб не разьбіць іх ад тра-

сяніны па калдабоінах выбітае сьценкі. Хутка вышла з рогу хвойнічку трое кабет ці дзяўчат з поўнымі мяшкамі травы на плячо. Здалёк паказвалася, што вось-вось цяжкая ношка прыгне кожную з іх да долу, ападзе сваёю вагою і прыдушыць або пераломіць аголеныя за калені, забруджаныя ў балотную грязь ногі. У паветры было ціха; расьліны стаялі заварожанымі.

Сёмка ўладзіўся сесьці так, каб паглядаць абапал гасьцінцу, сочачы за пасевамі. Ён суздром захапіўся полем і любаваўся ім, як мастак сваім вобразам. Яно родна Сёмкаваму сэрцу, блізка яго разуменьню. Змалку прывучыў яго бацька хадзіць каля зямлі, любіць яе і даглядаць. За якія восем гадоў Сёмкавы ногі пакінулі мільёны сьлядоў у мяккай глебе па вільготных разорах і на цёплым баранаваньні; яго праца, што цеплатою і потам пералілася ў мяккі парашок чорназему й суглінку, напаіла мільёны камялькоў аўсу, жыта, грэчкі, ячменю; яго вочы, шустрыя й празрыстыя, ахварбаваліся колерам валожкі, нажылі зоркасьць птушкі. Сёмка чуў голас зямлі і ўмеў на яго адзвацца. Ён пашоў па бацьку, толькі ад натуры прыдалося яму больш ахвоты да працы пры зямлі. Злажыўшы яго з бацькавай сілу, стараннасьць і ахвоту — яны-б за пяцярых напрацавалі. Але шмат зямлі ў чатыры-пяць дзесяцін, які меў Сёмкаў бацька, не даваў мажлівасьці разгарнуцца. Прыходзілася спыняць размах. Тымчасам Сёмка бачыў, што ёсьць многа людзей, якія маюць па пятнанцаць, па дваццаць, па сорок і па больш дзесяцін. Сёмка бачыў цэлыя маёнкі і ведаў, што ўласнікі іх самі не працуюць, а другім не даюць... Гэта заўважыў ён яшчэ юнаком, калі ўпяршыню пачуў скаргу бацькі на розныя недастачы ў хаце. І з таго часу задумаўся глыбока над пытаньнем, як зрабіць, каб лепей разьмеркаваць зямлю. З гэтымі думкамі ён умешваўся ў бацькаўскую гутарку, з імі ён падростаў, аручы зямлю, праз іх дашоў да соцыялістых. Але Сёмка стаў соцыялістым асабовым — бунтаром і ў той час прыхільнікам „надзелу зямлі, колькі можна апрацаваць уласнымі рукамі“. Гэтага надзелу ён ні на момант не выпускаў з галавы, „надзел зямлі, колькі можна апрацаваць уласным рукамі“, стаяў у асяродку праграмы ўсіх яго дамаганьяў, каля яго вярцеліся мары аб самым соцыялізьме. Можа, каб праграма соцыялістых не казалі аб зямлі — Сёмка далучыўся-б да іншай

партыі, хоць далёкай ад соцыялістых. Дзеля яго зямля—як абраз дзеля мастака.

Вяртаючыся з адвозу Рыгора, Сёмка пільна сачыў за нівамі паабпал дарогі, крывіўся на вузкія і зайздросьціў шырэйшым. Тайком варушылася гострае жаданьне—мець-бы сабе такую—гэтак, дзесянцін у дзесяць гаспадарку. Усё-ткі было-б на чым разьвярнуцца. Відаць—дзе шырэйшая палоска, там збожжа лепшае. А ў фальварках—дык проста яно паказвае на другі завод, на інакшы сорт. „Я апрацаваў-бы з бацькам дзесянцін пятнанцаць—сьмела“, думаў ён: „чаму-ж мне іх не дастае? І ніякім чынам іх нельга дастаць? Папы, паны, шляхта маюць тысячамі дзесянцін, а мужыку—тры, пяць, сем... Няпраўда, соцыялізуем!“ матаў Сёмка пугаўём у бок фальваркаў і пераходзіў да думак аб рэволюцыйным руху, аб яго посьпеху, аб мажлівасьці прыходу соцыялізму. Тут-жа перамігаліся ў памяці таварышы з Сілкоўскае арганізацыі, усё некія асаблівыя, непадобныя адзін да другога, і ўсе—на яго. „Зямля—мала каго цікавіць. Працоўны дзень, паляпшэньне ўмоў працы, павялічэньне пэнсіі. А працаваць да цёмнага ў полі? Замурзанаму, босаму, забруджанаму ў гной? Найбольш гарбары, шаўцы, краўцы—вось яго таварышы. А сялян-земляробаў—два тры; ён—Сёмка, Пятрусь Зьмітраў, Янка“...

Сёмкавы думкі краталіся Рыгора. „І Рыгора нават не клапаціць зямля—можа гэта і лепш. Узяў, вась, кінуў-рынуў Сілцы і паехаў—нічога пазадзе, Сілцы пры ім і без яго—тыя-ж Сілцы; прыехаў у Рыгу—яго Рыга, пераедзе ў іншае месца—і там сваё. Рукі—вось яго статак. А каб гэта сказаў мне: Сёмка, едзь у Вільню ці ў Рыгу—кідай Сілцы, ці-ж бы я паехаў? Ласьне можна мне кінуць гаспадарку, ніву, каня і ехаць? А бацькі, якія з яе жывуць? Ха-ха-ха! Рыгор мо‘ й паверыў, што я адзін раз калі-небудзь, так, раптоўна, вазьму й апынуся ў Рызе... Не-э-э, даражэнькі-ы сябру, мабыць гэтага ня будзе-э... Я так сабе, да слова, сказаў. Нялёгкая справа—прыкаваўся да зямлі—тупай. Каб і хацеў—то не адарвешся адразу. Аднаму сьцены заводу, другому—прастор нівы, лес, поплаў... Рыгор кажа, што „зямля любіць вучаных“, то праўда. Шчырая праўда. Толькі тое бяда, што часта зямля не дае мажлівасьці вучыцца. Ну, хоць-бы ўзяць мяне: я цёмны нявольнік зямлі. Куды-ж мне да гораду!.. Я ведаю, што

горад можа навучыць, як лепей і мацней змагацца за зямлю. Але гэтае навукі мне ня трэба, мяне само жыцьцё загартавала на гэта“.

Сёмка цалком аддаваўся гэтым думкам, ажно забываў пра ўсё іншае. Конь паціху клыпаў, трасучы воз. Усё гарацэйшым рабілася сонца. Прыпякала, цяжыла яго, хіліла косну. Але ён упарта адганяў драмоту, папраўляўся на месцы і далей перабіраў думкамі. Ад тэмы аб зямлі—перашоў асабіста да Рыгора, і адразу паўстаў яго вобраз у тым выразе, які адбіўся пры разьвітаньні: як жывы, вось. Здавалася, што ён не пакінуў Рыгора ў Ліцку, а адвёз іншага чалавека. Вернецца ў Сілцы і стрэне яго ці ў сьценцы між палеткаў, ці каля хаты на прызьбе. Сёмка пражыў і прадружыў з Рыгорам вясёлыя рэзвыя гады юнацтва: разам вучыліся ў дарэктара па хатах, разам рабілі саначкі і лыжы ды коўзаліся на іх; разам па чатыры гады пасьвілі каровы. Дружылі й тады, калі падрасьлі, і Сёмка стаў земляробам, а Рыгор астаўся службыць у балагольстве. Па адных зборнях хадзілі, браліся адзін за другога, калі хто хацеў аднаго з іх пакрыўдзіць. Самі ўдваіх дашлі да дэмокрацтва і адначасна Сідор Вузел упісаў іх у соцыял-дэмокрацкую організацыю. Як-жа забыць ім адзін другога? Як пагадзіцца з думкамі, што Рыгора ўжо ня будзе ў Сілцох, калі вернецца Сёмка. Каб то Рыгор не прыяжджаў—мо‘ яно йначай было-б: усё-ткі час патроху бярэ сваё—памяць паддаецца новым абставінам. Але Рыгор вазьмі—і прыедзь; а далей—спатканьне, гульня, гутаркі, успаміны аб мінулым, і мяжа перарэзалася, як-бы Рыгор ніколі не выяжджаў з Сілцоў. А гэта йзноў—шась і зьнік, і ня будзе яго... Няўжо такі ня будзе?

Гэткі пераплёт жыцьцёвых зьявішчаў блутаў Сёмкавы думкі. Як-то так усё робіцца на сьвеце!..

„Гэта-ж прыеду ў Сілцы і мушу зайсьці да яго мацеры, каб паведаміць, як і што мы даехалі. А пайду на зборню—Рыгора не знайду. Яго ўжо ня будзе ў Сілцох, ён ужо будзе ў Рызе.“

Сёмка азірнуўся навакола, мэрам хочучы праканацца, што ён адзін, бяз Рыгора. Пагляд яго коўзаўся па гладзі руцяністай зелені і дзе губіўся ў сівай далі, а дзе перасякаўся сьцяною лесу або шэрым узгоркам,—Сёмка Рыгора ня

бачыў. Ён ад злосьці, ці з крыўды, хвасянуў займаздароў па кані і ў голас нокнуў: „Но-о-о, каб ты здох. Падбязы-ы крыху!“ Конь рвануўся і мо‘ з поўганоў прабег скорым трухам, а далей зноў умерыў хаду.

Белая шырокая дарога выхілястаю стужкаю бегла далёка да ўсходу, рэжучы зялёныя нівы.

II

Быў полудзень, калі Сёмка прыехаў дамоў. Сялянская палавіна мястэчка Сілцоў была маўкліваю, заклапочанаю. Гарачае летняе сонца няшчадна пякло і яшчэ больш прыдавала людзям вяласьці ды санлівасьці. Калі праходзіла вуліцаю якая-колечы кабета ці дзяўчына, то ступала ціха, неахвотна, чуць варушылася, хоць і была налегцы, у ваднэй кашулі з расшпіленымі гузікамі, з падатканаю спадніцаю; калі ехаў земляроб на ворыва ці на скароджаньне—то конь клыпаў чуць прыкметна, матаючы галавою. Дзеткі, па двое, па трое, ці грамадкамі, туліліся ў цянёк. Толькі сьвіньні не баяліся сьпёкі і назнарок лезьлі на сонца ў пясок. Гэты вобраз, знаёмы і прывычны, разам захапіў Сёмку, павеяўшы агульным клопатам звычайнае будзёншчыны.

Сёмка паціху праехаў на сваю, Сівулінскую, вуліцу, і завярнуў у свой двор. Якраз нікога ня было ўдому—на зашчапцы дзьвярэй вісеў замок. „Дзе-ж бы яны былі ўсе?“ падумаў Сёмка, супыніўшы каня перад дзьвярыма і пазіраючы на гарод. Пасьля злез з возу, пастаяў з хвіліну ды пачаў распрагаць каня. Але не пасьпеў ён раскупоніць хамута, як пачуў з-за вешніц голас:

— Дзень добры, Сёмачка! Ці-ж ужо вярнуўся, сыноч?

То казала Стэпа,—Сёмка пазнаў па голасе.

— Ёдзеце, цётка, сюды,—пазваў яе.

Стэпа прашла ў двор, падблізілася да Сёмкі і некалькі хвілін памаўчала, сочачы за распраганьнем. Калі-ж Сёмка вывеў каня з аглабель, завёў у хлеў і стаў зьбіраць зброю, Стэпа ўлучыла момант і запытала:

— А як-жа, сынку, заехалі?

— Добра, цётка. Скура і добра. Пасадзіў яго на поезд...

— На поезд-і-ы?

Стэпа разгорнілася і ўцерла хвартухом вочы.

— Добра-а, кажаш? Мой сынок сеў на поезд ужо. Мае дзеткі, калі-ж я яго ўгледжу ўжо... Гой, Сёмачка-а, дзе ўжо тое дабро. Вось ты прыехаў, а яго няма; вас дваіх у бацькоў ды абое дома, а гэта адзін-адзінёшанек і таго ня суджана бачыць. Адна мушу жыць, як манашка якая... І мне ня добра, і ён, пэўна, ня зусім спакойны...

Абое прыселі на прызьбе.

— Нічсга, цётка, ня сумуйце-э так... Ехалі мы весела, праз усю дарогу гутарылі, сьмяяліся. А на станцыі ў Ліцку я яшчэ падшукаў яму на дарогу дзяўчыну, як ляльку. Разам паедуць... Вяргіня проста—куды там Прыдатчанка!

Перад Сёмкам выразна залунаў вобраз Ганны.

— Чаго тужыць,—далей казаў Сёмка:—вы думаеце, што толькі адзін Рыгор і паехаў? Тысячы людзей едуць; маладыя і старыя, адзінкамі і сем'ямі; пэўна, многія ад бацькоў у сьвет, іншыя да бацькоў, бацькі да дзяцей. З месца на месца, з гораду ў горад, за шчасьцем і праз няшчасьце. А ўсе разам—ганяюцца за сваёю доляю, шукаюць чагось лепшага... Ці-ж толькі вам адным нядобра? Гэта тут, у Сілцох, седзячы, думаецца, што Рыгор адзін такі, а паглядзелі-б, што чайнецца ў Ліцку на станцыі—дзіва!

Стэпа здзіўлена ківала галавою, і відаць было па яе міне, што сэрцу няма спакою ад Сёмкавых слоў. Мала дзе што ёсьць—ёй балючы свае раны.

— Што-ж, Сёмачка,—загаварыла яна:—і я-б, мілы мой, ахвотна кінула-б усё ды паехала з ім. Як падумаю, што мне аднэй давядзецца жыць—няма сілы цяпець.

— Пачакайце, вась; ажывецца трохі і перавязе вас да сябе. Ці-ж тут вельмі трудная реч?

— Ай, дзе там, сынок, вязьці старыя косьці невядома куды,—не згадзілася Стэпа:—добра вам, калі вы маладыя, перад самым жыцьцём, а мне... Вось пацягаешся які гадок—ды на Пасечныя. Яно-ж таму і цяжка гэтак, што на парозе сьмерці, можна сказаць, ды аднэй заставацца. Каб ранейшыя сілы ды рухавасьць—мо'б іншым паглядам глядзела-б, а цяпер, вась... Як у людзей—то ёсьць блізкія, родныя або свая добрая стача, а гэта—як кол той—адна аднэю... А быў-бы дома Рыгорка—іншыя паперы: я чула-б сябе, як за мураванаю сьцяною; захварэла—было-б каму даглядзець, памёрла-б—было-б каму пахаваць палюдзку. А цяпер, схопіць хвароба,

задушыць, дык дзён пяць паляжыш, пакуль даведаюцца людзі. Або, каму гэта трэба праведваць? Каму й дзеля чаго я карысна? Вось, мой Сёмачка, у чым захаваны ўвесь жах мае адзіноты... Паглядзіш на другіх—вясёласьць з воч ня сыходзіць: дзеці дома, поўна хата гоману, рэзвасьць, вясёласьць некая, а ты, колькі ні прызірайся—Рыгоркі ня ўгледзіш.

Стэпа да таго разгорнілася, што не магла далей казаць. Яна ўнырыла тварам у хвартух і мо' хвілін пяць выцірала заплаканыя вочы... Ад гэтага ніякавата рабілася й Сёмку: шчырая споведзь Стэпы праходзіла ў яго нутро і кратала за душу. Яго пачуцьці зьліваліся з пачуцьцямі кабеты і адчынялі перад Сёмкам глыбокую пустэчу, якую нядаўна займаў Рыгор. Аднак, ня хочучы паддавацца цалком сумнаму настрою, Сёмка жадаў разьвеяць яго і ў Стэпы. Памаўчаўшы крыху, ён пачаў разважаць старую:

— Дый чаго ўжо вам, цётка, занадта сумаваць! Ня ўжо такі й сапраўды вы памрыце не дачакаўшыся Рыгора? Ня трэба глядзець у вочы выключна нядобраму; трэба ведаць, што жыцьцё не бяз добрых выпадкаў. Вось пражывеце якога з поўгода адны, адаля Рыгор забярэ вас да сябе, ажэніцца там, возьме многа пасагу, адчыніць сваё дзеля і ўсё паверне на новы шлях. Рыгор—чалавек ня дурны; у яго ёсьць і талент, і ахвота, і спрыт. Чулі-б вы, колькі разоў ён мне дапамінаў, каб я, прыехаўшы, суцешыў вас, ня даў сумаваць па ім.

Тон, з якім Сёмка выказаў гэтыя словы, яго бадзёры выгляд і адчуваная Стэпаю шчырасьць ды спагада да сябе зьлёгка разагналі насядаўшы на яе душу цяжар, адчынілі ёй край цёмнага пазему і бліснулі крохкаю, нясьмелаю надзеяй. Стэпе адчувалася крыху весялей і месца смутку займала пачуцьцё нявыказнай любасьці да Рыгора.

— То-ж то, каб-жа так сталася...

— Або прыедзе сам па вас,—дадаў Сёмка:—забрэ і паедзеце. Мо' нечакана гэта выпадзе... Горад усё можа зрабіць—то ня наша зямля, якая адно ведае—выцягнуць з цябе ўсе сокi, а пасьяля забраць у сябе.

— Ой, зробіць горад,—з напускным недавер'ем, сказала Стэпа:—вось колькі часу ўжо ён пражыў у ім, а што добрае знашоў? Толькі адно, што вытравіў хаценьне жыць.

у доме, пры мацеры... Бачыш, сыноч, ты тут цішком, паважна рыешся й рыешся ў зямлі, даглядаеш бацькоў і сябе, а Рыгор—носіцца са сваімі думкамі, плянуе ды мяркуе, ліха ведае што і аб чым. Думаеш гэтае не мяшае яму? Вельмі ўжо шырокую натуру мае—каб усім добра зрабіць...

Сёмка ня стрымаў ухмылкі на губах.

— Цётка, ці-ж гэта ганьба? Рыгор ведае, што толькі тады будзе добра і нам, як добра ўсім будзе. Ён ведае, што вам цяжка жыць таму, што занадта лёгка жыць другому. Або Рыгор паехаў-бы ў горад, каб тут было добра?..

— Ай, дзеткі, дзеткі, што вы задумалі? Ці мала ў вас свайго клопату. Ласьне вы можаце перайначыць тое, што вякамі стаіць?..

Стэпа не даказала: голас Сёмкавага бацькі, Хведара, які няпрыкметна для іх падышоў к возу, перабіў Стэпін сказ.

— Ужо й дома?—раптам прамовіў Хведар.

— Як бачыце. Ужо больш гадзіны вас чакаю: прыехаў, а хата замкнута...

— Дзеньдобры, Стэпа!—перабіў Сёмку бацька і прысеў помеж са Стэпаю.

Дзьве касы, што прынёс з сабою, палажыў з правага боку.

— А дзе-ж маці?

— Або я ведаю!

— Пэўна ў траву пашла з хлопцам...

— Так, так, пашла ў траву Саламея; я бачыла.

— Гм! А трэба было ёй ісьці. Прысьпела. Паабедаўшы, пашла-б... Нябось есьці, Сёмка, хочаш?

— Ды нічога, пачакаю.

Хведар выцер рукавом пот на лобе, разгладзіў доўгую клінастую бародку, паправіў косы і пыталым узрокам паглядзеў на Стэпу.

— А ты ўжо прышла аб сыну праведаць што-колечы? Непакоішся, вядома.

— Дзе ты бачыў—спакой! Сэрца чарнее, работа ня міла...

— Вось тота-ж і тое: на сьвежую памяць... Што-ж ты з імі парадзіш: кінуў і паехаў, а ты тут маці, як сабе хочаш—сумуй, біся, тужы... Гэткі ўжо сьвет.

— Навошта казаць—кінуў,—умяшаўся Сёмка:—а што-б яму тут рабіць?

— Чаму, што рабіць? Касіць, служыць, а мацэру сьце-
рагчы. Сьцерагла-ж яго, як быў малы, працавала. Нябось,
згубіць мацэру—ня знойдзе другое...

— Ды што ім бацькі!

— Або Бэрка ня ўзяў-бы да сябе?

Сёмка зарухаў на месцы.

— Кіньце ўжо гэтага Бэрку. Досі ўжо яму балаголь-
ства. Мала ён папацягаў цяжару ды папаблытаўся і ў Ліцк, і
ў Вільню; у восень і ў мароз. Наеўся гэтага хлеба ўдосталь...

— Яно-ж гэтак, сыноч, ня вельмі добра служыць бала-
голам, але як трэба—нічога не парадзіш. Робяць-жа людзі і
цяжкую работу. Вось Бэрка, глядзі, як неміласэрна працуе...
Ды, думаеш, там, на заводзе, лягчэй?

Хведар безнадзейна матнуў рукою.

— Ай, кінь ужо ты, Стэпа. Ласьне іх угаворыш? Ня
ў нас яны, што й казаць. На іншы шлях пашлі—няхай. Паба-
чым—выграюць што, ці не...

— То-ж вядома... Ды яно-б маўчалася, каб тое здароўе
або крыху лепшыя ўмовы жыцьця; але ўсяго бяды—жыць
старому няма як; чакалася ўцехі, вясёласьці, а тут вунь што.

— Я-ж ведаю. Вельмі дрэнна...

Хведар падняўся з прызбы, падышоў да пералазу ў
гарод, паглядзеў направа й налева, пасьяля вярнуўся к веш-
ніцам і пацікавіўся на вуліцу.

— Прапалі недзе. Скора каровы пагоняць, а іх няма.

Падышоў да прызбы і праказаў Сёмку:

— Давай самым пашукаць чаго есьці; дакуль-жа яе бу-
дзем чакаць. Час не чакае, а работа стаіць. Трэба пераку-
сіць сяго-таго ды ехаць у Лужкі зябліць папар. Конь крыху
адпачыў, няхай зьесьць травы і—трэба ехаць.

— Ды я ўжо так і думаў; хіба дайце каню.

Хведар адшчапіў замок і пашоў у сенцы, а Сёмка, пад-
няўшыся з прызбы, падышоў к возу, каб зьняць з яго са-
лону, посьцілку й палукашак.

Стэпа некалькі часу пасядзела моўчкі, а пасьяля ўстала
з прызбы і зрабіла два крокі да вешніц.

— Дык дзякуй табе, Сёмачка,—прамовіла яна, мэрам
апамятаўшыся:—хоць крыху адвяла душу, а то цэлую ноч
непакоілася. Што-ж зрабіць, няхай здароў едзе—гэтак ужо

трэба... Хаця, сыноч мой, не адмовішся лісту напісаць. Мо'ж хутка паведаміць ён аб сабе.

Яна пашла з двара.

— Добра, цётка, добра!—паслаў ёй удагон Сёмка. І тут-жа адцягнуўся думкамі ад Стэпы і ад Рыгора, а пачаў меркаваць, як і што павясьці бліжэйшую працу на гаспадарстве. Здавалася, што гэты час як быццам-бы павінен быць крыху вальнейшым, а тота-ж цэлая процьма работы! Папар ня зяблены, пасека не ачышчана, не загароджаны пастаўнік, засека ў гумне не падрапараваны. Ці ўдасца, наогул, справіцца з усім гэтым да касьбы! І Сёмку задрэнчыла хутчэй сьпяшыць у Лужкі, каб заараць к вечару ганоў з чацьвёра. Ён паглядзеў на сонца—паказвала на другую гадзіну пасья палудня.

— Хадзі есьці,—пазваў яго бацька.

Сёмку ня вельмі хацелася абедаць. Утома ад бяссоннай ночы давала аб сабе чуць: балела галава, вісеў нейкі цяжар на сьпіне, рабілася млосна. Добра было-б легчы адпачыць

— Ня хочацца есьці.

— Хоць малака кубак выпі.

На гэта Сёмка згадзіўся: выпіў малака і хутка завінуўся каля воза. Праз хвілін дваццаць быў гатоў і выехаў у Лужкі на ворыва. Дарогаю ён ізноў углубіўся ў думкі аб жыцьці, аб яго рознастайных патрэбах і вымаганьнях, аб настойным, упартым змаганьні з ім. Дзівіўся, якім развоём здарэньняў патыхала ад яго, і адзначаў сам сабе паступовы посьпех у сваім разуменьні ўсё большага ліку жыцьцёвых зьявішчаў. І тут-жа адчуваў, што чым глыбей адчыняюцца перад ім жыцьцёвыя тайны, тым веліч іх страшнейшая і ўражаньне ад іх цяжэйшае. Ажно не хацелася ўглыбляцца ў яго нетры, а цягнула адварнуцца на лёгкія зялёныя пэйзажы прыроды. Управа роўнаю сьцяною струніў хвойнік, калісь яднаўшыся з густым непраходным лесам Скадыбамі. За Скадыбамі пачынаўся Галаўскі лес, а гэты, у свой чарод, падыходзіў да суседніх лясоў. Гэткім чынам, на дзесяткі вёрст цягнулася шырокая палоса лясоў, якая абнімала вакола Сілцы, мэрам шалік чалавечую шыю. Сёмка ўваскрашаў перад сабою даўно забытыя моманты з часоў пастушыных, калі цэлымі днямі прыходзілася яму блудзіць са стадам па гушчарных нетрах ельніку, залазіць у балотныя багны, губіць гавя-

ду і губіцца самому. Часта злучаўся з Рыгорам і, не паладзіўшы, разлучаўся: браў сваё стада і гнаў у іншы бок.

Ад хвойніку і пастушых часоў Сёмкава думка пераносілася да недалёкай пары сёмага і восьмага гадоў, калі яму разам з Рыгорам упяршыню цёмнай перадвялікоднай ноччу давялося раскідаць па дарогах проклямацыі. Вось па гэтай самай сьцежцы, што зараз едзе, накладалі яны дзесяткі лістовак і кніжачак, якія заклікалі да нізрынуцьця самадзяржаўя, да адабраньня ад паноў зямлі, да заваёў устаноўчага збору.

А пад'ехаўшы да крыжавой дарогі, Сёмка пераносіўся ў яшчэ ранейшыя, юнацкія гады, калі верыў, што на скрыжаваньні дарог водзіцца нячыстая сіла і што-вечар палохае людзей. Колькі разоў ён напалохаўся тут! Помніцца яму—адзін раз нешта гналася за ім да самага мястэчка.

Уцякаў, а калі прыгледзеўся—бегла Гладышова авечка...

А вось і грэбля! Тая самая, што летась бачыла дзікі вобраз зьдзекаў над ім поліцэйскага стражніка. Толькі падсохла зямля, як сагналі поўмястэчка на папраўку грэблі. Дзяўчаты, хлопцы, старыя, моладзь... Прыняліся за работу, а стражнікі ўсё падганяюць. Сёмку не сьцярпелася, і ён агрызуўся. А стражнік, нічога ня кажучы, раз, два, тры разы—нагайкаю. Ён паспрабаваў бараніцца, але куды там! Стражнік яшчэ больш раззлаваўся і даў не шкадуючы.

Па целе Сёмкі прашоў сударажны ўздрыг, а ўнутры закіпела злосьць.

Ён перакінуў погляд на захад, у бок панскага двара. Вузкая градка маладога бярэзьніку адмяжоўвала панскую зямлю ад зямлі вяскоўцаў. Здаецца, нядаўна на тым месцы, дзе раскіданы хаты сялян, стаялі вялікія лясы, куды часта зганялі сілкаўцаў на аблаву на ваўкоў. Адно гэткую аблаву Сёмка добра запомніў. Пашоў, адбіўся ад мяшчан, заблудзіў у лесе і да цёмнага швэндаўся па глыбокім сьнягу, пакуль вышаў на дарогу. Папакалаціўся ня мала! Цяпер тых лясоў ні сьледу... Бярэзьнік вырас на ачох. О, гэты бярэзьнік! Як любы ён Сёмку! У ім, гуляючы з Волькаю, Сёмка пачуў першыя пазывы любасьці да яе. То была пара, калі маладыя бярозкі брынялі салодкім сокам. У шэрых мяккіх купінах тырчэлі блакітныя вочкі пралесак. Рухавы заяц прабягаў некалькі

разоў перад імі, абарочваючыся. То ён, то Волька ламалі пруткія ралкі голых бярозак і глядзелі, як з іх сачыўся сок. Як хацелася яго піць! Цяпер зялёныя лісьці шатуюць маладыя галовы стройных дзярэўцаў. Пераліваецца залаты пыл сонца і п'ецца белымі камялькамі.

Дзе яна, Волька, цяпер? Арэ, сее, ці мо' ў бярэзьніку?
— Но-о! малы, малы!

Пагнаў каня—бо нельга-ж так захоплівацца ў той час, калі мусіш ехаць на працу, на капаніну ў зямлі! Але ачэй не закрыць—ня спыніць погляду—так і цягне яго то сюды, то туды, з месца на месца. Пранёсься захадам ды поўначчу і рвецца на поўдзень-усход. Там сьцелюцца між хвойніку паплавы сенакосу, упіраючыся ў маленькія засьценкі і хутаркі. Зялёнае возера, сярод якога шэрыя выспачкі—будынкi. Куды можна заплысьці па яго хвалях? Да ўсходу, адкуль устае сонца?

Сёмка пад'ехаў да месца, дзе трэба было зварочваць убок, на папярочную сьценку. Конь ужо ведаў гэта і сам павярнуў направа. Сёмку пакарцела праверыць, ці ўсё ў парадку на возе, ці не забыўся чаго-колечы. Паглядзеў і супакоіўся—было ўсё пад рукамі: прытуплены зрэзаны плуг, аброчная торба з кормам каню, прыпон і жукетка. Тады ён зьлез з воза, падвязаў лейцы за біла і пашоў сьледам. Ішоў і аглядаў папарныя галы. Сонца шмат зьнізілася, але яшчэ грэла добра. Пахла сухою зямлёю і гавяжым гноем. Па сьвежай ральлі скакалі кучамі вераб'і; бегалі жаўранкі і тупалі вароны. Птаства да таго было сьмелым, што й не ўважала ні стуку калёс, ні фырканыя каня, ні посьвісту Сёмкавай пугі. То сям, то там на шэрым галу бачыліся аратыя, якія прыдавалі свае манатонныя зыкі да рэзвага сьпеву жаўранкаў. Дзьмуў лёгкі ветрык, ласкаючы твар і зганяючы сьпякоту.

Праз некалькі хвілін Сёмка спыніўся каля свае палоскі, вузенькай, заросшай пырнікам і дробным дзятлікам. Праворна і ўвіхна распрог каня, залажыў яго зараз-жа ў плуг, правіў на возе торбу й жукетку і пагнаў. Лямеш глыбока нырнуў у прасохшую зямлю, выварочваючы яе набок рассыпчатымі камякамі. Роўная істужка разоры ціха разьвінала-

ся сьледам за Сёмкам, нідзе не адыходзячы ад мяжы на болей, чымся ставала ўлегчыся вывернутаі плугам зямлі. Сёмка на вока адмяраў першыя гоны, якія хапалі ад сьценкі да невялікага ўзгорку з тоўстым каменем пасярод палоскі.

III

Упусьціўшы плуг у зямлю а гадзіне чацьвертай, Сёмка ня выняў яго ні працягу цэлых пяці гадзін. Гоны за гонамі, ён узараў без адпачынку, засаб, трое ганоў, пакінуўшы недаворанымі толькі адны. Араў наўздзіў ахвотна, з некім асаблівым захапленьнем, з заядласьцю ўпартага, неўгамоннага крата. Дзе дзеліся тыя ўтома, млявасьць і санлівасьць, якія апаноўвалі яго ўдому і справодзілі на ворыва. Аднекуль надыходзіла ахвота, стараннасьць; нават карцела скончыць і чацьвертыя гоны, але, разьлічыўшы, што можа захапіць змок, Сёмка рашыў аставіць на другі раз. Ды нельга-ж так мучыць каня, трэба адпачыць жывёле. Сёмка даў каню пасья ворыва захвачаны авёс; і пакуль конь падпасваўся, прылёг каля воза. Астыўшае паветра дыхнула вячэрнім заспакаеньнем; адзін за другім сьціхлі жаўранкі, сталі разьяжджацца аратыя. Пералётам да балот далі аб сабе знаць кані. Сёмка нічога не прапускаў, каб не ўсачыць, але, сьцешыўшыся, усё-ж ня мог змагацца з надыходзячай санлівасьцю. Пазіраў к небу, у яго глыбіню, і міжвольна плюшчыў вочы, мэрам-бы нябесная сіль давіла на вейкі; аглядаўся на пачырванеўшае сонца, што села на лясныя верхавіны, і ня мог каліва часу пабыць з адплюшчанымі вачмі. Пасья апусьціў голаў на скрыжаваныя рукі і паціху пачаў засынаць. Заснуў-бы мо' й надоўга, але раптоўны зык пастуховай трубы, даляцеўшы з-пад бярэзьніку, абудзіў яго. Сёмка хутка падняў голаў і паглядзеў на каня: той стаяў на адным месцы, трымаючы на шыі пустую аброчку-торбу.

— Чакаеш ехаць!—выказаў Сёмка, падняўся і запрог каня:—пакуль заеду—якраз зьмеркне,—і крануў. Паганяць шкадаваў, а пусьціў паволі—і так утаміўся конь. Сам прысеў на возе, бокам да каня, спусьціўшы ногі між калёс, і бяздумна змоўк.

Моўчкі даехаў да шляху, ня помніў і ня прыкмеціў—бы нават, што выехаў са сьценкі, каб пры павароце не пачуў воклічу:

— У яму ўедзеш! Правей трымай!

Сёмка падняў голаў і абярнуўся ў бок воклічу. На грудку пры дарозе, аблэгшы на вялікі поўны мех травы, сядзела Зося.

— Адкуль ты вынікла, як русалка? Ці не ў канаве спала,—пажартаваў Сёмка.

— Гэта твой сон?

Зося паднялася.

— Ты думаеш, што я спаў?

— І думаць ня трэба, калі бачыла; конь ліха ведае куды зашоў, за канаву.

— Ці ліха? Няўжо-такі я драмаў?

— Сумняваешся?

— Яно то й ня дзіва—увабраў за гэту пору нямала. Ну, ідзі садзіся да па дарозе пагутарым.

Зося спрытным замахам рук ускінула на плячо мяшок з травою, ажно схавалася пад ім, і паднясла на воз. Сёмка памог зняць і ўзлажыць.

— Садзіся на траву,—запрапанаваў і пагнаў каня.

Яна ўскочыла і села тварам да Сёмкі.

— Чаму-ж ты так позна варочаешся?—запытаў Сёмка, паглядзеўшы на Зося.

— А чаму ты так позна з ворыва?

— Я?

— Так, ты...

— Бачыш, цэлая гісторыя са мною.

— Цікава!

Зося настаражылася.

У баку Жмыгінскага лесу пачуўся нястройны гук некалькіх пастуховых труб, яго напоўніў плач жалейкі і трывожныя крыкі пастухоў. Да гэтых гукаў дадалі свой рознастайны рык каровы. Абое—Сёмка з Зосяю, забыўшы аб гутарцы, адварнуліся к лесу. З яго гушчэчы, пацямнеўшай ад змроку, як з агромністае закуранае дымам і сажаяю лёхі, роўным шэрагам, стройна, як птушкі на адлёце ў вырай, зашнуравала рознакалёрная, рознарослая гавяда. Матаючы галовамі і пачаргова рыкаючы, яна выводзіла сабою жывую нітку, якая пацеркамі раскідалася па зялёным гале выгану. Мэрамбы хтосьці раскідаў яе, як фокуснік стужкі, каб паказаць

асаблівую стройнасьць жывёльнага параду. Ужо пярэднія хаваліся ў платох гародаў, заходзілі за грудок і зьнікалі, а з лесу ўсё яшчэ не пакідалі паказвацца новыя і новыя. Хутка над іх шэрагамі завіўся камякамі белы лунь, выпушчаны па-секаю ды бярэзьнікам, і акольны вобраз прыняў яшчэ больш дзіўны выгляд, дапамінаючы ўрачыстае вандраваньне казачных пілігрымаў з кадзільніцамі ў руках. Забелены дол службы ім абрусамі, а вячэрнія птушкі—вястунамі аб дасягненьні блізкай мэты.

— Паглядзі адно, як цікава расьцягнуўся цуг кароў! Вось колькі гавяды ў Сілцох!

Сёмка працягнуў пугаўё.

— А гэта-ж ня ўсе: гэта з лясной пашы толькі.

— Вось і згадзіся пастароньні, што Сілцы бедныя.

— А сапраўды яно і так—каб гэта зусім бедных, дык наўрад ці знойдзеш.

— Што ты, Зося!—пераняў Сёмка,—плявузгаеш ліха ведама што. Як-бы нічога ня ведае... Колькі ёсьць гэткіх, што малака ў вочы ня бачаць; я не кажу таго, што ў большасьці—каровы—фундамант усяго: здохні карова—і няма чаго есьці, і прападае гаспадарства. Гэткіх сотню можна налічыць... А Рыгорава маці?

То прышлося зусім нядумана: Сёмка забыўся, што з гэтым імем цесна зьвязаны Зосіны перажываньні.

Зося змаўчала; каб Сёмка паглядзеў на яе, то адразу падмеціў-бы, што дапамінаньне аб Рыгоравай мацеры адбілася смуткам на Зосіным твары. У нутры-ж нельга бачыць—а там у Зосі так і захадзіла хадунюм, так і разьлілося нешта цяжкім атрутным жарам. Яна паправілася сядзеньнем, каб хоць крыху астудзіць раптоўнасьць у перамене настрою і думак... Стэпа—што, то, бач, Рыгор! З ранку кратаў ён Зосіных думак і пачуцьця, а з паўдня—да самага вечару і зараз вось, едучы й гутарачы з Сёмкам, яна выпадкова адцягнулася ад яго сваімі думкамі. І так было добра, лёгка і спакойна, нядбайна неяк! Ня прыходзіла на памяць, што Сёмка ўчора адвозіў Рыгора, што сёньня вярнуўся, што, адвозячы, пэўна, многа аба ўсім гутарыў з ім і... кратаў яе, Зосі. А гэта—на табе—нечакана!

— Што-ж ты маўчыш?—паглядзеў ёй у вочы Сёмка. А Зося ўжо цалком была захоплена нахлынуўшымі на яе ўспа-

мінамі аб нядаўніх днёх, аб гульні з Рыгорам, аб выніках каханьня і аб яго скутках. Жывасілам цягнула глядзець на дарогу ў бок Лужкоў, высочваць тую сьценку, дзе яны разьвітваліся. Выпукла, як яблыка, паўстаў перад яе ачыма вобраз Рыгора ў хвілі разьвітаньня: вось ён стаіць, спагадліва прынагнуўшы голаў і ўстраміўшы ў яе твар пыталны погляд. А ў ачох, празрыстых і глыбокіх, буйныя кропкі сьлёз спачуваньня; абадком гэтак аколлі яны бялкі. Стаіць, а далей схінаецца да пацалунку: пару рук, важкіх, здаровых, выгінаецца ў дугу, адна настрэч другой, і зьмяёю агібаюць яе стан. Хвіліна, міг—і цёплыя губы кладуцца мяккім-сочным абрыкосам на яе прагныя вусны.

Зося парухала губамі, прыкусіла іх, мэрам-бы хочучы праверыць, ці не пакінуў на іх Рыгор чаго-кольвечы. Тут-жа захацелася ёй таксама, хоць-бы ў сотай долі адчуць тое самапачуцьцё, той настрой, тыя перажываньні-заміраньні, якія прамігнулі пры тым пацалунку... Што-б яна дала за гэта! Настойна выплівала з далёкіх глухіх куткоў яе нутра гаручая крыўда—Зося ня ведала, на каго гэту крыўду кіраваць—чаму тады ў хвойніку ўсё так ціха, пуста абышлося? „То Рыгор вінават“, мігнула думка, як іскра з крэсіва, але Зося не пагналася за ёю, а баржджэй дастала апраўданьні Рыгору: „А чаму-ж Рыгор ажно на Лужкі прышоў да мяне? А чаму яго вочы туманіліся сьлязьмі, калі ён глядзеў на мяне пры разьвітаньні? А чаму ён мяне прытрымоўваў за руку, калі я намервалася ехаць? А праз вошта ён так дрыжэў увесь і ў горнасьці вымаўляў словы? А чаму, калі разышліся, дык пакуль можна было бачыць, раз-по-разу спыняўся на мяжы, напружваў узрок праз шэрасьць адвячорку і сачыў за мною? Напэўна, ён тады верыў моцна, што я ня згублена для яго, што мы не разлучаліся ў той момант. Напэўна!“ Ёй здэцца, што так,—яна з кожным часам усё больш пераконваецца ў гэтым. А каб-жа хто падмацаваў гэтыя яе дагадкі! Го, як-бы была яна шчасьліва! На што-б яна тады рашылася! Якім-бы моцным штырхачом было-б гэта ёй адважыцца да рашучых, непаваротных крокаў. Акрыліла-б яе, паставіла-б на цьвёрды грунт. „Ці не адкрыўся толькі Рыгор Сёмку?“ падумала нерашуча Зося і няўпрыкмет паглядзела на яго. „Няўжо ён утоіць? Няўжо не прагаворыцца? Няўжо астанецца ўсё ўтайне?“

Зосі задрэнчыла вызваць Сёмку на гутарку. Як найхутчэй, каб пасьпець хоць што-кольвек пачуць, пакуль даедуць да мястэчка. Яна заварушылася на сядзеньні, некалькі разоў глыбока ўздыхнула, павярцела галавою і стала перад пытаньнем—з чаго-ж пачаць? Ласьне раптам, столькі памаўчаўшы, ёмка зачапіць Рыгора? Што падумае Сёмка? Ці ня ўгледзіць яе слабасьць?

Каб гэта сам Сёмка зачапіў гэта пытаньне! Яна прагна сачыла за ім, заглядала ўкрадкаю ў яго твар, чакала. Але ён маўчаў, мэрам назнарок таксама чакаючы, што скажа яна.

Так праехалі з поўганоў.

Зося, нарэшце, не сьцярпела.

— Сёмка!—раптам аклікнула яна—хоць-бы ты раскажаў...

І сумелася, не дасказаўшы.

— Аб чым?—запытаў Сёмка, дагадваючыся аб Зосіных думках.

— Ды аб тым, як вы ехалі з Рыгорам у Ліцк.

— А цябе гэта цікавіць?

— Пытаю—раскажы.

Сёмка ўсьміхнуўся.

— Ехалі добра... Была цёплая ноч... Гэткая панавала ноч, што хацелася пяць ды думаць... аб вас.

— Ты жартуеш, Сёмка!—не здаволілася Зося й працягла мятліцаю па яго твары.

— Я кажу праўду, я ня люблю жартаваць... Рыгор праз усю дарогу гаварыў аб табе...

— Не жартуй, Сёмка!—перабіла Зося, а ў самое так і зацюкала радасьцю сэрца. Нявыказнае ўміленьне разьлілося па ўсёй істоце і дзяўчыне стала добранька-добренька.

— Што-ты ўшалопала.

— Я думаю, што калі ды ўспамінаў мяне Рыгор, то толькі ліхам.

— Каб мне такога ліха жадалі мае ворагі...

Гэты сказ паказаўся для Зосі сур'ёзным, і прыемнае пачуцьцё ўвераньней завалодала ёю. Яна пачула, што вось-вось заплача ад шчасьця. І яшчэ раз выспрабавала Сёмку:

— Ну ўсё-ж, вельмі крыўдаваў на мяне Рыгор?

— Чаго табе хочацца? Ну, крыўдаваў... крыўдаваў за тое, што ня мог паперашкодзіць бацькавай волі. Так крыўдаваў, але на сябе, на сваю нерашучасьць, на сваю трусьлівасьць і маладушнасьць. А на цябе—нізваньня. За вошта мог ён крыўдаваць на цябе, калі ён так цябе шануе, шануе...

Зося абярнулася ў адно прагнае чуцьцё. Міжвольна падбліжылася да Сёмкі, ажно кранула яго шчакі сваёю, ды лісьліва, завабна паглядала ў яго замрочаны твар. Толькі-б ён казаў праўду! Толькі-б не прыхарошваў ды не прыбаўляў! Толькі-бы не суцяшаў! Ёй ня трэба абманчывых мар!

— Ну, што-ж ён хаця казаў? Што ён думае...

— Рыгор у многае верыць і на многае спадзяецца... Між іншым, ён прасіў мяне перадаць табе паклон.

— Ты ня хлусіш?

— Што ты, Зося, ушалопала сабе.

Сёмка нокнуў і абярнуўся да Зосі, пачуў цеплату яе цела. Тут-жа раптам прыпомніў Ганну. Вакзал у Ліцку, суматоха, бегатня, процьма людзей і між усіма—Ганна. Падобная на Зося, як блізьнец.

Ён прыглядзеўся Зосі ў вочы і падумаў: „Якое ўражаньне яна зрабіла-б цяпер на Рыгора?“ Перад Сёмкам вырас радасны твар Рыгора, калі той угледзеў Ганну. „Пэўна, ён ужо зусім іначай думае аб Зосі“, і Сёмка пашкадаваў суседкі, як брат шкадуе сястры: „Зося ня ведае таго і ня трэба, каб ведала“.

— Ды што й за карысьць, што ён думаў пра мяне. Усё роўна ад гэтага мала карысьці,—уздыхнула Зося.

— Чаму?

— Ці-ж ты ня ведаеш? У мяне вызначаны шлях.

— Усё ў тваёй волі.

— Кінь-кінь, Сёмка. Мне тое самае казаў Рыгор. Я сама гэта ведаю, але я ня ў сілах што-колечы зрабіць. Мне трэба падмога—трэба, бо я... тану. На мяне напала моцная варожая сіла, якая або задушыць мяне, або прывядзе да распачы, да няпрытомнасьці і тады толькі...

У Зосіных словах зычэла праўда: яна выкладалася Зосяю ў абголеным страшным выглядзе. Ці-ж сароміцца таварыша? Але ўсю цяжкую няпрыкрытасьць гэтае праўды

Сёмка сам ведаў і адчуваў. Болей таго: калі ён дапускаў мажлівае захапленне Рыгора Ганнаю—то глыбіня Зосінай трагедыі на многа павялічвалася.

Сёмка бачыў гэта так яскрава, як свайго каня, што кляпаў уперадзе, як зорку, што міргала над маладым бярэзнікам,—і шкадаваў Зосю. Шкадаваў уразіць яе самалюб'е хоць адным намёкам на крохкасьць далейшых іх адносін з Рыгорам. Нават сам цяпеў ад таго павароту спраў, які пхаў Зосю ў Берагаў абдым. Сёмку па яго шчырасьці верылася да апошняга часу, што тыя некалькі дзяўчат—мяшчанак, з якімі доўгі час яму з Рыгорам, з Янкам, з Пятрусём Зьмітравым даводзілася гуляць, а гуляючы ўплываць на іх сьвядомасьць,—што гэтыя дзяўчаты выхаваюцца пад іх уплывам у іншыя, больш чыстыя ад наслояў мяшчанскае бросьні натуры, злучаць сябе з імі і пакажуць прыклад новае сям'і, новых абставін у сямейных адносінах. Раней малявалася гэта Сёмку ў ружовых хварбах і чакалася моманту першай спробы ажыцьцявіць крылатыя пляны. Колькі было сяброўскай гутаркі на гэты тэма! Якою ідыліяй патыхала!.. А тота-ж вось як. Падыходзіць момант—і ўсё рушыцца... Сёмка бачыць гэта перад сабою, а пасобіць ня можа, і толькі мае самаўцеху, што цяжкія абставіны. „Якая ўсё-ж крыўда!“ І ў Сёмкі не паднімаўся язык на гутарку—хацелася маўчаць і ня раніць Зосінае душы рознымі аб'яцанкамі. „Пацешыў крыху—і будзе з яе. Хай памарыць аб шчасьлівых хвілінах“. Ён здаволіўся, што Зося сапраўды аддалася розным перадумам мінулага і маўчала. Вось-вось яны даедуць да мястэчка і зусім перарвуць гутарку, бескарысную, бязгрунтоўную.

Ужо ім у вочы забліскалі рэдкія агоньчыкі з вокан хат, ужо пачуўся клапатлівы скрып варот, пярэгукі па дварох, перадсонны рык гавяды. Ужо конь пачуў блізасьць адпачынку і зарагатаў прывітаньне мястэчку.

Моўчкі даехалі да платоў вулачкі, кудэю Сёмка накіраваў каня, мінулі першае гумно.

Зося агледзелася і прамовіла:

- Чаму ты сюдэю едзеш?
- Ды вось, хачу каня напайць.
- Чакай, я зьлезу.
- Чаму?

Зося не сказала. Але Сёмка дагадаўся, што яна не хаче, каб Васіль Бераг ці яго маці ўгледзелі, што яна з ім едзе.

„Чаму-ж бы мне не аб'ехаць іх хаты“, папикнуў сябе Сёмка і спыніўся:

— А хай-бы даехала да студні.

— Усё роўна, дайду. Ты яшчэ будзеш каня паіць ды што, а я проста пайду...

Яна зняла з возу мех, падкінула на плечы і, падзякаваўшы Сёмку, пасьпешна пашла ўперад. Сёмка знарок пратрымаў некалькі хвілін каня спыненым, а пасля ціха рушыў сьледам за Зосяю. Ён бачыў, як яна, параўняўшыся з Берагаваю хатаю, ускорыла хаду і за рэчкаю патанула ў цені. Даехаўшы да Берагоў, ён угледзеў вялікае сьвятло ў іх хаце і пачуў рэзвую дзелавую гамонку. Стала ясна, чаму Зося няехала з ім.

„Якая асьцярожная ўсё-ж“, праказаў Сёмка па яе адрасу і павярнуў каня ў бок студні.

IV

Прычынаю таго, што ў Берагавай хаце жукацела сьвятло ды шла гучная гутарка, была невялічкая, зусім выпадковая суседзкая бяседа. Яе выклікаў сваёю асобаю старшыня Андрэй, які наведаў Берагоў па справе куплі імі пляцу ў мешчаніна Шэі Краўца, на які пазарыўся сусед Шэі і завёў гутарку аб тым, каб памяшаць Берагом. Старшыня прышоў пярэдзіць Тадосю, а якраз у хаце іх папаўся і Апанас Хрыпак, сусед з Берагамі па полі. Гэта надаўміла Тадосю пачаставаць рэдкіх гасьцей. Васіль дастаў пляшку гарэлкі, зазваў яшчэ дзядзьку Хлёра і Дзям'яна Квіта і вышла бяседа.

Усадзіўшы гасьцей за стол, поўны ўсякае закускі, Васіль з мацяраю, ня ўмеру раздобранныя, тупалі вакол стала і шчыра ўпрашвалі іх выбачыць іх ашчаднасьці і закусіць.

— Чым хата багатая!—пераказвала разьвясэленая Тадося:—Затое, даражэнькія, калі прыжджом Васілёвага вясельля, дык ня гэтак загуляем!.. Закусвайце—вы-ж у нас рэдкія госьці. Як бачыце—сёе-тое прыдбана: бог пасылае. Сяк-так перажылі цяжкую пару, калі мне адной даводзілася на ўсе бакі кідацца... Ведаеце, мае даражэнькія, як пакінуў мяне гаспадар, дык так прыпакло, так прыпакло, што я думала—не акрыяю ніколі: вядома адна. Васіль яшчэ малы, а гаспадарства, дзякуй

богу, неланое—і што-ж ты аднэй бабе зробіш. Дзякаваць, Хлёр пасобіў, а то-б... ну, а цяпер усё іначай. Цяпер я пані. Мой Васіль—усё мае...

— Няма чаго казаць,—патураў Тадосі старшыня:—ты маладзец кабета; я ўжо сяджу і думаю сабе: добра выкруцілася Тадося, пахавала гаспадара, нацярпелася, а ўсё-ж і з гаспадарствам справілася і сына выхавала, як ляльку, ды жаніць прычакала. Відаць, што ты цяпер непакрыўджана ў жыцці...

— Так, майго Васільку, каб не ўрачы, усе любяць за яго людзкасьць і самавітасьць. Бацюшка-ж—дык не нацешыцца, бо, прызнацца, апроч усяго, ён у мяне і набожны. Жывём—а ніколі ня сварымся, як то бывае ў іншых. Трэба мне—я ўступаю, прыходзіцца яму—ён падаецца; ніякіх супярэчак у хаце. Вось і цяпер,—парадзіліся з Хлёрам, каб жаніць—сказалі яму, і хоць-бы слова—добра. Намякнулі на Прыдатчанку—добра.

Васіль маўкліва слухаў мацерыну атэстацыю і цішком толькі падліваў дзядзькам гарэлку ды падсоўваў закуску. Чуючы іншыя лісьлівыя словы ад мацеры, ён адварочваўся ў акно і паглядаў у цемру надворку. І толькі тады, калі Тадося перашла да вяселья, Васіль пачуў некаторую каразьлівасьць гутаркі і перасьцярог мацеры:

— Ды будзе ўжо вам так расхвальваць мяне...

— Чаму? Ласьне я ганьбую цябе? Можна ўсім ведаць аб тваіх дадатных бакох, не пашкодзіць гэта...—не здаволілася Тадося.

— Так, так, так,—установіў старшыня:—каб я меў гэткага сына, як ты, нічога не хацеў-бы. Сваё званьне з прыдачаю аддаў-бы... Нават...—ён павесялеў і прыняў іншую, зухвальскую міну.

— Каб ды ведаў, што будзе такі сын, прылажыў-бы ўсе стараньні мець яго...

Гэтыя словы расьсьмяшылі ўсіх; засьмяяўся і старшыня.

— Ну, вядома,—дадаў ён:—абы якіх то і радзіць няварта; я такога правіла трымаюся. А харошага сына мець—трэба быць шчасьлівым.

— Жартаўнік наш старшыня!—выказаўся Апанас і пастукаў Андрэя па плячы.

Гэта фамільлярнасьць казалася за смеласьць, якую прыдала Апанасу гарэлка. Уважлі ў вясёлы настрой Дзям'ян і

Хлёр. Апошні шчыра паціснуў руку старшыні за яго словы, а Дзям'ян нават памкнуўся падняцца, каб пацалаваць Андрэя, але раптам перадумаў і толькі няпрыкметна дзеля другіх пашавяліў губамі. Старшыню-ж імпонавала агульная ўвага прысутных і ён не сароміўся прыняць адпаведныя свайму чыну тон, позу і настрой.

— А думаеце, мужчыны, невялікая заслуга ў выхаваньні Васіля за Хлёрам? Памойму, каб ня Хлёр, то Тадосі-б вельмі цяжка было справіцца з гэтым. Яна праўду кажа, адзначаючы гэта. Ужо адно тое колькі варта, што Хлёр суме пераняць Васіля ад розных непахвальных кампаній. Тут патрэбна цвёрдая мужчынская рука, хітры падыход, каб правясьці між ямак і калдобін. Маці! Мала што маці! Кабета, пры гэтым занятая кабета—ці-ж бы яна дагледзела за ім? І, будзьце пэўны, Васіль даўно круціўся-б з гэтымі баякамі-дэмакратамі; а можа-б к гэтаму часу і сядзеў-бы дзе. Цяпер дужа неспакойны час, скрутны, так што вельмі цяжка абмінуць, каб не папасьці ў яго вадакрут. Вы паглядзеце!—старшыня ўвашоў у аплёмб:—колькі вы налічыце ў Сілцох, ды нават ва ўсёй воласьці, гэтых людзей, як Васіль? Нават мужчыны—і тыя, на іх цураха, многа дзе забаламучаны дэмокрацтвам—не кажу ўжо аб моладзі... Вось чаму Тадося павінна дзякаваць свайму швагру.

Словы старшыні пападалі ў цэль: Хлёр няскрытна лісьціўся імі, і пакуль Андрэй казаў, умільна пазіраў то на старшыню, то на Васіля, то на Тадосю. І думаў пра сябе: „А разумны, аднак, чалавек Андрэй. Не здарма каторы раз яго воласьць абірае за старшыню. Удаецца ў кожнага жыцьцё і ведае яго, як сваё“.

— Я—дзядзька Васілёў, —зьмяніў старшыню Хлёр:—і мусіў ахоўваць свайго нябога. Бо, праўду кажа наш паважаны старшыня, каб не глядзелі за ім, магло-б многае што стацца. Цяпер, калі я гляджу на Васіля, устае гонар ва мне—то-ж мой выхаванец. Я не хвалюся, а дзяцей гадаваць умею добра. Вось у мяне двое малых, а загадзя магу сказаць, што выведу іх у парадачныя людзі.

Хлёр адкінуўся на сьцяну і выцер рукавом губы.

— Вядома, вядома, вядома...—не астаўся ў даўгу Апанас Хрыпак:—з дзяцьмі цяпер, як са шклячкам, трэба аку-

ратна абыходзіцца: так і сачы за імі, каб ня выпусьціць з рук. У мяне, праўда, іх няма, але ўжо лепш ня мець, як мець распусных ды зьвіхнутых з пуціны. Ці-ж добра бацьку, калі яго дзіця ўлада арыштоўвае да саджае ў астрог або ссылае? А гэтых цяпер процьма: па ўсім краі, ва ўсім сьвеце. Пішуць-жа газеты аб гэтым. Ды навошта далёка шукаць—калі вось, пад бокам, колькі хоць такіх: Сёмка Хведараў, Янка Прахораў, Пятрусь Зьмітраў, процьма жыдкоў... Як паветра якое—гэта дэмакратва; па ўсіх кутках і шчылінках разыходзіцца. Вунь і ўчора, расказвалі, дык чалавек пяць стражнікі прывялі з вёскі Тынак. Ё, думаеце, што яны чаўплі? Сабралі нядзеляю сход мужыкоў і давай пад'южваць: „Глядзеце, зямлі ў вас—курыцы ступіць, а пад бокам тысячы дзесяцін у паноў Высоцкіх. Адкуль яны набралі, як не падбіралі ад вашых дзядоў, ад працоўнага народу. А яны забралі—дык і ў іх трэба забраць... Таксама і з лесам: у вас хаты рушацца, а ў паноў Высоцкіх—сотні дзесяцін будаўлянага лесу. Яны сякуць яго, прадаюць і складаюць грошы ў банку, а на вас вада цячэ. Ці-ж так справядліва? Ці ж мы павінны моўчкі глядзець на гэта?“ Ё іншага ўсяго набаялі мужыком, а тыя вазьмі і паслухай. Назаўтрае ранюсенька сабраліся грамадою і гайда ў панскі лес. Пашла павальная рубка. Ёх прасіць, перасьцерагаць—дзе там! Пакуль не вытрабавалі стражнікаў... Вось як... ці праўда, ці не? Андрэй ведае...

— Вядома, ня хлусьба,—падмацаваў старшыня.

— А-яй-яй! Як распусьціліся людзі!—падзівіўся Дзям'ян. Пахаяў бунтаўшчыкоў і Хлёр.

— Вось і бачыце!—заматала галавою Тадося:—і то, бадай, работа сілцоўскіх соцыялістых? Пэўна так! З чаго-ж яны жывуць? Хоць-бы гэты Стэпінчык—ездзіць па сьвеце, як валацуга; мала чаго ён навучыцца! А прыедзе сюды—і давай пераймаць другіх.

Некалькі хвілін памаўчала, мэрам дапамінаючы аб нечым.

— А Сахрона Быка, думаеце, хто спаліў, як ня Стэпінчык?—дадла яна.

— Можна стацца, вельмі проста!—падмацавалі ў адно слова Хлёр з Апанасам.

— Тут, на добры лад, мусіць Андрэй сказаць сваё важнае слова!—вывеў Дзям'ян.

— У чым?—не зразумеў Хлёр.

— А ў тым, каб троха павылавіць гэтае рыбка з сілцоўскага возера.

Старшыня задаволена ўхмыльнуўся. Пасьля паглядзіў разьвесістую бараду і патрос паважна галавою.

— Вылавім! А вы думаеце, мы дрэмлем? Я ручаю сваёю галавою, што вылавім...

— Закусвайце, дзядзькі,—перабіваў Васіль, захопліваючыся гутаркаю мужчын.

А старшыня завяраў, рухаючы тулавам, рукамі, нагамі, мэрам-бы дзеля таго, каб прыдаць сваім словам непарушную аўторытэтнасьць:

— Як венікам вымецем усю гэту нечысьць. Ведаеце, усё неяк ня хочэцца займацца; думаеш, а будуць крыўдаваць, а пачнуць наракаць... А зараз я бачу, што ўсе на маім баку. Грамада са мною. Чаго-ж больш трэба! Вось я й прылажу пячатку...

Старшыня стукнуў кулаком па стале, ажно пасуда забранчала.

Васіль зарагатаў ва ўсё горла і адышоў ад стала. Але тут-жа скочыў на ранейшае месца і скардзячыся загаварыў:

— Дык ведаеце, дзядзечкі, на мяне й на Бокавага Пятруся ўвесь час грозяцца. Нават па вуліцы прайсьці боязна. Прыехаў, згуртаваў хэўру і пад'южвае...

Ад надышоўшай злосьці Васіль ня мог усяго выказаць і, замест слоў, некалькі хвілін адчаяна памахаў рукою.

— Думаеш, ніхто ня ведае?—уставіла Тадося:—а з Прыдатчанкаю праз каго ўсё вышла? Праз гэтага самага абармота. Падгаварыў-падгаварыў дзяўчыну, наплёў усяго на нашу сям'ю і зьбіў з панталыку... То была добраю, рахманною дзяўчынаю, а гэта гаварыцца не дае аб Васілі...

Тадося паглядзела на сына.

— Праўда?

Васіль кіўнуў галавою.

— Вось бачыце...—Ну, яшчэ закусэце... Каб не бацькі—зусім зьвіхталася-б дзяўчына. Але добра, што Мікола ды Марта моцныя людзі—узятлі дачку ў рукі... Ого, што й казаць! Гэта згубцы нейкія... Тут толькі ад Андрэя залежыць...

Старшыня-ж з усіх гэтых гутарак выводзіў адно: на яго сілу й начальнічую моц пакладаюць надзею многія па-

важаныя сілкаўцы. Значыць, яму суджана зрабіць вялікую справу „ўміратварэньня“ воласьці. Няхай ён падчыняецца земскаму ці прыставу, а без яго нельга падыйсьці ўмела і дасьціпна да вясковых умоў. Гэта заданьні старшыні. Часамі гэтага не ўважаюць па начальству, а сапраўды яно нясуменна.

— Будзь спакоен, Васіль! — пацешыў старшыня: — усё зробіцца. Твайго кшталту людзям будзе заўсёды лепш жыць. Вер! Усе гэтыя дэмократы і соцыялістыя нойдуць сабе належны прытулак... Начальства ня сьпіць, — Андрэй паківаў пальцам: — яно ведае, дзе ракі зімуюць...

У гэтым кірунку гутарка працягнулася яшчэ з поўгадзіны: госьці не шкадавалі ні слоў, ні праклёнаў, накіроўваючы іх на бунтаўшчыкоў-дэкратаў; вынаходзілі розныя абвінавачваньні іх, прыпісвалі ім віну ў сухавеях, у градабіцці, у няўродах і інш. А калі выказаліся ўволю, расходаваўшы цікавасьць і запас слоў — перашлі да песень. З добрага пачатку старшыні прапаялі некалькі трапароў, „Коль славен“ і перашлі да сьвецкіх. У п'яньні прынялі чынны ўдзел Васіль і Тадося. Да гэтага ўвіхаўшыся каля гасьцей, цяпер яны прыселі да стала і шчыра, да адказу адчынілі вусны.

П'яньне забрала цэлых дзьве гадзіны. Ажно здзівіліся ўсе, калі Хлёр выпадкова паглядзеў на гадзіннік і праказаў:

— Ого, а ўжо першая гадзіна па поўначы!

Тады зарухалі на месцах, і тут-жа пачалі вылазіць з застолья. Першым вылез на хату старшыня. Каб паказаць сваю далікатнасьць, ён падышоў да Тадосі, працягнуў ёй руку і падзякаваў; тое самае зрабіў і з Васілём. Апанас і Дзям'ян абмежаваліся славеснай аддзякай.

Тадося з прыемнасьцю прыняла далікатнае абхаджэньне з сабою Андрэя і для выгляду запрасіла мужчын яшчэ крыху пасядзець.

— Чаго вам дрэнчыць? А калі ў дзень спачынецце? Расклапаціліся ўжо вельмі! Астанецца на ваш век працы! Частуйцеся!

У яе голасе і ў рухах адзначаўся павышаны настрой і рэдкая для яе раздобрнасьць. Падыходзіла то да аднаго, то да другога і таўхала іх у плечы, цягнула за рукі, намервалася цалавацца. А калі ўсё-ж гэта не пасобіла і госьці на-

мерыліся йсьці, Тадося зрабіла незадавольную міну і спакойна прамовіла да ўсіх:

— Ну, калі ўжо згаварыліся не паслухаць—нічога не парадзіш. Сілаю-ж мы вас ня ўтрымаем...

Крыху памаўчала і іншым тонам дабавіла:

— То ўжо выбачайце хаця: чым хата багата. Бог дасьць, прыжджом Васілёвага вяселья—іначай загуляем...

І, правёўшы гасьцей з двара, на разьвітаньні дапомніла ім:

— Вы-ж помніце тое, што я мушу вас бачыць на Васілёвым вясельлі. Вы дзеля мяне найлепшыя сваякі... Андрэй, ці чуеш? Прыяцель ты наш харошы—не адлучайся нікуды!

— Не, не! Дзякую, Тадоська, дзякую.

— Тут не ў падзяцы рэч...

Їх гутарка, рэзкая й гульлівая, сярод ціхай ночы, зычным водгукам разносілася ва ўсе бакі.

Адказам на яе з Сівулінскай вуліцы данёсься трывожны стук бражджоткі. Гэта паслужыла перасьцярогаю, і госьці змоўклі ды паціху разышліся.

Тадося з Васілём вярнуліся ў хату і патушылі агонь.

V

Вярнуўшыся з ворыва, Сёмка пры ўездзе ў двор прыкмеціў, што ў хаце нехта чужы: запаленая з гэтай прычыны лямпа сьведчыла, што да іх зашоў рэдкі госьць—пры сваіх паліцца газьнічка. „Хто-б то быў і з якое прычыны, цікава?“ падумаў Сёмка. І толькі параўняўся з дваровым акном, як насустрэч яму данёсься зычны голас:

— Дзе ты блытаўся гэтак доўга? ты, брат, мы бачым, буржуем хочаш стаць. Жарты, да поўначы сядзець на полі.

Сёмка пазнаў па голасу Сроля Рэзьніка, наезнага ў Сілцы гарбара, сябра Сілцаўскай арганізацыі. Прыцішыўшы каня, адказаў:

— А як-жа, мушу гаспадарства даглядаць. Гэткія ўмовы нашы.

Зьлезшы з драбін і паглядзеўшы ў акно, угледзеў у хаце і Віктара Стаўбуна, які аб чымсьці веў гутарку з Сёмкавым бацькам.

— Наша справа—ня вашай: у нас няма абмяжованага рабочага дня: узышло сонца—выяжджай, зашло—канчай. А ў вас: перабыў свае дзесяць гадзін—і бывай здароў.

Зачым прышлі таварышы—Сёмку ня цікавіла. Наадварот, загаварыўшыся ён паціху пачаў распрагаць каня і ўладавацца з ім.

— Ды кінь ужо, я сам распрагу, — вышаўшы ў двор, пераняў бацька:—хлопцы, вунь, чакаюць гадзін тры. Ідзі да іх у хату... Пэўна, настаў, каб заараць усю паласу — так бавіцца...

— А такі чуць-чуць і не ўхадзіў ад сьценкі да граніцы,—пахваліўся Сёмка.

— Я так і ведаў... Чуеш, маці?—крыкнуў Хведар праз акно:—Сёмка ўхадзіў каля чацьвярых ганоў! Ха-ха-ха! Вось маладзец!

— Ды навошта табе было гэта?!—выказалася маці.

Сёмка пакінуў бацьку пры кані, а сам увашоў у хату і павітаўся з таварышамі.

— Бачыце, як страшыдла якое! — паказаў ён на сваё адзеньне:—калі тое будзе, што магчыму я з поля прыехаць падобным на чалавека?

— Можа й будзе,—выказаў Сроль:—тады, як і мы ляпей выглядаць мем.

— Ды не, дзеткі, вам гэтага ўжо не прычакаць,—разуверыла яго Сёмкава маці:—хаця-б так, як ёсьць, было заўсёды...

Сёмка прысеў на ўслоне, скінуў шапку і паведаміў таварышоў:

— Думаеце, чаму я так запазьніўся? Ехаў да гасподы і напаткаў Мікалаішку Зосю; узяў падвесьці, і як разгутарыліся, дык і заняўважылі, ці йдзе конь ці стаіць. Так шагам і краталі болей гадзіны.

— Мы так і ведалі, што тут не бяз прычыны,—пакпіў Сроль.

— Тота-ж: дзяўчына тым болей.

— Да ты за дзяўчатамі, бадай, шчырэй гонішся, як за зямлёю,—дадаў Віктар.

Маці за нечым вышла ў сенцы.

— Ды тут, ведаеце, надзвычайны выпадак: трэба было з Зосю перагаварыць сее-тое. Рыгор перадаў паклон, а побач хацелася вызнаць яе настрой у зьвязку з сватамі, усё разам мела пэўную цікавасьць...

— Дык Рыгор, знача, ужо кінуў нас,—з несхаванаю спагадаю вымавіў Віктар:—так, а шкода, ведаеце, яго. З ім іначай чулася. Слаўны, разумны чалавек! Каб жыў тут—можна было-б шырока працу разьвярнуць—яго і вопыт багаты, і здольнасьці немалыя... Бяда наша ў тым, што нічога добрага не застаецца ў нас; вынікне, пакажацца таленавіты хлопец—і зараз-жа едзе ў горад. А тут—як была пустач, так і астаецца... Вось і паварушы людзей..

— Няма з намі, то ў горадзе сваё нагоніць,—сцешыў Сроль.

— У горадзе! — не згадзіўся Віктар: — горад больш нашага мае... ды гораду ня столькі людзей і трэба... Самы грунт у нас ды вось у гэтых вёсках. А Рыгор якраз і падходзіць да мясцовых умоў: і норавам, і душою адпавядае нашаму краю. Вядома — селянін, і гэтакі верны ідэалам соцыялізму... Не здарма-ж яго так ненавідзелі нашы багацеі. Чулі, чым пахла ад яго. Колькі стараньняў палажылі, каб збавіцца як...

— Праўда, праўда,—падмацаваў Сёмка:—каб Рыгор пабыў яшчэ колькі часу, дык не здабраваць-бы яму...

— Ну, з часам аддзякуем.

Сёмка засьмяяўся й пачасаў патыліцу.

— Братка, Сроль! Хто яго ведае, ці дачакаем мы таго часу... Бачыш, прыкмет пакуль жадных. Дзевяцьсот пяты год адышоў далёка, а новага нічога ня відаць. Тымчасам абцугі ўсё цясьней сьціскаюцца.

— Пэўна, яшчэ шмат трэба змагацца. Можа й не прычакаць нам, ну а дзеля другіх ня трэба?..

Сроль змоўк і паглядзеў на дзьверы ў сенцы. Сёмкавы бацькі ўвіхаліся на дварэ, абгаворваючы хатнія пытаньні. Брат Сёмкі, Ігнатка, што дагэтуль пільна прыслухоўваўся да іх гутаркі, зьнябыўся і прыкархнуў.

— Слухай, Сёмка,—на вуха Сёмку ціха прамовіў Сроль:—мы прынясьлі да цябе схаваць літаратуру; толькі што атрымалася з Вільні. Трэба будзе распаўсюдзіць на Пётру, а ў нас няма як пакінуць. Ты дзе-колечы ў гумно ці ў хлеў запхні, і хай паляжыць.

Сёмка памаўчаў і прычыніў акно. Падумаў крыху і адказаў:

— Што-ж зрабіць: няма дзе ў вас, захаваю я. Ці-ж то пяршыня? Прыносьце.

Сроль засьмяўся:

— Ужо прынесена—вось.

Ён паказаў на nelaпы пак паперы.

— Тут пяць тысяч—хопіць па ўсіх дарогах. На Пётру ў абед трэба будзе рассыпаць.

Сёмка ўзяў пак і хутка аднёс яго ў падпечак.

— Заўтра перахаваю...

У гэты момант у хату вярнулася маці. Не падазраючы нічога, яна адварнулася ў мыцельнік і пачала ўвіхацца з пасудаю. Неўзабаве ўвашоў і Хведар.

— Сёньня ўжо хай конь пастаіць у хляве,—прамовіў ён да Сёмкі.

І прыняўся за люльку: накалупаў з капшука тытуну, падышоў да ямкі і закурыў. Шчыра зацягнуўся некалькі разоў засаб і пусьціў на хату густыя камякі дыму. Па хаце расплыўся цяжкі ўдушлівы імпэт атрутлівага самасею. Маці не ўцярпела і вылаялася:

— Прыпаў ізноў, як муха да мёду. І ня скучыць, ліха яму! Адну за другою, адну за другою! Гэта-ж сталёвае сэрца трэба... Ды тое перапятрае... Можа ўжо й так усё нутро прасмаліў. То-ж жартачкі, няма ўнімку, няма сьціханку: смаліць ды смаліць... Вось-жа і Сёмка мужчына, а і не падумае...

— Будзе, годзе, годзе ўжо!—пераняў Хведар:—ты не перайначыш мяне...

Ён сеў каля печы і прадаўжаў спакойна курыць.

— Цьфу!—сплюнула маці і перашла на ціхі голас.

Сёмка пераглянуўся з хлопцамі і ўсе цішком засьмяяліся. Але, каб не прыдаваць увагі бацькаўскім супярэчкам, яны перашлі да новай гутаркі, якую ўзьняў Сёмка.

— А вы ведаеце што? Нашым хлопцам усім трэ' было-б у горадзе пабываць. Апроч карысьці, іншага нічога. А то мохам абрасьцём у гэтым глухім кутку.

Віктар сышоў на хату.

— Ды, прызнацца вам,—з настроем прамовіў ён:—я такі і рашыўся пусьціцца за Рыгорам. Паеду, павандрую па сьвеце. Можа не загіну... Працы найду—абы здароўе было. Няпрауда?

— А што ты думаеш?—падтрымаў яго Сроль:—паедзеш—і работы дастанеш, і сьвету пабачыш, і назад вернешся. Ды калі які час прыдзецца бяз працы пабыць—выручаць хлопцы... Я таксама быў у гэтым становішчы, як у Сілцы дабіраўся з Веліжу: каля дзесяці местаў праехаў, пакуль натрапіў на работу; і хлопцы ўсюды выручалі—не галадаў. А з дому пусьціўся з адным рублём... А калі, часамі, і давядзецца крыху пацярпець—што-ж: на горы жыць вучацца.

— Да яно-ж так. Баішся воўка—у лес ня йдзі. Думаю восеньню проста на Слонім пусьціцца.

— Хіба й мяне бяры з сабою?—напоўжартоўна ўставіў Сёмка:—куды-ж мне аднаму ў Сілцох заставацца. Хай яна залядзеецца, гэта зямля.

— А чаму-ж не?—ухапіўся Віктар:—сапраўды, давай разам. Зьбяры з поля і паедзем.

Сёмкавы бацькі нашарохаліся: Рыгор быў яскравым прыкладам. Чаго добрага, возьме і Сёмка паедзе. Хведар заварушыўся на лаўцы і многазначна кашлянуў. Настаражылася ў мыцельніку маці; яна кінула важданіну з пасудаю і адварнулася да хлопцаў, паглядзеўшы на іх сур'ёзным узрокам.

— Бацькі-ж мо' ня будуць пярэчыць?—дапэўніўся Віктар і паглядзеў на мацэру.

Тая зрабіла крок уперад і замахала падкасанаю рукою.

— Вось ты толькі не пад'южвай Сёмкі,—з налётам злосьці ў голасе праказала яна.

— Зьбіраешся ехаць—то едзь сабе здароў... Добра табе, калі яшчэ твае бацькі маладыя ды здаровыя... А Сёмка нашошта нас пакіне? Жабраваць? Вунь глядзі, як Стэпе соладка бяз Рыгора... Едзем!..—Едзь...

— Чакай, чакай, Саламея,—перасьцярог жонку Хведар, падняўшыся з лаўкі і вышаўшы на хату:—ты ня крычы гэтак, можна й ціха пагаварыць...

Ён пагладзіў бараду і адкашляўся.

— Баба пабабскаму... Давайце цішэй пагутарым... Вось хоць-бы ты, Віктар: кажаш—разам з Сёмкам ехаць у горад. Пачакай-жа, ну, а ты ведаеш, што гэта цягне за сабою? Пэўна й ня думаеш аб гэтым: сказаў—і ўсё. Ты-ж рамясьнік, а Сёмка?—хлебароб. Ты ў кожным месьце можаш дастаць работы—а Сёмка? За дворніка якога ці за вартаўніка йсьці?

Чым ён выграе на гэтым? Абы ў горадзе быць... Браток, перад тым, як зрабіць,—трэба перш добра падумаць ды рашчытаць: а што ў скутку атрымаецца?

Хведар падступіўся яшчэ бліжэй.

— Вось у нас маецца мізэрнае гаспадарства—ведаеш сам: крыху тае зямлі, пара кароў, сьвінча, каняка; мы паціху варушымся каля яго, уходжваемся і сяк-так назьбіраем на год хлеба; а то прызаробім часамі—так і жывецца. Ня важна, бедна, затое незалежна; ніхто цябе не зачэпіць, ніхто на цябе ня крыкне: як і што захацеў—тое зрабіў. Ня так—сваё дзела, асабістае. А ў горадзе?—папіхачом быць. Вось што важна, браце.

— Тота-ж і ёсьць,—дадала маці.

— Ат, дзядзька, часамі й ня гэтак!—не згадзіўся Віктар:—вы кажаце—ніхто вас не чапае? А сапраўды—кожны дробны начальнік мае ўласць над вамі. Вураднік, старшыня, сотнік—каму ня цяжка—кожны мае права паркануць вас. Гэта толькі лічыцца—вольны... А бывае ў горадзе—так добра нападзеш на работу, што можна махнуць рукою на ўсё іншае. Едуць-жа бяз жаднага рамясла і жывуць... ды яшчэ як жывуць! Хоць-бы ўзяць Рыгора: які ён вельмі быў рамясьнік—а, бачце, так падвучыўся, што зараз лічыцца лепшым спэцыялістам.

— Або ты ведаеш?—перабіла Саламея.

— Ды не, братка, Сёмку няма чаго зарыцца на горад. Я-б і не перашкодзіў яму, нічога, але трэба праўду казаць...

Хведар матнуў рукою і вярнуўся на лаўку. Прынялася зноў за кінутую работу Саламея. Хлопцы пераглянуліся між сабою і некі час памаўчалі. Сроль паглядзеў у вакно і паказаў на нешта Віктару. Перашапнуліся.

Пасьля Сёмка знарушыў маўчанку.

— Ай, яно-та нам і ў горадзе кепска, дый тут ня лепш. Каб ужо сапраўды тая гаспадарка, а то сорам сказаць. Часам падумаеш-падумаеш—і, здаецца, кінуў-бы яе ды зьбег-бы куды-небудзь. Сьлёзы—ня жыцьцё. Каб ня верыў у будучыну—ня варта было-б і жыць...

— Дый што ты, сыноч, кажаш! Не грашы яшчэ за сваё жыцьцё. Вунь як я жыў з мацераю, пакуль агораў гэту зямлю! Хлеба ў хаце ня было, абадранымі хадзілі. А прыходзілася маўчаць—каму-ж паскардзіцца?..

— Эх, дзядзька,—умяшаўся Сроль:—у тым уся бяда што вы маўчалі. А мы ўжо ня думаем маўчаць. І каб павясьці іншае жыцьцё — дык езьдзім па гарадох, вучымся, як адвыкнуць ад маўчанкі.

Хведар падняў вочы і некалькі хвілін пільна паглядзеў на Сроля. Пасьля спагадліва выказаўся:

— Што-ж, зычу посьпеху. Ці-ж я супроць гэтага што маю? Ніколі. Вучэцеся жыць іначай—мога што й выйдзе, але... ласьне ўся навука ў горадзе? Адны няхай тут, а другія—там. Бо калі й перайначваць—то з адным горадам не патрапіць...

Саламея адышлася з мыцельніку да печы і завіхнулася ў качэргах. Пасьля адчыніла засланку і палезла ў печ. Сроль з Віктарам пераглянуліся.

— Выбачайце,—раптам перапрасіў Сроль:—мы да таго засядзеліся, што далей нельга; а тымчасам Сёмка галодны сядзіць. Даруйце, што перашкодзілі вам цэлы вечар... Самі павячэралі, а людзям...

Яны накіравалі да дзвярэй.

— Ды нічога. Думаеце, мы вас сароміліся-б, каб ужо вельмі хацелі есьці?—супакоіў Сёмка.

— Усё-ж, пара нам ісьці.

Хведар злез з месца і намерыўся прайсьці за хлопцамі.

— Выбачайце, што горача пагутарылі з вамі. Усяк бывае...

— Ды што вы!—у вадзін голас загаварылі Сроль з Віктарам:—Хто мог падумаць гэта? Ласьне мы ня ведаем цёткі ці дзядзькі? Вось калі! Наадварот — яшчэ нам трэба перапрасіць вас. Бывайце здаровы!

— Ёдзеце здаровы, дзеткі.

Яны вышлі з хаты. Хведар пашоў за імі. А Сёмка адварнуўся к акну і пачакаў, пакуль таварышы прайдуць міма.

— Ну, бывай!—кінуў Віктар.

— Прыходзьце нядзелю!

— Яшчэ мо' й да нядзелі разоў пяць наведем.

Апошнія словы Сроль падаў з канца двара, пасьля чаго хлопцы схаваліся за рогам хаты. Сёмка паглядзеў усьлед ім, адале кінуў узрокам на неба.

— І цямнютка-ж ноч! — зьдзіўлена праказаў сам сабе: а паветра—мэрам-бы хто разьліў луг. Проста, як у дзень! Добрая ўстанавілася пагода. Каб толькі так пастаяла які тыдзень—то ўжо й касіць патрэбна.

— Ды будзе ня будзе пагоды, а тыдняў за два трэба зьбірацца на касавіцу,—рассудзіў Хведар.

Саламея падала вячэру на стол.

— Будзеце хлопца.

Хведар падышоў да ложка і пачаў катурхаць Ігнатку. Хлапец паварушыўся і штосьці замармытаў.

— Уставай! Зьверадзіўся вельмі!

Малы ўсхапіўся й пачаў чухацца сосну. Але хутка разглуздаўся і пашоў за стол.

За вячэраю ўзьнялася хатняя гутарка.

— А ў каго вы куплялі косы? Ці добрыя хаця будуць?— запытаў Сёмка бацькі.

— Хто іх ведае: выбіраць-то я, здаецца, выбіраў старанна. Можна з сотню перабраў. Зьвіняць добра... Ды ліха іх бяры, на касавіцу хопіць. Ня ўлезеш-жа ў сярэдзіну!

— Пэўна. Толькі й бяды...

— Толькі й бяды! Чаму-ж ты гаворыш так? Цудныя які! Гэта-ж грошы каштуе! А дзе ты іх набярэшся, калі пачнеш выкідаць...—уставіла Саламея.

Хведара заўзяло:

— То хай-бы сама пашла й купіла! Ушчуваць можаш, нябось, а самой зрабіць—няздатна.

Сёмка заспакоіў бацькоў.

Пагутарыўшы яшчэ пра сенакос, як і што прыдабыць яго з боку дзесяціну-другую, сям'я скончыла вячэру і разышлася спаць.

Было ўжо за поўнач.

VI

Сілкаўцы пачалі касавіцу за чатыры дні да Пётры і Паўла. Пагода якраз устаялася й абяцала працягнуцца надалей. Гэта спрыяла касавіцы і нельга было адкладаць. Тым болей у гэтым годзе швыдка пасьпявала жыта. За якіх тыдні паўтары пасья Пятра магло наскочыць жніво.

Ужо дзён за два перад выхадам на паплавы пачалася падгатоўка: сілкаўцы зарухалі каля гумен, каля кос, каля ва-

зоў. Хто цягнуў з лесу жэрдзедзе для стаўбоў, хто ўвіхаўся з сухастоінаю-ялінаю, апрацоўваючы яе на рубель, хто строіў касьсё, хто майстраваў да парогу ці да калодкі бабку. А з палудня, перад днём касавіцы, пашло агульнае, дружнае, як па згаворы, кляпаньне кос. Перш рэдкія, нясьмелыя стукі паляцелі з аднаго двара, адгукваючыся праз вуліцу ў другім, а пасля часьцей і часьцей, пераскакаючы з двара на двор, з вуліцы на вуліцу пакаціліся яны срэбным шротам усьцяж вуліц, праз гароды і сады, па ўсім мястэчку. Зазвінелі тысячамі неразрыўных, перабойных удараў, зьліліся ў густыя пацёкі зьяднанага пагоджанага п'яньня. Мэрам-бы па нечым вяленьні іх стальны перапеў выліваў магутныя мэлёды працоўнае сымфоніі.

Час-ад-часу, папераменна, неабачнаю хваляю пералівалася ўдоўжкі і ўшыркі лёгкае ападаньне гукаў траскатні, каб зараз-жа аддацца новым уздымам. Праз гадзіну, калі стук увашоў у роўнавагу, ён, здавалася, зьліўся ў адну суцэльную, крэпкую гаму, выглядам конуса, верхавіна якога сыходзіла ўверсе гострым шпіцам, а аснова шырокім веерам абдымала ўсе Сілцы. У віхры бразгу танулі ўсе іншыя зыкі. Ды іх, напэўна, ня было ва ўсім мястэчку. Бо птушкі, што не пасьпелі вылецець у поле, гавяда, што асталася пры доме, дзеці й старыя, што не адлучыліся з мястэчка,—усе замоўклі і прыслухаліся да ўрачыстых зыкаў кляпаньня кос. Нават дзярэўцы ў садох настаражыліся й не трапяталі лісьцем; нават ветрык, зранку павяваўшы, прыціх між платоў, за вугольлем, зьнізіўся да расьлін. І атакованае на небе, сінім пабялеўшым ад жары, сонца не хацела доўга сходзіць кнізу. Толькі цёплае паветра, раскалыханае самым стукам, нэрвова трапяталася пад асьвечанымі капяжамі хат, над зелянінаю гародаў, у шчылінах загарадзі. Мэрам-бы ўцякала кудысь к лесу, за мястэчка, на прастор, дзе-б ня гудзелі гэтыя сталёвыя восы.

Кляпаньне цягнулася да заходу сонца, да цёмнага; урэзалася ў нетра ночы, дасягнула поўначы і, праўда, зацішаным голасам, але падляцела на спатканьне ўсходу сонца. І было яму вітаньнем, і было разам маршам для касцоў, якія з расою, якая нібы вытварылася з гучных мільённых удараў малаткоў, пашлі на свае палоскі.

Так, касцы амаль што ня спалі. Чуць завязаўся ў небе золак плямінкаю нязначнаю, яны паўзьнімаліся з пасьцелі, зарухалі, забегалі.. У белыя торбачкі ўлажылі прыгатаванае жонкамі і мацяркамі сьнеданьне. У спалосканья баклажкі нацадзілі халоднае, чыстае вады. Перакрыжаваліся, мэрам рыцары, зброяю, ядою і трункам. І як тыя-ж рыцары, у роўна-белым зрэбным палатне з косамі, адбітымі да бляску, адточанымі да брытвы, уснашчанымі мянтушкамі, пашнуравалі сьценкамі й дарожкамі, сьцежкамі й межамі ў бок хвойніку. Шнуравалі, а сьвятло ярчэла, золак разгараўся: у першых—серабрыліся на косах джалы, а ў чародных—чырванелі. Першыя адзначалі касьсямі косыя крыжы на ўзрошанай траве, а апошнія не падмочвалі й ног. Але к усходу, калі над хвойнікам спыхнуў крывяны пажар праменьняў і вярхоў і стройных хвой абярнуліся голкамі ў бок выглядаючага сонца, і апошні касец змоўк, перабег прагон ад Сілцоў да паплавоў і стаў у новы шэраг, у шэраг на работу. Тым-жа зьяднаным гмахам, які выцінаў музыку кляпанья, захапіліся касцы ў касьбе. Так пльвучь рыбакі на доўгім, цяжкім чаўне, паднімаючы і апускаючы ў воду вёслы; так сякуцца ў атаках на вайне, размахваючы шаблямі, штыхамі. Касцы—былі першым шэрагам салдат, што йдуць у наступ, стыкаюцца з ворагам і пачынаюць секчыся. Толькі мігалі доўгія дугі пад лязамі блішчастых кос! Толькі сьвісталі сьмяртэльную песьню стромыя замахі, кладучы сьвежую траву ў роўныя пакосы. Мэрам разгорненыя сувоі палатна расьсьцілаліся роўныя пракосы зялёнага мяккага мошасту. Радкамі, на локаць адзін ад другога, між прагалін зялёнай пакошы. Пракос ад пракосу аддзяляўся густою бародкаю травы, якое не падцінаў насок касы... Над зялёнымі паплавамі насіліся дробныя хвалькі густога паветра; качалі на сабе матылькоў, стрэлак, вос; блыталі лёгкія нітачкі-павуцінкі. Трапяталі незгамонныя жаўранкі, то ўзьнімаючыся высока ўверх, то каменем падаючы ў траву. А трава, падцятая касою, выдыхала сваё зялёнае жыцьцё густым мядовым водахам. Дзяцельнік выпускаў белы мёд, мяцёлка—крышталёвыя капелькі сыропу, малачайнік—ліпкую, белую сьмятанку, казачкі—цукроўку. Кожная травінка, кожная зялінка вылівала апошнія сокі, варочаючы іх паветру, касцом, каб пасья пераняла іх зямля дзеля новага ўзросту травы. І шырокімі, бурлівымі

пацёкамі разьліваўся пахучы водыр над поплаўным галам, паіў касцоў, бадзёрыў іх для нясупыннай працы, жывільнаю сілаю пераліваўся ён па разгарачаных постацях, асьвяжаў кроў, бунтаваў сэрца, роіў бадзёрыя, жыцьцярэдзя думкі і надзеі. Глыбока дыхалі касцы! Узьнімаліся пад гарэлыя смуглыя грудзі, выстаўленыя з-пад кашулі на гарачае сонца, пілі мядовы санны пах; трапаліся на галовах лахматыя палойкі нерасчэсаных валос, цвёрдда пераступалі ногі. Тыя, што прышлі першымі, урэзаліся сваімі палоскамі глыбей ад другіх, ад прышоўшых пазьней. Шэраг касцоў выглядаў паломаным, пабітым на ўступы, але калыхаўся роўнамерна, як па ўказцы. Толькі тры-чатыры чалавекі з агульнага ліку папераменна мянцілі косы. І шасталі мянтушкі скрыпячымі зыкамі, пераплятаючы імі посьвіст кос, і аддавалася рэха дзесьці далёка-далёка за паплавамі, мэрам-бы звала каго.. Звала грабцоў.

Ужо з абеду пачалі яны прыбываць на пакос. Ішлі па адным, па два, грамадкамі; з паднятымі ўгору граблямі, з гаршчэчкамі і слоікамі нясьлі абед для касцоў—вясёлыя, рухавыя; жанкі, дзяўчаты, хлапчукі, дзеці; жанкі і дзяўчаты ў белых хустачках, схваўшы ня толькі голаў, а і ўвесь твар, у лёгкіх кашульках, высока падаткнуўшыся. На зялёных межах выразна адзначаліся тоўстыя ікры ног, як белыя слупкі; над гладзьдзю жытніх палеткаў, ужо пасьпяваючых, калыхаліся пукатыя грудзі. Дзе йшла грамадка—чуліся песьні: неразрыўным касьніком слаліся ад Сілцоў да паплавоў.

Абед рабіў перабой настроенай працы: касцы клалі на пракосах косы, утыкалі іх пры сабе і ўсаджваліся за яду. Пачыналася гутарка, але не на доўга. Ня можна марнаваць часу: толькі мігалі рукі над гаршчкамі. У хвілі спраўляліся з сграваю, запівалі падагрэтаю ў баклажцы вадою, уціралі рукавом пот і йзноў браліся за косы. Мянцілі, пазіралі на сонца і на поплаў, адмяралі шагамі правіловасьць мяжы. Касілі. А пабялеўшыя пракосы, накошаныя з раньня, перакідаліся грабцамі на другі бок. Мігаліся граблі, і ў агульным выглядзе паяднаная работа касцоў і грабцоў выказвала сабою вясёлую, рэзвую ігру-гулянку ў русалкі, у карагод ці што іншае.

Яшчэ дзівавей стала к вечару, калі на паплавах пачалі ўзрастаць круглыя стройныя копы; яны выступалі мэрам з

зямлі, адбягаліся адна ад другой, гналіся за касцамі, ухіляліся ў бакі.

Вяртунамі забягалі між іх шалаўлівыя дзеці. І асеўшае над лесам сонца разагнала іх доўгія цені. Пастухі прыгналі стады кароў: пакоша—каровіна вясельле. Замукалі, зарыкалі, уподбег кінуліся на поплаў. Захрумсталі зубы сочную, маладую травіцу.

ЧАСЬЦІНА ПЯТАЯ

I

На Пётру і Паўла ў Сілцох фэст. Каменная, сярэдняй велічыні, аднагалоўная цэркаўка ахвяравана гэтаму сьвяту. Але людзей вабіць не яна, а тое торжышча, якое з даўных-даўных адбываецца ў Сілцох у дзень гэтага сьвята.

Штогод Сілцы ўрачыста гатовяцца да яго. З далёкіх аколіц, з суседніх мястэчак, а то і з павятовага гораду зьяжджаецца на гэты дзень тысячы народу, які напаўняе мястэчка да нельга. Ад раньняга ранку да позьняга вечару вядзецца бойкае, буйнае торжышча. Ёдзе гандаль на жывёлу, на збожжа, на рэчы хатняга вырабу. А помеж з гандлем адбываюцца пачосткі па корчмах, запоіны, барыш. Тут ня мала перападае і сілкаўцам. Кожны з іх мае знаёмага на вёсцы, які лічыць сваім абавязкам натрапіць да яго фэстам з цэлаю сям'ёю. А як-жа з госьцем не пачаставацца? Гэта ня часта, а раз у год. Ё ідуць пачастункі, вядуцца сватаньні, раскідаюцца запросіны. Пройдзеш па вуліцах Сілцоў, падзівішся на рынку—учуеш песьні, угледзіш пацалункі...

У гэты год, дзякуючы добрай пагодзе, зьезд народу перавысіў папярэднія гады: ужо зранку на рынку мала было вольнага месца. А к палудню ўся плошча да таго была напікована падводамі й людзьмі, што новапрыжджаючыя мусілі спыняцца ў вуліцах, захопліваючы іх далёка ўбок ад рынку. У сілкаўцаў—дык проціў сьвята занялі ўсе двары... Широка разьняты кірмаш глушыў мястэчка. Зьлітным грамавым гудам вісела над Сілцамі кірмашовая тарабаршчына. Крыкі гандляроў, сьмех гуляючых, рагатаньне коняй, рык гавяды, піск сьвіней—усё зьлівалася ў адну шумную басовую ноту. Яе гудзеньне агартала шырокую аколіцу, цягнучы ў свой

вір старога й малога. Людзі плылі да рынку, як вада, і ў згушчаным натаўпе, паднімаючы пыл, пацеючы, брудзячыся, удыхаючы цяжкае, смуроднае паветра, мятусіліся, мэрам мурашкі ў разварушаным мурашніку. Між бакі вялікага квадратнага пляцу цягнуліся праходы-дарогі, а па іх бесканечнаю чарадою тупалі тысячы людзей. Пярэсьценькія галовы, растыканыя парасоны, паднятыя ўгору аглоблі! На сьвята сышліся ў лепшых вопратках, з рознымі надзвычайнымі думкамі й намерамі, з паднятым настроем, і кожны даражыў сьвятам, баючыся, каб дождж не папсаваў пагоды і не перабіў разьнятага пляну. Раз-у-раз сотні паглядаў паднімаліся ўгору, к небу, ганяліся за белацёмнымі воблачкамі і судзілі аб пагодзе. Хэўрамі дзяўчаты і хлопцы, паркамі, па адным па некалькі разоў абходзілі двухвярстовае кола рынку, перакідаючыся дзе ўзрокамі, дзе сьмяшком, дзе словамі. Сярод гандлёвых гутарак і чыннасьцяй ішлі палюбоўныя прызнаньні. Поруч з купляю-продажам, заўсёды абманым, зараджаліся знаёмствы, якія абяцалі шчасьлівыя хвіліны доўгіх, часта шчырых любошчаў, каханьня.

А дзесятай гадзіне на званіцы выбілі першы звон. А сьледам з поўгадзіны званілі то ў адзін—блаславілі, то ўва ўсе—трызвонілі. Знарочыста ў гэты дзень сілцоўскі поп стараўся зрабіць надзвычайную ўрачыстасьць. Вялеў убраць царкву расьлінамі, бярозкамі і аерам, нарабіць ліхтарыкаў, падмясьці цьвінтар; склікаў з другіх парафій да дзесятку папоў, цягнуў службу доўга і нібы надта набожна, палячы гібель сьвечак і звонячы да водуру. Гэтым манэўрам ён глыбока залазіў у душу цёмнага абманутага народу.

Але звон ня ўсіх кратаў. Было шмат такіх, што нядбайна хрысьціліся, кідалі рынак і варочаліся на цьвінтар. А ня меней, калі ня болей, зусім не патуралі на звон: таргавалі, кляліся за капейкі, лаяліся, гутарылі аб касавіцы, аб жыце, якое хутка жаць, аб будзённым, чорным клопаце—гэта сталыя; моладзь ня сьціхала вясьці флірт. Рынак не даваў і знаку, што колькі соцень людзей пералілася з яго на цьвінтар. Бомканьне і трызвон, зразу крыху сьцішыўшы гул кірмашу, хутка танулі ў ім няпрыкметна. Ды многія з тых, што сышлі з рынку на цьвінтар, зрабілі гэта бяз усякіх набожных плянаў: адны захацелі пасядзець пад купамі зялёных

расьлін, другім заахвацілася паляжаць на мураўцы, некаторым патупаць вакол царквы. А думкі і настроі, а гутаркі і ўспаміны—будзённыя, далёкія ад чужых незразумелых песьняў на клірасе, ад дыму лядану.

К часу абхаджэньня, якое кожны год адбывалася ў гэты дзень каля першае гадзіны, цвінтар быў спрэс запоўнены людзьмі, больш кабетамі й дзяцьмі. Зусім звузіўся прагалак для праходу, і мацяркі старожка сачылі за дзяцьмі, каб іх не затапталі. Моладзь кончыла хадзьбу вакол царквы і адышлася ў куток цвінтару. Калі з царквы стараста падаў знак на званіцу і дробны сярэбраны трызвон абвясціў пачатак процэсіі, хто ляжаў на мураўцы—падняўся і накіраваў пагляд на ўсходнія дзьверы царквы. Пацікавіцца гэтым падасьпела з рынку яшчэ каля сотні чалавек.

Разам з іншымі прышла на цвінтар і Зося. Да гэтага часу яна была дома: а дзiesiąтай гадзіне прачнулася, пасьнедала, а пасья маці вялела памагчы прыбрацца к вечару, на ўладзіны. Зосі страх як не хацелася прыкладаць рук да гэтых адваротнае ёй справы, але не паслухаць мацеры пры чужых людзях яна не хацела. Маўкліва, расстроенай ды знэрвованай, справіла яна дадзеную ёй работу і цішком вышла з хаты. Намерылася прайсьці на рынак. сустрэць Вольку ці Гэлю, пагутарыць з імі, забыцца аб тым, што яе чакае, разьвеяць сумлівы настрой. Але, параўняўшыся з брамаю на цвінтар, угледзела процэсію і завярнула паглядзець. „А можа яны тут?“ падумала. Прашла з натаўпам сялян і паціху, праціскаючыся, накіравалася ўбок процэсіі. Пралазячы між людзей, разглядала, азіралася назад—і нікога з сваіх не магла ўбачыць. А чамусьці, мэрам па згавору, чужыя людзі нясупынна сачылі за ёю, аглядалі яе з галавы да ног, падсьмейваліся, перашэптваліся. Зосі рабілася няёмка і гадка—хацелася прайсьці далей ад цікавых узрокаў, бо кожны з гэтых узрокаў дапамінаў апошнія дні яе дзявоцтва, казаў аб новым страшным ёй тэрміне жыцьця, насьміхаўся над ёю; кожны з гэтых узрокаў, як сьвердзел, пранізваў яе грудзі і дабіраўся да сэрца, каб раніць. І яна, нэрвуючыся, злуючыся на сябе і на ўсіх, таўхала локцямі ды прабіралася ўбок баляс, на ўзгрудчак, дзе павінна было быць вальней. Але тыя, каго штаўхалі яе локці, сярдзіта адпыхваліся, недаволіліся.

на Зосю і лаялі яе. А дзе стыкалася з хлопцамі, хаця-б і ня сілцоўскімі, чужымі—яны, кепліва падсьмейваліся з Зосі, кідалі ёй услед жартамі. Зося маўкліва мінала ўсіх, не глядзела нікому ў твар, адварочвалася ад тых, хто зазіраў на яе. Нарэшце яна стала ўпікаць сябе: „І чаго мяне нясло сюды? Чаго я ня бачыла тутака? Прашлася-б лепей рынкам ці зусім пасядзела-б дома. Што мне ад гэтага сьвята, ад вясёлага настрою іншых?“ Якраз натаўп людзей гайдануўся ўбок і раскалоўся надвое тут-жа, пры ёй. Зося лягчэй уздыхнула, крута павярнула да паркану і вышла на невялічкае гала. Паправіла прычоску, уцерла хустачкаю твар, атрапала рукою плацьце і азірнулася вакол сябе. Нікога патрэбнага ня ўгледзела: народ мятусіўся, як мурашкі, па інэрцыі, не даючы ў гэтым адрахунку, сьпяшыў за папом і пратэсамі, так што ўперадзе Зося бачыла сьпіны, а з бакоў профілі твараў. Ззаду-ж находзіла галава процэсіі—крыж, кампанькі, іконы, іншыя цацкі, папы пад харонгамі, пеўчыя і набожныя бабы. На сонцы блішчэлі мэталёвыя пратэсы, між іх лунаў трызвон і стройнае, наладжанае пянёне трапару. Над шэрагам папоў віўся сівы дымок лядану і закурваў сабою цёмны розум грамады сялянства й мяшчанства, захопленнага папоўскаю комэдыяй, інсцэніраванай урачыстасьцю. Вясковыя худыя, змардованыя твары выказвалі шчырую ўмільнасьць, ня дбаючы аб тым, што і як яна ўганяе збоку папоўства. Яны йшлі, як намагнэтызаваныя бляскам пратэсаў і ікон, як зачараваныя кадзільным дымам. Царкоўнае-ж пянёне яшчэ глыбей заварожвала іх.

II

Зося прапусьціла першыя шэрагі, ня рушыўшы з месца, і толькі агідна паківала галавою, як убачыла, калі царк. ўны паслугач злосна адпіхаў бабулек ад кампанькі... Далей натаўп павялічыўся і заняў увесь цьвінтар, находзячы на Зосю шчыльнаю, крэпкаю сьцяною. Зося перадбачыла, што яе хутка саб'юць з месца і ўбяруць у сяродку гушчаў; яна пасьпешна зашла на другі бок балясак. Стала насупраць крыжа і паглядзела ўперад сябе: кроках у дзесяці прыкмеціла Вольку з Прузынаю: яны стаялі з некімі дзьвюма, чужымі ёй, дзяўчатамі і аглядаліся на процэсію. Зосі адразу стала прыемней на сэрцы, і яна кінулася да іх, ня даўшы яшчэ

дайці першым шэрагам. Сьпешачы, наступіла на ногі дзьвюм кабетам, якія вылаяліся ўчуткі.

Раптоўна наскочыла на таварышак з воклічам:

— Куды-ы забра-а-ліся-а! А я ўжо з поўгадзіны шукаю вас. Натаўхалі, колькі ўлезе—гэткая процьма людзей! А вас—не знайсьці...

Яны адступіліся ў куток між парканам і кучаю каменяняў.

— А мы таксама цябе шукалі,—у вадзін голас адкагалі дзяўчаты.

Незнаёмыя маўчалі й пераглядаліся між сабою.

— Доўга хадзілі па цьвінтары, выходзілі два разы на рынак—і нідзе не знайсьці. Ня ведалі—дзе ты... Пасьля сустрэліся з Лізаю і Юсьцяю... вось.—Волька паказала на незнаёмых Зосі дзяўчат.

Тыя далікатна пахінулі галовамі і зрабілі крок назад.

— А мы сёньня з раньня блутаемся,—казала далей Волька:—нават хлопцаў сустракалі; гулялі з імі па рынку. Зараз яны пашлі дадому. Дзе-ж ты была?

На іх гутарку зварочвалі ўвагу і, абмінаючы, азіраліся. Некаторыя кабеты сьцішалі іх ціхім шыканьнем. Але дзяўчаты не зьвярталі ўвагі.

— Дзе я была? Маці трымала ў хаце. Мусіла выслухоўваць яе настаўленьні, як і што трымацца сёньня, пры ўладзінах... Падумайце, сястрыцы, ці-ж то можна вытрымаць!

Зосья пачырванела ад злосьці і сумліва апусьціла вочы.

— Дык гэта ў вас, Зоська, сёньня будуць заручыны?—пацікавілася белая, круглатварая, з сінімі прыемнымі вачмі фальбаркоўка Ліза.

— Трэба павіншаваць вас... Мы з Юсьцяю абавязкова застанемся паглядзець. У нашых аколіцах даўно гутараць аб гэтым...

— Мы ўжо казалі,—перабіла чорнабрысая, больш рухавая і больш стройная, тоўстагрудая Юсьця:—толькі-б дачакацца вашага вясельля, ну й гульнулі-б. Няпраўда мо', Ліза?—абярнулася яна да таварышкі, ждучы падтрыманьня.—Нашы сельскія хлопцы вельмі цікавяцца вамі, мараць аб вас...

— Перш хадзіла гутарка аб Рыгору Нязвычайным...—казала йзноў Ліза, лісьліва зазіраючы Зосі ў вочы:—у нас ведаюць яго добра. Некалькі разоў прыходзіў гуляць у наш засьценак. Нашы дзяўчаты проста ганяліся за ім...

Паварот гутаркі да Рыгора і тыя шляхецка-засьцянкавыя манэры, з якімі яна справодзілася дзяўчатамі-шляхцянкамі, кранулі Зося за жывое. Ёй захацелася зараз-жа кінуць кампанію і ўцячы дзе-колечы, каб ня бачыць гэтых надаедлівых асоб, якім мала цікавы яе болі ўспамінаў аб Рыгору. Ужо нават Зося была намерылася адысьці, але раптам амяталася, што гэтым зробіць нетактоўнасьць і абразіць ня толькі фальбарковак, а і Вольку з Прузынаю, і моўчкі, цярпліва выслухоўвала ўсю недачасную гутарку, раз-по-разу адцягаючы і пагляд і ўвагу на міма ідучых людзей.

Памагла Волька, якая скмеціла Зосін настрой, яе недавольнасьць пілявасьцю шляхцянак і адвяла гутарку на процэсію.

— Паглядзеце толькі, як людзі багата дараць кампаньку! Гэта-ж трэба столькі палатна ды лёну нацягнуць!

Усе разам адварнуліся ў бок абхаджэньня і сапраўды ўгледзелі, як сотні рук з палойкамі жоўтага ды белага ільну, з кавалкамі палатна, ручнікамі і іншымі рэчамі, накіроўваліся ўбок кампанькі, ужо бяз гэтага абвешанай ня ўмеру. Пры гэтым з разгарнутае па ўсім цвінтары грамады выходзілі ўсё новыя ахвярнікі, ціснучыся за папярэднімі да ікон і пратэс. Здавалася, самі сьвятыя незадаволена пазіралі з высі на шчырых давальнікаў. Але тыя, што нясьлі кампаньку, далікатна бралі ахвярункі і намотвалі іх на блішчасты вобраз, на ручкі і на ножкі рам. Каб цэрэмонія з абхаджэньнем цягнулася гадзін дзьве—не пасьпець-бы было забраць усіх шчэдраў!

Зося з лёгкаю, нясьмелаю гіроніяй паглядала на гэту процэдуру. Пасьмейвалася і падбівала на гэта таварышак.

— Паглядзеце, колькі добра назносілі папом,—паказвала ім.

Таварышкі яе сьцішалі.

Але Зося ня ўнімалася. Ёю ні каліва не валодаў набожны настрой: часткаю расьсеяў яго Рыгор, агітуючы Зося „супроціў дзяржаўнага ладу“, часткаю яна сама пазбылася яго. Ды каб што-колечы яшчэ мулялася ў Зосіным нутры—сеньня яму ня было-б пробліску.

— Не пераймайце—чаго вы баіцеся?—адказвала Зося дзяўчатам.

— Пачуюць і будуць лаяцца.

— Пачуюць!? Няхай чуюць! Пара, каб пачулі... Вунь, бачыце!

Зося паказала пальцам на прэцэсію, проста ў бок пра-тэсаў. Паглядзелі.

З чатырох дзяўчат, што нясьлі кампаньку, дзьве ўпалі і кінулі „святыню“. Кампанька павярнулася. Разблыталася палатно, разбархаўся лён. Атрымалася заміна ва ўсёй процэсіі. Але на кароткі час: хутка падбегла двое мужчын, паднялі кампаньку, уладавалі з ільном ды палатном і рушылі далей.

Зося разрагаталася і расьсьмяшыла таварышак.

Тыя паўтульваліся ў хусткі і пачалі закатывацца сосьмеху. На іх падозрана паглядалі.

— Чаго вы, распусьніцы?—падала адна бабуля.

Дзяўчаты не адказалі.

Да іх падыходзілі зборшчыкі ахвяр. У доўгіх сініх халатах, з талеркамі ў руках, а папярэдні з звонікам—праціскаліся яны густым натаўпам людзей і монатонна перагуквалі: „На храм божы! На гроб гасподні! На сьвятое аблачэньне!“

Зося адварнулася ім настрэчу і настаражылася. У яе нутры зарухала дзёрзкая варожая думка: захацелася дэманстрацыйна перад зборшчыкамі выявіць яе. Але як? Зося задумалася над гэтым. А пакуль нашла выйсьце, зборшчыкі апынуліся каля іх і папярэдні адначасна празваніў над яе вухам і праказаў: „На храм божы!“ Зося ажно ўздрыганула, пачырванеўшы ўся. „Я... я“... лаянка засела ў горле і ня была выказана.

Зборшчыкі адзін за другім надарылі Зосю суворымі, колкімі паглядамі і прашлі далей. А Зося разам зрабілася ніякавата і перад дзяўчатамі і перад сабою: перад дзяўчатамі—што хацела задрацца займадароў, перад сабою—што не хапіла смеласьці нават на гэта.

— Што-й ты хацела сказаць ім?—запытала Волька.

— Ведаеш, сястрыца, накіпела ў мяне на душы і я хацела вылаяць іх...

— Што ты кажаш?

Фальбаркоўкі прыслухаліся.

— Ё прышло-ж табе ў голаў!

Тымчасам абхаджэньне павярнула ў царкву. Трызвон цішэў, губляючы адзін за другім зыкі асабістых звонаў.

- Хадзем хіба адсюль!—запрапанавала Зося.
- Куды-ж?—запытала Прузына.
- Куды хоць—на рынак ці дамоў.
- А хіба дамоў,—парадзіла Волька.
- Мы правядзем вас,—падказала белакурая шляхцянка.

І дзяўчаты, адна за другою, з Зосяю сьпераду, выхільваючыся між людзей, павярнулі к выйсьцю з цвiнтару.

III

Пасьля гутаркі з Сролем ды Віктарам наконт распаўсюджаньня проклямацый Сёмка ўсе дні перад Пётраю абдумоўваў, як і што лепш будзе зрабіць гэта. Некалькі разоў ён патыкаўся зайсьці да Сроля і плянова абгаварыць, намеціць хлопцаў і падзяліць дарогі; але прыпар з касавіцаю ня даў мажлівасьці зрабіць гэта; самі-ж Сроль з Віктарам таксама не надаўмілі сябе прыці да Сёмкі парадзіцца аб гэтай справе. Так міналі дні—так падасьпеў Пятрок. Сёмка зранку, неўстаючы з пасьцелі, сам стаў абмяркоўваць гэта пытаньне. „Ісьці гутарыць з Сролем—няма рацыі. Трэба сказаць Янку і ўдвох пойдзем на Ліцкі шлях, к Жмыгінскаму лесу і зробім справу. Будзе шыта-крыта. А то, чаго добрага, выбаўтне хто. А цяпер гэтакі цяжкі час! Арышты ў Тынках і настойныя гутаркі аб тым, што будуць трасьці па ўсіх Сілцох. Няхай камітэт сам думае“.

З гэтым рашэньнем Сёмка а дзесятай гадзіне сустрэў Янку. Расказаў яму—той згадзіўся. Да Сроля рашылі ня йсьці, а лепш прайсьціся па рынку—вызнаць што-колечы. Так і зрабілі. Вышлі на рынак і абышлі некалькі разоў вакол плошчы, разьзіраючыся ды прыслухоўваючыся. З поўгадзіны патупалі з дзяўчатамі, напаткаўшы іх каля царквы. З другімі хлопцамі не хацелі сустракацца, каб ня траціць часу. Але якраз на рынку спаткалі Сроля і ў кароткіх словах паведамілі яму пра свой плян. Сроль адгаварыўся бракам часу раней абгаварыць гэта, адобрыўшы Сёмкаў плян.

А дванацатай гадзіне Сёмка з Янкам былі ўжо дома. Янка зашоў да сябе, а ў гэты час Сёмка зьбегаў у гўмно па проклямацыі, пералажыў іх на дзьве часткі, для сябе і для Янкі, і захапіў на ўсякі выпадак рэвольвэр, які празапас ляжаў захаваным у страсе падпаветкі.

Янка гародамі перашоў да Сёмкі, узяў частку проклямацый і вярнуўся назад, каб выйсьці за мястэчка паасобку. Але гэта не ўдалося—вышлі і стыкнуліся ля Сёмкавай хаты. Пасьмяяўшыся—пашлі ўдваіх, нінавошта не патураючы,— з гутаркаю, з сьмехам.

Каля хаты Прыдатных сьцішылі хаду і кінулі паглядамі ў адчыненае акно. Прымецілі, што ў хаце йшла клапатлівая мятусіна, разбаўленая вясёлаю гутаркаю. З дзiesiąк дзетак вілося перад хатаю й на дварэ, забягаючы нават у сені. Палілася ў печы.

— Гатуюцца Прыдатныя.

— Так, зьбіраюцца выпіць за Зосіна здароўе.

— А, бачыш, Бераг узяў верх...

— Што-ж парадзіш—ня было настаяшчай супярэчкі...

— А добрая дзяўчына застанецца заразе...

— Вельмі шкода Зосі.

— Папраўдзе сказаць, Рыгор многаму віною...

Янка пытална паглядзеў на Сёмку.

— А што-ж Рыгор? Сілаю ня возьмеш. Наогул, у Зосі не хапіла рашучасьці. А паглядзеў-бы, як чужыя дзяўчаты. Вунь, на станцыі ў Ліцку я запрымеціў дзяўчыну, каля нас сядзела, паказаў Рыгору. Поўнае падабенства Зосі! Рыгор гэта, нічога ня кажучы,—шморг, павярнуўся да яе, кіўнуў-маргнуў і пачаў гутарку. Мо' думаеш, пасаромілася, ці што? Адкуль тая рэзвасьць знашлася, сьмеласьць—у вадказ ды ў адказ... Тут-жа пазнаёміліся з Рыгорам—адно я сяджу ды і дзіўлюся, як усё проста, звычайна. А каб, сказаў, дзяўчына абы якая—лялечка: ні каліва ня ўступіць Зосі. Пэўна, трэба думаць, што Рыгор і паехаў з ёю сумежкі... А каб гэта на нашых дзяўчат, дык ці сядзела-б моўчкі, ці плакаць кінулася-б...

Янка зацікавіўся гутаркаю Сёмкі—зацікавіўся тэмаю апавяданьня.

— Гэта было на ад'ездзе?—запытаў.

— Так, вось-вось...

Янка сказаў:

— Яно-то праўда, што Зося паддурыла. Чаго ёй было трусіць! Жыватугам не аддалі-б. Пагрызьлі-б бацькі, пагрызьлі-б, а пасьля і замаўчалі-б.

Гутарачы яны сышлі з горкі, мінулі рачулку. Каля Бе-рагавае хаты прымоўклі і пільна паглядзелі ў вокны, ці не сядзіць хто і ня бачыць іх. У вокнах нікога ніводзін ня прымеціў, а Янка ўгледзеў на дзьверах замок і штырхануў Сёмку, праказаўшы:

— На рынку недзе або ў царкве: хата на замку.

Таўсты жоўты сабака, Ніц, расьцягнуўшыся пірагом, чутліва ляжаў у кутку між плотам і брамаю. Расплюшчыў вочы і правёў хлопцаў.

Далей, між гумнамі, пэўней было ні з кім не спаткацца: нідзе нікога. На рэдкіх прыгуменьнях пасьвіліся прыпятыя коні, на невялікіх дзярэўцах чырыкалі вераб'і. Але—пакуль узышлі на грудок—хлопцы азіраліся назад. Азіраліся і лавілі вушамі прыліў рынкавага гоману, які саматугам адрываўся з зямлі ды нёсься ўпрочкі з мястэчка. Усё яшчэ кірмаш кіпеў буйным жыцьцём, не патураючы на нічога, папераджаючы ўсю іншую справу кожнага сілкаўца і блізкага Сілцом чалавека. Напэўна, каб і сказаў каму, што якіхсьці пара хлапцоў кінулі ўсякую ўрачыстасьць у мястэчку і накіравалі за якімі там справамі ў поле—ніхто не паверыў-бы. Як, ласьне можна памяняць фэстаўскае сьвята Пётры на штоколечы іншае? Каму гэта ў голаву ўпадзе? Мо' аднэй толькі поліцыі. Але-то ня дзіва, бо яна ніколі неспакойна. Усюды і ўсягды ёй бачыцца і сьніцца, як-бы людзі выключна заняты справаю змаганьня з існуючым ладам. Потайкам і яўна. Скрытна і адкрыта. Проста і хітрыкамі. Усе, усе, а найпаўней—моладзь. Організацыя—рамесьнікі, жыдкі-краўцы, гарбарчукі.

Гэта мелі на ўвазе Сёмка з Янкам, калі ня верылі загуменнай сьцішы і правяралі сябе частымі возіркамі. Ня шкодзіць быць старожкім... Пакуль яшчэ можна абхітрыць у выпадку чаго.

Але гумны хутка апынуліся ўзадзе: перад імі разьлягліся папарныя галы, на ганоў двое ад апошняга гумна. Загуменьні калыхаліся румяным збожжам усіх выглядаў—ад жыта да канюшыны. Мэрам знарочыстая разасланая тканіна—зялёна-сьветла-зялёная з жоўтымі палоскамі разгарталася абапал сьценкі збажына. Управа, на поўнач, з-за лёгкага ўзгорку віднелася страху бліжэйшых да Сілцоў ху-

тароў; ад іх убок—крыжаваў крылы вятрак. Вось выбег з мяжы, з-за жыта нечы сабака, плямісты, буйны, і пусьціўся наўскасяк, праз папар, да млыну. Пэўна, пачуў іхнюю прысутнасьць, бо, адбегшыся, пачаў раз-по-разу азірацца. Доўга ня выходзіў з ваччу, а пасья зьнік за горкаю.

Хлопцы правялі яго пагледамі і адварнуліся к лесу, які перапінаў папарны разгон. Над яго шэрым галам ляталі рэдкія жаўранкі, але ад нуды не хацелі шчабятаць. Накіроўвалі да паплавоў, што ганоў праз пяцёры, у лёгкай лагчыне, зялёнаю плямінаю пярэсьцілі шэры гал.

На папярочцы-сьценцы, што аддзяляла загуменьні ад папару, хлопцы прыпыніліся парадзіцца, як ісьці к лесу—ці праз папар, ці загнуць на пасеку, у бок масткоў. Вымеркавалі час, далячыню, выгаднасьць пустэчы папару і пастанавілі шнураваць на цянькі, усьцяж палосак. Выбралі шырэйшую мяжу і адзін за другім, гуськом, пашлі.

Мястэчка аддалялася, чым далей—апускалася за горку. Гоман рабіўся ціхім, глухім. Каркала варона ці квактала перапёкла, выпадкам пралятаўшыя над імі—заглушалі яго.

Каля поплаву хлопцы перашлі на косую сьцяжынку, што вытапталі каровы, а пасья даездзілі хурманкі. Сьцяжынка меркавала тым-жа кірункам, што й самы шлях, толькі на адгон, невялічкаю палогасьцю, нібы баючыся выявіцца. Была выгадная дарога, але падбліжаўся лес і сурова пазіраў цёмнымі вачмі на бунтаўшчыкоў. Таіў у сваіх нетрах невядомае, неспадзяванае. Нейкаю скрытнаю сілаю закідаў на хлопцаў і заварожваў да сябе іх пагледы. Абудва з пачуцьцём няпэўнасьці адчувалі яго блізкасьць—знаёмае пачуцьцё баязьлівасьці перад важнаю справаю, а для другіх—перад праступкам. Сёмка маўчаў—маўчаў і Янка. Кожны ведаў пра другога настрой, навошта казаць. Нават не пераглядаліся, а, устраміўшы вочы ў цёмную сьцяну, ішлі, ня думаючы вяртацца, не азіраючыся.

Здалося доўгаватым, пакуль параўняліся з гранічкаю, але з гранічкі зразу, занядбаўшы ўсё—скокнулі ў кусты. Затрашчэла гальлё—панёсься водгук. Толькі пташкі адклікнуліся! Лес жыў сваім жыцьцём: гулі шэршні ды авадні; доўб дзяцел сухастоіну-асіну; пархалі жоўтабрушкі, валовыя воч-

кі, сіваваронкі. Сам сабою абламваўся струхнеўшы сук і гонаў у мяккую траву; ад трапунковага ветру разам ускалыхваўся арэшнік і рабаціу у ваччу; смуглымі камякамі між густых елак ціснуўся змрок. Людзкога жыцьця—ані знаку.

Улева прасьвечваўся гасьцінец. Не аддаляючыся ад яго, хлопцы прашлі ганоў двое лесам і спыніліся супроціў балот.

— Я думаю—гэттака!—сказаў Сёмка.

— Давай.

Прыселі пад ельнікам. Дасталі з-за пазухі пукі проклямацый, дыхнуўшых сьвежаю хварбаю.

— Ты бяжы на той бок і адыдзіся ўперад, а я пачну з гэтуль.

Янка пакінуў Сёмку: выбег на шлях, паглядзеў у вабодва бакі, матнуў рукою і схаваўся ў кустох. Сёмка пашоў за ім, таксама абсачыў шлях—нікога, і пачаў раскладаць белыя паперынкi. Палажыў з дзесятка—пры хвоях, на елках, пры каменянях... Адагнуўся—і ўгледзеў Янку. На момант сумеўся. Але тут-жа адышоў і ўвішна, бегаючы завілінамі, далей клаў бунтоўныя думкі на зямлю, каб пасья перакінуць іх у цёмныя душы сялянства.

Хутка шлях ганоў на трое быў убраны проклямацямi. Хлопцы цешыліся, гледзячы ды падсьцілаючы гусьцей.

Параўняліся з Юкаўскаю дарожкаю, якая выдзялялася з шляху і паварочвала ўлева. Прыпыніліся за ельнікам.

— Рэшту давай за канаўкаю расьсеем.

— Памойму—на Юкаўскай дарозе...

Раптоўны стук калёс перабіў іх: хлопцы тут-жа, як сталі, пападалі—але не спалохаліся: падводаю поліцыя не паедзе—то з рынку. Прагарнулі ралкі і сталі сачыць, прыслухоўваючыся. На некi час стук заціх, а данеслася нявыразная гутарка; пасья йзноў затарахцелі калёсы. І калі параўнялася з імі падвода, хлопцы ўгледзелі на ёй траіх мужчын, кожны з проклямацямi ў руках. Учуткі чыталі. Па тварах бегала радасная ўхмылка.

Сёмка штырхануў Янку ў бок, той азірнуўся—і засьмяяліся абое.

— Ці-ж ня прыемна гэта бачыць?—шэптам праказаў Сёмка.

— Я думаю.

Паціху хлопцы адышлі ў кусты і скасілі на Юкаўскую дарогу. Вышлі на яе на крутым загіне, адкуль ня відаць было шляху ні з аднаго, ні з другога боку на сажняў пяць.

— Давай тут раскідаем рэшту і пойдзем хутчэй; зараз пачнецца разьезд.

Яны шпарчэй забегалі па дарозе, расьсяючы рэшту проклямацый. Угусьцілі дарогу, мэрам заслалі палатном; на чаплялі на кусты.

— Хопіць многім. У добры час!

IV

Абаімі валодаў уздымны настрой: не хацелася вяртацца дамоў—паглядзець-бы, як сяляне пачнуць разьбіраць агітацыйныя лісткі! Тут-жа, пад бокам у поліцыі разьвінаецца вялікая справа агітацыі супроціў пануючага ладу! Якая рызыкаўнасьць! Подвіг! Хлопцы адчувалі сябе ўдзельнікамі агромністага змаганьня за вызваленьне зямлі з-пад цяжкага ярма. Гэта адзнаньне ўлівала ў іх нутро смеласьць і задзёр. Лічылі сябе шчасьлівымі, што ачуліся ў гэтым становішчы і не хацелі ўспамінаць нядаўніх перажываньняў. З-пад кожнага куста глядзелі на іх ня згусткі цемні, а сьветлыя пляміны. Елкі, арэшнік—сьмяяліся трэпаньнем ралак і лісткаў. Дурманіў пах смалы.

Хлопцы пастаялі хвілін пяць пры дарозе, палюбаваліся зробленым і заспакоенымі накіравалі дамоў. Яны не згаворваліся, кудэю вяртацца, але кожны бяз гэтага ведаў, што ляпей усяго ісьці праз пасеку, а там жытнімі палеткамі, зусім іншым бокам, як ішлі к лесу. Моўчкі сышлі ў кусты і павярнулі нацянькі да палеткаў.

— Давай выйдзем на сьценку,—запрапанаваў Сёмка, калі яны прашлі з поўганоў кустамі.

— Давай!

Заламалі ўлева, прашыліся гушчарняком ганоў двое—не натрапілі і завярнулі направа. Недалёка пачуўся пастушы гоман; зарыкала карова. Хлопцы на некалькі крокаў зьлевілі, але натрапілі на балота і мусілі трымаць правей.

— Заблудзілі, мабыць,—усумніўся Янка.

— Нічога, давай больш не зварочваць.

— Я ўсе вочы павыпорваю...

Нарэшце, нечакана ачуліся на граніцы пасекі.

— Высьці то вышлі, але з якога боку?

Пачалі адгадваць, меркаваць, пазіраць на сонца.

— Спанталыжыліся.

Улева ад іх прагукаў пастушок— „кся-а-го-го-а-го!“

— Давай направа.

Хлопцы прашлі некалькі сажняў і ачуліся на роўненькай, заросшай мяккаю мураўкаю палосцы. Яна паходзіла на мяжу, а не на праезную дарожку. Лахматымі грыўкамі, мэрам палоскі дэсьні, выступалі два касьнічкі травы паабапал лёгкае лагчынкі, кудэю калісьці ступалі коні. За каляінкамі для калёс—шырэйшыя стужачкі таго-ж травянога ядвабу. З густога лесу жыта, спалавелага, вытыркалі ўперад сінія галоўкі цыбатае валошкі, падгалісты куколь. Між комлікаў—вілася і на таўсьцейшым—то тут, то сям—гадзінаю абкручвалася бярозка. Маленькія вочкі—яе цьвет—глядзелі на падсушаную зямлю і губілі ў яе шэрасьці свой бледна-сіні, на чужых соках выхаваны колер. На сьценцы бялелі цюцюпаны, абдуванчыкі, жоўты малачайнік. Па ўсёй гэтай маўклівай прыгожасьці—толькі паўзком, мімалётна—каузанулі хлопцавы пагляды, і пасьяля краскі і зелень, і жыта—асталіся для сябе чакаць больш цікавых, больш уважлівых, больш цёплых паглядаў і шчырых адносін. Можа трапіць часам да іх гарадзкая дзяўчына, якая гадамі ня бачыла поля, убачыць і выкажа спагадлівыя словы— „Якая прыгожасьць!“ А яны—Сёмка ды Янка, хлебаробы,—што ні дзень, ужо праз колькі гадоў стыкаюцца з імі пры нараджэньні і пры ўміраньні пры зацьвітаньні і пры адцьвітаньні. Прывыклася: ім зараз вось патрэбна інакшае хараство—хараство высокіх пазываў, магутных калыханьяў, нясупыннага ўздому.

Хутка вышлі на ўзгорак, апяразаны долам—ганоў пяцёра ад пасекі і з вярсту да Сілцоў. Прыпыніліся, як па згаворы. Аглядзеліся навокал: з-заду шырокім дываном—далёка ўшыркі і карацей удаўжкі—расьсьцілалася пасека—пасьбішчы; улева, паднімаючыся даверху, на другі ўзгорак, кацілася паважнымі хвалямі жыта. На ўзгорку стыкалася з небам і, здавалася, стады авечак-хваль паднімаліся ўгору, каб упасьці на яго сіняе гала. Уперадзе зноў-жа ўзгрудак хаваў ад іх, Сілцы, выдзяляючы толькі белы крыж царквы. А ўправа—разгортвалася шырокая даліна: канчалася жыт а—пачынаўся выган, а за выганам, аддзяляючы яго ад папару, віўся Ліц.

кі шлях. Ён увесць—на колькі ахапляла вока—быў запоўнены хурманкамі й пешаходамі—жыў, плыў рэчкаю бурліваю. Грукацеў, курыўся пылам. То разьяжджаўся фэст—ехалі дадому далячэйшыя госьці.

Хлопцаў шлях прыкаваў да сябе: яны ўстраміліся ў яго пільнымі ўзрокамі і мералі ад лесу да ўзгорку. Прагліся пранізаць вачмі чорную сыцяну дзярэў, дасягнуць да таго месца, дзе раскіданы проклямацыі і глядзець як іх будуць падбіраць. Супыняцьмуцца хурманкі, злазіцьмуць мужчыны ці хлопцы, падбірацьмуць па дзьве, па тры штукі.

— Ведаеш, Сёмка, так і цягне вярнуцца ды паглядзець.

Янка стаў на пальчыкі і працягнуў голаў, як-бы хочучы перакінуць погляды праз лес.

— Нічога ня будзе. Падбяруць. Давай ісьці,—пацягнуў яго Сёмка за руку.

Яны пашлі, апускаючыся ў лагчыну. Шлях карацеў, а пасьяля й зусім зьнік з вачэй—заступіла жыта з усіх бакоў, як сыцяна. Прыпарвала. Хлопцы зьнялі шапкі. Хацелася або ім піць.

— К вечару, а гарачыня.

Калі йзноў пачыналася ўзгор'е, пры заломе сыценкі, улева, жытамі, сілкаўскія людзі пралажылі вузкую беленькую сыцяжынку, нацянькі, як аднаму прайсьці.

— Заломім сюды і праз гароды.

— Не спрачаюся.

Ішлі працягнуўшы рукі—згіналі жыта—і гутарылі.

— Мала ўсё-ж, на гэткую грамаду! Ці было ў нас тысяч тры?—шкадаваў Янка.

— Хопіць. Было пяць тысяч. Хай толькі кожную прачытае адзін чалавек.

— Пяць тысяч чалавек! А часта адну прачытае некалькі ды ад сябе перададуць. Калі яшчэ тое будзе, што оратар магчыме казаць прамову гэткай грамадзе сельскіх людзей. Падумаў—пяць тысяч! Няхай палова пяройме думку і то што значыцьме!

Янка памаўчаў.

— Добра, то добра... Але колькі патрабуецца часу, накуль мы гэткам парадкам раскалышам вёску! Гукаем, швэндаемся ўкрадкаю па лесе ды па полі, а сьлед дзе?

— Што ты так раптоўна заняпаў духам? Муха за палец укусіла?

— Ня жарты! Сапраўды кажу.

— Кінь, браце. Захочам—і сьвет перавернем... раней ці пазьней, а перавернем. Закружыцца, як калаўрот, і толькі пыл паляціць ад старога... Вонь—як на Ліцкім шляху...

— А ты, як бачу, загарачы... Каб вачэй не засыпала.

— Прывыклі да пяску—усё жыцьцё рыемся.

— Было-б добра...

Гутарачы, глядзелі то на сьцежку, пукатую, з бакоў абмытую вадою, то на мігаценьне каласоў—і не заўважылі, як падняліся на ўзгрудак, дзе меншае жыта выкрыла іх. Ветрык, нагнаты з палудню, дзе згушчаліся хмары, трапаў іх косы і студзіў твары. Пачуўся выразны гул кірмашу, усё яшчэ зычны, цьвёрды, мэрам-бы ніхто і нішто яго не разрэдзіў к вечару... Мэрам-бы яго была несчарпаная крыніца, што вылівала ва ўсе бакі па гасьцінцах, а дапаўняла з-пад зямлі, каб трымаць адзін ровень...

Ізноў Ліцкі шлях—той самы ручэй людзей... Як-бы значыста наладжаная помпа выпампоўвала нязьлічаны лік хурманак і вылівала іх з цесных вуліц на польныя галы. Ажно бурліла пры будынках, што былі апошнімі ад поля. Хлопцы ня спускалі вачэй, любуючыся людзкім вірам, пакуль не зашлі ў гароды, адкуль гумны засланілі шлях.

V

Панясло гноем і пылам—мястэчка. Праз вузкую вулачку яны прашлі на Тыльную вуліцу. Было прыкметнае ажыўленьне: многія з мяшчан толькі што варочаліся з рынку, іншыя ўжо сядзелі на прызбах і абгаварвалі перажыты дзень, дзяліліся чуткамі й навінамі, датыркалі наступнага жніва. З многіх двароў выяжджалі гасьціўшыя сяляне, разьвітваючыся з гаспадарамі.

Бегалі па вуліцы дзеці то з булкамі, то з цукеркамі. То сям, то там дзе стаялі каля хат, а дзе йшлі дамоў парачкі—хлапец з дзяўчынаю. На іх заглядалі, імі цешыліся кабеты.

Сёмка з Янкам павярнулі ў бок рынку. Ішлі паціху, гутарачы адзін з другім, мэрам-бы нічога, апроч кавалерскіх спраў, ня ведаючы. Сустракаліся з знаёмымі—віталіся, калі

ня бачыліся да таго, перакідаліся словамі, калі раней ужо сустракаліся. Але ніхто іх ня пытаў, дзе й што былі—ракама нікому ня было ўшманкі, што Сёмка з Янкам больш поўдня правялі ў адсутнасці з мястэчку.

— Якаво вышла ў Сроля з Віктарам?

— Ці хадзілі яны?

— Павінны.

— А хто іх ведае: сустрэць-бы каторага з іх і распытаць.

З намерам угледзець каго-колечы з сваіх, лепш усяго Сроля, яны павярнулі ў Жыдоўскі перавулак. Ідучы ім, хлопцы пачалі сачыць за кожным пешаходам, выглядаючы патрэбных сабе таварышоў. Калі-ж вышлі на рынак, то не пашлі пляцам, а вырашылі спыніцца на некі час пры рагавой хаце, на ўзгрудку і прыпільнаваць. У баку ад грамадак мяшчан, даючы выгляд, што вельмі заняты, Сёмка з Янкам сачылі ва ўсе бакі, прыглядаючыся між людзей і між хурманак.

Ня гледзячы на хмары і на позны адвячорак, на рынку яшчэ было людна, куды шумней, як у звычайны нядзельны дзень: вакол крам і пры будынках стаяла многа падвод распрэжаных, з паднятымі ўгору аглоблямі; швэндалася шмат сельскіх людзей—адны за справамі з крамы ў краму, другія па піўных і корчмах, трэція ўсё яшчэ даспацыроўвалі; грамадкамі, як сходкі, у баку, пры ганках і дварох збіраліся мяшчане, вядучы бясконцую гутарку аб усім-усенькім.

Нясло гострым пахам гною і сьпірытусу.

Хлопцы прастаялі каля чвэрткі гадзіны, але нікога ня ўгледзелі.

— Пройдзем, хіба,—параіў Янка.

— Пройдзем.

Рушылі ўправа, кірункам да касьцёлу, дзе выглядала больш мятусіны. Прашлі між шэрагу гандляроў—лыкам, гаршкамі, палатном, рашотамі, між кацапаў з кніжачкамі й карцінамі. Параўняліся з касьцёлам.

— Відаць, Сроля нам ня сустрэць; мо' дзе дома сядзіць?

— Пройдзем яшчэ раз вакола—і да хаты.

— А такі й гэтак.

Згадзіліся й павярнулі ўлева, але не пасьпелі ступіць, як з-заду пачулі вокліч:

— Хло-опцы-і, пачакайце-э!

Хлопцы азірнуліся і ўгледзелі дзяўчат—Вольку й Гэлю, якія іх наганялі.

— Хоць пад вечар ды злавілі!—пажартавала Волька, падаючы руку.

Гэля павіталася другою.

— Яны думалі, што мы ня знойдзем іх!—дадала яна.

У хлопцаў ня было настрою да сьмеху й жартаў, аднак, яны ня далі на гэта выгляду.

— Го-о! Хто ад вас вырвецца. Вы налаўчыліся лавіць хлопцаў, як кошкі—мышэй,—адказаў дзяўчатам Сёмка.

— Спрытныя да мужчыны,—уставіў ад сябе Янка.

— Цьфу, Янка! Ну што ты балхвіш!—пераняла Гэля.

Волька тузнула таварышку за рукаў капоты:

— Няхай брэшуць—не адрэжаш языкоў.

І тут-жа перашла на другое:

— Вось скажэце, дзе гэта вы цэлы дзень галёкалі?

— Вас шукалі.

— Кіньце дурыцца.

— Праўда, праўда.

— Ды годзі...

Янка запытаў:

— Ці ня бачылі вы часамі Віктара?

— Віктара?!—у вадзін голас перапыталі дзяўчаты. Пасьля пераглянуліся і здзіўлена, у вадзін голас адказалі:

— Як, Віктара?!

— Ды так... Я насур'ёз,—патрэбен нам з Сёмкам.

— Ну, ну, закідайце хітрыкі... Можа выпусьцілі?

— Каго і адкуль?—не зразумеў Янка.

— Ды кінь прыкідацца... Віктара-ж арыштавалі сёння і... хіба выпусьцілі цяпер?

— Арыштавалі?!

Хлопцы пераглянуліся і зрабілі сур'ёзныя міны. Зацішылі хаду, а хутка й спыніліся зусім, як ашаломленыя ад нечаканасьці.

— Што вы кажаце?—памаўчаўшы, здзівіўся Сёмка.

— Гм! А ласьне вы ня ведалі? Вось мы й бачым, што вас ня відаць праз цэлы дзень.

Янка крануў Вольку за руку, даючы знак, каб яна змаўчала.

— На дарозе ў Асаўкі злавілі стражнікі—проклямацыі раздаваў сялянам. Другі, што быў з Віктарам, жыдок, уцёк, а яго злавілі.

— То быў Хаім Крупнік,—дадала Гэля.

Хлопцы далей нічога ня пыталі—было ясна, што справа прыняла нядобры зварот. Кожны па сабе пачалі думаць, і меркаваць, што і як цяпер быць, каб поліцыя не захапіла ўсяе організацыі і не дакапалася да іх.

Сёмка стараўся прыпомніць усе тыя месцы, кудэю яны йшлі ў Жмыгінскі лес і кудэю вярталіся назад, стараўся праверыць, ці не падглядаў хто за імі, ці не падпільноўваў. Да яго падкрадалася сумненьне і ўставала небяспека арышту і тых skutкаў, якія арышт за сабою пацягне.

Янка пасвойму перадумваў тое самае; ён таксама ўлічаў усе skutкі таго, што трапілася, хоць думаць аб сваім арышце—ня думаў.

У абодвух зьмяніўся настрой: падышла нэрвовасьць і запознанасьць. Нядаўнія пляны ў зьвязку з удачаю распаўсюджваньня, бадзёры ўздых—зьніклі, загубіліся, і перад імі ўстала шэрая нявыразнасьць блізкае будучыны.

Дзяўчаты прыкмячалі гэта і пугліва пераглядаліся. Не хацелі раіць нічога. З дзесятак хвілін маўчалі. Нарэшце Волька ня ўтрымалася.

— То можа нічога. Можа пераначуе і выпусьцяць. Ласьне ўжо тут вельмі сур'ёзна?..

Словы празычэлі, а ніхто зразу не адказаў. Толькі Сёмка пусьціў крохкую ўхмылку, якою засьведчыў Вольчыну наіўнасьць.

Вольцы стала ніякавата.

Гэля кранула яе за рукаў, намерыўшыся нешта сказаць, Янка-ж перабіў:

— А й надало ім ліха не ўсьцерагчыся.

Аглянуліся і падышлі да войсьця ў Сівулінскую вуліцу, патрошку пачалі пераходзіць да жартаў і няпрыкметна некалькі згладзілі ўражаньне ад арышту.

— Да хаты, да хагы!—парадзіла Гэля.

Моўчкі згадзіліся й пашлі ў вуліцу. Дзяўчаты расшчэбталіся і павялі гутарку аб розных здарэньнях, якія бачы-

лі на працягу дня, аб фальбаркоўцах і фальбаркоўках, аб сваіх хлопцах. Расказалі далей, як напаткалі на цвiнтары Зосю, у якім яна была настроі, як вылаяла зборшчыкаў.

Гутаркі хапіла на поўвуліцы, да Сёмкавай хаты, дзе кампанія прыпынілася, хвілін пяць пастаяла і разышлася.

VI

— Ай ды Сёмка! Цалюсенькі дзяснёк, гэткі доўгі дзень і не паказацца ў хату. Ад раніцы, як вышаў, дык і не абедаць, нічога. Галодны праз увесь дзень... Дзе ты быў, хаця, нябожа?

З гэткімі словамі стрэла маці Сёмку.

Сёмка састроіў фальшывую міну, ухмыльнуўся і схлусіў:

— Вас ня было ў хаце, а я некалькі разоў приходзіў.

Два разы еў сее-тое.

— Калі ты приходзіў, што ты еў! Я-ж амаль ня цэлы дзень сяджу дома,—як прышла з царквы, дык і на рынак ня выходзіла. Няўжо-б ня бачыла, каб ты приходзіў?

Маці задумалася, прыпамінаючы.

— Ня ведаю, дзе і што вы былі, толькі я вас не заставаў. Ня было ні бацькі, ні хлопца.

— Ласьне прыпомніш? Можа куды й адлучалася,—уткнуў бацька, які дагэтуль маўчаў, стаючы каля дваровага акна.

— Вось ты, хаця, Хведар, не плявузгай ліха ведае чаго. Што я, няпрытомная, ці што? Не адлучалася, кажу, праз цэлы дзень; нават знарок яшчэ яго чакала.

Хведар адступіўся на хату, матнуў незадаволена рукою й прамовіў:

— Заўсяголаў ужо з тым, што было. Кіньце ды дайце вячэраць мем... Абы прышоў цэлым—хоць-бы й два дні ня было.

— Чаму вы кажаце „цэлым“?—падхапіў Сёмка.

Хведар абярнуўся к сыну.

— А таму, што, вось, Віктара, ужо сцацалі.

— Адкуль вы ведаеце?

— Ведаю. А хто гэтага ня ведае? Усе Сілцы як у бубен б'юць. Я нават бачыў, як яго вялі... Усіх вас пераводзяць. Жыві ды чакай—бо пусьціліся ўжо на тое.

Ён падышоў к мыцельніку і памыў рукі.

— А малога яшчэ няма?

— Нідзе ня дзенецца,—адказала старая, завінуўшыся з качэргамі.—Балхвіш ты ліха ведае што,—перамяніла яна гутарку:—чаму гэта ты вымеркаваў так, што няпрыменна ўсіх пераарыштуюць? Адкуль ты гэта ўзяў? Што, напрыклад, Сёмка шкоднае зрабіў для поліцыі? Або, каму ён чым перашкаджае?

Хведар вышчарыўся на жонку.

— Калі нічога ня ведаеш, дык сама маўчы... А Віктар што, патвоему, шкоднае зрабіў? Украў у каго што, ці падпаліў каго? Лісткаў некіх з дзесятак растыкаў сялянам—вось і ўсё. Можа сам знашоў дзе. А глядзі—узятлі й арыштавалі. Тое можа стацца і з другімі. Бачыш, гэта-ж таварышы: і Сёмка, і Янка, і Віктар, жыдкі гэтыя. Панашаму—усе яны невінаваты, а начальству—бяльмо ў воку.

Старая паглядзела на Хведара, трымаючы ў руках вілкі.

— Крый нас божа!

Перахрысьцілася леваю рукою і адварнулася к печы.

На дварэ занокаў хлапчук.

— Ігнатка прыехаў?!

Хведар кінуўся з хаты і пакуль вярнуўся з хлапчуком, на стале стаяла вячэра. Сёмка ўлазіў за стол, крыху пасуваючы яго ад лавы. На дварэ вечарэла. У хаце па куткох туліўся змрок; з надворку праз невялічкія акенцы глядзелася смуглае алавянае сьвятло.

— Можа засьвецім газьніцу?

— Абыйдземся. Павячэраем і спаць—навошта той агонь. Госьці ня прыдуць.

— А табе вельмі спаць закарцела!—падкрэсьліла зламысна Саламея:—выспішся яшчэ—ня надта запрацаваўся... Вунь чужыя мужчыны на прызбах сядзяць і ня думаюць аб сьне. А гэта ўжо вельмі...

Яе перабіў раптоўны бразг дзэвярэй.

— Бачыш, людзі наведваюць, а ў нас у хаце, як у коміне—цемната. Ё агню засьвяціць лянуетца...

Саламея адбеглася да прыпеку, знашла сернічкі і засьвяціла агонь.

Якраз увашла Стэпа.

— А я думала, што мо^у няма нікога ў хаце. Дабры-вечар у хату!—праказала яна.

— Дабрывечар!—за ўсіх адказала Саламея.

Сёмка папрасіў Стэпу сесьці.

— Сядай, сядай, сястрыца,—дадала ад сябе Саламея.— Гэта наш стары гэткі—прашу агонь запаліць, а ён і ні рыдае.

Стэпа прысела.

Мужчыны вылезлі з-за стала, а Саламея падліла сабе стравы і канчала вячэраць.

— Што-ж, уладзіны глядзець пойдзеш?—абярнулася Стэпа да Сёмкі.

— Думаю,—адказаў той:—чаму-ж не паглядзець? Таварышка выходзіць замуж... А ўсё гэта прыдзецца Рыгору пісаць...

Стэпа як сядзела, так зразу пахмурнела й прасьлязілася:

— Ай, Сёмачка!—заківала галавою:—шчасьлівыя тыя бацькі, што з дзяцьмі не разлучаюцца: і гуляюць, і жэняцца, а бацьком пацеха.

Саламея кончыла вячэру й пачала прыбіраць са стала. Хведар прысеў каля прыпеку й закурыў люльку.

— Там Рыгорка, хто ведае, як маецца, а я тут усё плачу ды плачу па ім, вачэй не асушваю.

Не адгінаючы галавы, разуважыў Хведар:

— А ці паможа табе гэты плач? „Плачу, плачу.“ Карысьць вялікая ад плачу. Ведама, што цяжка аднэй...

Ён зрабіў перапынку.—

— А з дзяцьмі, думаеш, лепш? Вось Рыгор там жыве і нібыта той, а тут, глядзі, Віктара Саўкавага заграбасталі... Трудна яшчэ сказаць, як тутака лепш...

— Хведарка мой, завошта-б майго Рыгорку арыштоўвалі-б? Ён-жа такі добры, што ніколі нікому ніякае шкоды не зрабіў...

— Ах!—Хведар паварушыўся на месцы і паматаў галавою.—Нічога вы, бабы, не разумееце, як я бачу... А Віктар зрабіў каму што? Таксама добры хлопец, а аднака... Таму, што добры, што людзям добра хоча, таму і арыштавалі.

Сёмка паглядзеў на бацьку і здавальняюча ўхмыльнуўся. Спадабалася гэта і Саламеі, а Стэпу здзівіла: яна наставілася ў бок Хведара і прамовіла:

— Дык, калі так, калі за дабрата арыштоўваюць, хто-ж можа ручаць, што майго Рыгоркі не арыштуюць там? Гэта-ж гвалт...

— А й то-ж ты што думала?

Стэпа ўстала з месца і зрабіла некалькі крокаў да Хведара.

— Чаго добрага,—спуджана загаварыла:—не здарма я мінулай ноччу страшнае гэткае сьніла... Пачуйце адно,—абярнулася вакола:—здаецца, сяджу так адна сьветлай ноччу ў хаце, раздумоўваю аб Рыгорку, успамінаю мінулае—сэрца як не разарвецца, млосна так, ня вытрымаць. Я й кажу сама сабе ў голас: „Не,—кажу—не дачакацца мне цябе, сыноч мой даражэнькі“. І давай плакаць, плакаць... А Рыгорка, здаецца гэтак—шусь раптам у хату! „Добры вечар, маці!“ кажа. — І стаіць, пільна гледзячы мне ў твар. Я тады хутка ўзьнялася—адкуль тае сілы старчыла—разьняла рукі і да яго, каб гэта абняць ды расцалаваць, а ён тутакж завярнуўся, рушыў ісьці і на хаду: „Бывайце здаровы, матуля, я забег толькі паглядзець на вас і зараз ад'яжджаю далёка-далёка, ды надоўга"... Я гэта ў голас ды за ім, а ён у момант і счэз... Вось бачыце, суседзікі даражэнькія... Ці-ж, думаеце, на добрае гэта?

Мужчыны выслухалі й засьмяяліся, а Саламея разувалася Стэпу:

— Ай, цудная ты, мала што вярзецца ў сьне; часамі наблытаецца ліха ведае чаго, дык усяму і верыць? Вось праўдзівей усяго—ліст атрымаеш.

— Я нават думаў, што вы ўжо прынеслі ліст прачытаць,—дадаў Сёмка.

Стэпа павесялела, адышлася к лаве ды прысела:

— Мой сыноч, дзе-ж ты бачыў! Я сама ня ўрымшчуся дачакацца... Да цябе прыбегла запытаць, ці часамі ня прыслаў ён табе якое весткі? Так задоўжылася ўжо, так зацягнулася...

— А чаго-ж ён будзе Сёмку прысылаць наперад? Перш мацеры трэба, а тады ўжо таварышам,—разуважыў Хведар.

— Не, я не атрымаў... Але ня сумуйце, цётка, прышле хутка. Няхай агледзіцца там ды асталюецца добра.

— Каб-жа з ім толькі ня сталася нічога дрэннага. Так ужо я пракалася, што вытрымаць не магу. Дні і ночы непакоюся, трывожыць нешта мяне.

Стэпа кінулася ў горнасьць і пачала плакаць, выціраючы вочы то кончыкам хусткі, то хвартухом.

— Напіша, напіша; ці-ж вы думаеце, што ён ужо забыў пра вас? Помніцца яму ўсё: і маці, і Сілцы, і Зося.

Нязвычайна сутрымала горнасьць і адварнулася да Сёмкі.

— Ай, Сёмачка, што ўжо яму думаць аб Зосі! Яна й ня прызначана была яму. Я ня раз Рыгорку казалася, як ён яшчэ быў дома: „Кінь, кажу, сыноч, Мікалаішку—яна дзяўчына не дзеля цябе. Куды, кажу, табе набівацца да Прыдатных—гэта людзі ня нам раўня, гаспадары знатныя ды заможныя; з пагардаю глядзяць на гэткіх, як мы. Табе, сыноч, кажу яму, заўсёды знойдзецца дзяўчына з роўных нам. Два-тры гадкі пачакаеш пакуль, а тады—абы хацеў: у Сілцох дзяўчат хопіць“. Але ён, Рыгорка, чамусьці ня слухаў мяне—ганяўся за Зосяю. Гаварыцца не даваў, ставіў яе вышэй усіх. А чаго вельмі там павабнага: ну, дзяўчына ня дурная, больш-менш самавітая—ды ці-ж яна адна гэткая? Толькі—у сэрца-ж ня ўлезеш, калі так ушалопай... А цяпер, вось, якраз памойму сталася... Ты ўжо, Сёмачка, на выпадак чаго разуваж яго ў лісьце, адгавары, каб ён ня дужа шкадаваў Зося — заўсяголаў яны, гэтыя Прыдатныя, бяз іх абыйдемся. Няхай сабе цешацца, а Рыгорку майму знойдзецца іншая дзяўчына. Усё-ж, хоць і бедныя мы, а за іншых людзей ня горшыя. Не на Прыдатных сышоўся сьвет.—Стэпа нядбайліва матнула рукою:—Напішаш ты, Сёмка,—напішу і я ад сябе—хай махне рукою. Ці няпраўда, Хведар?

Той падняў кнот у газніцы, зняў лучынкаю нагар, скалыхнуўшы ценямі ў хаце, пастукаў некалькі разоў, каб ня курэла, зацягнуўся і разважна адказаў.

— А чаму, Стэпа, няпраўда? Вядома, што праўда. Рыгору знойдзецца пара, чаго й казаць. Пане мой, такі хлопец, што ані рады. Дурноту спаганяў, што ўвіваўся за Зосяю. Маця вялікая, падумаеш!.. Яму яшчэ пасьпее вырасьці...

Саламея адхілілася ад пасуды і дадала к мужавым словам:

— Як для твайго Рыгора, гэтак і дзеля майго Сёмкі знойдзеца колькі хоць дзяўчат. Абы хацелі жаніцца. Вось калі, вось калі! Няхай Прыдатныя свой гонар у торбе носяць, а мы й без яго абыдземся, абыдземся...

А Сёмка слухаў гутарку старых, пасьмейваўся; час-ад-часу пазіраў на цёмную пляму акна, не давяраючы двароваму спакою. У вачох і ў думках стаяў Віктар, Хаім, Сроль; мігаліся проклямацыі, паўставалі лес і поле—а сэрца выбівала глухую трывогу, а цела дрыжэла ў рухавай нэрвовасьці. Не хацелася заседжвацца ў хаце—цягнула на вуліцу: хоць-бы аднаму прайсьціся, калі ня ўдасца нікога напаткаць і пачуць сьвежую заспакойваючую думку, хоць-бы разagnaць за-сеўшую ўнутры няпрыемнасьць ад Віктаравага арышту.

Якраз пачуліся песьні, што зацягнулі на зборні дзяўчаты; заўтуравалі галасы і вясёлыя, бесклапотныя выкрыкі дзяцей—уладзіны іх прыцягалі да сябе з усіх куткоў вуліцы.

Сёмка пасьпешна сабраўся пакінуць хату, але спыніўся пры дзьверах, аб нечым думаючы.

Стэпа паглядзела на яго і, каб не затрымаць, папярэдзіла:

— Ды ўжо йдзі-йдзі, Сёмачка, не глядзі на нас. Зборня-ж пачалася ды Волька мо' чакае. Ідзі, дзякую табе, што крыху душу маю суцешыў,—а то гэтак нудна, гэтак горна, што дзецца няма дзе. Цяпер пайду, мо' спакайлівей засну.

Яна зрабіла крок да дзьвярэй, разьвіталася. Сёмка прачыніў дзьверы і прапусьціў яе наперад сябе, а сам пашоў за ёю.

— Ты-ж не загульвайся, сыноч, а то заўтра зранку прыдзеца ўстаць ды йсьці дакасіць той шматок поплаву, а днём—будзе пагода—то звазіць.

Сёмка адказаў з-за дзьвярэй:

— Я ведаю.

VII

У хаце Прыдатных пачаліся ўладзіны яшчэ з завідна. Калі Сёмка вышаў на вуліцу, было цёмна; у хаце Прыдатных жукацела сьвятло, акідаючы променем натаўп глядачоў, што грудзіліся каля хаты. Сёмка праціснуўся к двару і паглядзеў у покутнае акно; якраз у вакне была Зося, якая аб нечым перамаўлялася з некаю маладзіцаю. На бляску

святла Сёмку ўдалося разабраць сумныя нарысы на Зосіным твары. Каб ніхто не падмеціў, што ён разглядае яе, Сёмка крута заламаў у цень і прашоў да вугла тыльнае сьцяны. Тут, крыху на адгоне ад прызбы, трымаючыся ў баку ад натаўпу, стаяла двое кабет, якія да таго разгарачыліся ў гутарцы, што не зьвярнулі ўвагі на Сёмку. Ён для цікавасьці прыпыніўся кроках у двух ад іх і, даючы выгляд, нібыта сам глядзіць у вакно, прыслухваўся да кабет.

— Яшчэ гэтага ніхто ня ведае, мая галубка,—казала адна маладзіца другой.

— А ты-б узяла ды сказала, навошта хаваць,—радзіла другая ўверана і наглавата.

— Дык Зосі чамусьці шкода,—не здавалася першая:—мала што трапілася—абы ніхто ня ведае... А, папраўдзе скажаш, чаго там вельмі саромецца—любіліся шчыра і дазволілі сабе. А Рыгору губіць ад гэтага няма чаго. З кім таго ня бывае. Заўсяголаў...

Сьпевы й гоман, якія чуліся ў хаце, перабівалі гутарку маладзіц і Сёмка мусіў пільней прыслухоўвацца, скеміўшы, у чым справа.

— Дык кажаш, Марцэля, гэта ўсё твой Юзік бачыў?—смакавала другая.

— Вось калі—пэўна. Ехаў так з Паплавоў і чамусьці намеркаваў на Лужкі. Угледзеў воз—што-ж? стаіць воз—няхай стаіць. Але пад'ехаў гэта, кажа, якраз, глянуў, аж пад возам на паплаўцы... коўзаюцца адно на другім... Вось мой мудрагель як крыкнуў, як зарагатаў—ха-ха-ха!—дык і Рыгор, і Зося, як апараныя, паўзьнімаліся і баржджэй падварочваліся ўбок... Цікава, кажа, што бессаромна і бяспечна—вось-жа каля сьценкі... Да таго захапіліся, што не маглі стрымацца...

Апошні сказ, пэўна, засароміў слухальшчыцу і тая суцішна супыніла суседку:

— Каб ты спрахла, каб ты, Марцэля; цішэй крыху.

Яны мініютку памаўчалі, а пасля другая са смакам выказала:

— А цікава было-б, каб гэта парадаваць гэтым Васіля. Ён, пэўна, і ня думае аб сім...

— Гэ, дачуецца к вяселью,—уверана сказала Марцэля.

— Усё-ж ты ня так ужо паўсюдзь гэта...

Сёмка далей ня слухаў, ашаломлены пачутым. Адышоўся ад кабет у натаўп і пачаў пільна думаць. Успомніў зразу сумны настрой Рыгора ў дарозе, а Зосі, калі падвозіў яе з травою. Адгадаў, што абое цяжыліся нечым. Сёмка гостра зацікавіўся, як далей пойдучь здарэнні. Ён дапускаў, што Васіль дачуецца аб Зосін грэх і будзе мсьціць ёй за гэта, датычна Рыгора—сумняваўся, каб яго адцягнула ад думак пра Зосю тая дзяўчына, што стрэлася ў Ліцку на станцыі. Быў упэўнен у непарыўнасьць Рыгоравага каханьня да Зосі, але губіўся ў выяўленьні яго skutку. Адначасна Сёмку цешыла гэта, цешыла за Рыгора, што той хоць гэтым, а нашкодзіў Васілю, і цешыла таму, што сваю доўгую любоў яны завяршылі высокім актама адданасьці адно другому. „Толькі-б выбараніць Зосю“, жадалася Сёмку. І жадалася разам хутчэй атрымаць пісьмо ад Рыгора, ці не кране той у ім гэтае гісторыі. Раздумваючы так, Сёмка падышоў да Ярмалаевай хаты, дзе йшла зборня. Хлопцы і дзяўчаты прывіталі хорам.

— Добры вечар, Сёмка,—а сьледам Янка цішком дадаў:

— Ты яшчэ цэлы? А я думаў—у карты з Віктарам рэжашся.

— На варагі казана,—перабіла Волька.

Усе зарагаталі.

— Абарона Сёмку,—падаў хтось з гурту.

— Дзякую ёй,—знашоўся Сёмка.

І запытаў Вольку

— Ці-ж ты, Волька, не ў сватох?

— Цікавішся? — Праказала Гэля Сідорышка.

— Цябе чакала,—установіла Аксеня Астапішка.

— Мяне?! Разам ня пойдзем.

— Як бачыш...

Волька рашуча перабіла:

— Годзе ўжо, годзе. Залепяталі.

Зборня ўнялася й перашла да звычайных разважаньняў, жартаў, сьмеху й піскаў. Адны намерваліся пяць, другія перабівалі, трэція перакідаліся словамі. Атрымоўваўся рыначны задзёрысты бясклопатны шолам, які зьліваўся з гоманам натаўпу каля хаты Прыдатных, з песнямі і крыкамі сватоў у хаце. Дзякуючы ціхай ночы, гукі далёка разыходзіліся ва ўсе канцы мястэчка. Сёмка прытуліўся да Волькі і выказаў сумненьне на конт свае бясьпекі:

— Я ўсё-ткі баюся, Волька, каб да мяне ноччу ня трапіла поліцыя?

— Няўжо ты думаеш? — жахнулася Волька.

Яе жах перадаўся Сёмку.

— Усё можа стацца.

Волька шчыльна прытулілася да Сёмкі, мэрам-бы хочучы паказаць сваю рашучасьць змагацца за яго да канца. І на вуха дрыжачым голасам шаптала:

— Перадай мне, калі што маеш няможнага.

— Не, нічога няма.

— А ў Янкі?

— Таксама.

— Дык мо' нічога?

Збоку іх зацягнулі песьню: „Ды з-за хмары, хмары цёмнае“. Песьня заглушыла гоман у Прыдатных і каля Прыдатных ды перакатным рэхам аддалася далёка за будынкамі, у капусьніках. Да зборні пачалі зьбягацца хлапчукі, якія дасюль віліся па падвоканьню ў Прыдатных. Абступілі сцэльным ланцужком дзяўчат і хлопцаў і запішчалі ў ноту сваімі рэзкімі, пісклявымі галаскамі.

Сёмка з Волькаю некі час маўчалі, ні то слухаючы песьню, ні то раздумоўваючы кожнае па сабе.

Вольку брала нэрвовасьць і таміў неспакой: яна спагадліва зазірала ў вочы Сёмку, раз-по-разу падавала пытаньні. Песьні і жарты надаядалі — стала хацецца іх ня чуць. Забылася суйздром пра сваты і пра тое, што абяцала Зося зайсьці да яе. Нешта міжвольна трымала яе каля Сёмкі, які здаваўся на гэты раз вельмі дарагім, вельмі каханым.

А Сёмка, не патураючы яе настрою, праз некі час нядбайна праказаў:

— Ну... што-ж парадзіць: забяруць—забяруць. Пасяджу—ня я першы, ня я— апошні... Быць соцыялістым, трэба паспрабаваць усяго. Жыцьцё — змаганьне...

Волька перабіла:

— Што ты! Не кажы, кінь... Да чаго табе кідацца ў няверу.

— Ты шкадуеш?!

Волька адказала ціхім пацалункам.

— А ў выпадку чаго—не пакінеш мяне, як Зся Рыгора?

— Навошта ты пытаеш?

Сёмка змаўчаў. Пазяхнуў і падняў угору правую руку.

— Ну, ідзі да Зосі, а то праचाкаецца.

— Яшчэ пасьпею.

Але наперакор словам паднялася з прызбы і зрабіла некалькі крокаў ад дзяўчат. Сёмка намерыўся прайсьці за Волькаю.

Якраз паперашкодзіў Сроль, падасьпеўшы да зборні.

— Добры вечар. Ці няма тут Сёмкі? — запытаў ён да ўсіх.

Сёмка падкраўся і аблапіў яго за рукаў.

— Вечар добры!

Ужо цішэйшым голасам Сроль дадаў:

— Ты мне патрэбен на хвілю.

Яны адышліся, а Волька вярнулася к прызьбе.

— Я прышоў сказаць, каб ты быў напaгaтoвe: Хаіма Крупніка таксама арыштавалі, а зараз трусяць Рувіма, Кінда... Ты падхаваў усё?

Сёмка сумеўся, ня могучы скрыць хваляваньня.

— Сволачы! Насталі, бачыш... Трасцу, нічога ня знойдуць, калі і прыдуць.

— Перадай Янку.

— Ведае і ён.

VIII

Сроль не марудзіў, а зараз-жа разьвітаўся і пашоў, а Сёмка няпрыметна для іншых перадаў чутае Янку.

Пасьля, пачакаўшы хвілінку, удваіх з Волькаю пакінулі зборню і пашлі ўздоўж вуліцы. Прашлі за некалькі хат і прыселі цішком ля платоў аднаго саду. Сёмка перадаў і Вольцы тое, што пачуў ад Сроля, пераняўшы яе словамі:

— Нічога, абміну гэту напасьць, будзеш бачыць.

Волька, аднак, не магла сцешыцца. Тады Сёмка рашуча перавёў гутарку на другую тэму.

— Слухай лепш гэтую новасьць.

— Яшчэ якую?!

— Цікавейшая ад першай.

— Ну?

Волька скора заінтрыгавалася.

— Ты скажы, табе Зося нічога не казалася?

— Калі?

— Хоць калі... Ну, на гэтым тыдні, ці крыху раней?

— Здаецца, нічога.

— Сапраўды?

Сёмка ўхмыльнуўся — разьвеяў нядаўнюю трывожнасьць на Вольчыным твары.

— Кажы, кажы?—настойвала яна.

— З умоваю, што будзе шыта-крыта. Між намі? Згаджаешся?

— А то я калі што каму пераказвала? Папомні хоць адзін выпадак.

— Так, раней ня было...

— А цяпер?.. Кінь, Сёмка, казаць ліха ведае што. Яшчэ я не дашла да таго, каб выбрэхвацца. Будзь пэвен, што й далей нічога не зраблю... Кажы, а то я закрыўдую на цябе.

Волька апусьціла голаў, а грудзі пачалі выдыхаць ціхія, чуць прыметныя гукі скаргі ды ўкоры.

— Ты-ж ня злуйся, Волька: я жартую, мала што.

Ён прыціснуў яе да сябе і далікатна за падбародак адхіліў голаў. Заглянуў у вочы.

— Слухай.

Яна настаражылася.

— Гэта я пачуў перад тым, калі падышоў да зборні. Зусім выпадкова пачуў. І ніколі, павер, ня думаў, што трапіцца так. Дзьве маладзіцы перагаворваліся...

— Дык што?

Волька злосна тузнула Сёмку за плячук.

— Ды яно ўсё, бач, проста... Стаялі, кажу, кабеты і між сабою гутарылі... Аб Зосі, вядома. Я прыслухаўся. Вось адна й кажа другой: „Ехаў, кажа, мой сын праз Лужкі і бачыў, як Рыгор з Зосяю“... Ну, ты дагадаешся... Верыш, Волька?

Волька не знашлася, што адказаць: стала тут-жа ніякавата за Зосяю і за сябе. Не саромілася дагэтуль Сёмкі, а тут гэта пачуцьцё зразу аднекуль выпаўзла й кранула яе за сэрца. Мігам праляцелі ў Вольчынай галаве адрыўныя колкія думкі: „Ці-ж яно так? Калі гэта?“ Брацца за Зосяю—Волька ня сьмела. Не хапала адвагі прызнаць таварышчын паступак за звычайнасьць—таксама. Як тут лепш выйсьці з палажэньня? Сёмка прыцель, а тота-ж гэтак застраміў, што няма

як вывернуцца. А добра-б і Зося абараніць і самой астацца сухою. Гэткія справы менш усяго патрабуюць абгавору. „Навошта такі Сёмка так паставіў пытаньне? Што-ж за навіна, калі і здарылася з Зосяю гэта? Эх, мужчыны, а самі вінаваты амаль не заўжды“.

Яна глыбока ўздыхнула й палажыла голаў на Сёмкавым плячы.

— Ну, што-ж маўчыш?—пачула над вухам і выпрасталася зноў.

— Не, мне Зося не казалася нічога... А ласьне ты вінаваціш яе, калі дапусьціць праўду?

— А патвоему як?

— Памоему...

Волька заблуталася, а Сёмка злавіў у ёй саромлівую нерашучасьць і пасяброўску падсьмяяўся.

— Кажы, кажы, Сёмка,—адбілася яна.

— Я ня віню яе, а я баюся за яе, шкадую яе... У баб доўгія языкі... Што ім каштуе разбрахаць па мястэчку, а тады... дазнаецца Бераг...

Волька згадзілася з Сёмкам: тут і сапраўды для Зосі можа кончыцца дрэнна. Але гэта не вырашала пытаньня аб правіловасьці таго, што Зося пашла на адданьне Рыгору—Вольку мучыла яго вырашэньне. Міжвольна яна адцягнула на сябе пуглівую думку-параўнаньне, прыраўняла—і спынілася перад голасьцю праўды: магло-б стацца і з ёю, бо яна любіць Сёмку.

— Я ня віню Зосі,—яна так шчыра кахала Рыгора, што магла пайсьці на ўсё.

— І пашла?

— Ня ведаю, але, каб і пашла, то ня грэх.

— Я люблю такіх шчырых, як ты.

Сёмка пацалаваў Вольку і, каб болей не гаварыць на гэту карасьлівую тэму, запытаў:

— Дык можа ты зойдзеш да Зосі?..

Маўкліва ўсталі і пашлі.

Ужо было за дванаццатую гадзіну ночы. Вуліца пусьцела і цішэла. На ўсходзе завязваўся золак. Каля Прыдатных з вялікага натаўпу асталася некалькі невялічкіх гурткоў

моладзі, якая ўсё яшчэ не пакідала наглядаць за ўладзінамі, як-бы ахвяраваўшы дачакацца іх канца.

Сёмка падвёў Вольку, не даходзячы адной хаты, да Прыдатных, спыніўся на хвіліну і разьвітаўся.

— Прашу цябе—усё захавай,—парадзіла яна Сёмку.

І, адышоўшы на два-тры крокі, успомніла, што забыла запрапанаваць яшчэ адно.

— Сёмка?—ціха пазвала.

Той абярнуўся.

— А мо' да нас пойдзеш начаваць? У прыгрэбіцы на вышках вельмі зацішна: я пасьцялю табе хоць зараз? Га? Нават і бацькі ведаць ня будуць.

— Не, не. Дзякуй! А мо' абыдзеца ўсё добра.

— Калі хочаш? Падумай!

— Дзякуй.

Разышліся.

IX

Было ўжо сьвітаньне, калі ў Прыдатных скончыліся ўладзіны. Мястэчка, асабліва яго земляробская часьць, пра-чыналася да будзённага жыцьця, да звычайнай працы. Па дварох чуўся гоман і пярэзвы. Пастухі выганялі ў поле гавяду. Трубілі ў бяроставыя трубы, гралі на жалейках, крычалі й нукалі. Гавяда рыкала, мэкала, чуючы спажыўную папаску. А ўсяму гэтаму галасу ўтарылі песьні і танцы сватоў. Яны гамузам вышлі на вуліцу, цягнучы за сабою бяседу. Берагава палавіна наладзілася да хаты, а Прыдатных—праводзіць. Як пачалі ў хаце—дык праз двор і на вуліцы не маглі кончыць пацалункаў. Выкладалі адны другім тысячы розных пажаданьняў, зычэньняў, хаценьняў; ня было канца падзякам. Нарэшце Хлёр з Хвядотам Бокам вылузаліся з Марціных рук і пашлі ў прысядку драпака—віліся, як немчыкі, прыгуквалі, пляскаліся ў далоні, паднімалі ўверх шапкі. Сваёю зухаватасьцю раздражнілі іншых—і хутка на вуліцы зрабіўся карагод. Папрачыналіся, хто яшчэ спаў, і праз вокны, а то вышаўшы на двор, дзівіліся на разьюшаных сватоў. Адны зайздросьцілі, другія—злаваліся і клялі, трэція нядбайна паглядалі. А нашліся большэ цікавыя, якім вычворствы п'яных сватоў былі няцікавыя, а падбівала падгледзець, дзе й што Зося. Некалькі маладзіц падблізіліся да двара,

заглянулі і ўбачылі, што там Васіль перакідаўся рэдкімі словамі з Зосяю ў працыненых сенцах. Многа разоў ён перастаўляў то адну, то другую нагу праз парог, але штосьці затрымліваўся і ня мог адыйсьці ад дзвярэй. Пасьля, калі з вуліцы вярнулася Марта і, падышоўшы да сянец, рашуча наківала на Зося, тая пахмурнела, вышла і правяла Васіля да вешніц. Той працягнуў ёй руку, нешта праказаў і вышаў да сватоў. Угледзеўшы яго, старшыня Андрэй загукаў:

— А Зося дзе? Дзе Зося? Васіль, чаму не вядзеш з сабою Зосяю?—Але, кінуўшыся яму на шыю, пачаў цалавацца і забыўся, аб чым гаворыць. Абняўшыся, яны выбраліся наперад і сталі зваць сватоў да хаты. Туга, з неахвотаю—усё-ж па адным пачалі разыходзіцца. Прыдатнага сваякі забралі Зосяю й адвялі яе ў хату. Пакінулі іншых і суседзі. Астаўся цэльны гурток з Тадосі, старшыні з жонкаю, Хлёра з жонкаю і двух раднякоў Тадосі, якія з песнямі, азіраючыся на Прыдатнага хату, пашлі напрамкам к Загор'ю. Ахрыпшыя іх галасы цягнулі разьбітыя ноты нявыразных песень, у вадзнаку разьвітання маталіся хусткі і шапкі.

Гэтак, пакуль не зашлі за гору, схваўшыся за Цішкавай хатай.

За гарою, не даходзячы да хаты Берагаў, спыніліся на разьвітаннях між сабою. Але, зрадніўшыся за ноч, цяжка было моўчкі разыйсьціся. Тым болей, што ўладзіны паказалі поўную перамогу Васіля. Прыдатныя цалкам згадзіліся на ўсе ўмовы пасагу, якія даўно апрацаваў старанны Хлёр, вельмі здавольніліся, што так пашла справа, як хацелі Берагі. Пры гэтым гасьціннасьць Прыдатных таксама запісалася ў строчку: жарты—цалюткую ноч паілі ды трактавалі каля пятнанцаці чалавек! І як гасьцінна ды далікатна абходзіліся! Ці-ж мала гэтага для абгавору? Багатая тэма для гутаркі. Хлёр першы пачаў выліваць сваё пачуцьцё:

— Ну, сваткі, сёньнека наша сьвята! І сьвята—у гонар нашага дарагога Васількі. Чуеш, Тадося, ці не?

Хлёр раскідаўся ў бакі і матаў рукамі, мэрам-бы хочучы затрымаць у кучы, гуртком, усіх каля сябе.

— Чуеш, Тадося? Каб ты, як і мы—Андрэй, Хвядот, Пракоп, я,—каб ты не ўзяла сёньня ў рукі ніякае прылады да працы. Наша сьвята, а тваё—большае. Тваё найурачысь-

цейшае сьвята, Тадося. Учора быў Пятрок, а сёння... Васілёк... Хадзі, чуеш, нябожа?

Хлёр аблапаў Васіля і пацалаваў.

— Учора сьвяткавалі ўсе, а сёння будзем сьвяткаваць мы, вось уся наша кампанья... Паглядзеце, родненькія, вось ён—наш князь, а яго багацьце вуньдзека!—Хлёр паказаў на хату.—Мой брат, Янка, Васілёў бацька, каб ведаў, як і што жывецца яго сыну й жонцы, заплакаў-бы ў зямлі ад радасьці. Паглядзеце, сапраўды, на Васіля...

Усе павыцягалі голавы, ад сьвежага ранку пасьвяжэўшыя, і працягнуліся ў бок Васіля, які трымаўся прутка і падтрымліваў ужо выходзіўшага з п'яні Хлёра...

— Чым Васіль сягонья ня рыцар? А маладую выбралі—як ляльку! Цукар—не дзяўчына, цукровае яблычка, ружачка пахучая... Атрасьлі і падабралі... Падабралі—ды ў кашэлік... Ці няпраўда?

Нястройны хор галасоў адазваўся:

— Праўда, праўда, Хлёр!!

А Пракоп казаў:

— А той, бач, Мікола, што за гаспадар! Што за розум чалавек! Нюхам чуе што за хвігуру мы прывялі да яго дачкі... Ні пярэчынкі, ні задорынкi-ы! Ды куды там пярэчыць, калі само жыцьцё так хоча? Тут не пасаг важан, а важан тое, што Зося для Васіля, а Васіль для Зосі—богам прызначаны... Чалавек бачыць, адкуль сонца сьвеціць... Ці няпраўда, старшыня наш?

— Праўда, сусед, працягаю табе руку.

Пацалаваліся.

— Ты, старшыня, таксама шмат памог, адным чынам сваім памог,—палісьціў Хлёр Андрэю.

Старшыня задаволіўся. Паправіўся ў стойцы і перабіў Хлёра:

— Ды я, я... я на ўладзінах набіў руку... Бачыце, заікнулася Марта аб пасагу, а я кінуў—і ўсё добра. Няма спрэчкі—дык няма. Мы не на таргі прышлі.

— Ну, то простая звычайнасьць; нельга-ж абмінуць, каб не закінуць словам за сябе,—уставіў Хвядот.

— Так, маладзец, Андрэй!—завёў далей Хлёр:—яго ласка не забудзецца намі...

Ева, старшыніха, перабіла:

— Дык якая ўжо тут ласка. Наадварот—мы вельмі дзякуем вам... А там—што.

— Не, не... зусім ня тое... Васіль!—на вясельлі наш старшыня павінен быць забяспечан месцам—на покуці. Мы з гэтага часу павінны наладзіць цесныя зносіны між сабою. Нашы бацькі заўсёды добра жылі...

— Дык мы-ж вельмі рады, вельмі рады, што хаця яны прышлі да нас. Раднякоў так ня люблю, як Андрэя з Еваю... Няхай даруюць мне Хвядот з Пракопам...—казала Тадося, паказваючы на стрэчных братоў.

— А нам ласье не пачот? Берагі—ня хто-небудзь, а сям'я знатная, вядомая. Мой чын—ня вечны, а ваша котлішча болей веку гудзе ў мястэчку. Ці трэба казаць...—падлісьціў старшыня.

— Пэўна, што так...

Хвядот не даказаў, што меў на языку. Раптоўны крык, вырваўшыся, як з зямлі, перабіў яго.

Сваты засумяціліся і абярнуліся ў бок вуліцы. А праўцом на іх нёсься хлапчук, уцякаючы ад бацькі, які гнаўся за ім па пятах з пугаю і раз-по-разу хвастаў малога па голых лытках. Хлапчук кінуўся да сватоў, просячы абараніць яго, і хапіўся за руку старшыні. Сваты абкружылі хлапчука і загарадзілі яго ад бацькі.

— Кінь палохаць малога.

— Завошта ты яго?

— Каб яго паралюш узяў!—крычаў раззлаваны бацька, Аўсей Карчук:—узяў да дзьве шыбы выбіў Міколе. Зранку, на яго немач, і ўжо ўчыніў бяду. У хаце ні капейкі, а гэта плаці цэлую пяцьдзсятку. Падумаць! Дзе іх браць, гэтыя грошы? Я яго на сьмерць захвашчу! Я яго, паршы-уў-ца-а!

Але бацьку ўгаманілі, і ён прыціх. Толькі ўзяў хлапчука за руку ды пагразіў.

— Ня бі ты ўжо яго, Аўсей,—парадзіў Хлёр.

— Распусьнік бо.

— Хвасянуў колькі разоў і хопіць...

— Шчасьце яго—што вы абаранілі, а так-бы дасталося яму на яблыкі!

Калі чалавек з хлопцам схаваўся за рагавою хатаю, сваты не вярнуліся да гутаркі, а разьвіталіся й пачалі разы-

ходзіцца, кожны ў свой бок... Хлёр з жонкаю пашлі да Тадосі. У дварэ разгаварыліся:

— Ну, цяпер застаецца сыграць вясельле, а астатняе ўсё зроблена.

— Дзякуй табе, Хлёрк. Хоць маё сэрца будзе спакойна. Як я шчасліва, што дачакалася гэтага! Перабудзем клопат з вясельлем, нічога.

— Да перабудзем. Хопіць часу, каб прыгатавацца. Можна пачынаць хоць з заўтрашняга.

Удваіх з Юстынаю ўвашлі ў хату і расьселіся ўкол стала.

— А ты-ж хаця задаволен, Васілька?—абярнулася Тадося да сына.

Васіль памаўчаў.

— Мабыць нешта не да дыхту? Нешта было, га?

Хлёр уперыўся паглядам на нябогу. Той ня мог стаіцца: паварушыўся, паглядзеў у вакно, залітае чырвоным променем і, як-бы баючыся, сказаў:

— Нічога... Нешта Зося ўсё капырсьціцца. Ты да яе палюдзку, а яна адхіляецца, маўчыць, дзьмецца, думае ўсё.

Васіль падняўся і вышаў на хату.

— Аж прыкра ўжо стала,—уваходзіў ён у злосьць:—і ня ведаю, што яна сабе думае да гэтага часу! Няўжо яшчэ бацькі не пасьпелі выбіць з галавы думкі аб тым валацузе? Напрыкрыла, проста! Усё, здаецца, ішло добра, а тут, як стромка ў здаровым целе... Вось гэта мяне злуе...

— Яна-ж мо' праводзіла цябе? — запытала цётка, Хлёрава жонка.

— Вялела маці, дык і правяла, а сказаць—ні слова.

Хлёр, ужо ацьверазіўшыся, прыўстаў з месца і нядбайна матнуў рукою:

— Блаж, нябожа... Усё блаж... Да вясельля—усё выдзе з галавы—будзь спакойліў. Няма чаго сумаваць: жэніцеся і пакахаеце адно другога. Хай сабе пакапырсьціцца крыху, чаму ёй не дазволіць гэтага? Ну, а што датыча Нязвычайнага—то шманкі: хай выкіне дурасьць з галавы. Гэтаму разбойніку ўжо больш ня бачыць Сілцоў.

Да слоў Хлёра дадала Тадося ад сябе:

— Ды, вядома, сынку, калі толькі гэта цябе трывожыць, дык толькі бяды. Маладая дзяўчына—блажы многа ў галаве. Ці-ж варта гэта браць усур'ёз?

Яна адышлася ў мыцельнік, пакруцілася крыху і запрапанавала:

— Вось мо' сьнеданьне згатовіць? Хлёр таксама аста-нецца...

— Не, не, не... Ня турбуйся, Тадоська,—пераняла Хлёрава жонка:—дзе-ж ты бачыла,—нам трэба йсьці да-дому ды таксама прымацца за работу. Гэткі дзень мае быць, аж любя,—зазірнула ў акно:—Ідзем, Хлёрык, ідзем.

Тадося не хацела далей упрошваць. І калі тыя намеры-ліся йсьці, яна прачыніла ім дзьверы ды першая вышла ў сені.

Хлёр разьвітаўся з Тадосінымі сваякамі і яшчэ раз су-цешыў Васіля:

— Ты-ж забудзь аб гэтым. Пакінь! Мала што!

— Ды я мала буду дбаць.

— Тота-ж.

Тадося з Васілём правялі Хлёравых да кладкі праз рэчку і вярнуліся да хаты.

Х

Пятрок нечакана прынёс з сабою многа навін для сіл-каўцаў: арышт Віктара Стаўбуна, Хаіма Крупніка, многа лікія трухі па мястэчку, уладзіны ў Прыдатных з Берагамі, якія закончыліся поўным згаворам, і набліжэньне вяселья, рэдкага, знатнага, усё гэта дало ня мала гутаркі. Назаўтрае, прыступаючы да будніх клопатаў, сілкаўцы на ўсе лады абгаварвалі сьвежыя здарэньні, перашэптваліся, падкрашалі чутае сваімі выдумкамі, дадаткамі, дзівіліся аднаму, спага-далі другому. У гутарках адмячалася зацікаўленасьць да кож-нага факту, ня гледзячы на тое ці іншае яго значэньне, не патураючы на яго дадатнасьць ці адмоўнасьць, адчувалася вядомае ажыўленьне, якое на некі час абяцала ўзьняць пры-карэную плеўку буднічнай заскарузласьці ў клапатлівым жыцьці Сілцоў. У аблытаных, як павуценьнем, штодзен-шчынай, у апушчаных у ліпкую бросьню цяжкага зьвера-падобнага жыцьця, якое аднімала неміласэрна сілу ды зда-роўе, адцінала інтарэс і наганяла нямоту,—нават у гэтых падняліся языкі да гутаркі.

Чыя ўцеха, а чый сум, каму першае, а каму другое,—а хоць маласьцю чапала і адцягала на сябе ўвагу. Ужо даўно, як у Сілцох адбываліся арышты за політыку, пяць-шэсьць гадоў назад і—раптам зноў! чым-жа ня дзіва! А вяселье—

калі так здаралася, каб яно завязвалася пад шумок, з рознымі гутаркамі, з цэлаю гісторыяй. Таксама гадоў тры, калі ня цэлых пяць назад. Але з тае прычыны, што вяселье было шмат уперадзе, арышт гастрэй адбіваўся на гутарках сілкаўцаў. Кожны, каго цешыла „правучэньне“ баякоў і хто шкадаваў „небаракаў-хлопцаў“, аднакава цікавіла—што-ж з імі зробіць? Ці выпусьцяць іх, ці не? Ці на іх кончыцца, ці мо' шырэй разыдзецца гэта насланне на Сільцы? Помнілася ўсім, што арышты мінуўшых часоў канчаліся амаль не дзеля ўсіх арыштаваных высылкаю; хто-ж ручыць, што й на гэты раз іначай будзе? Бацькі, у якіх былі сталыя хлопцы-сыны, непакоіліся за іх лёс, а тыя, да каго Віктар прыходзіў гуляць і якія ведалі Хаіма Крупніка—а гэтых было многа ў невялікім мястэчку,—тыя дрыжэлі і разам спагадалі хлопцам, пасылаючы розныя добрыя пажаданьні па іх адрасу. У вадных апаска за арыштаваных, а ў іншых задаваленьне ўзмацняліся тым больш, што халодную, дзе сядзелі дэмакраты, срога абаранялі поліцэйскія стражнікі, і да іх ня пускалі нікога. А ў гэтых умовах трымаюць вялікіх праступнікаў! Што-ж зрабілі хлопцы? Таксама цікавіла насельнасць мястэчка. Цікавіла ды дала мажлівасьць вынаходзіць розныя нябывалыя праступкі. Адны складалі чуткі, нібы Віктар хадзіў за Сільцы рабіць падкоп на дарозе, кудэю павінен праяжджаць спраўнік, другія перакорылі гэтым весткам, перадаючы свае, якія казалі аб намерах дэмократаў напасьці на казарму стражнікаў і перастраляць іх; ніхто не хацеў верыць, хоць і ведалі ўсе, што ўся справа ў проклямацыях. Кулакі-мяшчане карысталіся выпадкам і перадавалі сваю радасьць у тым, што „не даждацца баяком падпальваць іх гумны“. Многія, каму йшло гэта на карысьць, не забывалі Рыгора, хвалячыся, нібы і ён будзе арыштованы, бо ўжо „станавы адбіў тэлеграму ў Рыгу“. У паветры пахла напружанасьцю.

Дапускалі, што арыштаваныя пападуць на катаргу, што іх закуюць у кандалы і пасадзяць у каменны мяшок. Хто меў добрае пачуцьце ў нутры, лічыў абавязкам папярэдзіць кожнага знаёмага хлопца, а больш таго, якога бачыў хоць калі разам з Віктарам ці Хаімам, каб ён быў асьцярожан, каб прыціх на гэты час, каб кінуць дэмократыю. Уста-

валі ў памяці енкi і плач мацярок і бацькоў, іх пакута па дзецях, цяжасьць разлуки—так было ў 1906 годзе, калі адпраўлялі ў Сібір Сьмуцькавага Алёшу, Хрэнавага Фомку і Стасюка Язэпа. Ёх вязьлі стражнікі з аголенымі палашамі, і многія казалі, што хлопцам ня мінуць плахі. Што тады вычваралі іх бацькі! Пэўна, няйначай будзе і цяпер. Арыштанты—гэта ахвяры поліцыі! Цяпер яе воля зрабіць, што хоць.

Судзілі, хоць ня ўсе, а многія, болей з жыдоў, што хлопцы паплацяцца здорава. І таму, што адплата дасца ім начальствам за справядлівыя дамаганьні дэмократаў, за тое, што яны шукаюць праўды—каму тое не вядома!—то нельга сказаць, каб большасьць сілкаўцаў справу арышту хвалілі. Не, нават многія-многія, зусім, здавалася, ціхя і няўдзельныя ў грамадзкім жыцьці, зусім адсталыя, а падавалі ў голасе варожыя поліцыі тоны. Мацюкаліся на поліцыю, пракліналі, пагражалі, абяцалі скорую кару.

Ішло так здаўна—глыбокая канава падзяляла прыстаўскі стан ад усяго мястэчка, за малым выключэньнем. Колькі разоў станы з ураднікамі ды стражнікамі выцггалі кароў за падаткі! Колькі разоў выкідаліся падушкі праз вокны за пену, за нядоімку! Колькі разоў накладаліся штрафы за навабранцаў! А выган на панскія грэблі, а ўсім памятная бойка ўсяго мястэчка за сэрвітуты! Блішчастыя гузікі і цэшкі адбівалі сабою тыя іскры злосьці, якія накопліваліся гадамі ў земляробскіх душах сілкаўцаў, якія дзень з дню, год з году пераходзілі ад бацькі к сыну неабачнаю рагню і захоўваліся ў сэрцы, каб пасья разгарэцца ў магутнае полымя. Іскры гэтыя штараз набіраліся большай зыркасьці і толькі пачынала асьвяжацца паветра грамадзкага жыцьця, як яны выдзялялі пякучы прысак, які абліваў істоты сілкаўцаў. Адбыліся арышты—ці-ж гэта не вядомае права начальніцкага разбою?

Няма чаго казаць—арыштованыя мелі за сабою хоць ня выразную, але моцную моральную сілу. Можа й мала было адзнакаў на мажлівасьць яе канкрэтнага выяўленьня, усё-ж „бунт“ колькі гадоў таму—страшнае зданьне,—к данаму моманту аддаваў інакшым, пажаданым і прыемным. 1905 год увёў яго ў сілцоўскі побыт, абрахманіў, і агромная большасьць сілкаўцаў адчувала ў гэтым слове магнэт-

ную сілу, задзёр, адвод балючых думак. Хоць, здавалася, ляжала на іх пахудзелых спрацованых тварах цяжкая пячатка суму, пакоры і прытоенага змоўку, гадамі ляжала яна, як налепленая, а ўсё-ж пад ёю таіўся натуральны позыў да протэсту, да помсты, да адплаты за векавую пакуту. Сілкаўцы ня ведалі, калі прыдзе час адплаты, але й думкі не дапускалі, што ён ня прыдзе. „Можа нашы дзеці дачакаюцца лепшага жыцця“, казалі яны. У іх было шмат адзнакаў на гэта. Дзеці—мо‘ ня ўсе і ня ўсіх, але большасьць дзяцей—гатавіліся на вачох бацькоў да гэтага жыцця. Чаму-ж пашло дэмокрацтва, соцыялістычнасьць? На бацькаўскіх вочах мяняліся ўмовы жыцця дзяцей: гінула п’янства і карты, гінуў разбой і лаянкі, а пашлі кніжкі, газэты, гутаркі, тлумачэньні. Ці-ж гэта дрэнна?.. Ні ў якім разе. А вось начальству не па сабе, начальству дрэнна. І начальства нападае на хлопцаў, арыштоўвае іх, высылае кудысьці ў Сібір. Канава рыецца глыбей ды глыбей, разладзьдзе большае, абгострываецца супярэчнасьць інтарэсаў... Час-ад-часу пачынае віраваць злосьць.

Пётраўскія арышты—прыдатны час для гэткага віраваньня. Яны прышлі, каб узварушыць застаялы ровень сілцоўскага жыцця—і Сілцы адбілі ў сабе расхвалёваны настрой... Уздым, няўрымнасьць пераліваліся па хатах мястэчка... З кожным днём—мацней, інтэнсыўней. І з кожным днём цікавасьць да пытаньня, калі-ж адвязуць хлопцаў,—усё павялічвалася. Зьявілася сумненьне, каб хаця іх не адправілі ноччу, цішком. Можа поліцыя пабаіцца сьвятла, людзей і скрые сваю расправу? Ёшла дапытлівасьць, разузнаваньне, разведы. Вечарамі і ў ночы назначалася добраахвотная варта—пэўна пад рознымі выглядамі, каб ня даць западозрыць поліцыі. Наведвалі мацярок і бацькоў арыштаваных, ці ня ведама ім. Але й тыя нічога ня ведалі. Яны былі заняты організацыяй абароны сваіх дзяцей: бегалі заплаканымі ад аптэкара, лібэрала і ўплывовага чалавека, да папа, які любіў часта заступацца за пакрыўджаных. Крупнікі зьбіралі грошы на залог, тармашылі рабіна, каб той даў падпіску ад цэлага кагалу. Стаўбуны стукаліся да мяшчанскага старасты. Усё ня кідалі надзеі выратаваць хлопцаў і ня пусьціць іх з мястэчка. Нават перад адпраўкаю разьнясьліся былі чуткі, што станавы перадумаў і згаджаецца аддаць арышта-

ваных на парукі. Чуткі ўлілі некую прасьветласць у напружанае становішча ў мястэчку. Сёмка, Янка, Сроль, Пятрусь Зьмітраў—паддаліся таксама на фальшывыя чуткі і кожны па сабе перабывалі ў бацькоў арыштаваных таварышаў.

Але праз дзень надзейныя думкі разьвеяліся—арыштаваных адпраўлялі ў павет. Бацькі дазналіся аб гэтым першымі і з плачам разьнясьлі вестку па мястэчку. У гэткай трывозе, як звоняць на пажар, раптоўна, разьляцелася яна па ўсіх кутках Сілцоў, вынеслася ў поле і здзівіла пякучым, колкім дзівам. „Ці ты чу-ў-у? Усё-ткі іх вывозяць!“ з вуснаў у вусны перадавалася агульнае здзіўленьне, настарожваючы сілкаўцаў і завучы іх на рынак, да прыстаўскага стану.

Ужо а восьмай гадзіне раніцы на рынку таўклося каля дзвёх соцень народу. Стаялі расьсеянымі грамадкамі па ўсім пляцы. Гутарылі, распытвалі адны другіх; пераходзілі з месца на месца, перадаючы нясьціхана нарастаючыя тут-жа навіны. Ня спускалі вачэй з прыстаўскага дому. Калі па двары праходзіў стражнік ці паварочваўся вартаўнічы пры браме, натаўп сілкаўцаў прытойваўся, мярцьвеў на момант і сотнямі вачэй апалоскваў варожы стан. У кожным руху начальства западозрывалі ліхую думку, дзікі намер. Арыштаваныя ў гэты час знаходзіліся пад пільнаю аховаю, хоць не актыўнай, але моцнай, гранітнай сілы спагады ад сваіх суседзяў-сілкаўцаў. Яны гэта адчувалі і былі ў падвышаным настроі—так перадавалі іх бацькі, калі хто распытваў іх аб самапачуцьці арыштаваных.

Аб гэтым ведалі Сёмка, Сроль, Пятрусь, якія самі пераймалі таварышаў настрой. Сустракаючыся на рынку ў людзях, яны мяняліся сваім пачуцьцём і здавольнена разыходзіліся—нельга было кідацца ў вочы начальству.

Сёмка асабіста нясьціхана тупаў па пляцы, пераходзячы ад гуртка да гуртка і раслухоўваючы гутаркі мяшчан. Ён зранку вышаў на рынак, прыехаўшы з поля, куды з досьвітку выяжджаў на ворыва, і бачыў, як рос натаўп на рынку, як паднімалася суматоха ў прыстаўскім двары. Якаясьці дзіцячая задзёрыстасьць забірала Сёмку, у яго знашлася адвага і нядбайнасьць да сябе. Гутарылі вакол пра дэмократаў, пра іх намеры, пра смеласьць і гэроіства, з якімі яны вядуць змаганьне з царскім парадкам, хвалілі іх—і гэта было тым

грыбком, які разбурваў у Сёмкавым нутры пачуцьцё здавальненьня, самаўцеху. Гэты настрой кідаўся ў вочы кожнаму, і калі Сёмка сустрэўся ў натаўпе з Янкам ды Волькаю, тыя зразу заўважылі перамену ў ім. Сёмка хваліўся Янку ды Вольцы: „Мяне ўгаварвалі, каб я ня прыходзіў з поля. А мне толькі сьмешна было з гэтага. Каб я не пашоў правесьці сваіх таварышаў! Каб я не прасачыў вось гэтага вялічэзнага вобразу! Гэта-ж паглядзець адно на нашых мяшчан, да паслухаць іх гутаркі—чаго варта! Вось бачыце, якою спагадаюмы карыстаемся“.

— Ты толькі паціху, Сёмка,—заўважыла Волька.

Сёмка не пасьпеў нічога адказаць: грамада людзей раптам заварушылася, сьціснулася ў адну густую суцэльную гушчу і падалася ў бок стану. Адно пачуўся зьлітны тупат соцень ног і рытмічны рух многіх рук. Сёмку скаланула ад надышоўшага абурэньня, і ён, кінуўшыся ў натаўп, прагукаў: „Далоў самадзяржаўе!“ Янка з Волькаю ды дзесяткі суседзяў з вакол паглядзелі на яго: адны вясёлым узрокам, другія з лёгкім сполахам. Нехта з боку тузнуў яго за полу жукеткі. Сёмка азірнуўся.

— Стражнікі, вунь!—пачуў ён, і тут-жа людзкая сьцяна таўханула яго назад. Праз галовы нашароханых ён угледзеў больш дзесятку коньнікаў, якія злосна напіралі на грамаду, маталі бізунамі над людзкімі галовамі і дзіка крычалі: „Ассадзі-ы! Ассадзі-ы назад!“ Людзкая сьцяна з натугам, паціху пасувалася на яго. Сёмку апанавала злосьць, задрэнчыла выкінуць якую-кольвек штуку, і ён хапіўся думкамі за таварышаў. Дзе яны? Пагаварыць-бы! Гэткі момант! З гушчы, па ўсім расьцягу натаўпу, чуліся рэзкія галасы протэсту і незадоволеньня на стражнікаў. То там, то сям мужчыны й кабеты дражнілі іх гончымі, кумяльганамі, лаялі. Дзеці-хлапчукі галёкалі на іх, як на сабак—„Га-ля-а! Га-а-га-а!“ Гэта раздражняла поліцэйскіх, і тыя з большаю злосьцю кідаліся на грамаду, расьсякалі яе сьцяну і ўразаліся ў сярэдзіну... Раптам з правага боку ад Сёмкі пачуўся балючы крык і ўзьнялася суматоха—то стражнік хвасянуў бізуном адну кабету. Гэта вестка электрыкаю прабегла па гушчы сілкаўцаў, скаланула кожным, як вецер дзеравам. Адзін квадранец—і сілкаўцы маглі-б перайсьці ў рашучы наступ.

на полицью, але нейкае разумнае пачуцьцё супыніла іх ад непрадугледжанага кроку. Абмежавалася грозным гулкім гоманам, які з пяць хвілін катаўся алавяным шротам па раззлаванай грамадзе... У яго раскатах выразна чулася гострая небяспека, і стражнікі, яе заўважыўшы, ад'ехалі к прыстаўскай браме. Калі грамада заціхла, Сёмка кінуўся шукаць таварышаў: прабег управа, вярнуўся назад, пралез уперад, пытаўся сяго-таго. Нарэшце ўгледзеў Янку з Сролем, але бяз Волькі, наўскасяк ад сябе, ззаду, і падышоў да іх:

— Ну, як падабаецца настрой сілкаўцаў?

— Цікава!

— Адна хвіліна—і магло-б выліцца ў пабоішча.

— Чакаў я гэтага, так і рупіла кінуць каменем у паганую хару...

— Добра, што так абышлося, а ня то-б... крыві ня мінуць...

Падышлі Волька з Гэляю.

— Што вы робіце, хлопцы?—з некім жахам папракнула Гэля.—Ці ня ты гэта крычаў „Далоў самадзяржаўе!“

— Перапужалася?

— Гэта-ж магло-б перастраляць людзей.

— А, нябось, напужаліся самі... І, чаго добрага, магло-б на капусту скрышыць...

— Малыя выпадкі, а да чаго могуць давесьці.

— Добрая агітацыя.

— Глядзецце толькі, каб вы з ёю не пашлі даганяць Віктара з таварышамі. Паагітуеце тады...

— Вас не пакінем...

Волька намерылася прыкрыць рукою Сёмкаў рот і ўжо замахнулася на гэта.

Але ўперадзе натаўпу, якраз прыцішанага, пачуўся плач і зацяжныя прычыты. Хлопцы падаліся галовамі ўперад—апынуліся вачыма на двары стану.

З халоднае, невялічкага старога будынку, ні то хаты, ні то сьвіранку, стражнікі вывелі арыштаваных і пад канвоем павялі іх к браме. У стражнікаў былі голяыя шаблі, якія блішчэлі ад сонца. Рэзвыя зайчыкі шмыганулі ў людзкі натаўп і раптам ізноў запалілі ў ім настрой. Дапамагалі прычыты бацькоў арыштаваных:

— Куды-ы вы павезяце-э нашых дзяцей!? Дзе-эткі-ы мае-э!

Грамада ўзьюшылася і згаворным крокам паддалася йзноў наперад. Прагудзеў варожы шэпт. Коньнікі накіраваліся адціскаць. Ёзноў пачуліся крыкі: „Асадзі-ы назад!“ Але людзі ня слухалі—ухіляліся і напіралі. Раззлаваныя поліцыянты замахаалі бізунамі, пагражаюча сталі насядаць на пярэдніх. Пад гэту суматню арыштаваных усадзілі на падводы, прыгатаваныя для іх загадзя.

І а другой гадзіне паполудні рушылі па шляху ў павет, пад аховаю траіх узброеных стражнікаў. Сілкаўцы напружана сачылі ўсьлед ім, спагадліва ківаючы галовамі й мацяючы шапкамі і зычным, медным голасам шлючы ў дагон—„Скора вярнуцца!“

Арыштаваныя адказвалі выгукам:

— Няхай жыве свабода!

— Ці адчувае гэта Рыгор?—ідучы дамоў, сказаў Сёмка Янку.

— Гэ, ён там жыве іншым жыцьцём...—адказаў той.
Так, Рыгор жыў іншым, сваім жыцьцём...

ЧАСЬЦІНА ШОСТАЯ

I

Ня глядзячы на позьні час, пасья бурліва перажытага дню, не патураючы на ўздым душэўнага настрою, які падняла ў ім стрэча з Ганнаю, Рыгор помніў, што а сёмай гадзіне раніцы ён мусіць уставаць і ісьці ў завод. Нельга праспаць ні за што! Нельга прапусьціць другі дзень. Заснуўшы хутка ды крэпка, ён раз-ад-разу прачынаўся і глядзеў на гадзіньнік. Прачнуўся а чацьвертай, а пятай, а палове шостаў...

Летні дзень паднімаў раньні золак, празрысты, сіні. Сьвятло абдавала пакой, але адзнаньне, што яшчэ можна паспаць—перамагала ўсё. Рыгор кідаўся ў падушку і засынаў. Нарэшце стрэлка гадзіньніка прашла па лічбе сем—і далей нельга было спаць. Па ўсёй істоце праліўся некі цяжар; ён незадавольна праказаў:

— Так скоро сем! як адзін момант. Ах, яшчэ-б гадзінкі са дзьве паспаць!

Аднак сутрымаўся ад гэтае спакусы і зьлез з ложка.

Адзеўся, падышоў к акну.

— Вечарам пасплю, калі ня прыдзе-э... Ганна...

Ня лучылася разам патрэба ісьці на работу ў завод і думаць аб спатканьні з Ганнаю. Рыгор сілком прагнаў пяшчотныя думкі і прыслухаўся да стуку, які нёсься ў акно знадворку. Ён успомніў пра наступную забастоўку і задумаўся над яе сэнсам. „А што-ж, яна патрэбна. Момант гэтаму адпавядае. Дарагоўля і безрабоцьце—на руку. Рабочыя ахвотна выступаць. Політыка зьмяшалася з эканомікай. Суд над матросамі, арышты перапёкаў—усё гэта гаручы матэрыял“.

Але, раздумоўваючы так, Рыгор кіраваўся адным халодным розумам і зусім не адчуваў у сабе ўчарашняга запалу красы ды натхненьня. Гэту лінію яго душы паралізавала цягучая вяласць пасья бурна перажытых хвілін. Веліч здарэньняў, іх глыбіня, захапіўшыя яго ўчарашнім днём, перапалілі на некі час Рыгору імпэтнасьць. Каб не паддацца да рэшты пачуцьцю аднакавасьці, ён, не чакаючы першага гудка, вышаў на вуліцу.

Сьвежае, яшчэ не запыленае паветра надворку астудзіла Рыгораў твар і прамыла галаву. Ён пачуў сябе разьвей, рухавей. Мінютамі мяняўся настрой. Сум, які зьвязаўся з думкай аб заводзе, аб будзённасьці працоўнага дня—гэты сум сыходзіў, замяняючыся іншым настроем. А калі вышаў на вуліцу і ўгледзеў шэраг рабочых, якія сьпяшылі на працу, яму раптам задрэнчыла хутчэй самому пасьпяшыць на завод і прыняцца за работу. Знашоўся адпаведны, будзённа-рабочы настрой: перакінулася некая нітачка сувязі ад ранейшых дзён, перад пабыўкаю, да сёньнешняга. Як быццам-бы нічога асабістага ня было: учора, заўчора, тыдзень таму і месяц будзіў яго гудок і к васьмі гадзінам дня вымушаў прыйсьці на завод. Ласьне і наўперад будзе гэткі лёс рабочага чалавека? Што-ж думаць інакшае? Хочаш-ня-хочаш, а павінен ісьці і працаваць на другога. Сотні-тысячы гэткіх, як ён; вось, праз усю вуліцу выцягнуліся, нібы цэлае войска... Рыгору заімпонавала ўдачлівае параўнаньне, і ён азірнуўся назад, усьцяж вуліцы. Сапраўды, яна скрозь была ўсыпана чорнымі ды сінімі фігурамі людзей, якія джаралом цяклі ў адзін і ў другі бакі. У розных канцох гораду гудзелі сырэны трывожна-дысонансную мэлэдыю, як-бы выігрывалі зору, і

на яе напевы зьбіралі рабочых—армію. У іх руху, ва ўвераных кроках, у спакойлівых выразх твараў адчувалася магучая вялікасьць творчай сілы. Кожны рабочы, шагаючы пліткамі тротуараў, нёс у сабе часьцінку гэтай сілы; без яе не даставала-б многага, а мажліва, і ўсяго таго, на чым вярцелася гарадзкае жыцьцё. Рыгор міжвольна адчуваў гэта,— можа таму, што сам быў рабочым, што ў глыб душы захаваў гардлівасьць гэтым званьнем, што сам складаў часьцінку агромнае арміі. Гардзіўся самім, а праз сябе і цэлаю грамадаю.

Тут-жа ён параўняў адно з другім абачны рух і падзеі забастоўкі-дэманстрацыі. На моманце пратэсту злучацца ўсе гэтыя ядынкі-рабочыя, запаляцца агнём рашучасьці і пададуць свой голас. Якава будзе яго сіла? Хто не здрыганецца ад яго? Рыгору ўспала павабнае хаценьне, нявыразнае ў сваёй форме і цяганіне, але ачула-выпуклае ў настойнасьці,—гэта хаценьне-думка стаць на чале забастовачнай арміі. Прабеглі дзіўныя рысы й пераплёты зьвязаных з гэтым абавязкам чыннасьцяй і адпаведнасьці. І жаднага сумненьня ў сваіх здольнасьцях і сіле не знаходзілася. Рыгор, захоплены так нечакана вынікшым плянам-задумай, пальсьціўся імі, каб праверыць будучы кадр свае арміі, азірнуўся яшчэ раз на шагаўшых вуліцаю рабочых. Пастаяў некалькі хвілін, прыглядаючыся ў суровыя, нахмураныя твары асобных людзей. „А як да гэтага падыйсьці?“ запытаў ён сам сябе, рушыўшы далей. Але на гэтым запытаньні не паспеў спыніцца—некалькі знаёмых чалавек, што нагналі яго, перабілі прывітаньнем, паперашкодзілі таму. Рыгор прылучыўся да таварышоў і прашоў з імі квартал, да першага перавулку. Запытаў аб настроі на іх заводзе, раскажаў, што быў у пабыўцы і толькі што вярнуўся. Аднак гутарку мусіў перарваць і вышаў адным на ўзьбярэжную Дзьвіны.

Дзе мясьціўся пливучы таржок—кіпела жыцьцё: гандляры й гандляркі, крыклівыя, ачамерныя, рухавыя, маталі рукамі, крычалі, лаяліся з пакупоўцамі. Таржок гудзеў, як парушаны вулей. Шнурком сьпяшылі на таржок служанкі, нянькі, пані: з кошыкамі, з пляцёнкамі, з гнутымі каробачкамі. Белыя хвартухі служак, прычэсаныя ды намасьленыя іх косы сьведчылі за ахайнасьць, запазычаную ў гарадзкім жыцьці... Цэлы шнур ламавых падвозіў к таржку прыпасы:

бульбу, цяпліковую гародніну, крупу, муку. Мурзатыя, запэчканыя з ног да галавы, шырокаплечыя, каржастыя ламавікі па парадку разгружалі кампаніяю пярэднія падводы, тут-жа замяшчаючы іх чарговымі. У іх рабоце была асабістая наладжанасьць, выпрацаваная доўгім часам. Цяжкія мяшкі падхапляліся крукамі і з надворнай лёгкасьцю перакідаліся на плавучку.

Па Дзьвіне шнуравала некалькі кацераў з людзьмі і з дзесятак паруснікаў. З левага боку плытнікі заварочвалі к берагу даўжэразны плыт. Яны голасна крычалі адзін другому, бегаючы ўзад ды ўперад па сьлізкіх бяровеньях плыту. Рыгор на ўсё зварочваў увагу, усё яго цікавіла, што мела рух, што вязалася з працоўнай чыннасьцю, што складала каляско агромнай машыны гораду. Працоўная часьць гэтай машыны вярцелася ў віры творчасьці, у натужным змаганьні за кусок хлеба. А там, у цэнтры, у багатых кварталах, людзі яшчэ спачывалі пры адчыненых вокнах, у мяккіх пасьцелях, абароненыя другімі ад назойлівых клопот жыцьця. Ён ня будзілі гудкі ды сырэны, ня трывожылі вымаганьні быцьця. Ранак будзіў аколiцы, пачынаючы з іх працоўны дзень. Горад, як і ўся дзяржава, як усё чалавецтва, дзяліўся па стану людзей на дзьве паловы,—рэзкія, адмяжованыя адна ад другой. Між гэтымі паловамі ляжала глыбокая канава-разьдзел. Жыцьцё нясупынна паглыбляла яе, адначасова варужаючы абудва станы. Раз-ад-разу выбухалі ўздымы ўзаемнай варожасьці, падганяючы блізасьць рашучае схваткі.

Забастоўка, якая насьпявала ў горадзе, суліла падкрэсьліць яе завостранасьць.

Рыгор ізноў абярнуўся думкамі к ёй. Заздрочыла хаченьне, хутчэй-бы яна вынікла ды як найлепш прашла. Ён перакінуў пагляд на дымлівыя коміны фабрык і заводаў. У цёмных полагах сажы, у затуманеным небе як быццам-бы ўжо калыхаліся чуць абачныя яе нарысы.

Ловячы іх, Рыгор ускорыў хаду і няпрыметна для сябе прышоў к заводу. Вузкаю стрункаю, як каралі, укочваліся рабочыя ў цесную шчыліну варотцаў. Рыгор злажыў сабою новае зьвяно і пераступіў парог разам з другімі.

— А! Дзень добры, Нязвычайны!—леваю рукою крануўшы казырка шапкі, прывітаў Рыгора стары Караль:—я твой нумар ужо загадзя падвесіў на дошку. Во, глядзі і ўпэўніся!—

ён ткнуў заскарузлым пальцам у драцяную пляцёнку супроць меднага кружка з лічбаю 1803.

— А Міхась Камар не праходзіў яшчэ? Не падмячалі?—запытаў Рыгор.

Некалькі рабочых абмінулі іх, вешаючы свае нумаркі і вітаючыся з Каралем.

— Не, не прыкмячаў; здаецца, яшчэ не праходзіў,—я бачыў-бы,—адказаў Караль.

Рыгор пакіраваў к механічнаму корпусу.

II

Завод яшчэ стаяў, калі Рыгор увашоў у майстэрні: ня рухалі нядаўна спынетыя начною зьменаю варштаты, ня шыпелі разцы, ня ляскала электрычная тачылка, не крактаў цяжкі кран. Толькі ў парожнюю вярцеўся трансформатар са спушчаным пасам. У першым поверсе падагравалі печы, выпускаючы пару. Рабочыя, што ў вачавідкі нападзілі цэхі, ня сьпешна пераадзяваліся ў рабочую вопратку. То сям, то там, каля станкоў раздаваўся бразг сталі,—то пачыналі даставаць струмант. Некалькі майстраў і падлічнікаў прабеглі ўсьцяж майстэрні, паглядзелі на варштаты і спусьціліся ўніз. Рыгор акінуў паглядам цёмна-шэрыя галы будынку, уздыхнуў і падышоў да станка, дзе працаваў перад водпускам. Усё стаяла на сваім месцы, як і пакінуў; толькі з-заду, пад комлем, хтось уткнуў новую скрынку з напільнікамі, малаткамі, разцамі, шаблёнамі, рэхвамі і шрубамі. Ён карпануў рукою, як-бы шукаючы чаго, і адышоў к шафе паглядзець свайго рабочага гарнітуру. Кашулька ляжала на сваім месцы зложанай, як трэба, прыпыленай. Рыгор узяў яе, абгледзеў і намерыўся надзяваць, шукаючы вачмі портак.

Гэтым часам завод рушыў: усё вакола зашыпела, закруцілася, заляскала, забранчэла. Няпрыкметна рабочыя расьселіся па мясцох і прыняліся хто наразаць, хто тачыць, хто шліфаваць, хто стругаць, хто вастрыць на нажаду разцы ды зубцы. Зьнізу хлынула пара, перамешаная з дымам, смуродным ды ўдушлівым. Зазьвінелі ўдары малатоў па жалезу.

Рыгор вярнуўся к станку і перш хацеў прысесці ды пачакаць майстра, а пасля перарашыў і пашоў ўсьцяж майстэрні. Прывітваўся са знаёмымі таварышамі, пераказваўся з імі двума-трыма звычайнымі словамі.

У канцы праходу, другім ад сьцяны, працаваў на стругальным станку Міхась Камар. Рыгор падышоў да яго, прывітаўся і запытаў:

— Ці ня бачылі майстра, часамі?

Міхась аглядзеўся вакола.

— Толькі што быў тут. Мо' ўніз дзе пабег, у кантору...
Навошта ён табе?

— А я ня ведаю, за вошта прымацца.

— Зараз прыдзе наверх...

Памаўчаў і паглядзеў на суседзяў.

— Ну, заўтра сходка, не забудзь...

— Заўтра, ласьне?

— А чаго адкладаць... Трэба карыстацца момантам.

— А дзе?

— У Артура Цьвібеля, на Задзьвіньні... Яшчэ стрэнёмся заўтра, я між іншым папераджаю.

— Так, добра... Ну, я пайду к станку.

Рыгор адварнуўся і ўгледзеў майстра, які йшоў на сустрэч, правяраючы рабочых.

— А, Іван Пятровіч, а я вас чакаю... Што мне пачынаць?

Іван Пятровіч, здаравенны русак, з чорнымі паднятымі на рожкі вусамі, з каўнерыкам пад незамурзанай кашулькаю, выбрыты ды прычэсаны, добрадушна прывітаўся з Рыгорам і адказаў:

— Нічога, дамо работу. Пастараемся знайсці цяжэйшую пасья гульні; нябось, набраліся сілы ў дому.

Па шырокім твары майстра прабегла цёплая ўхмылка, а вочы бліснулі патайным агеньчыкам хітрасьці.

— Ну, як правялося ўрэмя?—запытаў ён.

— Ня дрэнна.

— Ды я думаю, у бацькоў ды каб было дрэнна.

Рыгор змоўчыў, хапіўшыся думкамі за сходку. Толькі прашоўшы некалькі крокаў, адказаў:

— У іншых лепей без бацькоў, ніж з бацькамі.

— Чаму?

— А таму, што мая маці ня мае з чым сына сустрэць.

Майстар перапутьціў тую-ж ухмылку, кіўнуў галавою і забег у канторку. Рыгор падышоў да станка і пачаў аглядаць яго з усіх бакоў. Ён не заўважыў, як падышоў к яму майстар з работаю.

— Вось вытачэце дзсяткаў два гэтых шрубак,—праказаў ён і адышоў.

Рыгор паважна настроіў станок, уставіў кавалак сталі і пусьціў калясо. Прывычным настроем накіраваў разец і ўпусьціў яго ў сталь. І тут-жа засьвісьцела блішчастая доўгая стружка, гадзінаю папоўзшы яму на прыпол; за ёю другая, трэцяя... Ён ня спускаў празрыстага ўзроку з адной кропкі, ня зводзіў увагі ад станка. Яго шустрае вярценьне і разьба сталі прыцягалі да сябе Рыгорува ўвагу і разам захаплялі яго процэсам творчага руху... Ён міжвольна зьліваўся з бегам каляска, з міганьнем высокага адшліфаванага ў зеркала валіка.

Ня прыкмеціў Рыгор, як прасядзеў пры станку да абеду, неадгінна, упіліўшыся нязьмігутным паглядам у лёза разца. Гудок, апавясьціўшы перарыў работы, растаў у завьўным посьвісьце станка і застаўся ім не заўважаным.

— Што так шчыра прыняўся за работу?—перабілі яго суседзі:—на абед пара.

— Ласьне ўжо быў гудок?

Звычайны абедзенны рух па майстэрнях паказваў, што быў.

Рыгор спыніў станок і прыўстаў. Закалола ў плячо, задрыжэлі ногі ад няпрывычкі. Але ён не марудзіў і пакінуў майстэрні не астатнім.

На дварэ нагнаў некалькіх знаёмых таварышоў і разгаварыўся.

— Як вы думаеце аб забастоўцы перапёкаў? Памойму мы павінны іх падтрымаць. А павашаму?

— Толькі пагоджаным выступленьнем мы і можам пасобіць сабе. Калі мы будзем маўчаць, то нас па частках скруцяць, як снапы.

— А той зьменьнік, хто думае прапусьціць гэты момант. Ён так ужо пачынае зрывацца забастоўка.

Трэці быў гэтых-жа думак. Рыгор натхнуўся іх рашучасьцю і дадаў ад сябе:

— Трэба змагацца да астатняга і ўсім супольна. У нашых руках уся сіла, абы мы сумелі яе скарыстаць.

Далей гутарачы, зашлі ў харчоўку, ня тую, куды ме-рыўся Рыгор. Але адставаць ад кампаніі ён не хацеў.

Цікавасьць да настрою сярод рабочых іх заводу і суседніх фабрык, якія дзесяткамі мясьціліся ў гразкай няпрытульнай харчоўцы, цягнула яго пабыць між імі. Заўтрам яму будзе матэрыял у руках, каб абстойваць сваю думку, як найхутчэй пачаць забастоўку. Улічаючы важнасьць гэтага пытання, Рыгор праз увесь час абеду падтрымоўваў гутарку з рабочымі за сваім і суседнімі сталамі. Вакол яго сышлося да двух дзесяткаў чалавек, якія пільна прыслухоўваліся да гутаркі і хвіліна-ад-хвіліны ўстаўлялі свае адабрэньні. Цэлаю грамадою правялі яны Рыгора ў завод.

III

Вечарам, пасля работы, Рыгор вярнуўся на кватэру. Быў настрой нікуды ня выходзіць. Пільная, захапіўшая яго цалком работа як-ні-як стаміла за дзень; ён адчуваў цяжар ва ўсёй істоце і калі зашоў у пакой,—пацягнула адпачыць. Шчыме́ла ў галаве і ня было жаднай ахвоты думаць хоць аб чым сур'ёзным. Тым болей хацелася даць перадышку разгарачанаму мазгу. Усё, што было зьвязана з забастоўкаю, ужо перадумана за дзень і па дарозе.

Рыгор пасьпешна разьдзеўся і прылёг на прыбранай пасьцелі. Яго зразу ахапіў здром; ён на некі момант зьнябыўся, некалькі хвілін прадрамаў. Але раптоўны званок у дзвярох яго разбудзіў. Рыгор схамянуўся і прыўстаў. „Ці ня Ганна?“ стукнула ў голаў выразная думка. Ён прыслухаўся і, затаіўшы дыханьне, пачакаў, пакуль адперлі дзьверы і загутарылі на калідоры. Аднак, па голасе ён пазнаў, што то прышлі не да яго, і супакоіўся; прылёг зноў. Заплюшчыў вочы і намерыўся зразу заснуць. Але ўжо на гэты раз думкі мяшалі, ён ня мог адагнаць ад сябе вобразу Ганны. Праз цэлы дзень і ня думаў,—а тут раптам яна знаншлася; як-бы чакала ўрочнага часу, каб цалком запаланіць яго ўвагу й пачуцьцё да сябе. І якраз пасьпела,—ці-ж ад яе ўхавацца?

Рыгор ляжаў і аддаваўся думкам аб дзяўчыне. Раздумаў, адале пачынаў сумнявацца, трывожыцца ды заўчэсьне шкадаваць, калі яна яго сеньнека не наведае. Падышла некая нэрвовая ачуласьць,—абы малейшы шорах, як ён уздрыгваў усёй істотаю, настарожваўся і ўвесь абяртаўся ў адно

чаканьне. „Няўжо такі яна ня прыдзе? Хто яе ведае! Ласьне можна ўразумець дзяўчыну, ды яшчэ выпадкова напатканую? Вільнула перад табою—і бывай здароў. Ці-ж я адзін у яе?“ А праз хвіліну йшлі іншыя дагадкі: „А мажліва, што й прыдзе. Усякія натуры бываюць. Нельга-ж згадзіцца, што няма сапраўды шчырых людзей. Усё-ж такі Ганна казалася як быццам насур'ёз“. Аднак, неймавернасьць перасільвала, і Рыгору рабілася млосна за тое, што так хутка прамігнула знаёмства, за нявыкарыстаную асалоду ад яго, за тое, што згаснуць выбліснуўшыя надзеі і жаданьні, якія ўскалыханы гэтай дзяўчынаю. Аднекуль паўзьлі балючыя думкі поўнага разувер'я ў трываласьць усіх лятученьняў, якія параджаюць маладыя мары. Прамчаўся цягнік і прамігнула, як поле з яго акна нечаканае прыгожае знаёмства. Лёгкім дымком зацягаліся найбольш выдатныя го хвіліны... І чамусьці не хапала патрэбнай смеласьці рашуча паквітацца з імі і абараніць сябе ад кіслай мяккасьці.

Бойкі, адважны ў справе змаганьня за інтарэсы працаўнікоў, храбры ў ролі барацьбіта, Рыгор быў зусім процілежным у справе адносін да пачуцьця-каханьня. Як укладаліся ў ім дзьве гэтыя асабістасьці—цяжка сказаць. Не скажаў-бы ён і сам...

Болей гадзіны ў думках і пачуцьці Рыгор жыў з Ганнаю, ня могучы заснуць. Нарэшце, сон пачаў змагаць. Думкі хвіліна-ад-хвіліны станавіліся горш заблутанымі, разрываліся, губілі парадак... Тады ён прыпомніў стычку Ганны з Вільгэльмінаю і ўсхапіўся з ложка.

На кожны выпадак трэба загадзя паперашкодзіць гэтаму, а то, чаго добрага, завідлівая латышка можа паўтарыць свой выбрык.

І ён даў сыгнал служанцы. Тая неўзабаве пастукала ў дзьверы.

— Прашу.

Адчыніла.

— Вось што, Вільгэльміна, калі хто прыдзе да мяне — пусьцеце абавязкова.

— А то-ж я ня пускала калі?

Дзяўчына ўперылася здзіўленымі вачыма ў Рыгораў твар.

— Не, я таго не кажу; але вы мо' падумаеце, што мяне няма дома і неасьцярожна адправіце—хто прыдзе. Да мяне мусяць сёньня прыйсьці...

— Добра,—і Вільгэльміна вышла з пакою, адчуваючы лёгкую крыўду.

— Вельмі грашу вас,—паслаў удагонкі Рыгор.

І калі шагі служанкі змоўклі, ён прылёг ужо на памятай капе ды хутка заснуў.

Адчынетае акно, што прапускала надворнае паветра ў яго пакой, цішыня, што выпадкова на гэты раз панавала ў кватэры,—пасаблялі ўкрапіцца Рыгораваму сну. Ён ляжаў, як прывязаны, непарухна і аднагалосна пахропываў. Прынятая поза—на правым баку, злёгка падагнуўшы ногі—не мянялася ім праз некалькі гадзін засаб. Толькі пярэдаднем, калі знадворку пацягнула рэзкаю сьвежасьцю, ён паправіў на сабе капю, затуліўшыся ў яе з галавою.

Ноч прамігнула, як хвіліна: было бяз чвэрткі сем гадзін раніцы, калі Рыгор прахваціўся. Паглядзеў у вакно і з першага моманту не разабраў, ці дзень, ці адвечорак, ці раніца. А разабраўшыся, здзівіўся і пашкадаваў, што столькі часу змарнавалася ў сьне. Але тая лёгкасьць і бадзёрасць, што ахапілі яго, выкупалі страту. Пасьля ўчарашняга перажытку ўсё выглядала яму ў ружовых фарбах, усміхалася і прывабляла сваёю прыемнасьцю ды хараством. Выбразьненне малявала знаёмыя вобразы Ганны, сілцоўскіх таварышаў, таварышаў рыскіх. Да ўсіх іх цяпер вынікала ў яго нутры замілаваньне, цёплае пачуцьцё; а помеж выбівалася жаданьне сыйсьціся дзе-кольвечы, зьвязацца ды быць разам назаўсёды, вечно.

Рыгор аддаўся марам і тут-жа пачуў, як-бы душа яго рассыпаецца на часьцінкі і разьлятаецца вакола. Некая магутная сіла цягі к далёкім вобразам затуліла шэрай плеўкаю шырокую галу яго небасхілу. Бліснулі павабныя думкі-хаценьне выйсьці з пакою і накіравацца не ў завод, ня ў дым ды смурод, а на вокзал, дзе стаіць нарыхтованы да адпраўкі ў Ліцк цягнік. Лясы й поле, паплавы з зялёнаю атаваю, жанцы з іх песьнямі, з матляннем жытніх каласоў, белы лунь над капусьнікамі, а пасьля нечаканае і таму глыбока-

натхненнае спатканьне з мацераю, таварышамі... з Зосяю... Перажытыя ёю прыкрасьці ня плямілі яскравае сіні яго мар, не разьбівалі стройнасьці лятуценьяў. Спаткаецца і колькі папагутарыць! За гэтыя дні ён пасьпеў набрацца гэтулькі розных уражаньяў! Так падрабязна вызнаў ён горад і супярэчнасьць яго жыцьця! Цэлы год ранейшага прабываньня ў Рызе не дало таго... Ці мо' ён раней ня сумеў разьбірацца ў блытаніне соцыяльнага складу гарадскога жыхарства? І толькі розьніца між горадам і Сілцамі, падгледжаная ў пабыўку, дапамагла гэтаму?...

Гудок, знаёмы, басісты, з рэзкім хрыпам, вытаўхнуў Рыгора з кватэры. Як-бы штурхнуў яго і, зрушыўшы з месца, пацягнуў гвалтоўна за сабою.

Зусім за кароткі час Рыгор дашоў да заводу, без учарашняй цікавасьці павітаўся з Каралем, прабег двор і ачуўся каля свайго станка. Мэханічна пераапрунуўся ў рабочую вопратку, мэханічна пусьціў станок. Як і ўчора, стройна паляцелі з посьвістам блішчастыя стружкі, загуло каляско, запляскаўся шнур; паўчарашняму прыгравала разбаўленае дымам праменьне. Толькі лягчэй было прыгнутаі сьпіне ды падкурчаным нагам—уцягаўся ў працу, прывыкаў. Але заводзкае паветра роўна вытрахала звычайныя думкі, роўна падкрадалася к яго нутру. Але бясконцы шолам і стукатня ня глушылі думак-лятуценьяў.

Рыгор гадзіны са тры прасядзеў пры станку бяздумна, цалком аддаўшыся процэсу працы, адлучаны ад усяго сьвету. Пасьля якаясь прымха натаўхнула ўспомніць пра ўчарашні вечар, ці ня прыходзіў толькі хто-кольвечы да яго? А мо', часамі, і Ганна? Зарупіла балюча, чаму не запытаў Вільгэльміну, і каб хутчэй запытаць. З гэтае прычыны прыпыніў станок і паглядзеў на гадзіннік, як хутка міне дзень. Была субота. Падыходзіў абед—значыць, заставалася яшчэ дзьве гадзіны. Як ён дачакаецца? Цэлых дзьве гадзіны нясупыннага вярценьня станка, нязьмігутнай сочкі за лёзам разца! Забірала моташнасьць... „Хоць-бы які выпадак паперашкодзіў працы“.

Але не аглядзеўся, як само сабою работа прышла к канцу.

— Кідай, чаго так прыліп да станка,—пачуў Рыгор над вухам і адняў разец ад сталі; азірнуўся і ўгледзеў Міхася Камара.

— Ды кідаю, кідаю! Зусім-бы, здаецца, кінуў.

— Чаму так?

— Няма ахвоты.

І паджартаваў, хоць у душы не стаіў сур'ёзу:

— Забастоўка-б тая хутчэй. Сапраўды, час ідзе, а мы нечага ждом.

Міхась палажыў яму на плячо руку.

— Сягоньня вырашым. Абавязкова будзь а дзевятай гадзіне ў Цьвібеля.

— Добра.

І калі Міхась адышоў, Рыгор некалькі хвілін пастаяў, як азадачаны. А пасля пасьпешна сабраўся, амаль ня першым памыў рукі і выбег за вароты, каб пераняць таварыша.

— Мне хочацца пагутарыць з вамі,—ціха праказаў, стрэўшыся.

Яны аддзяліліся ад натоўпу, перашлі на другі бок і, разгаварыўшыся, пашлі па ўзьбярэжнай. Рыгор з зацікаўленасьцю чапаў розныя пытаньні ў зьвязку з сучасным момантам, выпытваў настрой камітэту арганізацыі, асьцярожна выпрабоўваў, як Міхась глядзіць на тое, у які тэрмін абвясціць забастоўку, і пачаў выказваць свае думкі наконт гэтага.

— Мне думаецца,—казаў ён, заняўшы абставіны,—што зараз мы можам ня толькі што абвясціць забастоўку, а і зрабіць спробу да варужнага выступленьня. Гэткі ёмкі момант! Абурэньне сярод матросаў, усё болей забастовак усюды, уздым грамадзкага недаваленьня... Вось абгаварыць гэта, як сьлед, выплянаваць і зараз-жа за справу. Рабочыя ў добрым настроі...

Міхась тузануў яго за рукаў і наставіцельна паківаў галавою.

— Адкуль у цябе гэткі запал? Які ты гарачы стаў! Зразу гатоў сьвет перавярнуць. Пачакай. Паберажы свайго імпэту надалей, а то—выпшыкаешся скоро. Яшчэ ня быў у пераробцы.

Для Рыгора Міхасёвы словы празычэлі зусім ня сур'ёзна, як быццам жартоўна, з прадугледжанымі кепікамі.

— Вы сьмяіцёся?

— Як хочаш разумей.

Ён зьмяніў голас і незадаволена адказаў:

— Я ня ведаю, чаму вас ня кратае нічога. Няўжо вам не баліць усё тое, што робіцца наўкола. Дальбог, ну—я ня ўтраплю сабе, як гэта людзям удаецца так ёмка атруціць свае пачуцьці... Разганяюць з фабрык рабочых, арыштоўваюць забастоўшчыкаў, судзяць на сьмерць людзей, а ім хоць-бы што. Мэрам так і трэба. Тут, памойму, ніводнае хвіліны ня трэба чакаць. Лепш памерці ў змаганьні, чымсь жыць у няволі...

— Праўда, праўда...

Міхась азірнуўся вакола.

— Лепш памерці ў змаганьні; лепш, чымсь жыць у няволі. Але, калі ўміраць, то трэба адно мець у воку, ці ўсё ты купляеш сваім жыцьцём, ці мог-бы ты яго прадаць за больш дарослую цану. Уміраць на полі бойкі трэба з рашчотам... Умерці—невялікая штука...

Рыгор задумаўся. „Міхась, якога, як-ні-як, нельга западозрыць у мяшчанскім настроі, а размаўляе так спакойна“

Хто з іх праўдзіў?

Няўжо Міхасёвым настроем будзе прасякнута ўся сходка? Няўжо яго, Рыгора, ніхто не падтрымае? Усё-ж Рыгор будзе цьвёрда стаяць на сваім, няхай лічаць гэта за ману, за непрудугледжанасьць, за мары.

— Ня ведаю, чаму вы так кажаце,—разьвітваючыся ля прыстані, праказаў Рыгор,—мне здаецца, што сьмерць ня лічыцца з рашчотам, а жыцьцё ня мераецца розным коштам.

Адышоўшыся на сажні два, ён улавіў яшчэ адну думку гэткага сэнсу, але вярнуцца назад, каб яе выказаць, палічыў ніякаватым і, разьбіраючы яе сам-сабою, пашоў дамоў.

IV

На кватэры Рыгор ня бавіўся. Каб вярней папасьці на сходку, ён завідна вышаў на вуліцу і ціхім прагулачным шагам пашоў на Задзьвіньне. Па дарозе некалькі раз спыняўся і па хвілін колькі сядзеў—у Вэрманаўскім парку, на бульва-рах. Таксама прастаяў крыху каля Дзьвіны. Усю дарогу разь-меркаваў на паўтары гадзіны і толькі апошняю чвэртку ня

ўлічыў, як ляпей выкарыстаць, каб ня тупаць два разы па адным месцы. Але яму ніяк не ўдалося гэта абмінуць: незнаёмая мясцовасьць і надышоўшы змрок папешкодзілі яму зразу падмеціць патрэбную лічбу дому. Прыглядацца ён не хацеў, бо недалечка, на скрыжаваньні вуліц стаяў гарадавы і пільна ўзіраўся за кожным пешаходам; асабліва, паказалася так, поліцыянт прыглядаўся на яго. Каб ня даць выгляду, што ён шукае каго ці чаго, Рыгор уверана прашоў да канца кварталу і павярнуў направа, каб абкруціцца вакола і тады проста ды ўверана ўвайсьці ў вароты. Абход патрабаваў на сябе чвэртку гадзіны, і Рыгор удвойчы прашоў адным месцам. Ці падмеціў гэта гарадавы ці не, ён ня цікавіўся, а хутчэй прашоў у браму. На дзядзінцы, агароджаным высокімі мурамі, гуляла куча дзетак. Пры ўходах, на нізенькіх ганачках сядзелі кабеты і рэзва абгаворвалі здарэньні перажытага дня. Рыгор помніў, што трэба іці налева, да куткавога ўваходу, і ён павярнуўся, бясьцікаўны ля ўсіх, хто быў на дзядзінцы. Узышоў на ўсходы і вобмацкам, бо яшчэ ня было электрыкі, знашоў званок. Яму тут-жа адчынілі, мігам закрыўшы дзьверы.

У нялапым і, наколькі можна было падмеціць у змроку, чыста прыбраным пакоі знаходзілася ўжо некалькі чалавек; яны сядзелі ў радок на мяккай канапе над прыстаўленым да яе поўкруглым сталом. З двух канцоў стала ляжала па некалькі кніжак, у пераплёце і не пераплеценых; пасярэдзіне закрывалі прагал разгорнутыя ва ўсе шыркі газэты. Рыгора сустрэлі моўчкі, і ён сам перарваў цішу прывітаньнем:

— Добры вечар!

За ўсіх адказаў гаспадар кватэры, які сядзеў ад акна.

— Вечар добры!

І запрапанаваў:

— Сядай, сябру Нязвычны...

Пасьля прыўстаў і запытаў Рыгора:

— Знаёмы з усімі?

Той прыглядзеўся—людзі былі незнаёмыя.

Усім падаў руку; апошняй—дзяўчыне, якая сядзела з другога канца канапы.

Прывітаўшыся, Рыгор прысеў ля стала побач з дзяўчынай. Некалькі хвілін, пасядзеў моўчкі. Маўчала і дзяўчына

Стала ніякавата ад маўчанкі і, каб хоць чым заняцца, Рыгор аглядзеў яшчэ раз пакой, а пасля працягнуў руку да газеты. Зашамцеў ёю.

— Мала цікавага,—пераняў Артур:—ды якраз няма сьвятла.

— Што-ж так доўга не падаюць?—запытала дзяўчына і прыўстала з месца.

Якраз бліснула электрыка. Адзетая ў цьмяны ўзорны абжур лямпачка дала досыць сьвятла, так што людзі і рэчы выглянулі ў поўным акрэсьленьні.

— Вось прагаварылася.

Рыгор паглядзеў на дзяўчыну і захапіўся яе стройнасьцю, здаровым целаскладам, прыгожай постацьцю. Крыху прадоўглы смуглы твар з дасканала прымеркаваным роўным носам, з цёмнымі вачмі пад густымі чорнымі брывамі; мерны лоб, абложаны чарнаватымі, прыгладжанымі ў простую прычоску косамі, выказвалі ў ёй тыповую прыгожасьць жыдоўкі, якіх Рыгор многа бачыў. Яна была адзета ў простае поўшарсьцянае плацьце з перахопам у стане і з высокім каўняром, які шчыльна закрываў стройную шыю. Пастаяўшы колькі хвілін, дзяўчына села і, працягаючы ногу, кранула Рыгоравай нагі.

— Ubачайце!

— Калі ласка.

— Якая я няўдалая, ці ня праўда?

— Гэта можна вам дараваць.

— Ня вучылася абыходжаньню.

І яна засьмяялася, як Рыгору здалося, вельмі ўжо мілай ды мяккай ухмылкай. Мэрам-бы сказала яму: „Усё-ж маю чым пахваліцца, апроч гэтага“. А Рыгор у думках адказаў: „О, маеш!“ І ня ведаў, як супакоіць узьнятае ёю пачуцьцё. З некаю патайнаю думкаю паглядзеў на прысутных, каб праверыць, ці яго аднаго так цікавіць гэта дзяўчына-таварыш, ці захоплены ёю ўсе прысутныя. Пяцёра чалавек, наўзапой курачы, былі напэўна заняты іншым, бліжэй усяго думкамі аб пытаньні, якое сышліся вырашаць; яны перакідаліся адрывнымі сказамі, некаторыя заводзілі рэволюцыйныя мэлёды, мянялі раз-у-раз позы ды пазіралі на гадзіннікі.

— Нам яшчэ многіх трэба прычакаць?—запытаў ува ўсіх адзін з прысутных, доўгакосы, з бародкаю клінком, у аку-

лярах, тыпічнага інтэлігентнага выгляду мужчына, гадоў за трыццаць.

— Павінны падыйсьці зараз,—адпавеў яму сусед, здаровы, белакуры, поўнатвары латыш:—вось яшчэ нават Міхася Камара... Нешта некае з ім.

Ён павярнуўся да Артура:

— Ці толькі прыдзе ён, наогул?

Рыгор адказаў:

— Я з ім бачыўся пасля работы; абяцаў прыйсьці абавязкова.

— Ня можа ня прыйсьці.

— Можа дзе што здарылася?—уставіла ад сябе дзяўчына.

— Нічога, пэўна, з ім ня сталася, а ўжо ў нас гэткая прывычка—заўсёды на пару гадзін пазьніцца,—матнуў рукою інтэлігент.

— Не падабаецца мне гэта.

— А каму яно падабаецца...

Стук за дзвярыма, а сьледам званок перабілі гутарку. Артур кінуўся да дзвярэй і ўпусьціў зразу траіх чалавек, Міхася сярод іх.

— Ня думай, што разам ішлі, дагнаў іх, на ўсходах,— замест прывітаньня, праказаў ён да Артура.

— Я й ня думаю.

Калі ўвашлі ў пакой, Рыгор ня даў вымавіць слова, папикнуўшы Міхася.

— Ваша холаднасьць і ў гэтым выявілася.

— А ты яшчэ не астыў? Ты—факел наш.

— Мо' незнаёмы,—абярнуўся ён да ўсіх:—гэта з нашага заводу, мой вучань, можна сказаць, і мая гордасьць.

Усе паглядзелі на Рыгора, як-бы хочучы пераканацца ў праўдзівасьці Міхасёвых слоў. Пільней за ўсіх паглядзела на Рыгора дзяўчына: аўторытэт Міхася казаў за ўсё, значыць, Рыгор—знатная асоба. А прыдаць к гэтаму яго выгляд?

Дзяўчына зацікавілася Рыгорам і з мілай ўхмылкаю на твары цешылася ім.

А Рыгор, нібы сумеўшыся ад Міхасёвых слоў, прыстаў і злёгка пакланіўся ў бок таварышоў. Пасля, ня думаючы, працягнуў дзяўчыне руку і шчыра, з запалам паціснуў.

— Рыгор Нязвычны!

Пэўна ён зрабіў-бы тое самае і з мужчынамі, у кожным разе ён падаў намер, але Артур пераняў яго сказам:

— Я ўжо пазнаёміў Нязвычайнага з таварышамі.

Тады Рыгору асталося сесьці, што ён і зрабіў. І пакуль тыя, што прышлі, перакідаліся словамі з інтэлігентам, ён выкарыстаў час для гэткай перамоўкі з дзяўчынаю:

— Ubачайце,—выказала яна.

— Калі ласка...

— Цікава, які настрой на вашым заводзе?

Рыгор паправіў сядзеньне; быў рад, што яго запыталі.

— Як-бы вам сказаць, я ўсяго два дні папрацаваў і не пасьпеў акурат разьнюхаць, але наколькі мог прыслухацца да гутарак і сам пагутарыць,—настрой баявы. Гэта мы мусім зараз падкрэсьліць. Другія ня цікавяцца, а я думаю—то будзе абмылка наша...

Ён памаўчаў:

— А вы, таварыш, на якім заводзе працуеце? І што кажуць у вас?

— Я з „Правадніка“,—ахвотна адказала дзяўчына, а сама востра пранізвала яго сваімі цёмна-шэрымі вачмі.

— У нас ня дрэнна настроены рабочыя... На кожны кліч да забастоўкі адгукнуцца рашучым выступленьнем.

Яна з намерам унесла пропозыцыю:

— Давайце разам будзем праводзіць свае пытаньні. Га? Я—максымалістка...

— Латва—я таксама добра прагартаваны...

Яны згоднай ухмылкай заключылі гутарку і момант памаўчалі,—таксама мэрам згаварыўшыся.

— А я, ведаеце, меў выпадак падсачыць настрой вёскі,—пахваліўся Рыгор.

— Так? Якім чынам?

— Выпрасіўся на пабыўку.

— Вы шчасьлівы; я вам завідую. А я, каб і магла паехаць, ды няма куды... Я...

Артур перабіў іх гутарку прызывам да ўвагі.

— Пачнем, таварышы...

Усе змоўклі, паправіліся на сядзеньні.

— Што-ж, як водзіцца, давайце старшыню выберам?

— Міхась! Тав. Камар!

— Так і бог вялеў,—падказала дзяўчына.

Міхась адказаў ухмылкаю і тут-жа прамовіў:

— Пасяджэньне адчыняю... Наша сходка прадстаўнікоў ад заводаў і прадстаўнікоў ад мясцовых арганізацый павінна вырашыць паважную справу, як і калі абвясціць агульную забастоўку ў Рызе. Гэта паважнае пытаньне, думаю, зойме ў нас увесь вечар і іншых дадатных пытаньняў мы ставіць ня будзем?

— Не, не!—некалькі галасоў падмацавалі.

— Тады даю слова таварышу Якаву Мурмелю.

Усе маўчалі, а ўстаў чорны інтэлігент. Крыху памаўчаў, зьлёгка пахіліўшы лахматую бакунінскую голаў, як-бы выбіраючы словы для пачатку прамовы, кашлянуў, а пасля пачаў казаць цьвёрдым, трошкі гаркавячы, тэнарком:

— Мы, таварышы, сышліся сёньнека на гэту сходку, каб вырашыць адпаведнейшае пытаньне, ці ёсьць сэнс і ці тэрмінова зараз абвясціць агульную забастоўку. Зараз мы перажываем вельмі й вельмі рашучы момант! Царскае правіцельства кідае карту працоўнаму народу і ўсяму лепшаму грамадзянству, якое падае свой голас протэсту супроціў пануючага гвалту... Хутка разыграецца крывавае комэдыя-суд над бальтыцкімі матросамі... Ён ужо царскія каты згатавілі свой люты прыгавор... Мы павінны адгукнуцца на гэты замах рукі палачоў рашучым выступленьнем—забастоўкаю... Мы гэта можам зрабіць, бо адпаведны настрой у рабочых ёсьць. Ён ужо прарываецца на поверх: як вам вядома, ужо доўга бастуюць перапёкі, спыніўся завод кампаніі электрычнасьці... Калі мы ня сумеем узяць руху ў свае рукі, ён абміне нас і разьвінецца стыхійна сам сабою...

Прамоўца далей датыркнуўся ў сваёй „рэчы“ дарагоўлі, што дало прычыну для дробных забастовак рамесьнікаў, чапіў таго ўздому, які ахапіў розныя куткі прамысловай Расіі; пасля перашоў да заграціцы, даўшы агульны агляд рабочага руху і політычнага жыцьця яе.

Казаў паўтары гадзіны без перапынку, складна, лёгчна, без перабояў. Закончыў з маленькім хрыпком, выгукнуўшы да сходкі:

— Ад вас залежыць вынесці тое ці іншае рашэньне...

Ён абцёр лоб хустачкаю і адышоў на сваё месца.

Усе аблегчана ўздыхнулі—затаміліся, з натужнаю ўвагаю слухаючы. Рыгор адняў пагляд ад дзяўчыны і пільна

сачыў за прамоўцай. Дзівіўся яго красамоўнасьці ды ўменьню падыйсьці да слухачоў; і карыў сам сябе,—чаму ён ня ў моцы гэта зрабіць. „А яшчэ мне хацелася стаць правадыром цэлага натаўпу! Ці-ж я сумею?“ сумняваўся ён. І карцела чымсь хутчэй узяць слова, на выверку хоць—што з таго выйдзе.

Але пакуль што пачаліся даклады дэлегатаў з заводу. Адзін, другі і цэлы рад прамоўцаў расказвалі аб настроі рабочых і выкладалі свае думкі наконт закранутага пытання. Апошнім казаў Міхась. Расьцяжным, спакойлівым тонам прызваў ён строга абгаварыць гэта пытаньне, улічыць усе дробязі яго і ня быць гарачымі ня ў меру, як то „адмячаецца сярод некаторых таварышаў“.

Рыгор праслухаў даклады з тэй-жа ўвагай, як і прамову Якава; запамятаў характэрныя сказы і намёкі кожнага дакладчыка, але ня думаў, што Міхась возьме слова наперад за яго і сумеўся: „А можа ня прыдзецца мне казаць?“ Але вышла яшчэ спраўней пры гэткай камбінацыі.

Аднак, у сваім слове, нечакана для ўсіх і для самога сябе ён знашоў, як і што падыці да справы, сказаўшы:

— Я чуў тут прамову таварыша Якава і чуў словы іншых таварышаў. Заклучыў мой паважаны настаўнік—Міхась. Нельга сказаць, каб пачалося дрэнна, але дрэнна скончылася: калі Якаў зваў да рашучасьці, якое-б там ні было, то таварыш Міхась і яе пераняў сваёю асьцярогаю. Да чаго яна вядзе, гэта асьцярога? Першы дакладчык ужо адмеціў, што абурэньне рыскіх рабочых выбіваецца на поверх, і падаў правіловую думку, што калі мы спозьнімся абвясціць агульную забастоўку, то здарэньні абмінуць нас і развернуцца ў стыхійны ўздых. Знача „трэба сьпяшыць узяць рух у свае рукі“. Але ці гэта знача, што мы павінны адмежавацца аднёю забастоўку? Не. Яна нам ня дасьць ачулых skutкаў. Гэта тактыка паніклых ды трусьлівых. Змаганьне на забастоўцы не канчаецца. Ёсьць болей вярнейшы спосаб дамагчыся вызваленьня—гэта паўстаньне. Момант якраз адпавядае гэтаму, настрой—таксама. Мы дамо сыгнал,—нас падтрымаюць войскі ды флёт. Раз кінулі пярчатку, трэба яе падняць...

Рыгор пачаў ціхім голасам і седзячы, пасья падвысіў тон і прыўстаў; далей абярнуўся ў натхненнага прамоўцу, гутарачы з націскам, з пекнымі размахамі рукі, мэрам-бы прашоў школу красамоўства. Кожнае слова выходзіла суцэльным, адлітым, дыхала сваёю сілаю і абдуманасьцю. Вясковы, беларускі акцэнт не псаваў, а як-бы скрашваў высечаныя з граніту сказы. Папярэдні прамоўца, інтэлігент Якаў, налоўчаны казаць, стушаваўся з сваёю, вельмі ўжо гладкаю, адшліфаванаю і ад гэтага менш жыцьцёваю прамоваю. Яго журнальная форма ў пабудове сказаў, цягучыя калыханьні ў выгавары пакінулі хоць і прыемнае, але зусім інакшае, ніж Рыгорава слова, уражаньне. Рыгор выйграваў шчырасьцю, як рабочы, здаваўся многім з прысутных чалавекам іншае ад Якава формацыі. Нават Міхась мусіў прытаіць гіронічную ўхмылку наконт „свайго вучня“ і паківаць галавою ў адзнаку пахвалы яму.

Ну, а дзяўчына—тая цалком захапілася Рыгоравымі словамі: слухала, як-бы заповедзь прарока. Рыгор здаваўся ёй вялікім правадыром, таленавітым самародкам, гордасьцю рабочых і, вядома, у тым ліку і яе. Увесь час, калі вяліся спрэчкі, яна ня спускала з яго вачэй, забыўшыся аб усім іншым. Пасья Рыгоравае прамовы яна лічыла бескарысным спрэчкі і проэкты іншага зьместу; чакала галасаваньня, каб падтрымаць яго.

Пастанова сходу абмежавалася забастоўкаю; пра тое, каб павярнуць яе ў бок паўстаньня—замаўчалася. Гэта разлавала дзяўчыну больш, як Рыгора. Яе гнеў крыху астудзіла даручэньне, якое нарада дала Рыгору: выступіць перад рабочымі заводу з дакладам аб забастоўцы. „Рыгор сумее выкарыстаць гэта для сваіх вывадаў“, рашыла яна.

Пры гэтым ёй захацелася пад'юшыць Рыгора зрабіць усё мажлівае для таго. Захацелася, наогул, пазнаёміцца з ім бліжэй, пагутарыць абстойна аба ўсім, паяднаць тактыку пры агітацыі, абгаварыць усебакова skutкі нарады...

Хлопцы па адным пачалі разыходзіцца каля першае гадзіны. Тыя, што чакалі чаргі, гутарылі аб дробных справах, інфармавалі адзін другога аб маленькіх эпізодах з забастоўкі перапёкаў ды электрыкаў.

А Рыгор, даючы выгляд, што слухае, перадумоўваў праявы бягучага моманту, што датыркалі яго самога. І перад ім паступова адно за другім, сплятаючыся ў сцэльны ланцуг, прамігала—вяртаньне з дому, запрашэньне на нараду-сход, падбліжэньне забастоўкі, гарачая прмова і наступнае выступленьне перад тысячнай грамадой рабочых. Рыгор раўняў гэта з уступам на высокую гару: усё вышэй ды вышэй паднімаешся ўверх, усё больш ды больш шырокі гал расьцілаецца ўнізе. Усё, што ўжыўна было пры першым кроку, разрастаецца ў нешта магутнае, неабдымнае, неасяжнае. Забываешся, губіш будзёныя клопаты, штодзённыя думкі, як губяць сваю меру ды ўзрост усе рэчы, чым вышэй ты ад іх. З тае высі, куды ён ішоў, будзе яму відаць ня толькі Сілцы, а цэлы сьвет. З тае высі яго голас пачуюць усюды ўсе, бо ад яго прамовы будзе залежаць кірунак жыцьця.

У сваіх задзёрыстых сяганьнях Рыгор прапусьціў міжвушэй шмат цікавых навін. Таварышы сьмяяліся, дзівіліся, строілі дагадкі і адгадкі, разьвіталіся, падаючы рукі яму таксама; у пакоі цішэла, а ён марыў і лунаў па высях, у будучыне, гарды, недасяжны, апалены прагнымі, яскравымі лятуценьнямі. Нават не заўважаў дзяўчыны, якая тут-жа пры ім сядзела, гледзячы на Нязвычайнага, які чараваў яе ўвачавідкі, умілялася і чакала.

Нарэшце ў кватэры застаўся адзін Артур,—трэ' было йсьці і ім абоім.

— Пойдзем разам?—абярнулася дзяўчына да Рыгора.

Той быў палішчаны яе пропозыцыяй і далікатна адказаў:

— Вельмі рад.

Яны разьвіталіся з Артурам і пакінулі яго кватэру.

V

— Вам далёка йсьці, таварыш?—запытаў Рыгор дзяўчыну, вышаўшы з брамы.

— На Мар... вуліцу,—адказала яна.

— Здорова. Мне ў той-жа бок, хочаце, я правяду вас?

— Калі ласка; аднэй мне так нязручна.

Моўчкі прашлі яны вуліцаю да Дзьвіны, сьпяшаючыся захапіць пераход ці пераезд. Па дарозе, настрэчу прашло некалькі чалавек. Рэдкія ліхтары асьвятлялі вуліцу. Стаяла цёплая, парная пагода. З гораду даносіўся ціхі шум. Калы-

халіся снапы проміну, здавалася, калышучы сабою неба. На вокзалах сьвісьцелі паравікі. Каля кацернай прыстані стаяла некалькі запозьненых пасажыраў; адны ў другіх перапытвалі, ці вернецца па іх кацер.

Яны прыпыніліся і сталі чакаць. З заліву паказаўся агромністы морскі параход; дзсяткі агенчыкаў прарэзалі адбіткам бляску чорнае палатно Дзьвіны. Зычны гудок хутка пранёсься над горадам, аддаўшыся дзесьці далёка-далёка, чуць не на моры. У тым-жа баку, але шмат бліжэй, мэрам сьвечачкі, гарэлі вокны заводаў; над імі, пад небам, гулялі пукі рэзвых іскраў. Туды глядзела некалькі пасажыраў, апісваючы прыгожасьць вобразу.

Паміж тым параход падышоў к прыстані, якраз супроціў іх, і пачаў разгружацца. Узьбярэжная зашумела стукам калёс, выгукамі людзей, якія выяўна даляталі з другога берагу Дзьвіны. Нарэшце падышоў кацер, і яны праехалі ў горад.

— Можа паедзем з рамізьнікамі?—запрапанаваў Рыгор.

Падарожніца крыху падумала.

— Ня варт,—адказала.

— А можа ўсё-ткі?

— Я-б хацела пабыць з вамі некі час.

Яе словы былі асалодаю для Рыгора: так і абдалі яго нутро нясказанай радасьцю.

— Го, я так рад гэтаму,—мог сказаць ён.

І замілаваным поглядам кінуў дзяўчыне ў твар.

Колькі пачуцьця было ў ім! Колькі ласкі!

І таму, пэўна, што сэрца перапаўнялася імі, Рыгор ня мог пачаць гутаркі. Хацеў, парываўся, а нешта прыпыняла, не дазваляла выбіцца словам на вусны. Ён пачынаў адзнаваць ніякавасьць свайго стану, як мужчына, як кавалер, якому жыўцом натыкаецца здабыча. Чакаў, што падарожніца выкажа яму гэта, вось-вось—намекамі, а то й проста...

Моўчкі прашлі добры кавал узьбярэжнае, завярнулі ў завулак, крывы, глухі і вузкі, прамінулі дзьве ператочных вуліцы.

Нарэшце мімахоць вырвалася ў Рыгора:

— Вы даўно працуеце на заводзе?

Ён прыкусіў язык, чакаючы адказу. „Да чаго ёй маё запытаньне?“

Але дзяўчына толькі й чакала ад яго жывога зыку. Не пасьпеў замерці ён у Рыгоровых вуснах, як яна слова-ахвотліва, гасьцінна адказала:

— Не, ня зусім. Я сама—швачка; працавала тры гады ў адной майстэрні—тут, у Рызе. А летась восенняй кінула... бач, не сама кінула,—прагнала гаспадыня за падгавор дзяўчат на стачку... Месяц гуляла бяз працы, а пасья, з дапамогаю свайго дзядзькі, папала ў „Праваднік“... Чорную работу маю, цяжкую... Але нічога ня зробіш. Адна—пражыву як-кольвечы... Палацаў, пэўна, не нажыву.

Яна засьмяялася...

Рыгор нічога не адказаў: яму захацелася ведаць імя дзяўчыны, каб ямчэй было зварачвацца да яе, і думаў, ці варт пытаць.

— Ну, а вы здаўна жывіце ў Рызе?

Прышлося расказаць, як і што: ня мог ён не сказаць пасья таго, як яна захапіла яго сваёю істотаю. І шчыра, бяз утайкі драбнейшага факту, расказаў ёй, хто і што сам, адкуль прыехаў, як папаў на завод, як пазнаёміўся з Міхасём Камаром, як жыве цяпер...

Каля дзесяці хвілін прагаварыў, зацішыўшы хаду... І з нутра яшчэ ўсё набягалі словы, як нехта выпіраў іх сілаю, але ён сумысьня прымоўк, каб запытаць яе.

— Даруйце, вы маё імя ведаеце, а самі—як тая незнакомка. Мне ніякавата бяз гэтага. Вось ужо мы болей пяці гадзін знаёмы, а я... Няўжо нам ня ўдасца больш стрэцца?

— А вам цікава маё ймя?

Яны падыходзілі да Вэрманаўскага парку; цёмнаю сьцяною паднімаліся старыя дрэвы, навісаючы над вуліцаю.

— А як вам здаецца?

Дзяўчына засьмяялася:

— Мне здаецца, што... вы з далікатнасьці...

— Вы сараматніца вялікая, як я бачу. Не чакаў, прызнацца, у вашым політычным званьні...

І ён безадгукна, ня ведаючы і ня пытаючыся ў самога сябе, ці добра гэта выйдзе, узяў дзяўчыну пад руку і прыціснуў да боку.

— Мы перш усяго—таварышы. Праўда, таварыш?..

— Наталя,—дакончыла дзяўчына.

І прыналягла на Рыгора ўсёй постацьцю, а голаў палажыла на яго плячы.

— Што з таго, што я—Наталя, а вы—Рыгор?—двухсэнсоўна, з глыбокім выдыхам вымавіла Наталя.

— Так, што-ж з таго?..

Яны параўняліся з уваходам у парк і ўмоўна ўвашлі ў яго. Насустрач прашло некалькі чалавек, у бакох чуўся дзявочы сьмех. З галоўнае алеі павярнулі на бакавую. Каля лаўкі спыніліся.

— Вы любіце зелень?—запытаў Рыгор.

— О, я так люблю поле, лес, кожны кусьцік. Вельмі люблю; занудзела па іх і рвуся, рвуся... Ды бескарысна: няма куды і няма за вошта ехаць. Паверыце, я яшчэ ня была гэтым летам на ўзмор'і.

— Я таксама ня быў, хоць і мог-бы... Са мною іншае—я ня маю з кім.

— Вы праўду кажаце?

— Праўду, праўду... Хочаце, паедзем з вамі?

— Што-ж, я з ахвотаю...

У Рыгора закружылася галава: вынікла купа заманчывых плянаў, намераў... Ён сьмялей прытуляўся да новае знаёмае, ступаў рашуча па вызначаным, ужо з першых выпадкаў вядомым яму шляху і не хацеў думаць ні пра вошта іншае. Наталя вырастала перад ім нясупынна, мігамі затуляючы ад яго ўвесь сьвет, тушачы нядаўнія і далейшыя перажываньні. Дзесь, на задворках яго думак, у густым тумане, чуць-чуць, зусім цьмянымі абрысамі варушыліся Сілцы... Зося... Выразней—Ганна. Ні то ў Сілцох яна, ні то тут, у Рызе, таксама даўно... Але тады ён быў другі, інакшы, то было ветранай выхадкай, нясур'ёзным чымсьці, прабежным... Ці-ж тое будзе цяпер? Ён так пасталеў за апошнія дні, так далёка крануў уперад! І ўчарашняе не здаволіць яго. Наталя, толькі Наталя..

Раздумы аднялі некалькі доўгіх хвілін.

— Што вы маўчыце? Над чым задумаліся, таварыш Нязвычайны? Я памяшала якомусь вашаму пляну? Вы хацелі йсьці куды, зачым?—скорамоўна кінула чатыры пытаньні Наталя. І тон у яе голасе быў зусім ня выбачны.

— Кіньце, кіньце, я пры вас—толькі аб вас думаю. Я рад, нарэшце, што напаткаў сабе добрага таварыша. А то

больш часу я адзін ды адзін. Хоць падзяліцца будзе з кім сваімі перажываньнямі... Бачыце, што дзень—іх болей ды болей надыходзіць. Стачка! Колькі навін яна прынясе!

— Вы думаеце пра забастоўку?

— Думаю... Я, прызнацца, цалком захоплены ёю. Гэтыя дні, ад прыезду з дому, яна абурае мяне. Што-ж вы думаеце, прыходзіцца заняцца гэтым.

— Вы баіцеся яе?

— Я?

Рыгор не дасказаў.

Абое памаўчалі некі час, пасля падняліся з лаўкі і пашлі з парку.

Ночь падыходзіла к канцу. На ўсходзе адзначаўся лёгкі адсвят золку. У горадзе запаноўвала ціша—рэдкаія стукі адбіваліся зычным рэхам.

Прашоўшы гонаў двое моўчкі, Наталя запытала:

— А як будзе ў нядзелю?

— Давайце спаткаемся а другой гадзіне ў Вэрманаўскім парку. Авось падыдуць якія-кольвечы навіны...

Занятыя нязначнай перарыўнай гутаркаю, прашлі яны да самага дому, дзе жыла Наталя. Прыпыніліся пры браме, яшчэ раз умовіліся аб нядзельным спатканьні і разьвіталіся.

Рыгор спакойнаю хадюю пашоў усьцяж вуліцы, назад ад Вэрманаўскага парку. Некалькі разаў на хаду азірнуўся—цягнула нешта. Наогул, кароткі тэрмін, які давялося яму прабыць з Наталяю, пакінуў па сабе глыбокі сьлед у яго душы. Чаму і што,—Рыгор ня ведаў. Так, міжвольна закралася якаясьці сіла і перавярнула ўсёў верх дном, спутала думкі пераблытала пачуцьцё. Зусім неспадзявана напаткаў Наталю і вось... Выпадак за выпадкам, нязначныя, дробныя, пластуюцца яны і складаюць моцныя слаі жыцьця. Заўсёды непрадбачныя, заўсёды цёмныя—яны нахальна ўрываюцца ў будзёншчыну, здавалася-б, раз абаснованага процэсу і перабіваюць яго стройнасьць... А мо', дзякуючы гэтаму, процэс жыцьця аформліваецца?

Ужо добра шарэла, калі Рыгор вярнуўся к сабе на кватэру. Дворнік пакінуў браму адпёртаю і пашоў спачываць пасля бяссоннай ночы. Ліхтаршчык тушыў ліхтары. У двары, куды прышоў Рыгор, некалькі раньніх асоб таў-

кліся ля хлявушкоў. Ціха перагаварваліся адна з другою. Ён падняўся на ўсходы да свае кватэры і пазваніў. Ніхто не зьяўляўся адчыніць. Рыгору стала няёмка, што ў гэткую пару неспакоіць гаспадароў кватэры, але нічога не парадзіш, не стаяць-жа пад дзвярыма датуль, пакуль сам хто адчыніць. І ён мацней пазваніў; здалося, што званок абудзіць усю кватэру. І, сапраўды, за званком пачуўся гоман і стук шагоў. Праз хвіліну Рыгор пачуў:

— Хто там?

— Я, Рыгор.

Вільгэльміна адпёрла дзверы і, не знашоўшы сказаць нічога путнага, паведаміла:

— Учора прынесла вам некая дзяўчына пісульку: я палажыла яе вам на стале.

— Дзякую... Прабачайце, што патрывожыў у гэткі час.

— Нічога, мала што бывае.

Вільгэльміна прашла на кухню, а Рыгор—да сябе ў пакой. Зачыніўшы за сабою дзверы, ён кінуўся к сталу, знашоў пісульку і разгарнуў.

Пачаў чытаць:

„Паважаны Рыгору, я была ў цябе роўна а дзевятай гадзіне. Вельмі хацелася ўбачыцца з табою, каб пагаварыць. Столькі назьбіралася розных думак, столькі вынікла плянаў! Наша знаёмства далёка зашло і паставіла мяне перад настойным пытаньнем: як-жа быць? Я праверыла свае паступкі, абдумала тваю настойнасьць і прышла да пераконанья, што людзі—зьяр‘ё. Асабліва—мужчыны: ім ніколі нельга давяраць свае шчырасьці, хоць-бы яны сулілі табе найвышэйшыя якасьці людзкія... Я ведаю, што ты зараз воль зусім ня думаеш пра мяне, а выкладаеш сваю шчырасць іншаму каму. Чаму-ж бы табе не пачакаць мяне? Значыць—непатрэбна. Патрэбнае—узьялося... Бывай... Калі ўгледзімся—ня ведаю.

Г а н н а“

Рыгор прачытаў і схамянуўся; задумаўся, хапіўшыся рукою за голаў; пасля яшчэ раз уважліва перачытаў і апусьціў руку з лістком; прысеў на крэсьле і ўпёрся думкамі ў два словы: Ганна—Наталя. У кароткі час—дзьве новыя знаёмкі, дзьве маладыя, слаўныя дзяўчыны. Ганна—натура сьціслая, з адчынетаю душою, даверная прыгожая мяшчанка. На-

таля, пакуль нявыяўленая, але завідная па сваёй постаці, па характары, па манерах загартованай работніцы—чалавек асабістых умоў, асабістага выхавання. Дзявочасьць, сакавітая, ядраная—у Ганны і сувора я з орыгінальнымі замерамаі—у Наталі. Дзьве—на дзьвюх розных ступянях абставін: Ганна,—калі бурліла пачуцьцё разлукі з Зосяю, калі душа змагалася супроціў пустаты, якая апанавала яе пасля разьвітання з Сілцамаі—тады зьявілася яму. Наталя надышла ў той момант, калі ён, Рыгор, уваходзіў у прачынетую перад ім створку да стану адпаведных абавязкаў рабочага правадыра, вясчуна адказных намераў у наступным змаганьні працы з капіталам. Бяспытальна, паміж яго волі—тая і другая. Няўжо ён зусім бязмоцны? Адкуль тая падатлівасьць у яго душы?

Тут-жа, помеж з усім іншым, вырасталі звычайныя пытаньні перад Рыгорам. Ё сьледам—далейшыя skutкі адмечаных знаёмстваў... Ганьніна пісулька—на першым пляне. Няўжо ён варты яе вострых папрокаў? Няўжо ён здацен да благіх дзей? Можа сапраўды, але яны яму ня відны. Тады, ці можна ручаць, што і ў адносінах да Зосі ён застаўся чыстым? А як пойдзе далей?

Паўсталі нядаўнія гутаркі з Наталяю. Выявілася, што ён зьвязаўся таксама і з ёю: умовіліся спаткацца ў нядзелю ў Вэрманаўскім парку. Ён ня можа не пайсьці, тым болей, што надарваліся адносіны з Ганнаю. А ў Наталі—столькі завабнага і новага!

Рыгор паступова перашоў да думак аб перажытых здарэньнях у сваім жыцьці, захапіўся імі да таго, што кінуў шукаць усякіх skutкаў, якія могуць быць ад Ганнінага лісту. Патанула ў думках і першае ўражанне ад яго. Мала што можа быць! Урэшце, усё гэта асобныя моманты суцэльнага перажыванья. Трэба быць удзячным шчасьліваму выпадку.

Паціху лёгкі сум, падгушчаны ўтомай ад бяссоннай ночы, разыходзіўся; зьнікалі мінорныя настроі—Рыгораў небасхіл высвятляўся. Вынікла пачуцьцё самаўцехі, эгоізму. Двое прыгожых дзяўчат захапіліся ім на працягу кароткага тэрміну. Значна, не жарствою пасыпаны яго жыцьцёвыя дарогі! Яго зорка можа разгарэцца прамяністымі агнямі. А моцныя мукі й бядоты, што справодзілі яго маладыя годы, на-

далей акупацца шчаслівым жыццём? Хто ня ўдзеліць яго, калі можна, для сябе?

Рыгор марыў перш усяго аб шчасці агульналюдскім, як чалавек ідэі, як шчыры паслядовец рэволюцыі. Але тым самым ён ня цураўся лепшага жыцця і для сябе самога. Праўда, яно бачылася яму ў асаблівай форме, у васаблівым зьмесьце. Якім здарэньнем адчыняюцца ў гэта жыццё дзверы? Шчаслівая любоў, перамога над фабрыкантамі ў наступную забастоўку ці яшчэ што?

Тымчасам над горадам вітаў дзень. Чырвонае сонца залівала дахі будынкаў, ападала ў глыбокія выемкі-двары, адбівалася ў вокнах суседніх дамоў. Тоўсты пук яго праменьняў уліваўся ў акно Рыгоравага пакою.

Мацнеў ды мацнеў гарадзкі шум.

VI

Вэрманаўскі парк кішэў народамі. Алеі прапускалі па сабе рэчку разадзетай сьвяточна публікі. Пляцоўкі былі ўсеяны дзяццмі з нянькамі, боінамі, гувэрнанткамі. Як-бы хто шліфаваў каменні—шапацелі тысячы шагоў тых, што гулялі. Каб прыглядаўся, не знашоў-бы сумных твараў: амаль ня ўсе выглядалі задаволенымі, часта—вясёлымі, многа—радаснымі. Пагодлівы дзень ухарошваў вобраз, пераліваючы золата сонца на руні лісьця. Ачула асядала зьверху добрачынная цяплынь, ружуючы людзкое цела.

Рыгор у назначаны тэрмін зьявіўся ў парк. Разам з другімі прашоў усьцяж галоў наеалеі, разьзіраючы па бакох. Пасьля завярнуў на бакавую дарожку, прашоў некалькі заваротаў і спыніўся на ўмоўленым месцы, направа ад саджалкі. Якраз тут было ня так багата людзей, і ён нашоў на аднэй лаўцы парожняе месца. Прысеў і ўстраміў вочы ў той бок, адкуль павінна была прысьці Наталя. Ён не западозрываў, нават, што яна ня будзе ім прыкмечана—абы толькі прышла. Вось ці прыдзе? Таксама не хацеў думаць адмоўна. Чамусьці быў увераны, што Наталя ня схлусіць—падкупіла сваім тонам і шчырасьцю сваёю. Ня здарма ён так ахвотліва ахвяраваў для яе цэлага паўдня,—толькі-б стрэць. Але не прамінула й поўгадзіны, як Рыгор усумніўся: народ нясьціханна выліваў з вуліц і кіраваў у сад—парамі, па трое, адзінкамі. Найболей—маладыя мужчыны з паненкамі, гімназістыя, сту-

дэнты, рабочыя. Час-ад-часу мігалі між вачэй асобныя дзяўчаты ці хлопцы. А між іх ня відаць было знаёмага твару Наталі. Ці ён нядобра разглядзеў яго? Ня можа быць! Вобраз яе глыбока прашоў у Рыгорава нутро. Палкія вочы, рымскі профіль, малыя поўныя губы, роўны, прыўзняты злёгка нос. Спрытная постаць з выхілястым станам і наўздзіў лёгкая хада. Ці-ж ёй загубіцца ў людзкой гушчы? Вось толькі адно—ці не забылася яна, што была ўмова? Рыгор пачаў нэрвавацца: паціху паднімалася ў ім незадавальненне. Ён пачаў адварочвацца ў другі бок, раззіраць направа ды налева, ззаду ды перад сабою. А некі асаблівы здрок, якаясь зайздрасць ды пачуццё ўтраты шчаслівых хвілін забірала яго, абдавала ўсяго, як ёсьць. Ён бачыў, як неўдалечку, збоку, адбылося цэлых тры спатканьні хлопцаў з дзяўчатамі,—у двух выпадках чакалі дзяўчаты. Як радасна сьвязаціся іх твары, калі да іх падыходзілі кавалеры! Далікатна цалавалі рукі, бралі пад пахі і пускаліся к выйсьцю з парку. Ён прыкмеціў—нядоўга йшло чаканьне. Завідваў вельмі, і яшчэ з большым няцерпам азіраўся вакола... Пачаў вырахоўваць час, ці хопіць яго на язду на ўзмор'е?... Больш рашчотлівыя людзі сьпяшылі на вокзал трамваем, на рамійніках, на аўтамабілях. Што ні дваццаць хвілін, гудзелі цягнікі адходную. З Дзьвіны далятаў сьвіст параходаў...

Рабілася цяжка сядзець, цягнуліся моманты гадзінамі. Тады Рыгор прыўстаў, скрытна зяхнуў ад утомы і паглядзеў устойкі. Якісь мужчына, прымекціўшы, што ён стаіць, павярнуў да яго і запытаў:

— Пан аслабаніў месца?

— Не,—суха адказаў Рыгор і зноў прысеў.

Якраз вышлі з-за павароту тры знаёмыя дзяўчыны з двума некімі мужчынамі: Рыгор нечакана павярнуўся і стрэўся з імі пагледамі. Знаёмыя міла ўхмыльнуліся яму. Адна пазвала:

— Ідзем разам на ўзмор'е! Каго вы чакаеце?

Усе зацішылі хаду і пагледзелі пільней на Рыгора.

— Ня маю часу,—чакаю знаёмага.

— Хіба ня хочаце з намі?—пажартавала другая.

— Што вы? Крыўдзіце мяне.

— Прыходзьце, чакаем.

І калі яны адышліся, Рыгору стала вельмі прыемна ад гэтай стрэчы. Дзяўчаты паказаліся яму, як ніколі, блізкімі і шчырымі сябрамі, якіх шкода не паслухаць. Чаму-б не далучыцца да іх кампаніі? Рыгор намерыўся падняцца, каб дагнаць знаёмых, але тут-жа аддумаў: так доўга пракакаў Наталю. Яшчэ хоць дзесяць хвілін пасядзець. Тым болей, што некае таемнае пачуцьцё настойвала—як-бы там ні было—угледзецца з ёю, і з ёю аднёю правясьці астатак дня і вечар... Гэты вечар, што нясе з сабою час збліжэння з Наталінай істотаю, час салодкага ўзаемапазнання. Ахвяраваць ім? Нізашто... І тут Рыгор паставіў рубам, на ўгоду сябялюб'ю—пасядзець да змроку. А тады: прыдзе—добра, а не—плюнуць і пайсьці...

Рыгор на гэтым супакоіўся і пачаў палачкаю выводзіць на пяску розныя фігуркі, літары. Вывеў, між іншым, слова „Наталя“. І вось—касаваў патрошку, засыпаючы драбнюткімі каменьчыкамі апошнюю літару—я, калі збоку зашамалі нечыя шагі, блізка-блізка, што прымусілі яго хутка падняць голаў і азірнуцца.

Наталя дробным альтовым рогатам адказала Рыгору: — Пракакаліся? Убачайце,—не магла раней. Вы тут заснулі, чакаючы.

У белым гаптаным маркізэтавым плацьці, у добра падабранай да фігуры пастэрды, мякка-блакітнай, з шырокімі берагамі, у жоўтых мэштах—Наталя далёка не дапамінала работніцы з заводу „Праваднік“. Нельга было падмеціць у ёй і тых якасьцяў політычнага работніка-падпольшчыка, з выразнай психолёгіяй загаворшчыка-бунтаўшчыка, што ўжыўна ёй было на пасяджэнні дэлегатаў ад фабрык ды заводаў. Сур'ёзнасьць перашла ў лёгкую вясёласьць адмысловай жартаўніцы-дзяўчыны, якой ня чужы адпаведныя пачуцьці, мары і жаданьні...

Нясло сьвежасьцю ад Наталі—одэколёнам „Сірэнь“ і пудраю „А ля франсэз“,—адбівалася рухавасьць жыцьцярадае русалкі.

Рыгор дапусьціў сабе жарт: „З ёю рабіць забастоўку?“ і паспяшыў адкінуць ад сябе падобныя рэчы. Стаяла-ж Наталя перад ім, як высечаны з каменю рыцар—цвёрга ды ўверана.

І тое, што дзеве адмечаныя якасьці так пагоджана ўжываліся ў гэтай новай знаёмай, цалкам заняло Рыгора:

— Сядайце,—сказаў гасьцінна, умольна, забыўшыся, што вось-вось нэрваваў.

— Калі ласка, падайцеся крыху,—папрасіў ён справа суседку.

Пажылая ймосьць скрыўленаю мінаю адказала на Рыгору просьбу, прабарматала штосьці няўнятнае і адсунулася. Тады Наталя села на вольнае месца, шчыльна шаргануўшыся аб Рыгораў бок.

— Ubачайце.

— Нічога, не зацісьнеце.

Наталя засьмяялася і з яе ўхмылкі выбліснулі іскаркі прагавітага пачуцьця ды цёплае ласкі. Рыгор паглядзеў ёй у вочы—яны таілі ў сабе многа агню.

— Дык паедзем?

— А вы перадумалі?

— Каб ня было позна.

— Вы вінаваты, Наталя.

— Вінавата—не адказваюся. Усё роўна справы не правіць.

— Дык едзем... А калі пазьней вернемся?

— Гэта мяне ня смуціць.

Рыгор прыўстаў. Наталя падала яму руку, сьмела, бессаромна. Колькі ўмеў, ён прылажыў далікатнасьці і пасабіў ёй падняцца. Усё яшчэ ня маючы адвагі, яны пашлі разьдзельна на вокзал.

Перад білетнымі касамі ціснуліся людзі: наплыў ахвотнікаў ехаць на ўзмор'е быў тысячны. Духата й пыл гарадзкіх вуліц гналі людзей у поле, к мору, на чыстае паветра. Раз у тыдзень адпачынак. Хто разумеў яго каштоўнасьць—стараўся выкарыстаць як найпаўней.

Яны бачылі больш усяго буржуйнай моладзі—гладкіх, чырвонашчокіх гімназыстак у рудых, у сініх, у чырвоных кароценькіх сукенках, з белымі каўнерыкамі, з косамі; стройных, жыцьцярадых гімназыстых, больш у спортсмэнскіх гарнітурах, з сетачкамі для гуляньня ў лапту, з шкуранымі апубкамі для футболу. Многія з гімназыстых адпраўляліся разам з бацькамі, поўнымі, брытымі, у манішках і капялюхох муж-

чынамі, у шаўковых блузах, з залатымі ланцужкамі па пояс, з брасьлетамі на выпешчаных руках мацяркамі... Зусім мала можна было бачыць прасьцейшай, мяшчанскай або рабочай публікі. Але пападалася і яна.

Рыгор стаў у чаргу і дастаў білеты хвілін праз дзесяць. Разам з іншымі вышлі на пэрон і захапілі яшчэ не перапоўнены цягнік.

— Я, прызнацца, рэдкі буду госьць на ўзмор'і.

— Я таксама даўно-даўно як была там.

І калі крануўся цягнік, абое—Рыгор і Наталя—нязьмігутна сачылі ў акно. У гэткім стане ня прымецілі, як апынуліся на месцы. Цягнік спыніўся на апошняй станцыі, якая была перапоўнена публікаю. Так і панясло раскошным дачным жыцьцём, бесклапотным, гультайным.

Каля выйсьця са станцыі кідаліся ў вочы шляхетныя прывітаньні, выгукі, задзіўленьні, пацалункі. Дзяцей сустракалі бацькі, бацькоў—дзеці, паненак—панічы, і наадварот.

Рыгор з Наталяю пратаўхаліся натаўпам і завярнулі направа, сьледам за іншымі. Прашлі колькі хвілін і хутка ачуліся на ўзьбярэжжы Рыскае затокі. Якое дзіўнае зьявішча! Што за прыгожасьць! Міжвольна захапіла іх вадзяная шыр, лёгкае, п'янае паветра і гулкі, сьвятошні настрой многасотнай публікі. Здавалася, у Рызе ня было яе столькі! Ні мясціны вольнае. Тупатня, сьмех, нясьціханая гутарка. І там, і там—песьні, музыка. Курзал, многа кіёскаў. Уюнамі марскалі навокала прадаўцы: марожнага, кветак, газэт, цукерак. Кожны зваў купцоў, няўмоўчна хвалячы свой тавар і якасьцю, і даступнасьцю па цане. Фактычна нельга было прызнаць, што ўся гэтая публіка адпачывае ці адпачне. Шолам, пыл, тупатня тамілі, нэрвавалі яе, выцягалі шмат энэргіі. Але ў гэтых адмоўнасьцях усё-ткі хаваўся адпачынак.

Публіка спачывала ў сьвятошнім размаху дынамікі, у нязвычайным выліваньні цёплага пачуцьця радасьці, каханьня. Праўда, мела свой уплыў мора, мела сілу зелень і сонца. На шырокім прасторы цёмнае вады гайсалі парусьнікі, схіляючыся набок, шныралі даўгія вузкія чаўнакі, з уgonу васьмі ці дзесяці крэпкіх спортсмэнскіх рук; закаханыя парачкі, усьцешаныя сем'і або таварышы ці сябры заводзілі песьні, ганяючы сінія, жоўтыя, чырвоныя лодачкі—Сырэну, Лену

Зьвязду, Дыяну, Доротэю, Кармэн і дзесяткі іншых... А на воддаль, у баку ад публічнага гульбішча, віднеліся купальні. На адведзеным для купальшчыкаў вучастку гулялі сотні юркіх цел—меншых, большых, цяжнейшых, бялейшых. Як русалкі, як фаўны, цешыліся вадою пад сонцам, на прасторы, зьняўшы ўсе ўмоўныя і ачулыя путы-ланцугі, рэзвыя людзі. Яны здаваліся старадаўнымі дзікарамі-паганцамі, што ў сіваю старыну спраўлялі сьвяты магутным стыхіям. Рэзваю хваляю бурлілі вясёлыя галасы, рогат. Паднімаліся высока белыя пырскі вады.

Рыгор з Наталяю падпільнавалі вольнае месца на адной з лавак і прыселі. Абярнуліся к мору. Людзкія гушчы, пераважна багатага стану, былі ім чужы, адваротны і няцікавы. Ужо ў горадзе намазолілі вочы, прыеліся. А вось мора,—тое настройвала іх маладыя, палкія душы на ўздымны. ваяўнічы настрой. Акрыляліся думкі, пламянела лятуценне. Вадзяны прастор і яго стыхійнасьць выклікалі ў іх рухавыя думкі, вострую цікавасьць да адцягненых пытанняў пра стварэньне сьвету, пра яго вялікасьць, пра векавечнасьць. І тое, што чалавецтва сумела перамагчы, здавалася-б, непераможныя сілы натуры, зьмерыць агромныя прасторы мораў і акіянаў, уздымала па чарзе то ў Рыгора, то ў Наталі пачуцьцё гордасьці й сілы. Што яшчэ хаваецца ў людзкім розуме? Якая сіла вынікне, калі надыйдзе тэрмін агульнага вызваленьня прыгнечанай часткі чалавецтва? Тут і яны павінны прылажыць свае сілы, сваю сьмякалку, свае здольнасьці. Лёс паставіў іх або іх на адпаведны ўступ вялікага змаганьня за сьветлую будучыну. Іх думка, іх ківок рукі, выгук таго ці іншага сказу варочацьмуць здарэньнямі.

VII

Усё вышэй ды вышэй рос іх уздым, усё далей ды далей пасоўваліся яны ад таго жыцьця, якое вакольвала іх. Акрыляліся надзеі, разгортваліся жаданьні, выціналі новыя словы ды новыя песьні, вырастала натхненьне. Рыгор захапіўся, уголас замарыў: „Ведаецца, Наталя: нам трэба ўсе натугі скарыстаць на тое, каб перабудаваць сьвет. Ёсьць многа прыгожасьці ў жыцьці, ды ня дадзена нашаму брату карыстацца ёю. Бушуе мора або ціха адпачывае, буяе зелень, шуміць дуброва, палошчацца сонца на морскіх хвалях... грае

музыка, снуюць самакаты—няхай будзе гэта агульным статкам. Чаму для адных яно дасяжна, а для другіх—недаступна? Кожны чалавек—поўнапраўны гаспадар зямлі, вольны Ікар, волат, цэлы сьвет. Дакуль гэтага не зразумеем мы, рабочыя? Дакуль мы не навучымся цаніць сябе, стаяць за сваю самотнасьць, вылучаць сябе з гушчы і, вылучаючы, пусьціцца, як роўны з роўным, як вялікі з вялікім... Праўда?”

Наталя захапілася яго словамі так, як і на сходзе. Яна адкрыла ім сваё нутро, падалася насустрэч. І ў адзнаку згоды рашучым рухам працягнула руку к яго руцэ, узяла, сьціснула, пусьціўшы жыватворчую цяплыню ў яго цела.

— Праўда! Праўда! Праўда!.. Мы выявім сябе ў наступнай забастоўцы.

Го! Пачалася-б яна вось зараз, у гэты момант,—які-б паварот ёй прыдалі Рыгор з Наталяю!..

На некі час абое адцягнуліся паглядамі ад мора, ад сіняга неба, ад усяго, што вакол іла іх, і перанясьліся да забастоўкі.

— Як вы думаеце, Наталя, сумеем мы зрабіць наша выступленьне магутным, арганізаваным?

— Мне думаецца—ёсьць адпаведны настрой.

— Мяне смуцяць нашы таварышы сваёю асьцярогаю. Мала ў іх рашучасьці.

— Набяруцца. Здарэньні прыдадуць яе ім.

— Ці чуюць вось гэтыя людзі набліжэньне часу, калі мы выступім?

Наталя засьмяялася.

— Што ім да таго: яны жывуць сягонешнім днём—момантам.

— Захапіць-бы іх раптам.

Рыгор адчуваў у сабе нявыказную энэргію, агромністую сілу. Вось скалыхнецца і затрасе морам, здыме сонца. Ды сама стыхія здавалася яму ўмоўнаю па сваёй моцы і па сваім размаху. Праўда, гэта не перашкодзіла Рыгору прсякацца яе вялікасьцю і набірацца далейшага настрою.

Чырвоны промень, што заліў сабою захад неба, і круглае крывяністае сонца ў асяродку гэтага променю, сапраўды, былі чароўны. Сваёю дзіўнасьцю гэты вобраз міжвольна прыцягаў да сябе ўвагу публікі. Быццам гарэла мора, адбі-

ваючы полымя ў небе; і з далёкага-далёку ў пераменчывым па хварбе і па сіле цяпла, набліжаўся агонь ажно да месца гулянкі. Далёка заплыўшы парусьнікі, здавалася, пападалі ў промень і гарэлі нястухаючымі факеламі.

Рыгор параўняў чырвань з чырванню крыві, што „лілася ракою“ ў вогненна-празрыстай Марсэльезе: натхнуўся веліччу вобразу і ціха завёў на вуха Наталі: „І ўзы-ыд-зе-э за крыва-ваю ра-ко-о-ю сонца-а праў-ды і-і брагняй любві-і“.

Наталя ў асалодзе здрыганулася:

— Во-во-во! Як удачліва вы давялі!—пахваліла яна.

— Сапраўды?..

Ён нахіліўся да яе і кінуў у вочы дзяўчыне замілаваным паглядам. Колькі сказаў ён гэтым паглядам! Адна чулая душа дзяўчыны-каханкі можа пачуць неабсяжныя перажываньні гэтых момантаў. Наталя засьведчыла сваю ўдзячнасьць Рыгору тым, што знарок кранула сваёю шчакою яго шчакі.

Пасьля гэтага, мэрам умовіўшыся, яны прасядзелі некалькі часу моўчкі, нязьмігутна гледзячы на цямнеючы захад. Стала адчувацца вільгаць. Публіка хутка меншала ў сваім ліку; але паўнелі курзал, рундучкі.

Рыгор з Наталяю таксама пачулі ахвоту перакусіць. Яшчэ едучы сюды, Рыгор думаў аб гэтым. Карцела пайсьці з Наталяю ў рэстаран і паабедаць пад музыку. Але пяршыня гэтага на ўзмор'і, дзе даражыня адлічалася сваёю веліччу, і скупасьць грошы ў кішэні не давалі смеласьці рашыцца зайсьці ў рэсторацыю. А вось спатнецца на якую-кольвечы няёмкасьць, і тады сапсуецца ўвесь настрой. Усё-ж, сумнявацца—Рыгор доўга не сумняваўся; сабраўшыся ад'яжджаць у горад, ён запрапанаваў Наталі выпіць па шклянцы кавы. Тая не адказвалася: яе, як дзяўчыну, вабілі музыка і багатая электрычнасьць у рэсторацыі. Смучала ўбогасьць адзеньня, што колькі раз яна праверыла абеглым паглядам.

Яны зашлі і, на дзіва для обоіх, нічога надзвычайнага не напаткалі: бязуважна з боку публікі выбралі столік і на асыгнаваньня Рыгорам дзесяць злоты падсілкаваліся на дарогу.

Ідучы на вокзал, яны разыгралі нечакана для сябе апошні акт першага знаёмства: вядучы Наталю пад руку, Ры-

гор уллучыў момант у час гутаркі і пацалаваў дзяўчыну. Тая затаіла выхадку Рыгора ў пагоджаным маўчаньні, але праз хвіліну назвала яго на ты.

Пасьля гэтага час пабег яшчэ шпарчэй. Гутарка прыняла больш адкрыты напрамак, вышлі на поверх тыя словы, аб якіх не ўспаміналася, едучы на ўзмор'е. Сталі больш рашучымі кіўкі рук, больш сьмялейшымі пагляды. Аслабіліся думкі ў выбары асобных сказаў, у іх пабудаваньні.

Сеўшы ў вагон—шолам пасажыраў і роўны стук калёс наводзілі на яго забыўнасьць, прыдавалі роўнадушша. Здавалася, што Наталю ён сустрэў даўно-даўно і ўжо пасьпеў вывучыць яе твар, яе постаць, нават пралезьці ў яе думкі, праведаў, як і што. Ён міжвольна, праехаўшы поўгадзіны, ён параўняў сучаснае становішча з тым, якое было ў час язды з дому ў Рыгу. Чужыя людзі вакола, а з боку дзяўчына... ні то чужая, ні то свая. Тады была Ганна, а цяпер—Наталя. Ці мо' й цяпер Ганна? Рыгор схамянуўся і паглядзеў улева: Наталя была адварнуўшыся да акна, і ён не зачапіў яе, каб вальней падумаць... „Як яно ўсё так хутка адно за другім? Здаецца, учора ехаў з дому з Ганнай, а зараз, вось, еду з Наталяю. Так лёгка зьмяняецца. Тая чакала нечага ад мяне і гэта, напэўна, ня ў іншым настроі. Як-жа мне цяперака трымацца? Добра-ж было-бы, каб Ганна зазлавала на мяне і больш ня прышла. Хай-бы яна зьмяніла мяне на іншага“. Думаў так, а падсьвядома меркаваў не парываць ні з воднаю. Ганну шкадаваў, Наталю любіў. Ён ў яго выябражэньні адно за другім уставалі тыя прыемна-дадатныя асабістасьці Ганнінай істоты, якіх ня мела Наталя. „Зьліць-бы ў адну дзьве гэтыя самотнасьці, і тады-б вышла адно цэлае стварэньне... ды гэткае стварэньне, якому-б у сьвеце ня было-б роўнага. Ён я-б тады меў“... Канец думак патух у выбухнуўшым гомане гарадзкага жыцьця; цягнік стаў, і публіка затупала па вагоне. Стомленая ад духаты і маўчанкі, расчырвоненая, паднялася з лаўкі Наталя. Ад інэрцыі пахілілася ўбок і хапілася за рукаў Рыгора.

— Ты задрамала?

— Закалыхвае язда.

— Таму, што рэдка ездзіш.

— Напэўна...

— А я шкадаваў цябе чапаць,—схлусіў Рыгор.

Наталя чуць прыметна ўхмыльнулася, ці западозрыўшы гэта ці задаволіўшыся Рыгораваю ўвагаю да сябе. Нават хацела нешта сказаць, але пры гэтым публіка затаўхалася і аддзяліла яе ад Рыгора. Яны вышлі на вокзал паасабліва і сышліся пры сходах на вуліцу.

Ня глядзячы на вечар, горад соп духатою, пылам. Пры вокзале стаяла некалькі аўтамабіляў, якія дымелі бэнзынавым дымам, яшчэ горай труціўшым паветра.

Публіка, што вышла з вокзалу, кінулася да рамізьнікаў, на трамвайную спынку, часткаю рассыпалася ў два бакі па панэлі.

— Мо' зойдем у Вэрманаўскі парк на момант?

Наталя паглядзела на загарак.

— Ужо дванаццатая гадзіна. Пройдем...

Праз чвэртку гадзіны яны сядзелі на скрытнай у кустох лаўцы і папераменна гутарылі аб забастоўцы ды аб каханьні. Ганны йзноў ня краталі Рыгравы думкі. І толькі праз гадзіну, правёўшы Наталю на кватэру, а сам варочаючыся дамоў, ён напаткаў міжвольнае, падсьвядомае пытаньне: ці не наведвала сёньня яшчэ раз Ганна?

VIII

Прышоўшы на кватэру, Рыгор даведаўся, што ў яго ўвесь дзень ня было нікога. Не наведвала і Ганна. Для яе было-б занадта нявытрыманым прыйсьці да Рыгора так хутка, пасля пакінутай яму цыдулькі. Не са спакойнаю-ж душою пісала яе дзяўчына! Ганне трэба было перадумаць, вымеркаваць, разьлічыць усе ўмовы і скуткі, каб рашыцца на яе. Пэўна, пасля гэтага яна не пасьмела-б пісаць папроку Рыгору, каб раптоўная злосьць, абурыўшая яе пры словах Вільгэльміны—„Рыгора няма ў дому“, ня вымусілі на гэта.

Ганна доўга абдумоўвала перажытае ёю пры спатканьні з Рыгорам у яго кватэры. Падыходзіла яна да гэтага з розных бакоў: лічыла злачыньнем з боку Рыгора і празывала слабасьцю з свайго боку. Абедзьве дагадкі прыгняталі яе, нэрвавалі. Тады яна настойна шукала тых прычын, якія-б апраўдвалі тое, што яна зрабіла; з гэнай мэтаю Ганна старалася прайсьці ў Рыграву душу і адгадаць яго тайны. Перабірала, седзячы ў пакоі аднёю, кожную падрабязговасць

пры спатканьні з ім, дапамінала тэмы гутарак праз усю да-рогу, асобныя сказы; аднаўляла дзiesiąткі разоў вобраз Рыгора, выгляд яго вачэй, міну твару, ухмылку на губах. Усюды было чыста, незаплямена. Нельга было прычапіцца да хлопца. Няўжо так? Хацела не паверыць, але не хапала смеласьці прышчапіць да сэрца хвальшывае пачуцьцё. Аставалася вінаваціць самую сябе; Рыгорава прыгожасьць пайграла на яе душы?! Не без таго. „Рыгор падкупіў мяне сваім хараством, сваёю натураю. Гэты бялявы твар, як з мармуру, глыбокі пагляд вачэй, высокі лоб пад капяжом густых кос, сакавітыя губы! Гэта цёплая, ласкавая ўхмылка з характэрнымі рыскамі на шчаках. Узмахі рукі, пружыністыя, кароткія, мяккі тэмбр голасу, статнасьць фігуры, дабрата“... А мо'злая сіла затуманіла яе выябражэньне, і ўсё тое—ня больш, як адна здань, мыльныя бульбаткі? Можа настрой моманту адыграў тут балючую ролю? Наляцела пачуцьцё, асьляпіла яе сьвядомасьць і папхнула на гэты крок? Нельга было, колькі ня судзіла Ганна, знайсці канцы тае прычыны, якая заставіла па сабе гэтакі глыбокі сьлед. І таму, што прычына ўцякала ад яе, дзяўчыне рабілася цяжэй, неспакойлівей. Падкрадаліся чорныя думкі пра наступнае і тут-жа паўставала сумненьне наконт Рыгоравай шчырасьці. Ганна пазірала на мацэру і мучылася ад аднаго адзнаньня свае віны перад ёю: вось напаткае нечакана здарэньне старую, што тады будзе з ёю? Ганне нельга было ня спускацца да гэтага, як чалавеку, які быў гаспадаром сям'і, хоць і малое, з дваіх душ. Як яна сьцераглася гэтага, гуляючы больш двух год з Гарасімам Калком? Колькі мучылася, каб сутрымацца, каб адцягнуць час, а гэта...

Для Ганны невядомы былі ўсе выкрутасы жыцьця, невядома яго глыбокая заблытанасьць. Чулася, што ў гэтым выпадку яно балюча над ёю паджартавала. Трэба думаць, як згладзіць сьляды гэтага жарту. Яна намерылася была назаўтра пасьля спатканьня йсьці да Рыгора, пагутарыць з ім аб многім-многім, абнадзеіцца, вырашыць наступнае. Намерна карцела, праглося як найхутчэй перанясць да яго. Некалькі разоў яна выходзіла з кватэры, вярталася назад, меркавала, траціла ахвоту, набіралася эгоізму і адкладала назаўтра. На змроку ўжо, здавалася, канчаткова сабралася пайсьці,—пе-

раняла маці: прыхварэла і ўпрасіла Ганну астацца. Сэрца не дазволіла адказацца.

Але ў суботу, дачакаўшыся вечару, яна ня мела іншых думак, ні сумненьня. Выгартавала стальную рашучасьць і з ёю а сёмай гадзіне вышла з дому, уверанымі крокамі пакіраваўшы да Рыгора. Хто мог-бы яе супыніць, пераняць? З чым-бы яна палічылася? Ёшла, як ідзе цягнік, загубіўшы машыністага, як ляціць распуджаны конь, вырваўшы лейцы з рук хурмана. Перад ёю яскравым малюнкам лунаў Рыгораў вобраз, чаруючы яе, вабячы, цягнучы непераможнаю сілаю. Яна гналася за ім, хочучы схапіць рукамі, абняць, прытуліць шчыльна да сябе і выказаць насыпелыя думкі, рашэньні: як далей?

Ганна няпрыметна прашла горадам, мінула Вэрманаўскі парк, параўнялася з домам, дзе жыў Рыгор. Прашла дзядзінец, усходы, ачулася пад дзвярыма кватэры. Ні пахожае думкі, якія былі пры першым наведваньні. Сьмела, рашуча пазваніла—гэтак званіла ў сябе на кватэры. Павяліцельна. Але некалькі хвілін патрывожылася: ці дома Рыгор?

Адчыніла Вільгэльміна і запытала:

— Вам каго?

— Мне Нязвычайнага,—і адварнулася.

Адзін тон латышкі раўняўся ўдару молатам па галаве.

— Нязвычайнага няма дома.

Служка думала зачыніць дзверы й занясла руку — Ганна пераняла:

— Альбо пачакайце тут, альбо я пайду ў яго пакой і...

У першую хвіліну ня ведала, дзеля чаго гэта, і змаўчала, ні-то думаючы, ні-то шукаючы слоў...

— Чаго чакаць?

— Я яму напішу запіску.

І тут-жа хапілася шукаць паперы: абмацала ў кішэні, перавярнула ўсё ў рэдыкюльчыку, знашла запісную кніжачку з алоўкам і прылажыла яе да зачынета паловы дзвярэй.

— Я буду чакаць?!

— Хутка, некалькі слоў.

Сышоўшыся ўсёю істотаю ў думкі, Ганна пасьпешна напісала той зьмест, які пасьля Вільгэльміна падала Рыгору.

Нават не прачытала, ці ёмка, ці тое, што трэба, напісана. Падала, а сама, абураная злосьцю, разнэрвованая, з набегшымі ў вочы слязьмі, кінулася ўніз па сходах. У поцемку вярнулася на кватэру і, мэрам-бы протэстуючы супроціў Рыгора, запытала мацэру:

— Ці ня прыходзіў Гарасім?

У голасе ня было шчырасьці, нават сэрца ня думала пра яго.

— Ня прыходзіў. Цікава, дзе ён, што ўжо колькі дзён, а яго ня відаць?

Так, яго ня відаць! Ганна настаражылася. Сапраўды,—дзе-ж Гарасім? Ганне трэба было мець козыр у руках, трэба было мець пры сабе чым засыпаць адзначаную прасколіну ў адносінах з Рыгорам. Гарасім—то мост пры мажлівым адыходзе. Го! І яна хапілася за гэта ймя, як за выратоўны маяк, за падкінутую дапамогу. У яе ёсьцека Гарасім, чалавек, з якім доўга знаёма, з якім блізка сышоўшыся... Як-то яна магла гэтыя дні ня думаць пра Гарасіма?

Ганна прыпомніла, праверыла, ці не магла чым навясцьці яго на падазронасьць да сябе. Ці, часамі, ён прыходзіў наведваць, ды не застаў на кватэры. Можа некалькі разоў упадрад і пасья махнуў рукою, зазлаваўшы на яе? Можа, можа... І помеж таго, як уставалі пытаньні, падагрэтыя раскалыханым пачуцьцём, устрывожанае выябражэньне малявала вобразы Гарасімавай зьмены, вобразы свае адзіноты, закінутасьці, бяспрытульнасьці. Хто віною гэтаму?—„Сама! Сама віною. Няхай-бы, вярнуўшыся з гасьцей, пашла да яго, наведала, як і што ён жыве. Пагутарылі-б, прагулялі-б весела час. Дык не—надало занядбаць Гарасіма. Як быццам-бы Рыгор ведаў пра гэта. Што я гэтым выйграла?“

— Няўжо Гарасім так і ня прыходзіў?—ні-то сама ў сябе, ні то ў мацеры запытала Ганна.—Дзіва!

— А я думала, мо' вы бачыліся з ім.

Бачыліся. „Маці ня ведае нічога“. Ганна на хвіліну дпусьціла, што маці дазнаецца пра ўсё, і ёй адначасова стала і горка і страшна. Яна паглядзела ў спакойны мацерын твар і не магла вытрымаць. „Затаю ўсё, а не пайду на мацерыну пакуту“.

— Мо' ён заўтра прыдзе: заўтра нядзеля, і будзе вольны час.

— Пэўна, заўтра!

Яна пераняслася думкамі назаўтра. Пачала маляваць пляны, як і што давядзецца правясьці час з Гарасімам, аб чым гутарыць з ім. Меркавала, калі ён прыдзе, з якім настроем. Ачула цягнула яе да старога прыяцеля, ён рабіўся куды бліжэйшым за Рыгора, шчырэйшым. Яна часова забыла пра яго, заўтра паправіць сваю абмылку. Ці-ж ня бывае з чалавекам?

І, лёгшы пазьней звычайнага, Ганна, пакуль не заснула, думала пра адно—пра заўтрашні дзень, пра спатканьне з Гарасімам. Падганяла час, каб хутчэй мінула ноч. „Хоць-бы была пагода добрая!.. А што, як ён прыдзе зраньня, калі я буду спаць?

Заснула заспакоенаю, сучешанаю. І паднялася назаўтра радаснаю. Зьлезла з ложка—і ў акно... Сонца прыемным сьвятлом сустракала Ганніну вясёласць. Сьмяяліся ў акно цёплыя праменьні. Нядзельны настрой лунаў над дваром, над будынкамі гораду. Даносіўся перазвон і ўрачысьцей гудзелі гудкі. Няўжо ня едзе ўжо да яе Гарасім? Разьлічала час: на хаду, на пераезд Дзьвіны, на пераход ад прыстані да іх кватэры. Вылічыла, што праз некалькі хвілін пакажацца ў браме. Хоць-бы не захапіў яе неадзетаю.

Лёгкім скокам Ганна ачулася пры глухой сыцяне пакою, пры вешалцы з адзежаю. Увішна пададзелася, абулася; пасьля ўважліва вымылася, прычасалася. Маці падала сьнедаць, а сама пашла ў горад. Так усё ёмка складалася для спатканьня! Прыдзе, а яна адна-аднэю ў хаце, сядзіць пры акне і чытае...

Ганна адчыніла другую створку акна і перагнулася паглядзець на двор. Пасьля прылатвіла крэсла і, узяўшы з свае невялічкае бібліотэкі томік Шэльлера-Міхайлава ў прылажэньні да „Нивы“, пачала чытаць. Бязуважна: два радкі прачытае і паглядзіць у вакно, два радкі прачытае і паднімецца. Усё—спакойліва і ўверана, ня лічачы часу, не шкадуючы яго прабегу.

Нарэшце, раптоўна перадумала плян: „Чаму-ж, каб ён прышоў? А калі я пайду да Гарасіма?“ Ня думаючы, ці вар-

та гэта рабіць, ці не, Ганна пасьпешна сабралася і хутка ўжо была на дварэ, ідучы да Гарасіма. Лёгкі ветрык студзіў яе твар, настрой публікі паднімаў яе настрой. Усё выглядала ў яе ваччу пагоджанай, гармоннай складнасьцю. Як побач гуляюць людзі, стаяць дзярэўцы, бегае трамвай, у дадзены час, на дадзеным месцы—гэтак яна сустрэнецца з Гарасімам ці па дарозе да яго, ці на прыстані, ці пры выйсьці з двара. Мог-жа ён толькі цяпер сабрацца да яе—мала што ёй хацелася бачыць раней!

Праз поўгадзіны Ганна стаяла ў дзьвярах беднага двухкватэрнага доміка і глядзела здзіўленымі вачмі на прывешаны тоўсты паржавелы замок. Каля яго тырчэў гузічак з маленькім кавалачкам памурзанае паперкі—астатак ад быўшай візыткі.

— Дзе-ж бы ён?

Не магла дадумацца, хоць можна было дагадацца розна: ці перабраўся на іншую кватэру, ці паехаў у водпуск. Але Ганна была ашаломленай ад нечаканасьці. Замок на дзьвярах спаралюшыў яе пачуцьцё і думкі, і яна стаяла ў нейкай отарапі, ня ведаючы чаго і што... І толькі праз доўгі кавал часу адварнулася ад дзьвярэй і рашыла праведаць аб Гарасіме ў суседзяў. Нельга-ж бяз нічога варочацца,—замучыць сумленьне.

Яна падышла да дзьвярэй кватэры нумар першы і пазваніла. Вышла сівенькая поўная бабулька.

— Выбачайце, ці ня ведаеце, куды выехаў Гарасім Калок?

Бабуля аглядзела Ганну падазроным паглядам, памаўчала з хвілінку і нехаця адказала: „У Лібаву“, ды зачыніла дзьверы.

Ганна міжвольна здрыганулася ўсёю постацьцю, паглядзела на яго кватэру і павярнула з двара, задуманаю, раззлаванаю.

„Няўжо праўда таму?“ думала яна ідучы: „Паехаў і не сказаў, не паведаміў нават. Паехаў, як у прочкі, тайком“...

Яна паглядзела ўсьцяж вуліцы і прадставіла сабе, як мог Гарасім ехаць вась гэтым самым месцам, кудую яна йдзе і, едучы, мог думаць або ня думаць пра яе. Абярнулася—авось здарыцца цуд, і Гарасім сьледам за ёю ідзе ў горад.

Ішлі іншыя людзі: якісь дзяцюк ухмыльнуўся ёй і зрабіў двухсэнсоўны намёк. Ганне стала брыдка і агідна, яна ўскорыла хаду, кінула думаць пра Гарасіма і захапілася клопатам як хутчэй вярнуцца да дому, дзе-б спакойна, наадзіне абдумаць усё.

Неўзабаве Ганна ачулася ў сваёй вуліцы. Знаёмыя будынкі, знаёмыя дзярэўцы, нават, вось, некалькі знаёмых чалавек. Раскланялася з імі ветліва і прашла ў двор. У дзвярах кватэры стрэлася з мацераю, якая выходзіла на двор, і не магла, каб не паведаць ёй навіны пра Гарасіма.

— Гарасім выехаў у Лібаву, ці чулі гэта?

— Няўжо?—здзівілася маці, пільным паглядам кінуўшы Ганне ў твар.—А я, здаецца, зусім нядаўна бачыла яго. Хадзіла на рынак і сустрэла—бег вуліцаю. Некалькі дзён да твайго прыезду... А хто табе казаў?

— Я йду ад яго: замок на дзвярах, а суседка паведала, што паехаў у Лібаву.

— Чаму-ж не напісаў, ці?...—маці ўкорна паківала галавою:—і людзі-ж, аднакава!

— Э, ліха яго бяры!—вылаялася Ганна і матнула рукою:—есьці ёсьць што кольвечы?

Маці сказала дачцы, дзе ёй што знайсці, папярэдзіла, што выйдзе крыху на вуліцу, і адышлася, ківаючы галавою і мармычучы штосьці сабе пад нос. Ганна спрытна павярнулася і прышла на кватэру.

І вось... Толькі пераступіла парог, як ёю аўладала пачуцьцё некай нядбайнасьці: усе думкі, як-бы хто іх выгнаў з галавы, замерлі, прыціхлі. Яна знашла яду, усмак паела і падышла да ложка, каб крыху супачыць. Лягла і толькі прыплюшчыла вочы, супакоілася, як раптам наляцелі ўспаміны пра спатканьне з Рыгорам, пра вечар, праведзены з ім у яго на кватэры, пра сваю запіску яму. Ёй стала душна й млосна, не хацелася ляжаць, ні адпачываць...

Паднялася з ложка, зьлезла і кінулася тупаць па пакоі—ку, ня гледзячы ні на што, прыплюшчыўшы вочы.

Тупала і сама сабе цьвядзіла:

— Рыгор! Рыгор! Я вінавата перад табою. Я дапусьціла сабе думку, што ты мне здрадзіў... Няўжо таму праўда?

І, спыніўшыся на момант, прыстукнула нагою:

— Я цябе выпрабую... Заўтра. Не, у аўторак... у чацьвер... у суботу... за тыдзень у нядзелю я да цябе прыду, нечакана для цябе... незнарок, раптам... Чакай мяне, чакай! Стукнулі дзьверы—Ганна настаражылася.

ЧАСЬЦІНА СЁМАЯ

I

У панядзелак пасля спатканьня з Наталяю, Рыгор з самага ранку задумаўся над тым, як і што яму прыдзецца выступаць перад рабочымі. Тое, што для сходу ня вызначаны дзень і час, больш усяго непакоіла яго. „А што, калі Міхасю прыдзе ў голаў зрабіць сёньня? Або самі рабочыя запатрабуюць гэтага—тады што? Я-ж і каліва не падгатаваўся. Не падумаў, як і што сплянаваць прамову, чаго ў ёй чапіць, што абмінуць, якія кінучь лёзунгі. У суботу так ні на чым і ня спынілася рашуча, а прыдзе час“... Зьбіраючыся на работу і йдучы да заводу, Рыгор раз-по-разу варочаўся да гэтых думак, прыслухоўваўся да іх, забываючыся, што робіць. Падыходзячы к заводу, ён прыпыніўся і задаў сабе пытаньне, ці ня лепш будзе, калі сёньня ня пойдзе на работу, а вернецца дамоў і старанна абдумае характар свайго выступу. Перш рашыў вярнуцца, пасля аддумаў і пашоў у завод.

Пры станку, сочачы за разцом, ён натужна абдумоўваў парадак прамовы, яе пабудову, кірунак. Ён ведаў, што ад гэтага залежыць яго ўплыў на рабочых. Скажа ўдачліва,— зробіць пасвоему, змурзае—пасьмяюцца. „Пасьмяюцца“, думаў сабе Рыгор, „вось гэтыя сталыя рабочыя, практычныя, старэйшыя за мяне і ў змаганьні, і работаю. А я мала каму вядомы, ні з кім незнаёмы, малады... Чаму такі надалося Міхасю выпхнуць мяне за дакладчыка? Знарок-жа я падкрэсьліваў сваю нязгоду з ім... Дык не!“

Момантамі Рыгора забірала трусьлівасьць; хацелася пабегчы да Міхася і сказаць, што ён адказваецца на гэты раз ад выступу перад рабочымі. Нават паглядаў убок, дзе рабіў Міхась, чакаў, каб той падышоў сам і перадаў якія-кольвечы прычыны, з-за якіх усё пойдзе іншым шляхам. Прыглядаўся на рабочых, як тыя настроены сёньня; ці ня ве-

даюць, што будзе ён выступаць, і ці ўжо не сьмяюцца тайком. Выходзіў на абед і, мінаючы грамадку рабочых, прыкмеціў, што яны паглядзелі на яго і засьмяяліся. А што будзе, як угледзяць яго на трыбуне? Сумненьням ня было канца: у розных прычынах, у розных зьявах насядалі на яго з некай адмысловай упартасьцю...

А помеж, тут-жа, у яго нутры жыло ня меней настойнае жаданьне як-бы там ні было зрабіць спробу—сказаць прамову. Чаго палохацца? Перад кім трусіць? Свае-ж рабочыя. Змаганьне—яно патрабуе рознастайнай чыннасьці. Тут нельга спыняцца ні перад чым. Стаіш на адзначанай плятформе—праводзь яе ў жыцьцё. Ад энэргіі залежыць посьпех у справе...

Рыгор правяраў свае веды і ўкараў сябе за нясьмеласьць. Пасьля ўспомніў, як гладка і стройна казаў на сходзе той чорнакосы таварыш-інтэлігэнт. Якаў сумеўся, што пасьля яго захацеў сам выступіць. Пэўна, пасьля той усміхаўся! Але... чаму Наталя хваліла? Чаму ўсе слухалі з гэткаю ўвагаю, калі ён кідаў свае словы... „Я чаплю ў сваёй прамове мінулых забастовак, якія адбываліся ў Рызе, спынюся на іх слабасьці; адмечу розьніцу ў стане цяперашнім і сем год таму назад, пакажу на рашучасьць моманту, падкрэсьлю патрэбнасьць цясьнейшай солідарнасьці і зазаву да новых лёзунгаў“.

Вечарам, кончыўшы работу, Рыгор пашоў у культурна-асьветнае таварыства і пераглядзеў некалькі кніжак палітычнага зместу. Кніжку „Рэволюцыйны рух у Расіі“—Туна і некалькі кніжак часопісі „Просвещение“—узяў з сабою дамоў. Сядзеў позна і ўсё думаў ды плянаваў“.

А першай гадзіне яму паказалася, што як-бы аснова прадмовы муляецца ў думках. Тады ён адышоў ад стала, выпрастаўся, як ёсьць, настроіўся і, абярнуўшыся ў акно, захацеў выпрабаваць сваю здольнасьць, папрактыкаваць.

І пачаў слова ў слова казаць: „Таварышы-рабочыя! Мы зараз перажываем рашучы момант. Царскі ўрад рашыў агнём ды мячом зьнішчыць усякія праявы рабочага руху, усе спробы працоўнага народу вырвацца да лепшае долі. Паглядзеце, што ён чыніць з матросамі, якія“... Першыя словы выказаў цішком, нясьмела, путаючыся, але чым далей, тым каструбатаць прарадала, голас узмацняўся, знаходзіліся

некія новыя словы; падышло натхненне і прыдало сьме-
ласьці, раскалыхала яго постаць. Рыгор ня мог устаяць на
адным месцы і рушыў хадзіць па пакоі, махаючы рукамі.
Забыўся, што гавора самому сабе, што побач жывуць чу-
жыя людзі, што на дварэ ноч. Лёгка і складна набягалі
ўсё новыя сказы, думкі і раздражнялі яго ахвоту казаць
бясконца...

За сьцяною, у гаспадыні нехта стукнуў і перабіў яго:
Рыгор замаўчаў і паглядзеў на гадзіннік; гаварыў больш
гадзіны. Ухмыльнуўся—пачуў ахапіўшую яго лёгкасьць, уве-
ранасьць. Дзённыя сумненьні разляцеліся, знашлася гатоў-
насьць, рашучасьць. „Няхай сабе хоць заўтра назначаюць
сабраньне—я гатоў“.

З гэтым настроем Рыгор лёг у пасьцель. З ім прарабіў
адзін і другі дзень, не астываючы, ня губячы веры ў сваю
здольнасьць запаліць ваяўнічым настроем рабочыя гушчы.
Болей таго, кожны дзень даваў яму мажлівасьць абагаціць
зьмест прамовы новымі ўнёскамі, новымі дадаткамі. Рэ-
пэтуючы назаўтра, Рыгор уверыўся, што яго прамова
зробіць глыбокі ўплыў на слухачоў. І калі ў чацьвер, напат-
каўшы Міхася раніцаю, ідучы на работу, дазнаўся, што па
згавору з іншымі заводамі рэшана мітынгі зрабіць сёньня,
Рыгор ні каліва ня сумеўся. У вадказ Міхасю на словы: „Ну,
ня дай маху, Рыгор!“ адмовіў: „Паглядзімо“.

З гэтага моманту ён перавярнуўся ў палкае чаканьне.
Падбліжаўся к заводу, а пра работу ня думаў. Пагляд і думкі
адцягалі да сябе рабочыя, якія ішлі тут-жа, помеж і ўперадзе
і ззаду, наганялі яго, сустракаліся. Усе яны выглядалі ў Ры-
горавым ваччу нейкімі дадатнымі, цікавымі да яго, прыхіль-
нымі. Па іх тварах, па руках і частых возірках на яго
і адзін на другога, як быццам чакалі чагосьці рашучага,
надзвычайнага. Імі валадаў гостры, падняты настрой. Рыгор
ня мог не паддавацца яму, тым болей, што яго абгостранае
пачуцьцё перанімала ўсё з дубальтам.

Пераходзячы з Міхасём дзядзінец, ён угледзеў двух
дырэктараў, якія швыдка прашмыгнулі ў кантору.

— Пэўна адчуваюць, прахвосты.

Міхась крануў Рыгора за руку:

— Маўчы...

Тады Рыгор перашоў да другога тэмы, запытаўшы:

— Няма ведама, як на іншых заводах?

— На некаторых мітынгі пройдуць сёньня, на іншых— заўтра.

— А настрой якавы, ня чулі?

— Усякся. Большаю часткаю—добры, бадзёры. У нас глеба падгатавана.

Майстэрнямі яны прашлі моўчкі, прыслухоўваючыся да гутарак сярод рабочых. Са слоў, якія чуліся ад гутарыўшых па двое, па трое, з настарожаных, пыталых поглядаў, з рухаў, жвавых, адрывістых і рэзкіх, можна было прыкмеціць значны ўздым настрою.

Завод распачынаў працу, вядомую, наладжаную шмат часу назад і дзень-у-дзень падобную ў кожным драбнюткам выяве, у кожным руху і сьвісьце, у кожнай ноце бразгу... Але сёньня, паказвалася Рыгору, гэта гармонья звычайнасьці, надаедлівай, звязанай з бессаромнаю эксплёатацыяй тысяч рабочых, была прасякнута новымі адценьнямі, іншымі вібрацыямі, прыемнейшаю мэлёдыяй. Ён падглядаў у хаосе зыкаў, у пары і дыме, у цяжкай духаце—сілу бунту, віраваньне магутных падзей. Разам з атручаным павеграм улівалася гэта сіла ў нутро рабочых, віравала, разьлюшвала кроў, запальвала прагу, узнімала пачуцьцё.

Работа Рыгору ня йшла—станок адказваўся слухаць. Пагляды коўзалі паўз яго, расьсягаючыся вакола па майстэрні. Узрасла чуласьць: па некалькі разоў у гадзіну ён пазіраў на гадзіннік, лічыў хвіліны. Прамова ня выходзіла з галавы: асобнымі мясьцінамі, адрывкамі перабіралі яе думкі, уладваючы падрабязгі...

Ледзьве дачакаўся абеду. А па абедзе—пачуцьцё падгастрылася яшчэ больш, узрасла настарожанасьць. Кожны зык, які выбіваўся з агульнага шоламу, адымаў ад Рыгора ўвагу: ён прыслухоўваўся. І злаваўся, чаму то ня ўрочаны гудок.

Каб у гэты момант падышоў да яго майстар, Рыгор абышоўся-б з ім недалікатна, пакрыўдзіў-бы за адно нявіннае слова, за адзін пагляд. Чамусьці, пэўна, нюхам чуў гэта: майстар і сёньня ні разу не прашоў між Рыгора. Як быццам яму ня было да нікога жаднае справы, як быццам ён наперад зрабіў забастоўку—толькі разоў тры праз увесь дзень.

паказаўся ў верхніх майстэрнях. Завод ішоў без тае ўказкі, без таго нагляду, як то бывае звычайна.

Адміністрацыя ведала сутнасьць надыходзячага і гатвалася іншымі шляхамі, ахвяруючы „лішні“ дзень дзеля рабочых. Аб гэтым кожны з іх знаў. Каго цікавіла гэтая драбязя?...

Нарэшце гудок загуў шыбка, аклікаючы. Рыгор схамянуўся: выпаў з рукі шаблон. Думкі хапіліся за прамову. мігам перабралі ўсю, прапусьцілі маланкаю. Ён супыніў станок—зьняў рэмень і, ня чысьцячы, кінуў.

Яму здавалася, што на ўсё гэта патрацілася ня больш дзвюх хвілін, але, паглядзеўшы, прыкмеціў—усе майстэрні апусьцелі, пакуль ён сабраўся выходзіць. „Трэба сьпяшыць!“ падагнаў сябе і намерыўся кінуцца ўпадбег.

Міхась з Артурам ды Якавам Гісам перапынілі яго:

— Чакай, разам пойдзем.

Рыгор аглядзеўся.

— Добра, што вы падышлі.

Яны ў чацьвярых вышлі на двор, які кішэў людзьмі. Стаяў густы, зьлітны гоман. Грамада калыхалася, чакала. Яны праціснуліся між сьцен майстэрняў да ганку канторы, замкнутае і пустое. Падняліся і паглядзелі перад сабою. Грамада змоўкла, прытаілася і тысячы вачэй накіравала на іх.

Рыгора на момант абдало сталёвым холадам і ён згубіў самаўладаньне—застыла сэрца. Але раптам паднатужыўся і вашоў у сябе, настаражыўся. Узроку ня спускаў з Міхася і не пасьпеў падумаць, як той прыказаў:

— Таварышы! Увага! Наш сход лічу адчыненым. Слова мае таварыш Нязвычны.

— Хто, хто, хто?!

— Мацней, мацней!

II

Рыгор не прыслухоўваўся: паправіўшыся на месцы, ён ціхутка скашлянуў і павёў прамову. „Таварышы! Надышоў момант!“—усе замаўчалі. Выразныя, зычныя, як удары молата, стройна, адно за другім паліліся палкія словы над галовамі рабочых і ва ўсе куткі дзядзінцу. Зьліваліся ў адто-

чаня сказы, нямудрыя, але адпаведныя настрою, блізкія разуменьню, бяз лішніх уставак, без пераказаў, з прыціскамі, з перагібамі ў голасе.

„Таварышы! Ізноў мы вымушаны прыняць бойку ад нашага ворага. Ізноў нам суджана праверыць свае сілы і паказаць нашым прыгнятацелям, колькі і што мы можам зрабіць дзеля свайго вызвалення. Таварышы! Нам няма чаго губіць, апроч сваіх ланцугоў! Ланцугі-ж нам пара скінуць, пакуль яны не пераелі нашага цела, пакуль ёсць хоць малая мажлівасць зрабіць рух, шавяльнуцца. Мы мусім не дазволіць вярнуцца да стану поўных нявольнікаў, якія адбывалі няволю прыкутымі. А нас да гэтага вядуць. Таварышы! толькі нашы пратэсты не дазваляюць канчаткова нас запрыгоніць.

Мы ня так даўно пратэставалі супроць Ленскае бойні. А пасля—выказвалі свой пратэст першага мая. Зараз урад у саюзе з капіталістамі вымушае нас на новае выступленне. Бессаромная эксплёатацыя ня мае межаў. Ужо нашы таварышы перапёкі абвясцілі забастоўку. Далей—гатуецца крывавае расправа над бальтыцкімі матросамі. Таварышы! прадстаўце сабе, што азначае цырымоньня суду над імі. Тая самая няпрыкрытая бойня. Мы не павінны без змаганьня аддаць нашых таварышоў у рукі катаў. Мы павінны паказаць, што рабочыя й сяляне ў матроскіх ды салдацкіх шынялех—нашы браты, адна армія працоўных. Суд над імі—суд над намі; расправа з імі—з намі расправа. Таварышы! Калі вораг наш пасуваецца на адным фронце, мы павінны даць адказ па ўсім фронце. Толькі ў рашучым выступленьні—перасьцярога наша заўзятасьці ворага“...

Далей Рыгор захапіў гісторыю матроскіх бунтаў, сучасныя забастоўкі ў розных канцох краю, настрой загранічных рабочых. Ён закончыў прызвам:

„Дык сьмела на змаганьне!“

У вадказ абураная грамада рабочых падала магутным важкім гулам сваю згоду—

„Змагацца! змагацца!“

Міхасю не ўдалося паведаміць рабочых аб часе пачатку забастоўкі—грамада ня слухала. Тут-жа з яе гушчы ўзьняліся зычныя гукі Марсэльезы, якія перш разьліліся па

дзядзінцы заводу, а далей сягнулі ў высь, перанясліся праз высокі паркан на вуліцу, к Дзьвіне, у горад.

Рыгор бачыў, як з гэтымі гукамі рэвалюцыйнага гимну рабочыя сталёваю сьцяною рушылі з месца, павярнулі да чыгуннай брамы і яна мігам адчынілася на расхлест.

Пярэднія рады вышлі на вуліцу—заднія, калышучыся, імкнуліся за пярэднімі. Пяняньне стала гульчэйшым. Грамадаю валадаў бойкі ўздымны настрой. Ваяўнічасьць, запаліўшыся ад Рыгоровых слоў, разгаралася ў полымя, бушавала ў магутным, зьяднаным колектыве тысяч чалавек.

Рыгор забыўся пра таварышаў, пасьпешна саскочыў з ганку і кінуўся ў цёмную гушчу рабочых; зацягнуў Марсэльезу разам з імі. Зычны, пярэчы голас, высокі тэмбр яго ўзмацніў агульнае пяняньне. Некалькі чалавек зацікаўлена паглядзелі на яго, не перастаючы пяць. Пэўна пазналі і падвысілі галасы.

У вошта выльлецца дэманстрацыя? Куды накіруе свой пратэст распаленая грамада—Рыгор ня ведаў і ня даваў сабе ніякага адрахунку. Ён забыўся нават пра тое, што ў гэткай вольнай менавіта адпаведныя моманты і трэба знайсці ў сабе тую сілу волі, умеласьць, кемнасьць, якія-б пасобілі ўлавіць агульны намер, зразумець яго сутнасьць і, зразумеўшы, накіраваць зьяднаную волю да намечанае мэты.

Рыгор выпусьціў гэта з вока—ён паддаўся настрою таварышаў. Але, вышаўшы з двара, апамятаўся, што-ж далей? Ён яму раптам ўспалі на думку тыя словы ды намеры, якія мелі месца і ў гутарцы з Міхасём, і на сходзе ў Артура. Запалілі нутро. Ён выбег з гушчы, як быццам у натаўпе цесна было думаць, і паглядзеў усьцяж Узьбярэжнай. З левага боку нядбайна гайдалася ў каменных берагох шырокая Дзьвіна, справа стаяла сьцяна паркану, уперадзе — слалася вузкая вуліца; яна вяла ў горад, бурлівы, тлумны горад. Ці адгукнецца ён на пераможныя мотывы песьні?

Няяснасьць, затуліўшая нядаўні, здавалася, яскравы і ачулы плян, смуціла Рыгора. Сапраўды, куды ён можа вясці гэта войска рабочых? Сам сабою, адзін, не парадзіўшыся з таварышамі. Ды ці падышла адпаведная часіна да рашучых выступленьняў?

Але думаць было некалі. Рыгора падганяла падсвядомае пачуцьцё адкрытага выступленьня. Ён кінуўся ўподбежкі, каб нагнаць пярэднія рады. Мінаючы рабочых, бадзёрыў іх сьмялей!

Ужо ён раўняўся з пярэднімі, як на стыку вуліц Узьбярэжнае і Прадольнай куды павінна была павярнуць дэманстрацыя, каб прайсьці ў горад, зьявіліся конныя атрады поліцыі ды жандараў і перагарадзілі дарогу. У гукі рэволюцыйных песень урэзалася рэзкае: „Раззойдзі-ысь!“ На першы момант грамада ня стрымалася, не перарвала п'яньня, надыходзячы на коннікаў. Але апошнія, агаліўшы шаблі, кінуліся на дэманстрантаў і знарушылі рады. Нельга дый бескарысна было змагацца з варужнаю сілаю, і пярэднія расстроіліся, падаўшыся на тротуары. П'яньне перабілася, змаўкаючы ўперадзе і цішэй цягнучыся над заднімі радамі. Сутычка з поліцыяй хутка перадалася па ўсёй грамадзе дэманстрантаў, і ўсе пакінулі п'яць. Замест песень то там, то сям з гуртоў рабочых панясліся выкрыкі: „Далоў самадзяржаўе!“ „Няхай живе дэмакратычная Рэспубліка!“ „Далоў поліцыю!“ Моладзь выбягала наперад і ў вочы поліцыянтаў кідала гэтыя воклічы. Поліцыянты ўвашлі ў злосьць і пачалі ганяцца за рабочымі, размахваючы шаблямі й бізунамі. Некалькіх чалавек, больш старэйшых, двое поліцыянтаў хвасянулі па галаве і намерыліся падбіць пад коні. Рыгор убачыў гэта і весь задрыжэў ад злосьці. „Ах, паганцы!“ праказаў скрозь зубы і, падмеціўшы камень, швыдка падняў яго і кінуў у ваднаго з поліцыянтаў. Камень папаў каню ў шыю. Поліцыянт пагнаў каня і ад'ехаў у бок, азіраючыся назад. Па прыкладу Рыгора яшчэ некалькі рабочых вырвалі з бруку каменьні і запусьцілі на жандараў. Адзін з іх барджэй схапіў вінтоўку і даў выстрал. Сьледам уся поліцыя, падзяліўшыся па трое, з вінтоўкамі ў руках кінулася на раскіданья грамадкі і ядынкі рабочых, дзе разганяючы, дзе арыштоўваючы.

Рыгор з іншымі кінуўся ў двор бліжэйшага дому, які аказаўся праходным, і паціху вышаў на суседнюю вуліцу. Да яго даносіліся рэдкія выкрыкі з Узьбярэжнае, мімаволі затрымлівалі, ня пускалі аддаляцца ад іх, але немагчымасць паправіць з яго боку становішча дазваляла ісьці адгэтуль.

Рыгор накіраваў да кватэры.

Ачуўшыся ў сваім пакоіку адзін на адзін, Рыгор Нязвычайны стаў абдумоўваць толькі што перажытае. Не засьвятляючы агню, ён перш падышоў да акна, прыслухаўся, ці ня чуваць дэманстрацыйных выгукаў, а пасля, рухава тупаючы ўзад ды ўперад, пачаў перабіраць думкамі ўсе драбнейшыя рысы гісторыі падгатоўкі і самага выступленьня, дэманстрацыі, настрою рабочых, яе значнасьці, з'арганізава-насьці і сутычкі рабочых з поліцыяй. Дзівіўся, які цікавы вадакрут мае дынаміка здарэньняў, як цесна пераплецена асабовая думка з думкаю колектыўнаю, як шчыльна зьвязан дробны пачатак з буйным канчаткам. Цікавіўся, да чаго прышоў ён з сваім нерашучым імкненьнем стаць перад працоўнымі гушчамі, і як неперадугледна ўецца разьвіцьцё здарэньняў. Не даваў веры, што гэтакім зырккім выбліскам занялося, працягнулася і кончылася яго першае выступленьне. Дагадваўся і вышукваў тых прычын, якія мяшаюць аднаму чалавеку захапіць шворан колектыўнае думкі, грамадзкае волі, каб накіраваць іх у тое ці іншае русло. Ухіляўся перад законам пераможнасьці грамады над ядынкаю так выразна, так ачула перажыты толькі што самім.

Тое, што дэманстрацыя скончылася разгонам, што адкрытае паўстаньне, аб якім марыў і якім пад'юшваў Міхася, асталася далёка ад выкананьня, што наступнае разьвіцьцё здарэньняў цяжка было перадугледзіць—ня вельмі непакоіла Рыгора. Ён цешыў сябе, лісьціў свайму пачуцьцю адным—гэта тым, што—як-ні-як, а ў перажытмы выбуху рэволюцыйнасьці ляжыць значная доля яго энэргіі, яго здольнасьці, яго адвагі і таленту. Здарэньні—верыў Рыгор—ня супыняцца. Важна было даць штырхач, разва рушыць, а там...

Рыгор адлятаў у думках ад бягучага, адрываўся ад канкрэтнага, а пераносіўся ў наступнае, бліжэйшае і далейшае, малюючы сачлівыя вобразы і будуючы завабныя пляны. Выабражэньне і мары—расьлі, разбухалі, шырыліся, ствараючы з акольнага прадметнага сьвету багатую мозаіку будынку жыцьця. Усё яно—адна пекната, адна прыемнасьць, замілаваньне. Пры гэтым, асаблівасьць і гострасць яго ў нясьціханым перайначваньні, у нясупынным бегу, трапятаньні, у

бясконцым змаганьні за лепшае, за ляпейшае, за даскана-лае. Кожная рэч, кожны прадмет, выглядаючы скрозь цем, пераказваў: „Уся прыгожасьць у нясупынным, праглівым, віруючым ажыццяўленьні роўнавагі, роўназначнасьці, роўнакаштоўнасьці ўсіх людзей“. Хто-б асьмеліўся сказаць яму ў гэту пору, што ён абмыляецца, што жыцьцё—адна нудная, цягучая песьня, заведзеная на адзін тон, накіраваная на адзін шлях, звычайная—Рыгор запляваў-бы таму вочы, празваў-бы дурнем, не схацеў-бы гаварыць. І як-бы горача ён сустрэў таго, хто прышоў-бы яго павіншаваць за выступленьне, за бадзёрасць, за ваяўнічы настрой. Ён пацалаваў-бы таго, хто-б прынёс яму рэзвасьць, рухавасьць, бесклапотны сьмех... Ганна ў першыя часіны знаёмства, Наталя—са сваім бойкім, мужчынскім паглядам, з жыцьцярадаснымі рысамі на твары, з вераю, лёгкаю і палкаю; Міхась, выцерпеўшы рад боек, загартованы жыцьцём і тугі, непарушны ў глыбокіх надзеях—прышлі-б яны да яго. На сьвежы сьлед—падзяліўся-б думкамі і перажываньнямі... А перанясьціся-б туды, у Сілцы, да Сёмкі, да Янкі да Сроля. Як-бы ўскалыхнуў іх Рыгор? Цяпер яму выразна і ясна стала пераважнасьць гарадскога працоўніка над селянінам, гораду над вёскаю ў тым вялікім змаганьні, якое вядзецца за вызваленьне працоўных гушчаў ва ўсім сьвеце. Быў у Сілцох, бегаў усюды, падбухторваў таварышаў, каб тыя прылучаліся да арганізацыі, раскідаў проклямацыі, праводзіў гарбарскія й кравецкія забастоўкі, але ўсё тое—бледны адбітак сёнешняга выступленьня. Адзін завод—дзьве тысячы з лішнім чалавек, а злучы дзесяць тысяч, некалькі заводаў, што тады можа стацца!.. Рыгор пераходзіў да наступнае забастоўкі. Пачаў гадаць і меркаваць, як яна разгорнецца, колькі захопіць людзей, як паверне здарэньні, чым адзавецца на становішчы... чым кончыцца... Не! Аб канчатку забастоўкі не хацелася Рыгору думаць. Яго цікавіў процэс яе быцьця, цікавіла яе цягучасьць. Забастоўка—змаганьне: рэволюцыйныя прамовы, дэманстрацыі, сутычкі з поліцыяй. Вакола паўстаньне, помеж з ім... Натужнасьць, зарад, трапятаньне... Думкі прыдалі Рыгору павышаны настрой, захапленьне—і ён справядзіў іх рэзкімі махамі рукі, прытапваньнем, пераказам учуткі... Ён быў падобны да электрычнага мотору, які ўвесь жыве нясупынным рухам, у непадглядным вярценьні...

Незаўважна для яго горад заціх, павеяла вільгацьцю. На паземе адмеціўся надыход золку. Перашло за першую гадзіну. Перамагаючы сябе, Рыгор прылёг: заўтра трэба йсьці к заводу, трэба ўгледзець Міхася ці Артура і праведаць на-конт забастоўкі, што адбылася на іншых заводах.

Іскралётныя думкі яшчэ з добрую гадзіну мігаліся ў яго галаве, адрываючыся, гаснучы і ўзгараючыся. Бліскучым шэ-ранем, трапяткім галёнам імжэлі, заходзячы ў глыбі здрому: Рыгор заснуў чулым сном...

Але не супачыў за тья пяць гадзін, што праспаў да першага гудка. Ён стомленым падняўся з пасьцелі, і пашоў у завод. На Ўзьбярэжнай хадзілі патрулі гарадавых. Рабочыя йшлі працаваць—гэта Рыгора засмуціла. Разам з другімі ён прашоў у завод і нехаця папрацаваў да абеду. Ідучы ў харчоўку, спаткаўся з Міхасём—пагутарылі аб дні абвяшчэньня забастоўкі, аб здарэньнях на іншых заводах, аб рэзультатах учарашняе сутычкі з поліцыяй. Гутарка некалькі ўроўна-важыла Рыгора: ён зашоў у харчоўку. Цёмная, забруджаная—яна была перапоўнена людзьмі. Падсеўшы да століка, за якім абедала ўжо трое рабочых, ён заказаў абед і пачаў пры-слухоўвацца, пра вошта гавораць. Рабочыя, не заўважыўшы Рыгора, цягнулі раней пачатую спрэчку:

— Сволачы, якраз перапынілі; а то-б прарваліся ў го-рад да хаця напалохалі-б буржуазію,—казаў здаравенны ры-жы хлопец.

— То-та й ёсьць! Ці-ж яны спацьмуць! Дзе ты бачыў! Сачаць—працуе і іх розум,—сказаў сярэдніх гадоў мужчына, з францускаю бародкаю.

— Ну, як сабе хоча ўсё, але дэманстрацыю правялі. Ведаеце, міжвольна пойдзеш на ўсё пасья гэткае прамовы. Да чаго складна гаворыць... Ці ты, Пракоп, часамі ня ве-даеш, хто ён такі?—ваткнуў трэці.

— З такарнага цэху,—адказаў рыжы.

Рыгору стала няёмка: ану-ж угледзяць і засаромеюцца за свае словы. Усё-ж тое, што пра яго йшла гутарка—лісь-ціла яму. Не даючы выгляду, што рэч ідзе аб ім, Рыгор кон-чыў абед і намерыўся сам увайсьці ў гутарку.

— А вот учарашняе—я йзноў да дэмонстрацыі,—казаў мужчына з францускаю бародкаю:—ня так павінна было-б скончыцца.

— А як?—перабіў Рыгор.

— Як?—той пільна ўгледзеўся ў Рыгораў твар, памаўчаў крыху і мякчэй адказаў:

— Мякка абышліся з гэтымі цюцькамі. Трэ́ было ўсім хапіцца за каменьні. А то стрэліў адзін і пачалі разьбягацца.

— А як-жа йначай? Сталі-б адбівацца—стралялі-б усе. Крыві пралілося-б за няма нішто...

— Як за няма нішто?—хапіўся рыжы: за нашу свабоду... Бач, крыві баіцца. Лілі-ж дагэтуль—і на далей не застрахаваны.

— Пэўна...

— Тота-ж...

Рыжы прыгледзеўся на Рыгора і запытаў:

— Ці я абмыляюся, ці не,—здаецца, гэта ты ўчора казаў прамову?

Усе ўтраіх бессаромна абярнулі пагляды на Рыгора.

— Я таксама прыкмеціў, але не асьмельваўся казаць,—дадаў мужчына з францускаю бародкаю.

Рыгор засьмяяўся і прызнаў сябе за ўчарашняга прамоўцу.

— Маладзец, добра гаворыш,—пахвалілі ў адзін голас двое рабочых.

— Так, завідна,—прыбавіў трэці.

І калі Рыгор адчыніў губы, каб адказаць ім, з суседняга століка адварнуўся да іх стары худашчавы дзядок і ў поўголаса праказаў:

— Асьцерагайцеся, вунь у кутку сядзіць шпег. Увесь час глядзіць на ваш стол. Пакідайце харчоўку заднім выйсьцем.

Яны ўсе ўчацьвярох няскрытна паглядзелі ў левы куток пакою: за маленькім, кругленькім столікам, над шклянкаю кавы сядзеў шляхэтна пададзеты з белым каўнерыкам, гладка прычэсаны, брыты чалавек. Роўна паставіўшы голаў, ён вадзіў пагледамі па ўсёй харчоўцы, як-бы шукаючы каго. У момант, калі на яго кінулі ўзрокі Рыгор з трыма суседзямі, чалавек ці незнарок, ці сумысьля, глядзеў у супроцьлежны канец. Карыстаючыся гэтым, яны падняліся з-за стала і вышлі праз задняе выйсьце на двор, накіраваўшыся да заводу. Каля брамы, застаўшыся ззаду таварышаў, Рыгор азірнуўся і заўважыў, што той-жа тып праводзіць іх на адгоне ганоў з трое. Рыгор усьміхнуўся і схаваўся ў заводаўскі двор.

Гэты інцыдэнт нічым не адбіўся на Рыгравым настроі. Ужо пры першым зыку машын у заводзе Рыгор выпусьціў з думкі шпега і тую асьцярожнасьць, якую той сыгналізаваў сваёю сочкаю. Гутарка рабочых, іх пахвальба Рыгору, водгук іх на ўчарашнюю дэманстрацыю—вось што займала яго памяць і пачуцьцё: знача, ён не ашукваецца, калі думае аб вялікай важнасьці свайго ўдзелу ў выступленьні. Болей таго, можа з-за сарамяжасьці свае ён яшчэ сваю ролю зьмяншае.

Помеж з гэтым прыемным адчуваньнем, Рыгору захацелася ў наступных падзеях яшчэ раз выявіць сябе, тым болей, што адчуваў Рыгор, у яго маюцца на гэта энэргія і здольнасьць. Пад сьвіст станка, роўны і цягучы, ён памкнуўся ў момант збудаваць новую прамову, куды мацнейшую па сіле і глыбейшую па сэнсе. „Я ім абвяшчу“... праказаў ён сам сабе і адцягнуў увагу ад разца, які глыбока ўеўся ў сталь і пусьціў сьмярдзючы гарэлы дым. Рыгор паспешна супыніў станок і адняў разец. Вылаяўся рэзка і злосьна. Сплюнуў і матнуў рукою.

IV

Падвышаны настрой не пакідаў Рыгора і ў наступныя два дні: жыў ён выключна мінулай дэманстрацыяй і надыходзячай забастоўкаю. Апошнюю чакаў з тым-жа нецярпеньнем, што й сваё выступленьне з прамоваю. І таму дні праходзілі ня ў прыкмет.

У суботу, кончыўшы працаваць на дзье гадзіны раней, ён рашыў прайсьці па дарозе на кватэру Вэрманаўскім паркам, заскочыць у магазын сяго-таго купіць на нядзелю. Вышаўшы з заводу, ціхай хадою накіраваў у горад, зрабіў куплю і прашоў у парк. Дзякуючы субоце, гуляла шмат публікі, больш жыдоўскае, разадзетае, сьвяточна настроенае. Чуўся звычайны, вечна жывучы, малады, сакавіты сьмех, кідаліся ў вочы бесклапотныя жыцьцярадныя жарты дзяўчат, вёрткіх, як газэлі, стройных, трапяткіх. Як быццам-бы жыцьцё паказвала праз іх сьветлыя ўхмылкі сваю няўміручую прыгожасьць. Ад яе нельга было ўхавацца. На руцяністых лістках акацыяў, бэзу, клёну, на чырвоных вярцінях ды гваздзіках гулялі зайчыкі променю, шустрага, электроннага... Рыгора цалкам захапіла гэта віраваньне жыцьця, разь-

мякчыла. Ён ня стрымаўся, каб у голас падумаць: „Няўжо ня прыдзе сёньня да мяне Наталя? А Ганна? Паглядзі ты, так зазлаваць! Як канфора ў воду—каторы час і няма нідзе!“ Ганна заінтрыгавала Рыгора. „Хоць бы ўгледзець яе, напаткаць дзе-колечы“. У Наталю ён быў завераны, упэўнены; хацеў-бы бачыць, але ведаў, што ня сёньня, то заўтра угледзіць, стрэнецца абавязкова. „А вось Ганна—хай-бы яшчэ раз спаткацца з Ганнаю“. Закарцела да таго, што Рыгор некалькі разоў прашоў цэнтральнымі аляямі, прыглядаючыся ў твар кожнае дзяўчыны. Не здаволіўся, што не пападаецца Ганны і несхаця вышаў з парку; вышаўшы, раз-ад-разу азіраўся, пакуль не схаваўся за вуглом муру. Ня было Ганны і ён, ідучы дамоў, меркаваў, калі і дзе яе можна ўгледзіць. Напрашаліся гатовыя пляны: узмор’е, часьцейшае наведваньне парку, тэатр. Дзе-колечы—да трапіцца сыйсьціся...

Забяспечыўшы сябе надзеяй, Рыгор падбліжаўся к дому і зьнячэўку, не даходзячы колькі дамоў, як з зямлі вырасла ў яго ваччу Ганна. Кроў лінула да сэрца, ён здрыгануўся ад нечаканасьці. Дзяўчына йшла да яго, задуманай, няўпэўненай, разьзіраючы па бакох. Шмат праходжых яе міналі, абыходзячы ці справа ці злева; некаторыя ўглядаліся падазронамі паглядамі. Рыгор ня ведаў, як вясці сябе: даганяць Ганну або даць мажлівасьць ёй зайсьці ў двор; ён зацішыў хаду, хоць нейкая сіла падпіхала яго бегчы, сьпяшыць, апынуцца каля яе і загутарыць. Сіла волі перамагла пачуцьцё—Рыгор даў часу прасачыць, куды йдзе Ганна. Колькі разоў супыняўся, ня спускаючы вачу...

А Ганна, тымчасам, параўнялася з дваром яго дому, паглядзела налева і направа, замялася на момант і прашла далей.

„Каб не пашла зусім“, мільганула думка ў Рыгоравай галаве і ён пасьпешна мінуў адзін дом, супыніўся, пастаяў крыху і йзноў зацішаным шагам пашоў далей. І пасья перарашыў: „Затрымаюся каля брамы; ня вернецца—пабягу даганяць, а вернецца—пачакаю. Пакуль падышоў—Ганна зьвярнула назад і пэўна ўгледзела яго, бо раптам зьмяніла кірунак хады і яе тэмп.

Праз колькі хвілін яна ізноў была каля брамы, тут-жа спаткаўшыся з Рыгорам.

Ён уверана, з няскрытнаю радасьцю працягнуў ёй руку, гасьцінна ўхмыльнуўся і праказаў:

— Добры вечар! Як гэта здарылася? Ну, пойдзем да мяне?

Ганна не палісьцілася гасьціннасьцю з боку Рыгора: ні засьмяялася, ні падала выгляду задаваленьня.

— Добры вечар!

Суха і працяжна адказала.

— Дзе ты быў так позна? Кожны раз, як назнарок— прыдзеш, а цябе не застаць.

— Кінь падазронасьць... Я ня ведаю, што прымусіла цябе пісаць да мяне гэткую запіску...

— Ты варт таго... Падумай сам, што я магу перажываць пасля таго вечару... Табе—нічога...

Яны прашлі браму і накіравалі да Рыгора. Ганна ішла, апусьціўшы голаў, нясьмела, як арыштаваная.

— Табе да таго—жаднага клопату.

— Што-ж ты думаеш! У мяне—забастоўка, пытаньне жыцьця, змаганьне, ты думаеш, я жыву выключна сабою? Я—адзін з мільёна, кропка ў вялікай гушчы працоўнікаў. Маё жыцьцё цесна пераплецена з жыцьцём гэтае магутнае суполкі людзей... Ганна!—Рыгор ураз забыў тэму і стаў хваліцца сваім выступленьнем:—каб ты ведала, якія здарэньні адбываюцца зараз на нашым заводзе ў самым горадзе! Моўчула, якая грандыёзная дэманстрацыя адбылася ў чацьвер! Ня чытала хіба? І, ведаеш, то часткаю па маёй віне. Я выступіў перад рабочымі з натхненаю, палкаю прамоваю, напаліў іх да белага—што стрыму ня было... З Марсэльезаю, з воклічамі—на вуліцу! Толькі паглядзець было на гэты вобраз! Тысячы чалавек, якія зьяднаны аднёю моцнаю думкаю, адным жаданьнем—„Адрачэмся ад сьвету старога!“ Зямля, здавалася, траслася ад гэтае сілы. Накіруй яе на абраную мэту—парушынкі не астанецца ад усіх перашкод... мы йшлі—луналі песьні...

— А ўрэшце? Разагнала поліцыя!

Рыгор раптам замоўк, як быццам чыясь рука неміла-сэрна парвала настроеную струну яго душы.

— Ты ведаеш?—праз колькі хвілін запытаў у Ганны.

— Бачыш.

— Ну, а калі поліцыя разагнала, дык думаеш—на гэтым

скончыцца? Паглядзіш, што прынясуць наступныя дні. Жах абойма ўсю Рыгу...

Падышлі да дзвярэй. Пазванілі.

— Цяпер рабочыя пакажуць, як з імі трэба абыходзіцца. Годзе гнулі свае сьпіны. Неабмежнаму здзеку мусіць прыйсьці канец. Ты паглядзі—сьвет будзем, а нявольнікамі ходзім. Вось...

Рыгор паказаў на зашмальцаваную крысу жукеткі.

— Не адчыняюць,—нэрвалалася Ганна, чужая настрою Рыгора, захопленая сваімі, зусім іншымі, самотнымі думкамі.

— Твая гэтая латышка... я бы з за аднае яе ня жыла тут...

Стук дзвярэй перапыніў яе. Вільгельміна адшчапіла ланцужок і адчыніла:

— Калі ласка, пан Нязвычны.

І тут-жа скрывіла міну, угледзеўшы Ганну.

З пераднамераным настроем, сумысьня служба праказала:

— А да вас прыходзіла панна Наталя!

— Наталя?!

Рыгор перш сумеўся, а пасля ў момант хапіўся за думкі, як адказаць, і ўсё-ж, нявольны ад няёмкасьці, адказаў двухсэнсоўна:

— Хто яна такая?

— Прыдзе яшчэ, абяцала.

Ганна паперадзе прашла ў кватэру, але прыпынілася перад Рыгоровым пакоем і ўся—адно хваляваньне—слухала паведамленьні Вільгельміны. Кожнае слова яе, знарок падкрэсьленае, адзывалася гостраю больлю ў Ганніным нутры. Пачуцьцё сабраннае крыўды, якую вось-вось яна мелася выліць перад Рыгорам, зараз утройчы пабольшылася, ахапіла яе ўсю спрэс, да кончыкаў ногцяў, да кончыкоў кос. Рыгор мігам адляцеў сваёю душою далёка-далёка ад яе. Ужо не хацелася пераступаць парогу ў яго пакой, ужо не жадалася нічога казаць яму. Завярнуцца—і бегам дамоў. Толькі-б крануцца з месца...

Рыгор падышоў да яе і, ня стрымаўшыся, абняў, пахіліўшы да сябе, мэрам перадаючы гэтым сваё завярэньне ў шчырасьці к ёй. Тут-жа, ня даўшы адумацца, адчыніў дзверы ў свой пакой і папрасіў:

— Ганна, проша.

Ганна нехаця зрабіла колькі крокаў, зачыніла за сабою дзверы і стала сярод пакою.

— Ты крыўдзішся на мяне?.. Ты думаеш, што я... Ах, якія бо вы, дзяўчаты, фанабэрыстыя, што...

Ён хваляваўся і шкадаваў Ганну і, у той-жа час, стараўся захаваць сваю віну да яе. Думкі пачалі драбіцца на дваё: вось-вось прыдзе Наталя, а тут—Ганна. Забытанасьць становішча была вачавіднаю, а мажлівасьці палепшыць яго—не абачылася ніяк. Ня было сумненьня ў тым, што бліжэйшыя моманты нясуць няпрыемныя здарэньні. Рыгор ведаў, што адаб'юцца гэтыя здарэньні горай усяго на Ганне, і ўкараў сябе за гэта.

Ганна ледзьве стрымоўвала сябе ад злоснае горнасьці. Раз-у-раз то паднімала, то апускала голаў, кідаючы асавелым паглядам у профіль Рыгоравага твару. Пераступала з месца на месца, садзілася, то ўставала, камячыла ў руках рэдыкюль, сьціскала зубамі. Пасьля адварнула ў акно і, стоячы бокам да Рыгора, усё парывалася нешта сказаць.

Рыгор ня стрымаўся: рашуча падышоў да яе, палажыў на плячы руку і сказаў:

— Злуешся? Кінь! Абое вінаваты.

— Ты, ты, ты! Ты адзін...

Рэзкі, нястрыманы голас яе прарэзаў настарожаную цішу.

Рыгор схамянуўся—некі час ня ведаў, што сказаць.

Сутрыманы, нясьмелы стук у дзверы прымусіў абоіх настаражыцца.

— Уваходзьце!

Адчыніліся дзверы і ў пакой праглянула Наталя.

З няёмкасьці—ня ведала, што рабіць: ісьці ці не.

— Сьмялей, падыходзь сюды,—падбадзёрыў Рыгор.

Яна падышла, працягнула яму руку і павярнула да Ганны.

— Мой таварыш—Наталя, таварыш Ганна.

Офіцыяльна, суха дзяўчаты паціснуліся за рукі.

Ганна моўчкі адварнула.

— Я ўжо была ў вас,—весела паведаміла Наталя, садзячыся на ложак:—а вы гуляеце недзе. Абманваеш мяне...

— Я?—проста бяда: Сцыля і Харыбда—Ганна тое самае думае. Паміж двух агнёў.

Ён хацеў выпрабаваць Ганну, ці не адпусьціў яе гнеў: тая маўчала, яшчэ больш нэрвуючыся. Гэта ўплыло й на Наталю.

— Вы пасварыліся?—запытала яна Рыгора гэтак, каб чула Ганна.

— Дзе там! Ганна проста злуецца...

— Ты, ты... прымушаеш на большае... Каб не шанавала сябе...

Ганна злосна паглядзела на Рыгора, моцна прыстукнула нагою і павярнула да дзьвярэй...

Рыгор перапыніў:

— Куды ты, Ганна! Што з табою?

Але яна маланкаю вылецела з пакою, зачыніўшы за сабою дзьверы. Рыгор не рашыўся бегчы ўдагон.

V

— Цудная дзяўчына!—разьвёў рукамі.

— Што ты зрабіў ёй?

— Эх, не разумее жыцьця. А настаўніца! Гарадзкая, да таго.

— Ты пакрыўдзіў яе?

— У вашага брата іншага не дажджэшся.

— Чаму?

— Бачыш, кідай усё: і змаганьне, і агульныя інтарэсы, усё на сьвеце, а аддайся цалкам ёй.

Наталя скрыла ўхмылку і праглівым поглядам уставілася ў вочы.

— Вой, глядзі, ня тое!

— Будзь інакшаю...

Ён захадзіў па хаце, ня ўсілах супярэчыць нахлынуўшым думкам. „Сапраўды, чаму-б мне асьцярожней не падыйсьці да яе? Чаму-б мне не перапрасіць яе? Крохкая душою—трэба сыйсьці да гэткага. Ах, натура ўжо мая—напралом, ці трэба, ці не. Пакрыўдзіў дзяўчыну! Трэба перапрасіць, абавязкова трэба перапрасіць“...

І ўжо быў спыніўся на гэтым, як раптам усумніўся: „Перапрасіць! У чым? Зьнізіцца да будзёншчыны? Ласьне яна зразумее маю ласкавасьць? Што я, дзеля гэткай! Праступнік, бунтаўшчык—ня болей. Не! Я не паддамся на гэта“...

Рыгор утаропіўся ў адну кропку на сьцяне і стаяў нярухома. Наталя колькі хвілін сачыла за ім, пасля раптам павярнулася, шустрая, як лісіца, і праглівая, як кошка, скочыла да яго, павісла на шыі, пралепятала, засопшыся:

— Рыгорка, дарагі! Я так люблю цябе, так захоплена табою... Чаму ты на мяне не зьвяртаеш увагі...—І пацалавала засаб колькі разоў.

Рыгор сумеўся ад яе сьмеласьці, ад нечаканасьці. Широка адчыненымі вачмі паглядзеў у яе распаленыя вочы. Памкнуўся адказаць, але ня мог шавяльнуць губамі.

— Чаго ты маўчыш? Сядзьма, Рыгор!

Пакарыўся—селі.

Селі—так хацела Наталя, думаючы гаварыць,—гаварыць з Рыгорам, спавядацца яму ў тым пачуцьці, якое выбухнула ў ёй пры адыгрываньні гісторыі з Ганнаю. Да гэтага Наталя й не западозрвала, што ў яе нутры насьпявае некая моцная цяга да Рыгора. Гуляла з ім на адзіноце, сустракалася, а прыметы гэтага не адчувала. Паважала Рыгора, як добрага таварыша, нават зьлёгка любіла яго, як прыгожага, мужа чалавека; ну, а каб гэта захапіцца ім—пакуль не ўспала на думкі. Сёньня йшла да яго з ранейшым пачуцьцём,—праўда, з гэтым пачуцьцём, якому было цяжка прэчыць. Усё-ж далёка было да адыграннага фіналу.

Захапілася—і не магла слова мовіць, толькі напружана, пільна сачыла за яго рухамі, за мігаценьнем яго броў, за ціхім, няпрыметным калыханьнем дробных рыс твару. Глядзела і ўкладала ў свае пагляды неапісанае пачуцьцё натхненьня. Той-жа самы воблік, той вобраз, які выглядалі ў Рыгору Зося і Ганна—маляваўся й Наталі. Рыгор—у гэту хвіліну не таварыш-змаганьнік, ня сябар, а ідэал, якому мажліва і трэба толькі пакланяцца. Каб хто запытаў яе, адкуль узяліся тыя ценкія струны ў яе душы, тая мяккасьць ды гасьціннасьць у гэтак неміласэрна патузанай жыцьцём, абчэрственай яго жорсткімі ўмовамі, заціснутай нядоляю і недастачамі істоце—Наталя не адказала-б.

Яна была цалком захоплена Рыгорам, заварожана ім... не магла адарвацца.

І толькі праз доўгі прагалак часу, мо' праз гадзіну, праказала да яго, умаляючы:

— Чаму ты маўчыш? Кажы мне ўсё, усё кажы... Ня

сьмейся з мяне, што я гэткая... Ты сустрэў мяне сухою рэволюцыянэркаю, а я... Ну, што-ж, чалавечая ўласьцівасьць прысутна і мне... Скажы, скажы мне, ці я не перашкоджу табе? Мяшаю Ганне? Навязваюся ў вочы? Знарушаю тваё жыцьцё? Скажы, скажы... Не маўчы.

А Рыгор маўчаў, судзячы: „Што мне ёй казаць? Прызнавацца? На гэты раз стрымаюся. Будзе ўжо“.

Тады, пачакаўшы крыху, Наталя нэрвова адышлася да акна, паглядзела на двор і спакойным голасам адказала:

— А мне пара да дому. Паглядзі—усюды патушылі агні. Правядзеш мяне?

— Аставайся начаваць. Куды табе блізкі сьвет цягнуцца ноччу?

Паглядзеў на гадзіннік.

— Другая гадзіна па поўначы. Аставайся, Наталя. Ласьне саромеешся? Ці не давяраеш мне? Начуй... Мы—рэволюцыянэры...

Наталя недаверчыва паглядзела Рыгору ў твар.

— Ты сьмяешся?... А што мне дзядзька скажа?

— Ха-ха-ха! Дзядзька! На прывязі трымае цябе?

— Маўчы лепш.

Рыгор не настойваў. Моўчкі адзеў жукетку, шапку і падышоў да Наталі. Далікатным кіўком паказаў, што хоча праводзіць. Наталя вышла з пакою першая.

— Не разбудзіць-бы адно гаспадароў.

Асьцярожна прашлі калідор, стараючыся ня стукнуць, адперлі і заперлі дзьверы. Сышлі з усходаў—бяз слова гутаркі, адно за другім. Перасеклі двор і каля брамы абудзілі драмаўшага дворніка. Той незадоўга паківаў галавою, гультайна падняўся з месца і выпусьціў іх на вуліцу.

Ціхая зорная ноч абдала іх астуджаным, але нячыстым гарадзкім паветрам. Электрычныя лампы вадзілі даўгія, дзівосныя цяні. Ублізку ня відаць было чалавека, але здалёк даносіўся ляскат шагоў, стукатня конскіх капыт і розныя гукі ды зыкі.

Яны накіравалі да Вэрманаўскага парку—ішлі мернаю, спакойнаю хадою. Усё яшчэ маўчалі, ня хочучы ніводнае быць першым, загаварыць, хоць у вабоіх бушавала пачуцьцё

і самі сабою напрошваліся словы гутаркі. Рыгору імпонавалі абставіны летняй ночы, перажытыя здарэнні; трымалася бадзёрасьць. Наталя—адна аднёю з ім—цягнула да сябе яго ўвагу, думкі, пляны; Наталя будзіла цэлы зьнізак мінулых перажываньняў, разгойдвала выябражэньне, паднімала ўспаміны. Вынікалі дробезі праведзеных ночаў з Зосяю, з Ганнаю. Колькі, усё-ж-ткі, давялося перажыць шчаслівых момантаў! Як пекна абагачана яго жыцьцё прыгожымі вобразамі!

Але мінулае аддавала лёгкім повеям успамінаў, толькі кратала дзесьці ўнутры ачулыя струны пачуцьця, а сёнешняе, бягучае, абымала яго жывасілам, цягнула ў свой вір, абурала буйным хаценьнем. Чаму і што ён змагаўся з тым, каб першаму ня вымавіць слова? Рыгор ня ведаў, не адзнаваў і не хацеў разумець Наталінай маўчанкі. Нарэшце, ужо падыходзячы да парку, Рыгор запрапанаваў Наталі:

— Давай пасядзімо ў парку?

— Запозна, Рыгор.

— Ты сярдзіта?

— Кінь хаця.

— Давай пасядзімо.

Наталя згадзілася. Рыгор аддзякваў моцным поціскам яе рукі.

— Ты падумай, колькі нам суджана гэтых ночаў правясьці? Хто ведае, чым і што кончацца здарэнні з забастоўкаю... Ды наогул, што наперадзе чакае нас...

Каля агарожы парку, куды яны падышлі, пачуўся гучны гоман. Яны паглядзелі ўбок: шагоў дзесяць ад іх ішла грамадка людзей; у цені дзярэў нельга было разабраць, хто і што, але ў тупаце ног чуўся знаёмы звон шпор. Рыгор спыніўся, затрымаўшы Наталю.

На сьветлай пляміне, якая ўразалася ў згусткі ценю, бліснулі жоўтыя гузікі поліцэйскіх. Было ясна—вялі арыштаваных.

Рыгор з Наталяю шчыльна прытуліліся да агарожы і праждалі, пакуль гэта процэсія аддалілася ад іх на добры кусок. Пасьля, не заходзячы ў парк, павярнулі направа, абыходам.

— Хаця-б ня нашых толькі?—занепакоіўся Рыгор.

— Чаго добрага—усё можа стацца. Папераджаюць заба-

стоўку. Цяпер трэба быць асьцярожным. Асабліва табе, Рыгор... Я чула, нябось, як ты выступаў.

— Чула? ну? ну?

І ён тут-жа забыўся і пра Ганну, і пра поліцэйскіх, якія павялі арыштаваных, і пажаданьні пасядзець у парку, па-любавацца ночкаю, пацешыцца Наталяю.

— Ты ведаеш, я так настроіў рабочых, што чуць дэманстрацыі... крывавай дэманстрацыі ня вышла—гэткі настрой... Момант цікавы... Ну, а вось, у вас што чуваць?

— У нас, ведаеш, большасьць кабет, а яны, пэўна, ня гэткія чулыя да воклічу... Але ўсё-ткі нельга сказаць, каб не падтрымалі вас. Выступаць.

— Трэба шчырэй узяцца за агітацыю... Усё залежыць ад ёмкасьці падыходу да рабочага ці да работніцы. Ты, Наталя, павінна, папрацаваць... Мусім-жа паказаць, што мы—сіла, што мы апіраемся на крэпкія падпоркі...

— Так, трэба, ведама...

Двое праходжых, што ішлі ім насустрэчу, паперашкодзілі далейшай гутарцы на гэту тэму. Наталя, каб адцягнуць увагу, праказала:

— Бачыш, ужо і золак займаецца.

Рыгор паглядзеў уверх.

— Хаця-б крыху адпачнуць.

— Так, ідзі ўжо, я адна прайду гэтых два кварталы. Ідзі.

Наталя спынілася, але Рыгор угаварыў правясьці яе да самага дому і нават пачакаў, пакуль дворнік, упусьціўшы Наталю ў двор, запёр вароты.

— Прыходзь-жа,—паслаў удагон і вярнуўся.

Рыгору не захацелася прысьці на кватэру пазьней, чымсь прачнецца Вільгэльміна. Не баяўся яе, не сароміўся—проста не хацеў, каб яна бачыла яго раньняй раніцаю ня сплючы. З гэтае прычыны ён ўскорыў хаду, меркаваў скараціць дарогу, пераходзячы на загібах вуліцы з боку на бок, выбіраючы перавулкі.

Горад зусім заціх, і Рыгравы шагі гучна разносіліся пад дахамі муроў, адбіваючыся ў вузкіх вуліцах. На некалькіх рагах і на скрыжаваньнях вуліц, прытуліўшыся да сьцен муроў, драмалі вартавыя гарадавікі. Рыгор праходзіў між іх, не зважаў, і яны не патуралі нічому. Вэрманаўскі парк быў

абагнуты ім з боку ад пошты, зусім няпрыметна. Наогул, за сьпешнаю хадою Рыгор ня спыняўся на адной якой-колечы думцы, прапускаючы процьму адрыўкаў. І толькі спыніўшыся ў браме дому, дзе была яго кватэра, ён зьнячэўку ўлавіў кусочак успамінку аб Сілцох, некаю прымхаю мільгануўшых у яго галаве. Улавіў і задумаўся, ажно забыўся пастукаць дворніку, каб той адчыніў вароты.

„Маці! Падумаць! Забыў! Столькі часу ні слова не напісаць! Што перажывацьме яна там, ня ведаючы і ня знаючы пра мяне? Пэўна, старая праплакалася, занудзела, зьняверылася... А я тут—кручуся-вярчуся, як шалёны... Не годзі маўчаць. Трэба-ж, нарэшце, улучыць хвіліну-другую і кінуць ёй ліст. Маці! Ды таварышы таксама лаюць мяне здорава. Сёмка—той, пэўна, матнуў рукою... Хлусом празаве... Як-жа яму не напісаць? Ах! Ды столькі ўсяго ёсьць пісаць! Столькі перажыта за гэты тэрмін часу...“

Думаючы, Рыгор не заўважыў, як да яго падышоў яшчэ адзін жыхар гэтага дому. Падозрана абглядзеў яго з ног да галавы і рашуча пастукаў у браму. Гэта Рыгора адцягнула ад думак, і ён паціху вашоў у двор сьледам за незнаёмым чалавекам.

ЧАСЬЦІНА ВОСЬМАЯ

I

„Толькі ў рашучым выступленьні—перасьцярога наглай заўзятасьці ворага“, казаў Рыгор перад тысячнаю грамадою рабочых. І, кажучы гэта, ён выказваў сваімі вуснамі той настрой, які паступова ў гэтым годзе ахопліваў рабочыя гушчы не адной толькі Рыгі, а ўсяго неабмежнага прастору царскае Расіі. К моманту яго выступленьня—нездоволеньне існуючым станам, абурэньне супроціў крывасмагнага самад яржаўя, протэсты на бессаромную эксплёатацыю капіталістымі рабочых бурліваю хваляю ўскалыхнула працоўныя гушчы. Цяжкія гады ўціску й душэўнага заняпаду, што наступілі пасля паражэньня рэволюцыі 1905 году, адышлі ў ліхое зьнябыцьцё... Трывожныя стрэлы, што прагучэлі над далёкаю Ленаю, аддаліся громкім рэхам у настарожаных сэрцах рабочых. То быў сыгнал, які рашуча і агідна адкідаў наглыя словы царскага сатрапа „Так было і так будзе!“ нясучы вестку аб новых днёх... Жыцьцё выглядала ў іншым

абліччы, падаючыся пад упартым законам гістарычнага разьвіцьця.

К сходным днём чэрвеня абурэньне сярод рыскіх рабочых паднялося да вышэйшага пункту. Здарэньні ў сваім разьвіцьці апярэджвалі людзкія намеры, падрахункі, пляны. Саматугам гуртаваліся мітынгі, выбухалі рэзкія konflikты на розных фабрыках ды заводах, вынікалі стыхійна забастоўкі. Паветра напалялася гострым змаганьнем працы з капіталам. Па майстэрнях пры рабоце адкрыта і сьмела паднімаліся спрэчкі, дыскусіі на рэволюцыйныя тэмы. Факт агульнае забастоўкі не таіўся, а быў прызнаным, нямінучым зьявішчам. Нельга было пачуць слова, якое-б пярэчыла патрэбнасьці яе. Наадварот, дзень-ато-дню ўсё рашучай ды настойней аформлівалася выразная думка—не чакаць назначанага тэрміну, а зараз-жа пачынаць змаганьне. Дзякуючы гэтаму, яшчэ за некалькі дзён да яго адно за другім сталі спыняцца фабрыкі і заводы. Факт ажыцьцяўляўся...

І вось адным днём распаленае паветра сыпнула агнём трывогі. Над багатымі кварталамі шумлівага гораду расплалася здань рабочага паўстаньня. Што прынясе яно бесклапотным багацеям? Рупліва заварочаліся на мяккіх крэслах фабрыканты й заводчыкі, грашавікі й губарнатар, дамаўласьнікі й вышэйшыя чыны адміністрацыі. Зашамалі губамі гандляры й мяшчане. Што-ж такі будзе далей?

Калі баставалі перапёкі й электрыкі, а поліцыя ўпарта змагалася з імі праз арышты, гаспадары—праз разьлічэньне з работы, гарэла надзея перамогі над бунтаўшчыкамі „А вось не падтрымаюць іх рабочыя іншых заводаў. Па адным чалавеку пераловяць разбойнікаў і надоўга закажуць, як весьці сябе“. На кожнае паведамленьне аб арышце—тыкалі пальцамі і ліхамысна ўсьміхаліся: „Так іх, галубчыкаў!“ Але, як толькі тыя-ж газэты буйнымі літарамі на першых старонках адмецілі пачатак агульнае забастоўкі, бадзёрыя выгукі прымоўклі. У багатых магазынах, у канторах і банках, у рэсторанах і дома, купцы, папы, дырэктары і загадчыкі, паны і пані падозрана азіраліся адны на другіх, на вокны і на дзьверы, прыслухваліся да стуку і крыку і пахлавіва паглядалі, вышаўшы на вуліцу, у бок прыгарадаў, у бок Наддзьвіньня, уздоўж Мітаўскае чыгункі, ці ня дымяцца

коміны, ці ня чуваць рэволюцыйных песняў і стрэлаў паўстанцкіх... У канцы вуліц, якія вялі да рабочых раёнаў, прагліва ўзіраліся баязьлівыя вочы, чакаючы варужных дэманстрацый. Дзе праходзіла двое-трое рабочых, на іх глядзелі разьюшаныя буржуі, старонячыся ўбок, іх праводзілі падазронымі ўзрокамі гарадавікі, сачылі пераадзетыя шпегі. На вечар узмацнялася варта, выстаўлялі патрулі, а ў кватэрах багацеяў шчыльна запіраліся дзьверы й вакяніцы. Насіліся сумліўныя охі і ўздыхі: „Ох, ох! да чаго толькі дойдзе. Так разбазырыла чэрня! Ні начальства, ні бога нямашака. Поліцыя вінавата—трэба-ж было гэтак народ распусьціць... А цяпер—і ні рады!“

А па Наддзьвіньню і ў іншых рабочых раёнах забастоўка выяўлялася ў яскравым заміраньні працы, у ўрачыстым, разьюшаным руху каля нярухомах заводаў і фабрык, каля ціхіх рабочых домаў. Кучкамі, большымі і меншымі, па двое хадзілі рабочыя між высокіх сьцен заводу, па глухіх, крывых вуліцах і перавулках; гутарылі на тэму дня, радзіліся, сыходзіліся й распачыналі маніфэстацыі. Юнакі выкідалі чырвоныя сьцягі, пялі песні, дражніліся з поліцэйскімі, якія ўдубальт варужнымі соваліся між хмурых будынкаў, азіраючыся падазрона ўбакі і навакола, трымаючыся за рэвольвэры і шашкі; час-ад-часу гарцавалі, паднімаючы пыл, коньнікі. У харчоўнях ды гарбатнях, дзе заўсёды таўкліся рабочыя ў абедзены час і вечарам, было пуста; а дзе сыходзілася колькі чалавек, там стаяў гоман, абгаворы бягучага моманту, вестак пра настрой на розных фабрыках і заводах, пра арышты. І па раніцы і сярод дня па вуліцах раскідаліся плякаты і адозвы забастовачнага камітэту і камітэтаў партый, разьлепліваліся на сьценах дамоў, на агарожах, і побач іх—распараджэньні губарнатара і заявы фабрыкантаў. Грамадкі рабочых спыняліся і чыталі, чыталі і ляяліся, гразілі помстаю ў блізкай ці далёкай будучыне.

Магутная думка—ідэя вызваленьня з-пад цяжкай няволі прасякала ўсе куткі рабочых раёнаў, лучыла ў адну гушчу тысячы і дзiesiąткі тысяч адзінак, настройвала іх на распачліваю супярэчнасьць другой, варожай сіле, сіле абірацеляў і прыгнятацеляў. Нельга было не паддацца ўплыву разгарачнай помсты, змаганьню—і ёю захаплялася ўсё насяленьне

рабочых раёнаў—ад дзяцей да старых, ад мужчын да кабет. Сьмерць катам! Пагібель тыранам!

Завод, на якім працаваў Рыгор, прылучыўся да забастоўкі трэцім. На пяты дзень пасля апошняе гісторыі з Ганнаю Рыгор пашоў на завод, маючы намер падняць агітацыю за хутчэйшае далучэньне яго да забастоўкі. У чыннасьці Міхася і іншых таварышаў ён наглядаў некую нерашучасьць-баязьлівасьць і не хацеў далей пагоджваць з ім сваіх плянаў. „Чаго адцягаць на далей? Да чаго можа прывясьці іх куртая політыка?“ разважаў Рыгор і сам сябе падбіваў на разрыў з усіма.

Прышоўшы к заводу, ён сустрэўся з фактам: завод стаяў; забастоўка зарадзілася сама сабою, захапіўшы тысячную грамаду рабочых. Вагромны дзядзінец ужо кішэў разьёшанай гушчаю людзей, як мора ў час шторму. Чуліся прамовы аратараў, выгукі лэзунгаў. Тыя, што стаялі каля варот, павярнуліся, каб выйсьці, але чакалі ўрочнага знаку, сыгналу.

Рыгор апукаю ўкаціўся ў цесную гушчу людзей і, рвучыся на ўсе бакі, пачаў падбіваць рабочых на рашучасьць, на дэманстрацыйнае выступленьне. „Чаго вы стаіце тут?—зварочваўся да ўсіх, між каго праходзіў:—пара выходзіць на вуліцу. Нечага раздумоўваць“. Агітуючы, наткнуўся на Міхася, які ўгаварваў гурток рабочых спакойна разысьціся па хатах. Ня стрымаўся і папракнуў яго за баязьлівасьць. Міхась адказаў папрокам Рыгору ў нязвычайнай гарачлівасьці. Супыніў яго і хацеў растлумачыць сваю правату. Але тут-жа грамадаю пранёсься неспадзяваны гоман і рух: яна закалялася і рушыла ў вароты, на вуліцу. Магутным штырхачом разьбіла іх гурток і аддзяліла Рыгора ад Міхася. Праз некалькі хвілін яны ўсе апынуліся на вуліцы, у згушчаных радках рабочых, у дэманстрацыі, якая прашла з гоны ўсьцяж вуліцы і пасля сама сабою разьбілася на гурткі, якія сталі маніфэставаць.

Рыгор не пашоў з вуліцы, а амаль не да абеду маніфэставаў разам з іншымі, пераходзячы з месца на месца, з вуліцы на вуліцу. У вабед ён паехаў у іншыя рабочыя раёны, каб азнаёміцца з агульным становішчам; а далей знарок наведаў „Праваднік“, каб праканацца, як там—ці бастуюць, ці гатовяцца да гэтага. Якраз „Праваднік“ працаваў: дымела труба, бразгала жалеза ў двары, пры варотцах стаяў вартаўнік. „Няўжо іх не крануць здарэньні?“ папракнуў Ры-

гор, пастаяўшы некі час перад фабрычным будынкам.
„Што-ж Наталя робіць? Чаму яна не агітуе?“

Нездаволеным вярнуўся на кватэру гадзіне а чацьвертай. І толькі пасьпеў зайсьці ў пакоік, як раптам хапіўся за думку—ці не напісаць зараз вась мацеры пісьма. „Сяду, калі ўлучыў падхадзячую хвіліну, і напішу колькі слоў... Разам і Сёмку... Ах, каб ён ведаў, што тут вычвараецца! Каб уявіў сабе, да чаго б зайздросьціў хлопец... Сапраўды, шчасьлівы я, што жыву ў гэтакі момант! Толькі падумаць!“ Рыгор распрастаўся, падняў да верху правую руку і аблегчана ўздыхнуў поўнымі грудзямі. Задаволена пасьмяяўся сам сабе і прыгатаваўся пісаць. Не задумаўшыся, вывеў звычайны зварот— „Даражэнькая матуля!“ Пасьля хвілін са тры памаўчаў, адцягнуўшыся думкамі да іншых рэчаў, і пачаў пісаць: „Выбачайце, матка, што гэтак доўга маўчаў. Усё неяк ня мог выбавіць кавалачку часу, каб сесьці напісаць вам колькі слоў. А думаў—штодзень. Ведаю, што вы там загараваліся па мне, затужыліся, але, паверце, ня ў сілах самому адарвацца ад тых абавязкаў, якія выпалі мне з часу прыезду ў Рыгу. Амаль ня з першага дня заняўся я працаю на тым-жа самым заводзе, а пасьля насьпелі непаразуменьні паміж гаспадаром заводу і рабочымі. Зараз вась вынікла забастоўка, ды ня толькі на нашым заводзе, а па ўсіх фабрыках і заводах у горадзе. Протэстуем супроціў суду над бальтыцкімі матросамі, а разам з тым і супроціў цяжкага стану, у якім даводзіцца жыць рабочаму чалавеку. Толькі што адбылася дэманстрацыя рабочых з нашага заводу. Каб вы пабачылі, якая гэта сіла!“ Далей Рыгор пытаў у мацеры, як яна жыве і як яе здароўе; пры гэтым папераджаў, што ўвесь час думае пра яе і мяркуе, як і што ў блізкай будучыне наладзіць сумеснае жыцьцё. „Няпраўда-ж,—ня будзем мы цёнгля жыць паасобку. Калі-колечы зьвядзе нас доля разам.“

Напісаўшы гэта, недаўменна паківаў галавою: „Даводзіцца суцяшаць старую абяцанкамі!“ Але рашуча адкінуў сумненьні і на трэцяй старонцы паперы прыхваціўся і ў агульных словах апісаў ужо дзеля Сёмкі ўсе важнейшыя здарэньні, якія давялося перажыць з часу разлукі. Нарэшце, папрасіў яго, каб той перадаў уклёны ўсім знаёмым і Зосі і абавязкова адпісаў як найхутчэй.

На гэту дапіску пашло ня болей, як поўгадзіны часу, і Рыгор, пішучы, ужо адчуваў, што пісьмо выйдзе зусім няпоўным, адрыўным, выпадковым—не хапае сьцерпу ў гэткі час спакойна пісаць. Пашкадаваў, разьвёў рукамі, як-бы хочучы апраўдаць сябе—„не магу, што-ж ты зробіш“.

II

Кончыўшы пісаць Рыгор паважліва перачытаў напісанае і быў задаволены, што хоць гэтым ды залатаў дзірку, якая дагэтуль выразна зьзяла ў яго на душы. Заклеіў пісьмо ў конвэрт, надпісаў адрас і палажыў, а сам прашоўся пакоем, гадаючы, куды пайсьці вечарам. Пасьля ўспомніў, што яшчэ не абедаў, і баржджэй адзеўся, узяў пісьмо і вышаў з кватэры.

Не задумваючыся, пакіраваў у бліжэйшую харчоўку, у якой раз-ад-разу абедаў у тыя дні, калі не хадзіў на завод. Харчоўка была сярэдняе меркі і наведвалася рабочымі. Ідучы ў яе, Рыгор спадзяваўся стрэць каго-кольвечы ад знаёмых, каб пайнформавацца, як далей разьвінаюцца здарэньні. Адначасна яму захацелася ўгледзець Наталю, але як і што гэта зрабіць—ня ведаў. „Было-б добра, каб яна надумалася і зашла мяне наведць“. Чамусьці гэта хаценьне само сабою перавярнулася ў веру, і ён парашыў хутчэй павячэраць і варочацца дадому.

У харчоўцы, куды зашоў, публікі было ня мала. Але рабочых можна было палічыць на пальцы. Рыгор пільна акінуў вачыма пярэдні вялікшы пакой, пасьля прашоў два бакавых меншых і, нідзе ня ўгледзеўшы знаёмых, прысеў у правым кутку за маленькім столікам ды папрасіў вячэру.

Падавальнік запытаў, што даць, атрапаў ручніком стол і адбег ад Рыгора. „Сейчас. Хорошо!“ падаў на адгоне некалькіх шагоў. Але прашло каля пятнанцаці хвілін, пакуль ён прынёс першую страву. Рыгор перанэрваваўся і папракнуў яго. „Ничего не сделать—всем нужно,“ адказаў падавальнік, і другую страву падаў таксама спозьнена. Столькі-ж часу пашло і на тое, каб дачакацца піва. У вогуле—вячэра адняла цэлую гадзіну. Рыгор вылаяўся на парадкі, чаго ніколі не дазваляў сабе, у гэтай харчоўцы і вышаў. Пацягнула дадому, хоць сэрца звала астацца на вуліцы, пад сінім небам. Панэлямі шнуравалі бясконцым ланцугом праходжыя.

Разубраныя дзяўчаты, хлопцы. У бурых спаднічках—гімназысткі, прыказчыцы ў лёгкіх пастэрачках, рухавыя канторшчыцы. Нясьлі з сабою сьмех, рэзвасьць і бесклапотнасьць. Рыгора цешыла гэта і ў той-жа час злавала. „Няўжо ім няма ніякага дзела да тэй барацьбы, якая адбываецца вось тут-жа, у іх пад бокам? „Ветраніцы“. І сьледам думка перакінулася да Ганны. „Гэткая самая. Пэўна—гуляе дзе-колечы з таварышкаю і высочвае хлопца-каханка!“. Гэта разам была і гіронія, але, не зважаючы на яе, у Рыгравым нутры вынікла зьнячэўку жаданьне—спаткаць Ганну па дарозе дадому. Няхай сабе Наталя пачакае, калі прыдзе раней. Ён пачаў раззіраць у бакі. Не паленаваўся і прашоў па люднай вуліцы два разы—узад ды ўперад. Нават думаў прайсьці ў кірунку да яе дому, а далей перарашыў і вярнуўся на дарогу к дому.

Не даходзячы двух кварталаў, абмацаў пісьмо ў кішэні і вярнуўся адшукаць паштовую скрынку. Гэта адняло яшчэ хвілін з дваццаць, так што яго захапіў змрок. У небе пачалі запаляцца рэдкія зоры, а на вуліцах—ліхтары. Павеяла лёгкім халадком. І—проста прымха,—калі падыходзіў к дому, дзе жыў, амаль не на тым-жа месцы, на якім ужо раз успомніў аб пісьме да мацеры, успомніў цяпер аб грошах, якія абавязкова трэба было-б паслаць старой. „А мо' ёй жыць няма за што? А мо' яна хварэе? Галадае? Бедная старая! Сапраўды, ці-ж я не вінаваты перад ёю?.. Паслаў пісьмо—а што ёй пустое пісьмо? Як-бы там ні было, а мушу дастаць рублёў пяць і выслаць. Прыдзе ліст, а за ім неўзабаве—грошы. Ого—пяць рублёў! Наколькі хопіць! Выстараюся, пашлю“...

Гэта было яго неадменным рашэньнем: таму Рыгор заспакоіўся. Уверана і крута павярнуў у двор, каб скарэй прайці на кватэру і праведаць, ці не заходзіў хто да яго. І вось—толькі зрабіў пару шагоў, як ззаду хтось голасна яго азваў:

— Вы—Рыгор Нязвычны?

Было зьнячэўку—Рыгор сумеўся і спыніўся.

Да яго падышоў здаровы, шляхетна адзеты мужчына.

— Вы арыштаваны! Пойдзем.

Рыгор сярдзіта паглядзеў на нечаканага госьця і, быццам-бы не разумеючы, да чаго хіляцца яго словы, здзівіўся:

— Як? Што? А гэта адкуль і чаму?

Папрабаваў зрабіць некалькі крокаў назад.

Шпег растапырыў рукі і пахіліў тулава ў бок Рыгора.

— „Там“ праведаеце ўсё! Пойдзем са мною, папрашу,— і, ня даўшы Рыгору апамятавацца, сьвіснуў. У момант зьявіўся гарадавік і ўмела паказаў сябе ў распараджэньні шпега.

Нельга было дваяка думаць—справа ясная: папаў у добрае сільлё. Рыгор мусіў ісьці. Бліснуўшая на момант думка—„Ану-ж паспрабаваць даць дзёру“—патухла, зьнікла: гарадавік ішоў ззаду, трымаючыся за рэвольвэр, шпег ішоў шчыльна побач. Куды бегчы? Як бегчы? Рыгор паглядзеў у бакі, але не асьмельваўся пайсьці на рызыку: нешта трымала, і ён ішоў—куды вялі, ня сьціхаючы папракаць сябе ў тым, што так дурна папаўся. Не хацелася верыць рэчаіснасьці. Няўжо гэта ліхая прыгода пойдзе сваім шляхам, а ён будзе адарваны ня толькі ад забастоўкі, ад знаёмых і сяброў, але і ад усяго сьвету? З гэтым не гадзіўся і стараўся не дапуськаць сумненьня. Маўчаў, ідучы, не зьвяртаючы жаднае ўвагі на частыя закіды шпега, які стараўся вызваць яго на гутарку, на адказы пытаньням. Дзякуючы гэтаму, не заўважыў, як раптам ачуўся перш у некім пустым, цёмным двары, абгароджаным з усіх бакоў глухімі тыльнымі сьценамі ці то парканам, а праз хвілю ў прасторнай з тухлым паветрам каморцы. За столікам, пустым і брудным, сядзеў некі поліцэйскі чын—ні то гарадавік, ні то жандар. Шпег кінуў Рыгора з гарадавіком і з нявыразным чынам сам шмыгнуў у дзьверы, якія вялі ў другі пакой. І Рыгор не пасьпеў аглядзецца, як з-за дзьвярэй яго пазвалі:

— Проша, Нязвычны.

Рыгор пашоў: то зваў жандарскі афіцэр да сябе на дапрос. Няўхлюды, тоўсты, з рабым тварам, рыжаваты, сядзеў ён за вялікім канцэлярскім сталом, адкінуўшыся на сьпінку мяккага крэсла, і задаволена ўхмыляўся. Прыдаў далікатнасьці, калі Рыгор пераступіў парог у яго пакой, і шляхетна запрапанаваў:

— Сядайце, вось.

Ня йшла далікатнасьць да яго постаці, і ў ёй Рыгор не адчуваў патрэбы; усё-ж сеў, каб ня выказаць пакоры, стаючы. І, як нібыта той, акінуў зіркам пакой жандара: досі чысты, абсталяваны паказённаму, з партрэтамі трох цароў

у жоўтых рамах, пакой выглядаў далёка не гасьцінным.

— Ваша імя, прозьвішча?

Жандар прыстасаваўся пісаць на блёкноце, узіраючыся Рыгору ў твар.

— Рыгор Нязвычны. Запытайце ў вашага чалавека,—то быў намёк на шпега, які юліў каля дзьвярэй начальнічага габінэту і нагла ўсьміхаўся. Спакойны вымаў не падабаўся ні жандару, ні шпегу. Але Рыгор цьвёрда трымаў сябе і пры ўсіх далейшых распытаньнях. Ні слова—лішняга. І калі на сабачаны ў шпягоўскай працы жандар пачаў рабіць ябедныя закіды і провокацыйныя намёкі, то Рыгор перш пагарачыўся, а пасля зусім змаўчаў, два разы пераказаўшы сказ:

— Ці я скажу, што—не, ці скажу, што так—вас не здаволіць і не пераканае. На вошта-ж вашы хітрыкі, а маё нэр-ваваньне? Я лепей буду маўчаць.

Жандар злосна мармытаў у вадказ, чырванеў, як бурак, і без таго чырвоным тварам, рухаў на месцы. „Гм! гм! гм!“

— Значыць вы, Нязвычны, адказваецеся гаварыць са мною?—многа разоў пераказаў сам сабе і ўсё пісаў. У пярэ-межку з пісанінай, раз між іншым, бацькаўска-ўгаворна прабаваў размякчыць Рыгора і выклікаць яго на адкрытае прызнаньне. А калі той не паддаўся, жандар злосна стукнуў кулаком па стале, скрывіў твар у зьвярыную міну, прыўстаў і выгукнуў на ўвесь пакой:

— Адвядзеце ў астрог. Пасядзіць—памякчэе!

Адчыніліся дзьверы, нібы хто паціснуў у гузік—і двое поліцыянтаў пасталі пры абодвух вушаках, чакаючы прыказу.

— Адвядзеце ў астрог!—пераказаў жандар.

Рыгор бязмоўна ўстаў з крэсла і вышаў з габінэту жандара. Шпег правёў яго да выхадных дзьвярэй і астаўся ў памяшканьні; гарадавікі адны карсажылі Рыгора „куды сьлед“.

III

Было за поўнач, калі Рыгора прывялі ў астрог, прапусьцілі праз кантору і заперлі ў камэру. І вось толькі за ім зачыніліся цяжкія жалезныя дзьверы, стукнуўшы засаўкаю, і смуглае сьвятло электрыкі выявіла шэрую з цяжкім паветрам, пры адным заграцованым вакне каморку, ён схамянуўся, задумаўся, і зьясьніў сабе, што справа прыняла сапраўды

дрэнны зварот. Арышт, допыты, канвой—гэта было ўступам, а астрог—скутак. Рыгор паглядзеў на разложаныя ў рад пяць ложкаў, з якіх чатыры былі занятымі, а адзін пустым, і пачуў, якім няпрыемным пачуцьцём напаўняецца яго нутро. Утома, мэрам-бы, прытупляла віруючую крыўду, але думкі ўжо парываліся нясьціся з гэтых сьцен і шчыльна хапацца за здань мажлівасьцяй выйсьці адгэтуль.

Двое арыштованых абудзіліся, калі ўводзілі Рыгора, і сачылі за яго самапачуцьцём у новых абставінах. Пасьля, улучыўшы момант, абярнуліся да яго з пытаннямі:

— Пэўна па аднэй справе?

— Пакуюць патроху...

Рыгор ня зразу адказаў, мэрам-бы не заўважыўшы. А далей павярнуўся да тых, што пыталі і гіронічна ўсьміхнуўся.

— Пакуюць... А забастоўка бяз нас?!

— Бачыш, бяз нас... Няхай таварышы даводзяць да канца... Вы з якога заводу?

— З мэталічнага... А вы?

— Мы з Бальтыцкага... Ці не ад вас, вунь, Ромусь?

Рыгор пачаў шукаць знаёмага таварыша. Абгледзеў першы і другі ложкак. На адным сапраўды спаў Ромусь. Гэта прыдало Рыгору больш устойнасьці і разам-жа—больш надзей.

Ромусь смачна спаў. Яго здаровы сымпатычны твар быў спакойны і нярухомы, грудзі саплі ва ўсе лёгкія. Рыгор пацікавіўся Ромусевым суседам: прыкмеціў знаёмыя рысы, якія гэтак сьвежы яму. Лахматая шапка чорных кос. „Дзе я бачыў гэтага чалавека?“ Разьюшаныя думкі пасьпешна зрабілі экскурсію па ўсіх мясцох, дзе яму даводзілася быць гэтымі днямі. „Дзе і што?“ Дазнаўся, нашоў—на сходзе ўпоўнаважаных ад заводаў. Чалавек гэты—інтэлігент Якаў. Рыгор усьміхнуўся і тутак-ж выклікаў вобраз Наталі, Ганны, перанёсся ў Сілцы да мацеры і да Сёмкі, чапіў думкамі напісанага ім пісьма. Паднялася ў галаве цэлая мяцеліца думак і вобразаў, плянаў і намераў. У грудзях завіхрыла разгарачанае пачуцьцё; адкуль вынік бадзёры настрой, некая асабістая ганорлівасьць сваім станам, крылатасьць, разгон. Ён крануў з месца і прашнураваў камэраю ад дзвярэй да акна, выабразіўшы сябе ў такім месцы, дзе сам сабе гаспадар.

Але тут-жа пачуў стук у дзьверы—знак, дапамінаючы чужую сілу і чужую волю над заключным. Рыгор падышоў да ложка, прысеў, каб разьдзеца і зноў задумаўся.

„Лажыся!“ грозны голас з-за дзьвярэй перабіў яго думкі. Прышлося легчы.

І толькі пачаў драмаць, як прагудзеў за сьценамі камэры гудок цягніка. Рыгор падняў голаў: гудок так быў далёка і такім паказаўся цікавым, прыемным, мэрам-бы ён быў ня звычайным сыгналам аб прыбыцьці штодзеннага цягніка, а клічам перамогшае свабоды. Міжвольна пацягнула Рыгора падняцца, кінуцца да акна, паглядзець за сьцены і даць вестку, што вось тут, у камэры, сядзіць ён і яшчэ чатыры нявольнікі, якіх не павінна забыць. Але хвілёвы ўздых хутка патух, і Рыгор прылёг, каб заснуць трывожным сном.

Раніцаю, прачнуўшыся разам з усімі, Рыгор адчуваў сябе зусім іначай учарашняга. Заспакоіўся праз ноч і ў некай долі ўспрыняў умовы няволі. Камэра дапамінала прыватны пакой, дзе яны сышліся на абгаворы важных пытанняў арганізацыйнага характару. Каб не староньнія фактары, як надазойлівы вартаўнічы, можна было-б працягнуць гэту думку і становішча настрою многа далей; але гвалтам разьбіваў яго ілюзію вокрык вартаўнічага, перш гарачая вада праз акенца ў дзьвярах, пасья паверка... Рэчаіснасьць, паганая і надаедлівая, біла молатам па галаве. Змагаючыся з ёю, Рыгор пасья праверкі перашоў да апытання суседзяў, як і што ды дзе іх заарыштавалі. Наперад ён зьвярнуўся да Ромуся.

— Я ўчора ўжо заўважыў цябе. Пасьпеў раней мяне? Засьмяяўся.

— У харчоўні, брат, разам з Гэнрыкам,—Ромусь паказаў на маладога здоровага белакурага мужчыну, які сядзеў на другім ад дзьвярэй ложку (чамусьці ложкаў не паднімалі на дзень). У харчоўні Грачкунаса, ведаеш, на Кірхавай вуліцы. Зашлі гэта, каб выпіць па шклянцы піва і пагутарыць аб сім, аб тым, як... тутака-ж, з гушчы людзей паднялося трое шпегаў—і на цугундар: хадзеце сюды. Абступілі, падалі сьвісток—і папалася птушка. Пашлі—і вось дзе ачуліся.

Пакуль Ромусь расказваў, падышоў Гэнрык і яшчэ адзін арыштаваны; згуртаваліся.

— А мяне падвечар з кватэры сцапалі,—уоставіў рабочы з Бальтыцкага, што ўчора стрэў Рыгора:—Пашлі ў наступ, паганцы.

— Тота-ж і ёсьць, хочуць сарваць забастоўку—разьбіць нашы рады.

— Было-б вельмі добра, каб таварышы не здаліся. Патрэбна давясцьці змаганьне да канца.

— Не павінна быць: дзесяць, дваццаць чалавек ня ўплыве на здарэньні, калі і вырвуць іх з гушчы тысяч.

— Гледзячы якіх...

— І то праўда.

— Вялі-б сябе асьцярожней таварышы з камітэту...

— А цікава, як Міхась Камар, што з нашага заводу? Рыгор абярнуўся да Ромуся.

— Учора да арышту спатыкаў яго.

— А ці ня ведае хто-колечы з вас, як „Праваднік“? Я ўчора ў абед быў, і ён працаваў ва ўсю.

— Забастуе, ці ліха яму. У іх было назначана працу прыпыніць на сёнешні дзень. Мая адна знаёмая там працуе. Ды цяперака, памойму, і рэчы быць ня можа, каб ня прылучыцца да забастоўкі,—настрой сьведчыць за тое.

На тэму пра лёс забастоўкі, пра яе размах, формы, пра яе skutкі яны гутарылі і спрачаліся засаб тры гадзіны пільна і заўзента. У час прагулкі і ў час абеду перарывалі агульную гутарку, а пасья ізноў да яе варочаліся з новымі думкамі, з іншымі падыходамі і коментарыямі. Для ўсіх дзень прашоў няпрыметна, хутка, нават з асаблівым зацікаўленьнем. Пакуль уся прыгожасьць няволі заставалася ўперадзе, вартуючы свае ахвяры ў цёмных куткох нуднае камэры, з-за дзьвярэй на калідор, пры высокіх сьценах агарожы, у страшных прызапасеных на кожны выпадак карцэрах і баштах, у шэрагу роўных, аднакавых, утомных днёў. А пакуль істота не гадзілася з наступным, жывучы запасам прынесенай волі, надзей, імкненьняў.

На шэрай гадзіне Рыгор прылёг і крануў у думках Наталі. Захацелася, каб яна праведала аб ім, каб як-колечы дашла да яго. Разам з гэтым хаценьнем закралася сумненьне, ці не паперашкодзіць яго арышт далейшым зносінам паміж ім і ёю. Мажлівасьць гэтага, бадай што пэўнасьць, выкрылі

глыбокую прабоіну ў Рыгоравай душы; каб запоўніць яе Рыгор кінуў маўчанку і выклікаў суседзяў на агульную гутарку аб загранічных рабочых, аб іх становішчы, аб арганізаванасьці ды солідарнасьці, з якім ім удаецца больш пераможна вясці змаганьне за сваё вызваленьне.

Гэта гутарка адцягнула арыштаваных ад акаляючай рэчаіснасьці й заняла ўвесь час да тэрміну, калі павінна ўкладацца спаць.

IV

Тымчасам забастоўка ў Рызе разгарталася ў грандыёзную схватку двух варожых сіл. Абудва варожыя бакі, рабочыя й фабрыканты з поліцыяй, пераходзілі да рашучага і настойчывага змаганьня. На некаторых заводах быў абвешчаны лёкаут і агульны разьлік рабочых. Фабрыканты паведамлялі, што яны зачыняюць фабрыкі на няпэўны тэрмін. На іншых—гаспадарь кідаўся на провокацыйныя рады, падкупваючы штрэйкбрэхэраў, наймаючы больш цёмных, несьведомых безработных. Адміністрацыя гораду, цывільная і вайсковая, натрывожаная стыхійнасьцю протэсту, працавала, не пакладаючы рук. Падвойныя нарады поліцэйскіх, з дапамогаю драгуноў, патрулявалі ў рабочых раёнах; на вуліцах і завулках, якія вядуць у цэнтр гораду, вартавалі захаваньня па дварох засады, цэлыя атрады коннікаў і пешых вайсковых. Шпегі займаліся паляваньнем па справах сочкі і лову асобных, больш актыўных рабочых і адшуканьнем цэнтру, які вёў кіраўніцтва забастоўкаю.

Але, ня гледзячы на гэта, з боку рабочых панавала зьлітнае, магутнае захапленьне справаю протэсту. Завод за заводам, фабрыка за фабрыкаю, буйныя і дробныя майстэрні—прыпынялі працу і дружна выходзілі на вуліцу, абвешчаючы сваю солідарнасьць раней забаставаўшым. Розныя манэўры аб'яднаных прадпрыемцаў з поліцыяй—не палохалі рабочых; не зважалася імі на лёкауты, на зачыненне заводаў. Забастоўка выяўна прымала востра-зацяжны характар, падвойваючы трывожнасьць становішча. У рабочых раёнах каторы дзень ня сыціхалі маніфэстацыі, стычкі з патрулямі. Паціху рэволюцыйны настрой перакінуўся ў навучальныя ўстановы. Газэты разносілі весткі аб распачатым руху сярод гімназыстых. Абываталі працягалі іх глыбей

успамінаючы аб вайсковых частках, якія быццам-бы адказваюцца выходзіць з казармаў на ўсьмірэньне забастоўшчыкаў. Горад захапіўся сполахам, неспадзяванкамі. Прабег крывымі вуліцамі асяродкавай часткі нэрвовы настрой, жахлівасьць, падазронасьць. 1905 год усё яскравей ды яскравей выяўляў свае стальные рысы, зазіраючы пустымі комінамі, застыгшым жыцьцём звычайна кіпучых аколіц.

„Праваднік“ спыніўся днём пазьней назначанага тэрміну—усё-ж не з апошніх. Наталя здорава папрацавала дзеля гэтага. Ужо ў першыя дні забастоўкі, калі прыпыніліся толькі два прадпрыемствы, Наталя занэрвавалася, хаця-б іх фабрыка не асталася ззаду. Па некалькі разоў у дзень раілася з больш перадавымі рабочымі і работніцамі, вяла нясупынную агітацыю, хадзіла ў камітэт партыі. Нават забылася пра Рыгора, ня змогшы яго наведаць. Помніла адно, калі, праводзячы яе дамоў, ён дапамінаў ёй „прылажыць працы“. Гэта неадходна стаяла перад Наталяю да часу выбуху забастоўкі на „Правадніку“.

Затое ў момант, калі гушчы рабочых вырынулі на дзядзінец, каб далучыцца да бастуючых, Наталя ня менш Рыгоравага ахапілася натхненьнем; у ліку другіх праказала гарачую прызыўную прамову і ў першых радох вышла на вуліцу з фабрыкі. Дэманстрацыя вышла досі выдатнай, хоць закончылася дзеля самое Наталі пабоямі напаўшых на дэманстрацыю поліцэйскіх-коньнікаў. Адным ударам бізуна захапіла яе твар, на якім, каля вуснаў, астаўся вялікі крывавы сіняк. Можа, дзякуючы гэтым пабоям, яна змагла абмінуць на гэты раз свой арышт, выпайшы на долю пяці таварышаў і таварышак, ішоўшых побач з ёю на дэманстрацыі.

Натомленаю, але гардаю ў сэрцы, настроенаю зусім неўгамонна, вярнулася яна з дэманстрацыі на кватэру. Дзядзька, ужо папракаўшы яе за надмерную бойкасьць, сустрэў упічышчам:

— Ну, цяперака задаволена, нябога?

Пэўна, нябога была задаволена! Пярэчыць усё-ж не захацела і, запершыся ў сваім пакоіку, аддалася ўспамінам аб Рыгоры. Гэтак добра было-б яго бачыць цяпер! Наталя шкадавала, што засаб каля тыдню ніяк не магла спаткацца з ім, і цікавілася, сумляваючыся ў дачаснасьці гэтай цікавасьці, а

ці не ўспамінаў часамі Рыгор пра яе. Лісьціла жаданьне, каб было так, каб успамінаў, але саромлівасьць не дазваляла згадзіцца з гэтым: куды яму ў гэткі час? Напэўна, і хвіліны ў дому не сядзіць, а ўсё бегае па справах, хвалюецца...

Наталя не дапушчала на першых хвілінах жаднае думкі, што з ім можа здарыцца нядобрая прыгода. Ды, наогул, абурэньне ваяўнічым настроем адкідала ўсякае сумненьне, усякую небяспеку і адмоўныя рэчы. Калі й заходзіла раницю або ўчора гутарка аб арыштах і трухах, то яна тут-жа забывалася, нікла ў нарастаючым уздыме рабочага бунту-забастоўкі. Бач, арышты, разважала Наталя, то дробныя ўколы з боку ворага, нічога нявартыя рады, якія вораг карыстае для змаганьня з магутнаю сілаю дзiesiąткаў тысяч рабочых. Ды чаму-ж, няйначай, падпадзе арышту і Рыгор? Можа часамі здарыцца, але не якраз, каб ужо цяперака.

Паабедаўшы, Наталя рашыла праведаць Рыгора—зачдрочыла падзяліцца з ім перажытым, праведаць, як і што ў іх на заводзе, што наогул чутно ў горадзе. Былі і іншыя пазывы—побач з пералічанымі, і ўсё разам настроіла дзяўчыну ды пацягнула з хаты.

Дзядзька папярэдзіў, каб яна асьцерагалася і нікуды, дзе не патрэбна, ня йшла, а лепей-бы ў дому сядзела. Ці-ж можна было паслухаць? Схлусіла, што толькі пройдзе вуліцаю. А на вуліцы ўжо мела скончаны намер, рашэньне: ісьці куды-хоць, дзе б можна спаткаць Рыгора. Пэўна, раней на кватэру. На кватэру да Рыгора, які кожную хвіліну паланіў яе істоту, захопліваў яе ўсё болей і глыбей, становіўся неадрыўным дзеля яе бягучага існаваньня.

Наталя рашуча павярнула налева і цьвёрдымі ўверанымі шагамі пашнуравала ўсьцяж вуліцы. Кожны крок, як клявіш роялю, выбіваў стройную, парыўчатую думку-настрой, дастаючы яе з цесных глыбін дзяўчынінага нутра. Думка будаваньне цэлай гармоніі пачуцьця, выяўлялі перад Наталяю ўсю сутнасьць, усю значнасьць, якія таіліся ў знаёмстве з Рыгорам. Нельга было не захапіцца пераборам вынікаючых тонаў, нельга было не патураць ім. І калі яна пранікла ў іх, ахапіла з усіх бакоў і паспрабавала дайсьці да іх вытокаў—атрымалася жывая, сакавітая, выпуклая карціна жыць-

цёвых здарэнняў, прыгод, якія заблутаным спляценьнем да-
вялі да спаткання яе, Наталі, з Рыгорам. Стала самой ці-
кава, ажно яна, ідучы праз Вэрманаўскі парк, супынілася,
прысела на лаўцы і з поўгадзіны раздумоўвала, выяўляла,
лавіла дэталі.

Карціна малявалася гэткай: жыцьцё яе, Наталіна жыць-
цё—з ранніх гадоў жорсткае і мулкае бытаваньне. Сіраці-
наю ад дванаццаці год узняло яно дзяўчыну на свае шум-
лівыя, вірыстыя хвалі і пачало гайдаць-насіць, як лёгкую
трэсачку, стукаючы аб скалы, аб берагі, паднімаючы на хібы
хваль і скідаючы ў іх правальлі. Трэба было мець у спад-
чыну загартаванае сэрца і ўпартую, непадатлівую душу, каб
вытрымаць неміласэрныя поскубы жыцьця. Наталя мела ад
натуры носкі, вытрывалы характар, і гэта пасобіла ёй адо-
лець усе перашкоды, абмінуць на шляху ўсе калдабоіны.
І калі жыцьцё было для яе саракма пакутамі, то ў іх, у
гэтых пакутах, як у горыне, яна к восемнаццаці гадам за-
сталявалася, зьлілася ў моаліт. Ад нянькі, ад пастушкі, праз
падзёншчыцу-чорнарабочую—у швачкі, а далей—на завод,
ізноў амаль што ня чорнарабочаю. Перашла, абмінула. Выт-
рымала акзамін. І, помніцца сьвежа-сьвежа, як наіўна зычэлі
дзядзькавы словы, калі той, даўшы ёй рэкомэндацыю, папе-
раджаў: „Толькі, Наталька, не прыч ты майстру; ён гэткі
каразьлівы, што да нявіннага слова можа прычапіцца і разь-
лічыць. Няхай яго халера возьме бяз нас. Лепш болей змаў-
чы, болей папусьціся—на тваю карысьць“. Сьмешна і па-
дзіцячаму:—яна будзе карыцца! Не даждаў ён! Яна знае сабе
кошт, сабе, як адной з тысячы работніц, гэткіх, як сама, і
пастаіць—пастаіць за праўду. На трэці дзень ужо пачаліся
сутычкі з майстрам; Наталя рашуча і ўмела адбівала іх.
Майстар ня мог прычапіцца, косячы вочы, ківаючы галавою.
„Нічога, нічога,—думаў,—правучу“. Але момант падыходзіў
ня той, каб лёгка можна было „правучваць“. На Наталю азі-
раліся таварышкі ўсяго цэху, а патрошку, далей—і яна стала
вядомаю ўсёй фабрыцы. Работніцы прызналі колектыўным
розумам яе за перадавога таварыша і колектыўным адзнань-
нем даручылі ёй сваё давер'е: выбралі ўпоўнаважным ад
фабрыкі. Не абмыляліся, робячы гэта, нізваньня. Наталя за-
хапілася сваёю роляю, аддалася служэньню грамадзе і яшчэ

больш падкрэсьліла ім сваю выключную цікавасьць да рэволюцыйнага змаганьня. Нават, дзякуючы гэтаму, у яе выхавалася асаблівая аднабокасьць, якую можна было адзначыць, як нядбаласьць да пытанняў роду, да родавых адносін, да ўсіх перажываньняў, што выцякалі з гэтага, што напаўнялі вякамі маладое жыцьцё маладых асоб. Чула яна гутаркі таварышак на падобны зьмест, ведала ўсе законы жыцьця ў гэтых галінах, але напружаная думка, уся істота яе былі прышрубаваны да іншых пытанняў чалавечага жыцьця, да проблем клясавага вызваленьня. Судзіла гэтак: перш павінна паправіць эканомічныя і політычныя ўмовы жыцьця, палепшыць яго дабрабыт, ухарошыць яго да ўзроўню, калі-б яно стала вартым, належна адбіць у сабе ўсе людзкія парываньні, а далей... Бач, уся пекната, калі яна засмучана недастачамі, клапатлівасьцю, нудою будзённых дзён, нікне, савее, губляе выразнасьць і сакавітасьць. Уся асалода—труіцца, калі няма адпаведных умоў дзеля таго, каб яе захаваць на натуральным узроўні...

І датычна сябе гадала Наталя:

„Мне ня суджана іншага, апроч змаганьня. Чым стане жыцьцё падзёншчыцы, калі яго зьвязаць сямейнымі ўмовамі? Незалежнаю, аднёю, сама-па-сабе—я ваяка, змаганьнік. А тады?“

Часамі, было—чаму не—прарываліся ў яе нутры падсвядомыя парываньні, выразныя імкненьні да рознастайнасьці, да натуральнага выяўленьня ўсвойных ёй, як усякай дзяўчыне, пачуцьцяў і жаданьняў. Хадзіла-ж і на сходы, і на яўкі, і на нарады—усюды былі мужчыны, здаровыя, прыгожыя мужчыны. Але Наталя не папускалася: абмінала коўзкія месцы, абыходзіла іх, аддаючыся палкім спрэчкам на грамадзкія тэмы, на пытаньні з рабочага жыцьця. Таварышкі заўважвалі гэту Наталіну асаблівасьць; цікавіліся, перагаворваліся паміж сабою, дзівіліся, але не наракалі.

V

Гэткаю зьявілася яна на Задзьвіньне, у Артуруву кватэру, на сход упоўнаважаных ад фабрык і заводаў. Рыгор угледзеў яе тою, якую яна была, сфармаваўшыся жорсткім жыцьцём. Як-жа магло стацца, што яго гостры, варажлівы пагляд гэтак ёмка крануў маўклівую струну заняваных жадань-

няў рэволюцыянеркі-дзяўчыны? У рысах Рыгоравага твару, у яго постаці, стройнай, вытачанай з цэлага куска, пэўна, Наталя ўгледзела, папершае, змаганьніка, шчырага, адданага ідэі рэволюцыянера. Усё-ж, усё-ж пад гэтым таіліся іншыя сілы, іншая матэрыя. „Як цікава,—думала яна,—побач, рука ў руку, нага з нагою, змагацца з таварышам Нязвычайным! Аслаблюся духам—запазычу ў гэтага пекначаблёндына, які гарыць, палае, які да каліва праняты ваяўнічым настроем“. А далей, толькі ён выказаў сваю думку, выразную і рашучую, нельга было сумнявацца. Рыгор—ня тое, што ўсе іншыя, каго бачыла й бачыць, Рыгор—мэта. Прыпамінае, якімі багатымі здаваліся хварбы мора й неба, калі яны гулялі на ўзмор'і, яшчэ хаваючы адно ад другога патаемнасьць сваіх хаценьняў. Помніць, як дзіўна яна адчувала сябе, гледзячы... толькі на Рыгора і не зважаючы соцень багата-разубраных, пышных мужчын. Пэўна, тады, з даляй шырокіх разгонаў вадзянога абшару, лёгкія хвалі залацістай вады прынясьлі ёй новае, бурлівае чуцьцё ласкі, каханьня? Пэўна, нагнаў яго подух ветру з-за атупленага пазёму пад чырвоным колерам променю? Наталя ня бралася вызнаць прычыны—скуткі абурьлі яе цалком, выліліся ў прызнаньне, у захапленьне, якое вось зараз цягне яе да Рыгора, каторага ўжо некалькі дзён ня бачыла... Чула, што без яго няпоўнае жыцьцё. І як солідка стала на сэрцы, калі параўнялася з брамаю знаёмага дому. Некалькі хвілін—і спаткаецца, папагаворыць уволю!

Не агледзелася, ак прабегла двор, паднялася па ўсходах і падышла да дзьвярэй. Рашуча, рупна пазваніла. Знаёмая латышка прачыніла дзьверы:

— Вы да Нязвычайнага?—ябедна запытала.

— Так, выбачайце. Ці дома ён?

Вільгэльміна працягнула голаву ў адчыненыя дзьверы адмовіла:

— Ведаеце—няма! Ужо некалькі ночаў не начаваў; самі ня ведаем, дзе й што...

Вільгэльміна спынілася, мэрам-бы засароміўшыся, што хлусіць дзяўчыне. Пасьля цішком паправілася.

— Заўчора прыходзіла на кватэру поліцыя: пэўна, што ён арыштаваны.

Наталя ажно жахнулася, скрывіла балюча міну і адступіла на два крокі ад дзьвярэй.

— Ласьне?! Ня хлусіце?!

— Што вы, паненка?

Яна яшчэ колькі хвілін паглядзела на збляднеўшую Наталю і паціхеньку зачыніла дзьверы. Наталя нясьмелымі, блытанымі крокамі пашла па сходах уніз. Перад яе вачыма разгарнулася роўная, бязмежная шэрасьць, у істоце адчулася глыбокая праваліна. Куды ісьці?—напрашвалася настаянае пытаньне. І яна не магла на яго нічога адказаць. Гэтак шаломіць чалавека раптоўны гром, маланка ў цёмнай ночы, зычны стук гарматы, што зьнянацку парушае цішу.

Каля дзвюх гадзін Наталя йшла дамоў: яна не сьпяшыла, ня цікавілася, каб скарэй вярнуцца, была ахоплена пачуцьцём утратку, нявыразнасьці, сумлівасьці. Што дома? Ёшла і спынялася пры асьветленых вокнах магазынаў, разглядаючы ў іх подаўгу і бясьцікаўна. Чамусьці, зусім бязмэтна, зашла на пошту, паглядзела на гадзіннік, прачытала надпісы над маленькімі аконцамі ў драцянай сетцы: „тэлеграмы“, „заказная корэспондэнцыя“, „продаж марак“, паглядзела на шафу абонэмантаў, з драбнюткімі шуфлядачкамі, з нумарамі. Бясьцікаўна кінула ўзрокі на дваіх паненак, якія круціліся каля акна, пазіраючы то ў акно, то на гадзіннік і момант-ад-моманту падмазваючы шчокі пудраю з пекных табакерачак. Некалькі мужчын прашло з пошты і на пошту, паглядзеўшы на Наталю пыталымі ўзрокамі. Адзін сумысьня падышоў да яе і беспатрэбна запытаў, калі выбіраюць чародную пошту са скрынак. Наталя суха адмовіла— „ня ведаю“ і вышла на вуліцу паперадзе цікавага суб'екту. Бяз даў прычыны падышла да агарожы Вэрманаўскага парку, пасачыла за бурным струменем публікі і нарэшце пашла да кватэры.

Ужо сьцямнела, як увашла да сябе ў пакоік і, сеўшы на ложку, аддалася думкам, выяўленьню сутнасьці таго, што здарылася сёнешнім днём у яе жыцьці. Паўстаў астрог—хмуры, жоўты будынак, агароджаны высокім мурам-сьцяною. Пабіты на цесныя клеткі, акратаваны на вокнах. У ваднэй клетцы-каморцы—Рыгор. Той, з кім марыла бязупынна ісьці на змаганьне, ухарошваць жыцьцё кіпучым полымем рэволюцыйнага натхненьня. Якія прасторы адчыняліся перад імі? Якія далі выказваліся? Ці-ж можна было думаць, да-

пускаць, што раптам усё гэта згладзіцца, зьнікне, абарвецца. А тут—вось, гатова. Што-ж далей? Зразумела. На пакуту—да яго, разам, удваіх. Бачыць мукі ўтому, няволю, іншыя парываньні. Якавы ён у вастрозе? Што думае, чым жыве, як годзіцца з пакінутаю забастоўкаю, да якое імкнуўся, якой аддаваўся ўсёю істотаю сваёю? Ці ведае, хаця, седзячы, які паварот прымае яе разьвіцьцё? О, падумаеш, як-бы радасна стрэў ён чалавека з волі... таварыша... можа й яе? І паціху, закрываючы раненыя месцы сэрца, Наталя пачала аддавацца новаму хаценьню наведць Рыгора ў астрозе. Што-б ні было, як ні сталася-б—прайсці да яго.

VI

Рыгор—мы яго ведаем—меў шмат гарту ў сэрцы, валадаў крэпкаю сілаю волі, каб мог лёгка падавацца любой варожай сіле. Ён асторожная атрута не магла парушыць яго цьвёрдасьці. Толькі першы момант, калі ён ачуўся ў астрозе, як быццам зьбіў яго з панталыку. Але то было ненадоўга. Пасьля Рыгор асвоіўся з умовамі нявольніцтва і павярнуў свае думкі ды жаданьні на новы шлях. У камэры й на гулянках па асторожным дзядзінцы спрачаўся з таварышамі за ўсякія пытаньні, якія пападалі на абгавор, выпіхаў розныя пляны і проекты, каб ляпей арганізаваць рабочых і пасьпяшней змагацца за іх вызваленьне. Больш, як у другіх таварышоў, у Рыгора адчуваўся ўстойчывы, бадзёры настрой. На гэта ўплывала забастоўка, аб якой яны даведваліся рознымі спосабамі. Яе шырачэзны размах, яе абгостранасьць наддавалі веры ў тое, што іх няволя—часовая, нятрывалая, што вось-вось гримне магутны прыбой і разаб'е сьцены астрогу. Казлытала нутро адчуваньне волі, прыгожасьць неабмежнага прастору, абшараў, якія стрэнуць іх у свае братнія абдымы. З сумыснаю, знарочыстаю агідаю пазіралі яны на вартавых у дварэ, у калідорах, гарда і нядбала трымаліся на апытаньнях у канторы, куды іх па некалькі разоў зазывалі.

Толькі рэдкімі момантамі знаходзілася спачуваньне да мацеры, якой ужо нельга пасабіць, і жаданьне—угледзець Наталю. Спатканьне з ёю цікавіла тым, што Рыгор хацеў прасіць яе, каб яна ў тэй ці іншай форме паведаміла ў Сілцы пра здарэньне з ім. Ён цалком пакладаўся ў гэтым

на Наталю. Але сумняваўся: як, што яна праведае аб яго арышт ды ці знойдзе шляхі дабрацца да яго. Каб нічога дрэннага ня здарылася, калі папрабуе дамагацца спатканья. Раздумваючы так, Рыгор баяўся за яе бясьпеку. „Хай-бы пакуль што ня рупілася прыходзіць да мяне; хай бы“... Рыгор хацеў, у гэткім выпадку, параіць, каб яна аставалася дома, але прыпамінаў, што гэта нязбыўна для Наталі, што яна закручана ня менш яго ў калаўрот тых здарэньняў, якія вынесла наверх жыцця забастоўка... Хвіля-за-хвіляю паднімалася ў ім усё гастрэйшае жаданьне, усё большы пэнтбачыцца! Стукаў у дзьверы іх камэры вартаўнічы—Рыгор настарожваўся, прыслухоўваўся. Абы лёгкі шорах ноччу, шам—прачынаўся, паднімаў голаў, глядзеў у бок дзьвярэй. На чацьвертую ноч сасьніў Наталю. Перажыў со сну прыемныя хвіліны ласкі і яшчэ больш задумаўся.

Адзін раз, думаючы пра Наталю, дапусьціў, ці нельга было-б яе папрасіць, каб яна пераслала мацеры пяць рублёў. Гэта зрабіла-б уражаньне, нібы з ім, Рыгорам, нічога ня здарылася, і заспакоіла-б мацэру. Самому-б лягчэй стала.

Нарастала момантамі многа бягучых, настраёвых пытаньняў. І кожнае з іх далікатна, залюбована Рыгор занатоўваў на паперы; пасьля мяняў іх рэдакцыю, перастаўляў чаргою, падвострываў і затупляў выразнасьць кожнага з іх.

К канцу тыдню Рыгор ужо не адмячаў рубяжу, дзе канчалася жаданьне і дзе пачыналася вера, ён стараўся заверыць сябе, пераканаць, што Наталя прыдзе. Ні баязьлівасьці за цэласць яе, ні спачуваньня ёй не знаходзілася месца ў яго нутры. Ня цікавіла, як і што пройдзе, якім шляхам дастукаецца спатканья... Ня лічыўся ні з якімі перашкодамі.

Але мінула яшчэ некалькі дзён—і Наталя ня прыходзіла. Тады ў загартаваны ком веры, напаўняўшы яго нутро, пачалі пранікаць тонкія голачкі сумненьня, ужо новага, інакшага, чым было раней, падмацаванага другімі мотывамі і дагадкамі. „З аднаго боку,—думаў Рыгор,—цягнецца забастоўка: то ўзьнімаецца вышэй, то апускаецца. Ня слабне напружанасьць настрою, ня радзее згущанае паветра. Забастоўшчыкі ахоплены абурэньнем; усё болей выпадкаў сутычак з поліцыяй; апошняя зьлее й зьлее, страляючы ў тых рабо-

чых, хто ня слухае прыказу—не дэманстраваць; арышты і трухі ня спыняюцца. Як тут уцалець гэтай гарачай галаве—Наталі?..

„Другое,—мяняў думкі Рыгор,—дванаццаць дзён—і ні слуху. Што ёй да мяне? Поўная жыцьця і сілы, як лялька, прыгожая; што ні шаг—сябар, таварыш. Прыпамінаецца, як ласа пазіралі на яе гарадзкія ловеласы, тады, на ўзмор'і. Жыцьцё ня любіць думаць аб сьмерці, аб няволі,—яму давай размах, лагоду, ап'яненне прасторами. А я мэрам і памёр—замураваны, недаступны, недасяжны нічому... Забыла... забыла“...

Выраніў гэта слова і стукнула ў таемных закутках істоты выразная баязьлівасьць: „Многія забудуць. Жыцьцё выперла мяне з свайго ўлоньня і запоўнілася ў пустым месцы, дзе я стаяў, іншым“.

Чацьвер, чатырнаццаты дзень няволі, Рыгор стрэў сумным і маркотным,—дашлі чуткі, што забастоўка кончылася перамогаю над рабочымі. Гаспадары ўзялі верх, маглі й на гэты раз панаваць. Многія з іх, на зло рабочым, зачынілі на некі тэрмін фабрыкі й заводы, каб пакараць голадам, каб правучыць іх надалей. Да чаго давядзе гэта пераможаных? Якія падонкі астануцца ў іх на душы пасля напружанай гэроічнай барацьбы? На сваіх уласных—перажываў Рыгор чужыя настроі і падазрона глядзеў у наступнае.

А дванаццатай гадзіне рашыў ня йсьці на прагулку—заявіў таварышам. І калі тыя пакінулі яго адным, Рыгор некі час пасядзеў бяздумным, як у трансe, як у нірване; пасля падняўся з ложка і хапіўся думкамі за скончаную забастоўку, каб праверыць яе каштоўнасьць, яе значнасьць, яе вынікі. Прадставіў вобраз дэманстрацыі, дадаў выяважэньнем лішнія хварбы, шырэйшы размах, большую выпукласьць, прапусьціў іх міма свайго адзнаньня... і задаволіўся—ажно павесялеў, зарухаўся, абмыў твар ухмылкаю.

Уголас, каб было мацней, каб глыбей зашло ў сэрца, казаў сам сабе: „Забастоўка ўсё-ж паказала магутную сілу солідарнасьці, якая жыве сярод працаўнікоў. Забастоўка адзначыла, што між намі, працаўнікамі і матросамі, салдатамі—непарыўная сувязь. Чуласьць да аховы свае, рабочае, самотнасьці выявілася надзвычайна выпукла ў цягу забастоўкі.“

Як-ні-як, а горад, нават цэлы край, тыднямі быў прыкаваны да аколіц Рыгі. Забастоўка пралягала чырвонаю ніткаю праз гарадзкое жыццё, клопаты, думкі, чаканьні... А я памог ёй зьдзейсьніцца, можа нават пасобіў абвастрыць яе разьвіццё—ці-ж таго мала?”

Пэўна, было хоць ня шмат, але досі. І тое, што было досі паложана ім працы на забастоўку, узяла Рыгорава пачуццё. Ён пазбыўся будзённых клопот, усяго таго, што акольвае ў няволі, у сьценах; ускрыліў і панёсься выябражэньнем ва ўсе канцы зямлі; захацелася гутарыць, гутарыць

„Прыдуць таварышы—тады пагутару“.

Раптам стукнулі ў дзьверы.

Рыгор падбег:

— Хто? чаго? — запытаў.

— Нязвычайны!—знаёмы голас вартаўніка.

Рыгор спыніўся, сышоўшыся ўсёю істотаю на думцы-чаканьні: „У чым справа? Наталя?“

— Я!—адазваўся.

— Проша ў кантору.

Маленькае сумненьне затульвала яскравасьць надзеі.

— Іду!

Рыгор машынальна вышаў з камэры, ня чуў, як бразнулі дзьверы, не заўважыў, калі прашоў паўз таварышаў, якія вярталіся чарадою з прагулкі.

— Хто патрабуе?

Вартаўнік памаўчаў.

— Га?

— Угледзіце.

На заломе калідору, кінуўшы ўсьцяж яго пагляд, Рыгор улавіў фігуру, што стаяла пры дзьверах, каля выйсьця, за нявысокім парканам... жанчына. „Пэўна, Наталя“. Яе вобраз, заўсёды жывы ў яго сэрцы, у яго выябражэньні, мэрам-бы аформіўся ў рэальнасьць, устаўшы выразна перад яго вачмі. Ён ішоў, а Наталя адыходзіла, нярухома, недасяжна і падцягала за сабою Рыгора. Чуў, як траціў волю над сабою, як дваіўся на часткі, мякчэў.

Нарэшце—падышоў. Радасная ўхмылка Наталі разьвеела яго ўражлівасьць, дала апамятацца.

Вартаўнічы стаў на воддалі пяці крокаў.

— Дваццаць хвілін часу,—і адварнуўся ў бок, каб не перашкодзіць.

Рыгор пацалункам прывітаўся з Наталяю і адрыўнымі сказамі, перабоямі думак пачаў гутарыць з ёю. Пра кніжку, куды запісваў тэмы для гутаркі з ёю, забыў. Куды там да сыстэмы!

Пачуцьцё напірала, а сам баяўся за кароткі тэрмін, каб чаго не забыць. Нэрваваўся і падганяў гутарку.

— Нам мала часу, а гутаркі колькі!

Трымаўся за яе руку, паклаўшы сваю на білу:

— Я ня буду пытацца, як ты дабілася сюды, колькі патраціла на гэта часу, сілы... Наталя... Ці ня была ты на маёй кватэры?.. Але, што я? Навошта мне ўсё гэта... Скажы наперад, так і прайгралі забастоўку? Ах, падумаць! Столькі асталося людзей без работы... Ну, а ты? Пакуль спакойна, уцалела? Як там Міхась, Артур... Помніш таго кудравага чорнага інтэлігента? Сядзіць са мною разам... Вось скажы, як-бы гэта, каб ты была добраю ды... Але, што там казаць...

— Кажы, кажы,—Наталя сачыла за вартаўнічым...

— Я хацеў мацеры паслаць рублёў пяць... Сілцы,—Рыгор панізіў голас:—толькі ці варт; выйду-ж, пэўна, неўзабаве—тады ўладзім... А ці пісаць мацеры?

— Маўчы, ня варт—абурьш... Няхай думае, што з табою тут—нічога. Я пашлю ёй, маю грошы.

— Не, Наталя, можа...

— Нічога...

— Ты ведаеш, я чуў нутром, што ты прыдзеш, я быў запэўнены, завераны. І толькі мяне пазвалі, як...

Вартаўнічы спакойліва павярнуў у іх бок голаў, даючы першы сыгнал.

Наталя прымеціла.

— Ну, як думаеш, ці хутка ўгледзімся?

— Пэўна, адміністрацыйная высылка будзе, вядома...

Абое сьпяшылі перакінуцца як найбольшым лікам слоў і адно другога перабівалі, перапынялі, блыталі гутарку... Яе было многа, многа! Але ў самы разгар вартаўнічы спыніў:

— Пара!

Мэрам-бы молатам стукнула па галаве Рыгору. Але пярэчыць нельга—разьвіталіся. Наталя павярнулася і праз два крокі зашла за сьцену. Абярнуўшыся, каб лішні раз акінуць яе паглядам, Рыгор нікога ня ўгледзеў. Стала крыўда, глыбокая і балючая, якое, здавалася яму, яшчэ не даводзілася адчуваць, і шкода-шкода, што спатканьне абмежавалася адным момантам, шустрым мігам. Столькі каштавала мук прычакаць—і зьнянацку, няўпрымет прамігнула, згасла...

Забастоўка, сапраўды, кончылася не ў карысьць рабочых: значыць, ня прыдуць яны да турмы і не адчыняць дзьвярэй, не пазавуць іх на волю...

Даводзіцца чакаць. Колькі?

Пакуль Рыгор падышоў да дзьвярэй камэры—пасьпеў абляцець думкамі і мінулае і будучае, і Рыгу і Сілцы.

„Вось з мацераю як? Якаво ёй там?“ чуць ня ўголос вымавіў, калі вартаўнічы адчыніў дзьверы камэры, на шаг адступіў у бок і ўпусьціў Рыгора.

ЧАСЬЦІНА ДЗЕВЯТАЯ

I

У той дзень, калі з Сілцоў поліцыя вывезла арыштаваных хлопцаў, Рыгорава маці не пакідала дому. Вярнулася з рынку, зашла да сябе ў хату і сядзела, ня выходзячы, да цёмнага. Цалком была пад цяжкім уражаньнем перажытага: шкадавала мацярок, шчыра спачувала іх гору, шкадавала хлопцаў. Баялася, разам з тым, каб нічога такога ня стала з Рыгорам. Адна кампанія. Ці ўберажэ сябе ён у далёкім чужым горадзе? Га? Спавядалася сама сабе, выліваючы пачуцьцё. „Мае вы дзеткі, мае! Як цяжка даводзіцца бацьком адказваць за вас! Гадуеш-гадуеш, радасьці чакаеш, а тут—на табе! Якая крыўда! Як яно йдзецца—хто яго разгадае... Бедная Тарэся, бедная Хрума! Я адчуваю ваша гора... Але не разумею аднаго: чаму-ж такі яно гэтак наладжана, што няма за вошта, а хлопцаў схапілі, арыштавалі і павязьлі ў няволю. А калі—чаго ліхога—да і з ім, з сынком маім, стане падобнае?“

Падумала—і здрыганулася ад жаху, паглядзела на абразы: каб ня было таго... Усё-ж балючае сумненьне не пакідала старое. І прагла істота: няхай-бы хто яго разьвеяў ці

паменшыў яго ўціск, прытупіў сілу. Чула, што нельга аставацца з ім,—не заснуцьме, не супакоіцца.

Адвячоркам, на шэрай гадзіне, знашла выйсьце, як-бы хто падказаў ёй: пайсьці да Тарэсі, а з тэю разам да Хрумы—да хлопцавых мацярок, каб разам, адна перад другою, разьвеяць гора, сущыцца.

Заперла на закрутку хату і пашла. Хутка была ў Стаўбуновых. З-за парогу ўзьняла гутарку:

— Тарэська, ты думаеш—лёгка ўсё гэта перажыць. Я ўжо ведаю сама. Ой, галубка мая, колькі я папацярпела!.. Толькі скажы, ласьне ў гэтым наша воля!.. Я думала, даражэнькая, думала, чаму яно так складаецца ў людзкім жыцьці... То ці хто-ж адкажа на гэта запытаньне? Вядома, што не: жыцьцё—мора, а мы—трэсачкі на ім... Спачуваю табе, Тарэська, ад шчырага сэрца спачуваю. Ведаю, што ты паверыш...

— Ой, маўчы, Стэпа...

Стаўбуніху абуяла горнасьць. Чула Стэпіну шчырасьць, адзнавала, што тая прышла яе сущыць, што хоча гэта зрабіць. Ды ці ёй паможа яе спачуваньне?

А Стэпа, перш стаючы каля парогу, пасьяля прысеўшы ля прыпеку, няўсьцішна гаварыла:

— Яшчэ ў вас-то другі сын юнак, дзяўчына, твой мужчына—сям'я. Ну, а ў мяне, падумай—як стромка, адна-аднэю, як струц, у хаце сяджу, іду куды—вакола адна, чужая. Вядома—адзін ён у мяне, куды ні кінеш. Так урочана ўжо ад роду—перамяніць нельга. Думаеш, лёгка? Гадаю нясупынна, дагадваюся, што і як з ім у тым страшным горадзе—а хто скажа! Лістоў няма—які час ня піша. Да чаго яго лёс да вядзе або давёў...

Тарэся слухала, але заўважвала, што яе гора—больш вострае і пякучае. Стэпа, праўда, цярпіць многа, ды ці-ж параўнаць з тым, што зараз у яе, Тарэсі, на сэрцы. Віктар арыштаваны: што з ім зробіць там, куды павязьлі? Можа наўвекі замуруюць у каменны мяшок—ці-ж ня было з людзьмі? А Рыгор—можа й живе дзе... пэўна, што живе...

— Усё-ткі, Стэпачка, Рыгор можа не падпаў таму, што мой Віктарка. Мала чаму ня піша—усякая бызае прыгода,

а гэта, вось, на вачох тваіх, пад мячамі вязуць тваё дзіця.
Памочні-ы-к мой, да-а-рагі.

Стаўбуніха заплакала, Стэпа памагла, ня сутрыма-
лася. Праўда—сэрца сьлёзы точыць.

— Тарэся, ці-ж думаеш так ужо срога: не даждалі-б яны,
каб, барані чаго, замураваць у каменны мяшок, як ты ка-
жаш... Ці-ж павыш іх няма мацнейшае рукі? То-ж чалавек—
ня кусок дзерава, што ў лесе гніе... А ты думаеш, мой Ры-
гор—там-жа, як у ступе, у гэтым каламутным горадзе?

— Патураць ім. Добра Віктар казаў, як яшчэ з намі
быў, вось тутака седзячы,—паказала Стаўбуніха на край стала,
пры акне ў двор,—казаў заўсёды: сьвет людзкі—адно зма-
ганьне, кавадла і молат: папаў—расьцісьне, калі сам другога
не расьцісьнеш... Казаў вось, так літаральна... Цяпер, вось,
папаўся пад молат.

Ізноў заплакала і праз сьлёзы запытала Стэпу:

— А ці-ж твой Рыгор нічога ня піша?

— Кажу-ж—нічога... чуе сэрца, нядобрае нешта чуе.
Сны розныя бачу, цудныя і страшныя. Горад—ступа. Старэю—
а адна, без дапамогі. Ты яшчэ ў лепшым стане, ты яшчэ...

— А мне, ты думаеш... Віктар так многа пасабляў!
Мужчына мой—трупцяк, дзеці—малыя. Той шмат зямлі—адна
абуза... А Віктар зарабляў дваццаць рублёў. Няхай сем
кіне ў хату—глядзі, які спор. А ён менш дзесяці не даваў.
Часамі, як трэба што сабе справіць, прынясе менш, а то—
дзесятку.

— Пэўна, як так, пэўна—добра...

З перапынкамі, у пераменах настрою, судзілі каля поў-
тары гадзіны. І, судзячы, згаварыліся і пашлі да Крупнікаў.

— Усё-ж, жыды можа што чулі.

Хоць-бы што пачуць—сышліся абедзьве: і Стэпа, і Та-
рэся. Чамусьці выводзілі, што жывом лягчэй, што Хрума,
Хаімава маці, сумее іх разуважыць, прасьветліць. З надзеяй
увашлі ў хату.

Стары Хацкаль сустрэў.

— Чаго трэба?

— А Хрума дзе?

Жанкі паселі, запыталі Хацкаля:

— Ці ня чуў, куды іх павязуць?

Той трасянуў галавою, матнуў рукамі.

— Няхай іх ліха, столькі крыві папсавалі. Ах, ах, гэтыя хлопцы! Гэтыя хлопцы! Шчасьліва ты, Стэпа!

У Стэпы праясьніліся вочы; хацела запытаць, чаму, але Хрума, увашоўшы знадворку, перабіла:

— Што ў вас, жанкі?

— Мы самі прышлі даведацца. Вашым лепш вядома. Можа што чулі?

— Нічога добрага. Куды там—увесь сьвет калоціцца... Бунты, забастоўкі... Вунь прыехаў знаёмы з Рыгі—хай бог крые—мяцеж. Ці-ж пусьцяць іх?

Стэпа, як сядзела, раптам паднялася.

— Што ў Рызе, што? Чула маё сэрца!..

— Ша-ша. Ты ўжо думаеш, што якраз з тваім сынам што здарыцца... Хай прагоніць вецер на сухія дрэвы. Ці ты маеш лад... Мала што: горад—ня Сілцы: усяго многа, заўсёды многа.

Але Стэпа не магла супакоіцца—трэба было крануць у яе балючую западозранасьць, каб яна акамянела ў яе грудзёх, закаваўшы сэрца. Думкам ня было чаго кіравацца ў іншы бок, шукаць сьветлых плямак... „Ведама“, судзіла Стэпа. І ўжо ёй не хапіла сілы на спачуваньне, не знашлося месца для Тарэсі ці Хрумы. Як ішла — была надзея, хоць сякая-такая, цьмяная, смуглая, а цяпер? Віктара, Хаіма павязьлі ў павет, а мо' праз колькі дзён і пусьцяць. А Рыгора які лёс засьціг? З Рыгі даняслося ў Сілцы—нездарма; пэўна, тысячы людзей палягло. А Рыгор такі порсткі...

Стэпа пашла, не чакаючы Тарэсі, мэрам-бы пакрыўджаная на Хруму за тое, што тая паведаміла ёй гэткую вестку. Як сумысьня, як назнарок.

На вуліцы, у цемрыве ночы, драгавалася сэрца, а вочы напружана нізалі змрок у бок Жмыгінскага лесу, дзе, здавалася Стэпе, стаіць Рыга. Чаму яе пабудавалі людзі? Няхай-бы Рыгор ня ведаў гэтага страшнага гораду.

Жахлівым чудзішчам паўставалі ў Стэпіным выябраваньні зданныя будынкi Рыгі, яе няпрыветлівыя вуліцы, неміласэрныя, дзікія людзі. Шолам, стукат, браскатня аддаваліся ў кожным шораху дрэў у садкох, у скрыпе варот.

Прышла да хаты, не засьвяціўшы агню, села на лаве і ўсё кляла няведаны горад, падсьвядома просячы спачуваньня

хоць ад каго, хоць крупінку, каб ня было нядобрага з Рыгорам, каб жахлівае праляцела няўпрыкмет. Няўжо гэтак ціха астанецца? Няўжо ніхто ня кіне пісьма? Рыгор-жа хваліўся вялікаю колькасцю знаёмых. Дзе яны?

Стэпа хапалася за ўсё, што-б хоць каліва, беднае яе, абнадзеіла, што-б сказала ёй: Рыгор жыў, або—заўтра, пазаўтра ці праз тыдзень ад яго прыдзе ліст. Стала маляваць сабе гэткі вобраз: прачнецца заўтра раніцою, запаліць у печы і—пакуль згатуе сьнеданьне—прыдзе паштальён з лістом. Падасьць праз акно беленькі кавалачак паперы, які ўсё-усё скажа аб Рыгору. Ці-ж не пара яму прысьці, пісьму гэтаму?

II

Стэпа да поўначы лічыла й пералічвала дні з часу ад'езду Рыгора, адкладала некалькі часу на пераезд, на асталяваньне ў Рызе, на збор, каб напісаць пісьмо, на перасылку гэтага пісьма перш да павету, а з павету—у Сілцы. Хаценьне перасьцігала думкі, падганяла час: „А мо', неўспадзеў, пісьмо ўжо ляжыць на пошце?.. А мо' нават паштальён ужо прыносіў яго, а мяне ня было дома?“ Яна падыходзіла да акна і ўзіралася ў цем ночы—ці ня ўгледзіць паштальёна. Пасьля ўспомніла, што раней колькі разоў яна знаходзіла пісьмы ў сенцах пад подам, куды яны заляталі, як паштальён кідаў іх праз аконца. Чаго добрага—можа й цяпер ляжыць там. „Праверыць“, закарцела, і Стэпа засьвяціла газоўку ды вышла ў сенцы. Старанна абгледзела ўсе куткі і шчылінкі, абшукала месцы, нават і гэткія, куды ніякім чынам пісьмо не магло-б заляцець. Разгнявілася. „Значыць ня прыносіў“, заключыла і ўвашла ў хату. Рашыла: „Ці-ж кожнае пісьмо можна кінуць? А калі яно заказное—патрэбна расьпісацца“—было з ёю гэта.

У сумненьнях дасядзела, пакуль не адзначыўся ў мыцельнікавым акне трывожны золак. Закрычалі пеўні, данёсься каровін рык. Стэпа пачула вялікую ўтому, заняпад і, не разьдзяючыся прылягла на лаўцы каля печы. І ні-то прадамала, ні-то праспала гадзіны з паўтары.

На вуліцы паднялося жыцьцё, гоман, крык. Чырвоная раніца хлынула ў хату яскравым сонцам, да таго празрыстым, сьвежым, што яго праменьні праніклі няшчыльна сту-

ленья вейкі Стэпіных вачэй. Нельга далей спаць—Стэпа прачнулася і падняла з сабою ўчарашнія думкі. Ні каліва ня прытупленыя, ясна-балючыя, няўтрымныя, трывожныя. Яны ганялі яе ад печы да акна, з хаты—на вуліцу глядзець пад цэркаў, адкуль іціме паштальён. Клала казырком руку над вачмі, узіралася: паштальён ня йшоў. Зарана.

У печы тухлі дровы—злавала, папраўляючы вілкамі, чапялою. Пасьля Гірш Капаўскі зьнянацку нашарохаў, завучы грабсьці сена. Была задуманай, расстроенай, а ён раптам забарабаніў у вакно.

— Стэ-э-па!

Здрыганулася—падумала радаснае, жданае, а ўрэшце—вунь што. Сплюнула.

— Вольна на гэтым тыдні?

-- Пэўна, вольна.

— Там дзён на два сена грабсьці трэба.

— Дзе?

— У Залужным.

Гірш пастаяў з хвілінку моўчкі, а далей запытаў:

— А сын як? Ня піша нічога?

За гэта Стэпа даравала Гіршу сваё разувер'е. Падбегла да акна.

— Гіршык, дарагі, сама ня ведаю, што рабіць,—ня піша.

— Кепска. У Рызе непакой... То прыдзеш?

— Прыду... Непакой?

Апусьціла рукі—забыла пра пісьмо; дзе яно прыдзе?

Цэлы дзень хадзіла па рынку, распытвала жыдоў, ці ня чулі чаго пра яе Рыгора? Мо' хто вычытаў з газэт, мо' каму знаёмы перадаў у пісьме.

Нічога не дазналася. Бегала да Сёмкі, да Янкі—тыя суцяшалі Стэпу звычайнымі, ёй вядомымі выразамі ўгавораў—не паверыла.

А ў бліжэйшыя дні не глядзела ў акно, не пільнавала паштальёна. Нават у сераду, вярнуўшыся з работы, не пацікавілася паглядзець у сенцах каля поду—ня было веры. Зашла ў хату, патужыла-патужыла і намерылася лажыцца, як хтось пастукаў у дзьверы. Настаражылася, стукнула думка: паштальён. Выбегла, адсунула засаўку.

— Цётка!

— Чаго, Сэмачка?

— Што піша Рыгор?

Ашаламілася старая.

— Як?! Чаму?!

— А ласьне паштальён нічога ня прынёс? Наш хлопец казаў, нібы бачыў, як прыходзіў да вас паштальён.

Стэпа пакінула Сёмку і пабегла ў хату. Мігам вярнулася з газоўкаю і пільна, трапятко пачала азіраць пад подам, у ручаі жарон. Сёмка чакаў. Пасьля пераступіў парог і паткнуўся к поду. Паглядзеў і весела паведаміў, угледзеўшы каля жоран шэры конверт:

— А вось, бачыце.

Стэпа выраніла газоўку.

— Няўжо-о, Сёмачка? Ох!

Некі час памаўчалі.

Пасьля абмацалі газоўку і пашлі ў хату. Стэпа знашла запалкі, засьвяціла агонь. Села пры сталае і бязмоўна, сышоўшыся ўсёю істотаю ў праглівым чаканьні, глядзела Сёмку ў вочы. У іх сьвяцілася шчырая просьба старое.

Сёмка абарваў конверт і паглядзеў на дату: чамусьці пісьмо было ў дарозе больш двух тыдняў; падумаў, памеркаваў, але нічога Стэпе не сказаў, а прыхіліўшыся да газоўкі, разборна, выразна пачаў чытаць вынутае пісьмо. Некаторыя словы і сказы перачытваў па два разы, іншыя тлумачыў. Дзе пісьмо кратала Ганны—Сёмка перарваў чытаньне і пераказаў Стэпе кароткі нарыс іх стрэчы з гэтаю дзяўчынаю, абмаляваў яе выгляд, падабенства да Зосі Прыдатнай. Імя-ж Наталі—зблытала дагадкі...

Стэпа ня цікавілася тым, як і што перапляліся дзьве ўспомненыя пісьмом дзяўчыны. Вестка, што Рыгор жыў, самы факт пісьма—пераважвала ўсё, што ім пісалася. Яна забывала на другім сказе першы; губляла сувязь між словамі, бо ўсе яны крычалі, пялі пра тое, што яе сумненьні былі дарэмнымі, што жыцьцё апраўдала нясьмелыя надзеі і жаданьні. Пачуцьцё радасьці і шчасьця ня месцілася ў яе нутры, выліваючыся перш рэдкімі слязьмі, а пад канец чытаньня—звычайным плачам, прычытамі:

— Сыно-ок мой дарагі-ы... Рыго-ор-ка-а... Дзякуй-жа табе-э, што ты не забываеш мяне, старое... Як ты-ы мяне зарадаваў... Як завесяліў мяне...

Сёмка суцяшаў Стэпу, задавольнены тым, што Рыгор не абмінуў і яго. Весткі аб тым, як і што пачалася забастоўка, які ўдзел прыняў у ёй Рыгор, вельмі зацікавілі Сёмку, узьнялі ў ім настрой. „Кінуў-бы, здаецца, усё тут і панёсься да Рыгора, у Рыгу“. Сілцы, здарэньні й прыгоды з яго ціхага жыцьця расплыліся ў Сёмкавых вачох, патанулі ў яго будзённай шэрасьці. Ён пачуў, упяршыню так яскрава, якая дробная ды ціхая яго праца—параўнаўча з працаю Рыгора. Ї стала дзіўна—да чаго і навошта яму, Рыгору, цікавіцца ім, Зосяю, Сілцамі. „Толькі таму, пэўна, што мае шырокае сэрца“.

— А што-ж Рыгорка табе піша, сынку?

Стэпа сьцішылася, прытуліла пісьмо да грудзей. Заплаканыя вочы прасілі гутаркі аб сыну.

Сёмка расказаў; не дасьцярогся і ўспомніў пра забастоўку, пра тое, што Рыгор казаў прамову перад тысячамі рабочых.

— Такі ня ўтрымаўся?—з лёгкім сумненьнем у голасе запытала Стэпа.

Але Сёмка разьвеяў сумненьне, пераканаў яе, што бяз гэтага нельга абыйсьціся, што змагацца вымушае само жыцьцё, што толькі, змагаючыся, можна дайсьці да лепшай, шчасьлівейшай долі.

— Працуйце, працуйце на здароўе. Няхай вам на посьпех пойдзе... А мо' й дажывеце да лепшага... Толькі, сынку мой, калі што-якое, дык са мною што станецца? Ці хопіць у мяне сілы вытрымаць?

— Ня думаю, цётка, каб так было. Чаму, ня йначай, з Рыгорам дрэннае здарыцца? Ён не такі...

Стэпа пераняла:

— А ласьне ад яго будзе залежаць! Вось калі! Гэткая мятусіна ў сьвеце—без разбору падпадаюць пад калёсы...

— Навошта думаць пра няведамае наступнае? Сёньня маеце вестку—радуйцеся гэтаму: Рыгор жыве, здароў, думае пра вас.

Ён вылез з-за стала і вышаў на хату.

— Пэўна, Сёмачка, пэўна. Ды я ўжо так рада, так задаволена—цэлую ноч не засну, цэлую ноч думацьму пра яго...

— Тут ужо і думаць ня трэба многа... Заспакойцеся і засьнеце... Дабранач!

Стэпа прашла за Сёмкам і на расстаньне папрасіла:

— Ты-ж ужо, сыноч, не адмовішся адпісаць. Ужо выдзеліш вольную хвілінку.

— Гэ, чаму не; калі ласка.

— Дабранач!

III

Пісьмо ад Рыгора Сёмка давёў да ведама сваіх таварышоў. Па чарзе расказаў яго перш Пятрусю з Янкам, пасья Сролю, далей дзяўчатам. Усіх навіны пісьма цікавілі, цешылі, выклікалі на некую нявыяўную зайздрасць да Рыгора, да яго стану. Падзеі з забастоўкаю, яго выступленьні здаваліся ў ваччу хлопцаў-таварышоў недасяжна вялікімі і запалялі кожнага хаценьнем самому пабыць у васяродку гэтых падзей. Здарэньні сілцоўскага жыцьця мізарнелі перад вобразамі рыскіх падзей.

— У гэткай школе ня шкодзіла-б нам кожнаму павучыцца,—радзіў Сроль, калі яны сышліся адным вечарам цэлаю хэўраю, з дзяўчатамі.

У Янкі гастрэй варушылася думка—пакінуць Сілцы і пераехаць у горад. Зацікавіўся горадам і Сёмка.

— А ўсё-ж,—казаў ён,—горад вырашыць усю справу з рэволюцыяй.

— З нашаю дапамогаю,—самаўцяшаў Зьмітраў Пятрусь.

— Так, але... цікавей ісьці ўперадзе, ніж плясьціся ззаду.

— Згадзіся, Сёмка, ці-ж усім перасяляцца ў горад?

— Усім ня ўсім, а многім трэба...

Дзяўчат інтрыгавала знаёмства Рыгора з Ганнаю ды Наталяю, і вакол гэтага між імі й хлопцамі ня мала прашло гутарак. Дасталося Рыгору, дасталося хлопцам.

— Чаму-б вам не пацікавіцца політычным бокам Рыгоравага жыцьця?—упікалі хлопцы.

— У іх на першым месцы суадносіны іншага характару. Мужчына, каханак...

— Моладасьць сваё бярэ.

— Дык на гэта ёсьць пэўная забясьпека для кожнае дзяўчыны.

— Забясьпека... Прыклад з Рыгорам—на далоні.

Волька заўсёды выбягала наперад, рачавісьцей супярэчылася і настойней накідалася на хлопцаў. Тазарышкі давяралі ёй свае думкі і падтрымоўвалі аднагалосна.

— Бачыце,—паехаў, а тут Зосі як хочаш. Так і ўсякі з вас: тутака як быццам-бы мае шчырасьць, а паедзе—дулю на мяду.

— А што, можа, за спадніцу ўзяўшыся, бегаць за вамі? Згаджацца на вашы капрызы і бацькоў вашых слухаць?

— Як гэтак?

— А хоць-бы так, як тое было з Зосяю. Хто-ж вінават, што яна адказала Рыгору, ды яшчэ гэткім чынам? Папраўдзе судзячы, думаю, ніводная не абвінаваціць Рыгора.

Волька не згаджалася.

— Не абвінаваціць! Вашаму брату хочацца абяліць чалавека, хоць ён і не паддаецца гэтаму. Скажаце, што Зося вінавата? А ці ня мог ён, хоць-бы сам Рыгор, пераканаць яе паехаць з ім? Дык не: абы адчапіцца, а там—як сабе хоча. Куды-ж ёй аднэй змагацца з гэткімі бацькамі, як Прыдатныя? І то яшчэ трэба падзівіцца, як яна перакорылася ім... Гэтага Рыгор не заўважае, нябось.

— Дзе яму заўважаць! У яго іншых думак поўна. Бадай што і цяпер вось, калі мы тутака палашчам яго костачкі, ён там дэманструе з бастуючымі рабочымі.

— Так, многа іншых думак...—не згадзілася Волька.

— Вядома...

Янка выказаў гэта тонам, пасья якога нельга было далей спыняцца на суадносінах між Рыгорам і Зосяю.

— Якаво-б там сабе ні было...—перашоў ён да свайго пачуцьця:—а я, калі ўвайду ў думкі, разьбяруся з Рыгоравай чыннасьцю ў Рызе, дык ня ўрымшчуся тутака: цягне сама-тугам у горад. І думаю—сур'ёзна думаю... кінуць Сілцы.

— Куды—і табе...—умяшалася Гэля.

А Волька выкарыстала:

— Вось-вось, а Гэля?

— Баіцца Зосінай гісторыі?—падхапіў Сёмка:—Калі так, то мае поўную мажлівасьць ехаць разам з Янкам...

— Пэўна, няхай дакажа сваю вернасьць Янку,—дадаў Зьмітраў Пятрусь.

— А трэба будзе, дык і дакажу, чаму не.

— Мы можам даказаць; ці ёсьць толькі гэтая вернасьць у вас, хлопцаў,—не паддавалася Волька.

— Як у кога: у Васіля Берага напэўна больш, як у Рыгора,—пагіронізаваў Сёмка.

Дзяўчаты прамаўчалі.

— Вось, мабыць, ужо ў суботу і вянок будзе?—запытаў Пятрусь.

— Так, у суботу.

— Бачыце: Рыгор там у катле змаганьня, а Зося тутаква спраўляе вясельле...

— Няма чаго ўпікаць Зося,

Вакола пісьма яшчэ доўга ў гэты вечар спрачаліся хлопцы й дзяўчаты, таварышы Рыгора; і, разыходзячыся да хаты, не маглі расстацца—гэтак узьюшыла яно іх.

У гэты-ж вечар, на разыходзе Сёмка пашоў праводзіць Вольку. Падышоўшы да яе хаты, яны прыселі на прызьбе, і Сёмка йзноў разняў гутарку пра суадносіны Рыгора з Зосяю.

— Гаварыць у кампаніі—мы многае гаварылі; але тое для ўсіх можна. А ёсьць і іншае, чаго ня варта, каб другія ведалі.

Волька з цікавасьцю запытала:

— А што?

— Нічога такога, каб надзвычайнага, але ўсё-ж цікавае: Рыгор пасылае Зосі ўклон. Бачыш—не забывае. Ты перадай ёй—гэта важна.

— Ну, а апроч уклону Рыгор нічога ня піша?

— Ці-ж ты ня чула, як я казаў?

— Чула, чаму не, ды ці ўсё-ж усім расказваць?

— Не, болей нічога асабістага... ды сам уклон многае значыць.

Волька памаўчала.

— Гэта адна далікатнасьць—ня болей...

— Што ты!

— Пэўна. Да чаго Рыгору Зося, калі ён мае там Ганну? Кінуў, а цяпер—хай сабе з Зосяю што хоць чаўпецца...

— Чаму?

— А таму: Рыгору ні холадна, ні горача, а пра Зосяю поўна ўсякіх чутак... Як у бубен б'юць па мястэчку... Го, колькі яшчэ давядзецца ёй пацяраць!

— Што ты кажаш? У чым справа?

— У чым справа—нібы ты ня ведаеш сам!

— Я ведаю, але-ж...

— Ніякі але-ж, калі, можа, дашло да саміх Берагоў.

— Ты думаеш?

— Можна спадзявацца.

Сёмка іншым тонам адказаў:

— А памойму—няхай-бы праведаў ды расстроіў вясель-
ле. Што-б ад гэтага Зося згубіла?

— Эх, ты ўсё сваё... Вось бачыш—ну, да чаго-б гэта
прышло? Дзе-б тады Зосі дзецца?

— Ды пакінь, Волька, спагадаць!..

— А ты пакінь апраўдваць Рыгора...

Яны яшчэ некі час паспрачаліся, ні да чаго пэўнага не
дашлі і позна, каля другое гадзіны ночы, разышліся.

IV

Назаўтра Волька ранкам спаткалася з Зосяю. Жывучы
па аднэй вуліцы, амаль ня суседкамі, яны бачыліся штодня
і не па адным разе; кожная ведала пра другую. Калі Зося еха-
ла ў паравы палетак, мусіла мінуць Вольчыну хату, а па да-
розе ў жытнія палеткі Волька праяжджала між хаты Пры-
датных. Таварышкі пільнаваліся адна другой, наведвалі ве-
чарамі, калі днём траплялася ня бачыцца. Чым бліжэй па-
дыходзіў тэрмін вяселья, тым больш Зося чула ў сабе па-
трэбу знаходзіцца каля Волькі, каб дзяліцца з ёю сваім па-
чуцьцём, думкамі і настроем. Адыход дзявочае пары, часоў
росквіту, гулянак, вельмі цяжка адбіваўся на Зосі; ёй хаце-
лася, настойна штосьці застаўляла яе выкарыстаць як най-
паўней апошнія дні залатое пары дзявочасьці, ці хоць-бы
забывацца бягучымі хвілінамі аб нярадаснай, трывожнай
будучыне. Яна адважвалася, наперакор бацьком і Васілю,
хадзіць на прызьбу да дзяўчат, куды сыходзіліся й хлопцы,
і гуляць, як гуляла да заручын.

У гутарках з Волькаю Зося ніводнага разу ня мінала, каб
не чапіць Рыгора; пытала таварышкі, ці ня піша ён пісьмаў,
і калі, піша, ці не дапамінае пра яе. Кожны раз Волька ха-
цела хоць чымсьці суцешыць дзяўчыну, але ня было чым. На
гэты-ж раз, пачуўшы ад Сёмкі пра тое, што Рыгор усё-ткі
шле Зосі ўклон, Волька вельмі была задаволенай, як-бы гэта
тычыла яе больш, ніж Зосі. І, спаткаўшыся з ёю ў сваім
двары, не дала Зосі доўга гутарыць аб іншым, паведаміўшы:

— Нарэшце скажу табе навіну...

— Якую?—зацікавілася Зося.

— Вось адгадай...

Але было не да церпу.

— Скажы, даражэнькая Волечка.

Тая ўсьміхнулася.

— Рыгор табе прыслаў уклон.

— Рыгор? Няўжо!?

Зося, як стаяла спакойна, так раптам зачырванелася і на вачох выбліснулі сьлёзы.

— Не забывае Рыгор...

— Не кажы, прашу цябе, Волечка... Мне гэта, як нажом у сэрца... Я не магчыму перажыць, я...

Пачуцьцё ўмільнасьці, хваляваньне ахапілі Зося, сьціснулі ёй сэрца, зьвязалі язык, і яна не магла нічога болей сказаць.

Волька спагадліва пазірала на таварышку і міжвольна паддавалася яе настрою. „А каб ды ведала яна, што за гутаркі ходзяць аб ёй! Бедная дзяўчына! І трэба-ж зыйсьціся гэтакім умовам жыцьця! А здавалася-б, дачка багатых бацькоў, толькі-б і жыць“.

Каб разagnaць Зосін настрой, Волька перашла на іншую гутарку, паведаміўшы:

— А нашы хлопцы захапіліся горадам; вось ужо зьбіраюцца выяжджаць; Янка першым.

— Янка?—бясьцікаўна запытала Зося.

— Учора хваліўся.

— Каму?

— Нам; учора мы каля Гэлі гадзін да дванаццаці гулялі.

— Няўжо? Дзе-ж бы я была?

Падумала.

— Ах, і забыла! Гэта-ж учора ў нас быў Васіль... З веча ра прыцягнуўся і мо' гадзін чатыры сядзеў. А хлопцы больш былі?

— Вядома. Разам гэта пісьмо ад Рыгора слухалі, Сёмка расказваў.

Зося йзноў перамянілася ў настроі, які некалькі ўроўнаважыўся.

— Пісьмо слухалі?.. Ну, а што больш ён піша? Можна ўжо там ажаніўся?

— Не... Куды яму; думаеш, ён занадта адданы рабочай справе, каб гэта займацца жаніцьбаю. Вунь, прадмову трымаў перад рабочымі... Цяперака ў Рызе йдуць забастоўкі, і Рыгор зацягнуты ў самы агонь змаганьня. Пашоў далёка ўперад па сваёй дарозе.

Волька казалі і бачыла, як глыбока западаюць яе словы ў Зосіна нутро.

Кожны момант з Рыгоравага жыцця вырэзваўся яркаю плямінкаю ў яе істоце, прырастаў, як часьцінка жывое матэрыі, каб астацца назаўсёды, каб вечна муляцца і дапамінаць аб шчыра каханым чалавеку. Адцягаліся Зосіны думкі за тысячу вёрст, у няведаны ёй горад, лавілі ў ім Рыгора і ўтваралі сваім імкненьнем асалоду зданнага незямнога жыцця. Вакольнае як быццам-бы ня жыло для яе і не існавала...

— І вось, праслухалі пісьмо, дык Янка ўрачыста: „Абавязкова еду ў горад“. А Гэля з скуры лезе, чырванее, злуе, агрызаецца; бач, баіцца, каб, чаго добрага, Янка не пакінуў...—сказала Волька і засьмяялася. Зося пусьціла тварам нядбалую ўхмылку.

— Што-ж дзіўнага—Гэля кахае Янку.

— Так, вядома.

— Ну, а ехаць—таксама, як і мне. Паглядзі, як добра расставацца.

У двор увашла Вольчына маці; дзяўчаты кінулі гутарку. Прывіталіся.

— Ты, Зося, усё к вяселью зьбіраешся?

— Не кажэце.

— Чаму? Кінь свае думкі, нябога.

— Ня лёгка іх кінуць.

— Значыць, у гэту суботу вянок?—запытала Зося Вольчына маці.

— Так, праз чатыры дні.

— А як, скажы, ужо прыгатаваліся?

— Ды мне мала цікава. Корпаецца там Юстына штодня

— Мала цікава! Павінна быць цікава. І, я табе скажу, будзе цікава.

— На ліхое казана...

— Пабачыш.

— Так, пабачу... і пачую... Вось прашу ўжо вас, цётка, не адмоўцеся і прыдзеце на вясельле...

— Ды гэта рэч такая...

Зося не магла далей гутарыць; тое, што перагаварыла з Вольчынай мацерай, было нечым вымушаным, да чаго не ляжала сэрца, не варочаўся язык. Нельга было не гаварыць, але думкі вымагалі іншых слоў, іншае гутаркі. Ня выходзіў з памяці Рыгор. Дагэтуль ня так гостра, ня так ачула даваўся ён узнак, хоць ніколі не забываўся. А ўклон адзначаў, сапраўды, многае: будзіў нейкія смутныя надзеі, калупаў ужо заплесненыя ўспамінкі, вобразы. Нанава варочаў дзяўчыну да пераацэнкі яе думак і вывадаў аб ім, яго правасці і віны ў тым лёсе, які яе напаткаў.

Зосі хацелася, вельмі моцна хацелася выбрацца гэтым часам куды-кольвечы ў шырокае поле ці ў густы хмызьняк, дзе-б ня было нікога, дзе-б сама з сабою яна магла праверыць усе дадатныя бакі жыцця, ацаніць вартасць яго, абмеркаваць, як і што з ім змагацца, у чым пагадзіцца, і можа—адшукаць адну, назаўсёды роўную, адзначаную сьцежку, на якую стаць цвёрдаю ступою і пайсці рашучым крокам. Тое, што асталося ўзадзе,—забыць, занядбаць, лічыць не існаваўшым... Хацелася гэтага, але рэчаіснасць трымала Зосю ў сваіх кіпцястых руках і вадзіла так, як меркавалі законы акольных абставін.

Зося пашла да дому і ўжо на парозе стрэлася з адваротнаю, надазойліваю яўю: маці папіннула яе за нядбаласць да тых вялікіх здарэнняў у яе жыцці, якія нясло вясельле, і выгаварыла ёй:

— Ты ўсё яшчэ ня кінула сваіх цырымоньяў, дачушка. Труціш маё сэрца, нябога! Хоць гэтыя апошнія дні ня зводзіла-б мяне.

V

„Каб гэта Зося ведала, што аб ёй гавораць! Так, Зося не дагадвалася, ня думала, каб тая выпадковасць, якая ўплялася ў яе жыццё, як скутак у каханьні з Рыгорам, стала зместам рознай гутаркі аб ёй, плётак, нагавораў. Прашло колькі часу, здавалася-б павінна ўсё знікнуць, павінен заглушыцца рэзкі сьмех, які пачуўся ёй тады ў лужкох, палічыўся за

здань, за выябражэньне. Дарэмна, зусім дарэмна хвалявалася яна некi час: ніхто нідзе, нават таварышкі ні словам не абмовіліся. Зусім ня мела падазронасьці, каб гэта яе таямніца выплыла наповерх каламутнага сілцаўскага жыцьця, каб аб ёй к часу вяселья гэтак далёка разьняслася гамонка... Тым часам, гэта было якраз так: патрошку, слова за словам, ад аднаго да другога, і чуткі дашлі да Берагоў. Што далей з іх выйдзе?

Рыгор прыслаў уклон—ці трэба лепшага задаваленьня! Колькі радасьці Зосі! Неяк лягчэй стала чакацца вяселья, больш заварушылася спадзяванак, смутных, але бадзёрых. Хто-б мог падумаць, што помеж з імі, нязнана пакуль, утайку сплятаюцца ліпкія сеткі плётак, якія заблытаюць у сабе Зосіну істоту, загоняць яе ў смутак?

Каб гэта Зося ведала, што аб ёй гавораць!..

Гаворка пашла між жанок, пасья перакінулася ў моладзь, нарэшце, трапіла ў хату Хлёра Берага.

У той дзень, калі Волька перадала Зосі ўклон ад Рыгора, у Хлёравай хаце адыгралася гэтка сцэна. Адвячоркам, вярнуўшыся з поля, Хлёр ляжаў у хаце на палку і марыў аб бліжнім вясельлі свайго нябога, цешачыся Васілём, як раптам убегла ў хату жонка і засап выказала:

— Вось табе й штука! Ці чуў?

— А што?

— Ого-о!

— Ня чуў нічога.

— Ня чуў? А трэба было пачуць...

Хлёр падняўся, зьлез з палка і вышаў на хату.

— Кажы.

— Ліха ведае што! Вунь усе, як у бубен б'юць: Мікалаішка-а з Нязвычным... у Лужках пад нарадам... бачылі людзі... Падумай, што гэта робіцца!

— Няўжо? Што-о ты кажаш!

Хлёр вытарашчыў вочы, паціснуў плячыма.

— Не здарма! Каму прыдзе на розум балхвіць ліха ведае што бяз дай нічога.

Хлёр памаўчаў, падумаў.

— Чакай,—супакоіў жонку.—Ты ўжо чакай. Памойму, гэта знарочыстая рэч нашых ворагаў. Ты думаеш не, са-

праўды. Хітрыкі, кажу табе, хітрыкі. Проста—выдуманая. Няма як падкапацца, дык пусьцілі чуткі, каб зганіць і Васіля, і Зосю. Не паверу і ты, глядзі, не давярайся...

Юстына не супакойвалася: ёй зусім было незразумелым, чаму Хлёр перапыняў яе. І яна спрачалася.

— Мне казалі гэтакія людзі, у якіх нельга сумнявацца, якія не зацікаўлены ў тым, каб ганьбіць Васіля.

— Ты політыкі ня ведаеш... Ласьне ведацьмеш, хто твой прыяцель, а хто вораг? Яшчэ прыяцеля хутчэй можна выявіць, а ворага... іншы ў вочы прыкідаецца добрым, а сам думае прадаць цябе за ломаны асьмак. Цяпер многа гэтакіх. Усюды пашлі розныя соцыялістыя, баяччо, галадранства—усе з ненавісьцю на знатнейшых людзей, з зайдрасьцю—узяць чужое, спаліць, згнюсіць людскую чэсьць. Некаму і нечому верыць... Вось і тут: Васіль перацягнуў Зосю, а іншым крыўда стала—і пашлі іграць у помсту. Можа той-жа Нязвычайны напісаў сваім сябрам, каб яны пастараліся ўчыніць якую пакасьць. Бачыш, мала ён пападзужваў Зосю, калі яшчэ быў тут! Або маці ці блізкія іх пастараліся... Я сам і думкі не дапушчу, каб гэта Зося...

— Не бярыся, Хлёр, кажу табе, не бярыся.

Юстына сапраўды не выясьняла сабе таго, чаму муж так старанна абараняе Зосю. Не дагадвалася, што, апроч радняцкага пачуцьця, у Хлёра была доля і політыкі. Гэта яго політыка заключалася ў тым, што зараз, калі вяселье на носе, хоць-бы й праўда была, аб чым жонка паведаміла, то гэтую праўду прыняць нельга, тым болей аддаць ёй павіннае і зрабіць тыя ці іншыя вынікі. То-б значыла стварыць гісторыю, якая-б запляміла іх котлішча, дала-б справы для розных гутарак і плётак, у сто раз горшых, усяму мястэчку й акаліцам. Дапусьціць, што Зося магла зрабіць праступак, Хлёр мог і нават ня здзівіўся гэтаму, калі жонка сказала, а здзівіўся і нават збаяўся таго, каб чутка не дашла да Тадосі і да Васіля. Аднак тое, адкуль вынікла чутка, і ад каго жонка пачула, цікавіла Хлёра.

— Хто табе казаў?—запытаў ён жонкі,

— Паруля Вышкава.

— Паруля? І ты верыш Парулі?

Імя Парулі Вышкавай мела за сабою нядобрую рэпутацыю; гэта мяшчанка славілася, як дасканалая ябедніца і язычніца.

— Не адна Паруля, а многія казалі; як у бубен б'юць...

— Няхай сабе ўсе гавораць, а ты маўчы...

— Дык і жыды ўжо ведаюць; пэўна, я нікому не скажу, але адно дзіва, як яно так выходзіць, што нам не ўдаецца...

Хлёрыха не даказала, падумала і зьвярнулася да мужа з гэткай пропозыцыяй:

— А ўсё-ткі, Хлёр, запытай Васіля. Чаго-ж сароміцца: лепей хай праведае, што людзі брэшуць, каб ня было зьнячэўку. Хлопец дачуецца ад каго збоку і раззлуецца — тады яшчэ горай будзе...

— Нічога... Васілю ня можна ліха ведае чаго казаць. Навошта хлопца расстройваць... Ты таксама не заікайся, прашу.

Аднак, выказаўшы гэта, Хлёр хутка сам перадумаў. „А ўсё-ж жонка рацыю кажа: трэба на ўсякі выпадак пераняць Васіля. Пайду, нават сёньня пайду і так ці йначай уладжу гэта“.

Аб сваім рашэньні паведаміў жонку і, павячэраўшы, пашоў да Тадосі.

Быў вечар. На вуліцы зьбіраліся начлежнікі. Хлёр сьпешнаю хадою перабег к братавай. У хаце яшчэ сьвяціўся агоньчык. Васіль з мацераю аб чымсьці ўголас гутарылі. Гэта суцешыла Хлёра, які перш паглядзеў у вакно, ухмыльнуўся сам сабе і ціхаю ступою прашоў к дзьвярам. Якраз сабак на дварэ ня было і Хлёр даў аб сабе знаць, калі пастукаў у дзьверы.

Яму адчыніў Васіль.

— Мабыць нешта тэрміновае дзядзька мае, — запытаў ён у Хлёра.

— Ня то, каб яно... Проста прышоў пацікавіцца, як і што тутака вы жывіце, — схлусіў Хлёр.

— Вядома наша жыцьцё. Цяпер усё яно ў зборах.

Увашлі ў хату.

Тадося таксама здзівілася Хлёраваму прыходу. Але хутка забыла пра гэта.

— Цяперака калі ні прыдзі, то ў нас работа, клопат, увіхі. Мала часу асталося да вяселья, і працы не абабрацца. Нясьціхана шнайдырым па хаце. Прасіць каго чужога неяк ня хочацца, а самым дык ёсьць над чым пакруціцца.

— Вядома. Чаго й казаць! Гэта-ж вясельле, не абы што.

— Так, вясельле. Мы ўвесь час з Васільком гаворым самі сабою: добра ўжо, што хаця яно неяк ціха й спакойна ладзіцца. Спачатку пашумелі, паспрачаліся то сям, то там, а зараз, дзякуй богу, усе прыціхлі; і Зося ўгаманілася, і той жулік, пэўна, кінуў усякую надзею пашкодзіць Васілю. Вось адбыць вясельле, і тады пачынайце жыцьцё, мае дзеткі.

Хлёр прысеў каля стала, выслухаў братавую.

Бачыў, што таго, з чым ён прышоў, тут ня чулі й ня ведаюць і, пэўна, спалохаюцца, калі ён паведае ім. Замаўчаць усё-ткі не перадумаў і рашыў пакіраваць гутарку так, каб самую перадачу зрабіць менш прыметнай, менш выразнай.

— А як у вас усё-ткі стаіць справа?—запытаў Хлёр.

— Добра, Хлёрык,—пахвалілася Тадося:—амаль ня ўсё гатова; асталося яшчэ зварыць, сьпячы—то гэта мы ў пятніцу, у суботу зробім... А вось цяпер мы меркавалі, каго і што пазваць, якіх музыкаў узяць, каго запрасіць за маршалку і інш.

—Так, гэта ня шкодзіць абгаварыць загадзя... Ну, а ў полі як у цябе, Васіль?

— Поле падганяю за ўсімі—не здаюся, дакошваю.

— Го, ён у мяне дбайны.

— Чаго-ж, добра, маладзец.

Васіля, як і яго мацэру, цікавіла ў гэту мінуту ня тое, што надыходзіць вялікая прыгода ў іх сям'і, а тое, што гэтая прыгода супадае з эканомічнымі інтарэсамі іх гаспадарства і што ўсё йдзе, як па масьле. Гэта цешыла іх абоіх, а што па-за гэтым—ня было ніякага дзела. Вось чаму і Тадося і Васіль адчувалі сябе задаволенымі і знаходзіліся ў добрым настроі. Ніякае падазронасьці, ні ўспаміну. Здавалася, каб хто пераконваў, што трэба яе мець, што ня ўсё бясьпечна, як ім думаецца, то і то-б ніводнае не паверыла-б.

— Ну, а што, бок, людзі кажуць аб нашым вясельлі?—да рэчы падкавілася даведацца ад Хлёра Тадося.

— Нічога... Ды што прыслухоўвацца да людзкіх гутарак. Хай кажуць, каму язык сьвярбіць. Розныя ёсьць людзі...

— Так, вядома, цюцькаў многа; але махнуў пугаўём—дык і паадбягаюцца. А вернуцца, можна хвасянуць пугаю,—вывеў Васіль.

— Пэўна... Але, трэба сказаць, што ўсё-ткі ёсьцека адмысловыя брахуны. Вось хоць-бы ўзяць цяперака—пусьцілі плёткі на Зося: нібыта яна з Нязвычнікам спала ды дзе... Сеньня жонка мне паведаміла...

— Няўжо?—нагастрылася Тадося.

Васіль-жа нядбайна матнуў рукою:

— Брахня! Рыгорава справа.

— Пачакай!

Аднак, Хлёр, убачыўшы, што Васіля паведанае ім ня здзівіла, пасьпяшыў астудзіць і цікавасьць братавае.

— Пэўна, брахня. Хто з разумных людзей гэтаму паверыць? Мне жонка сказала, дык я сплюнуў—і толькі.

— А мо'... Зося—пракідная дзяўчына...

Відаць было, што Тадося прыняла Хлёравы словы да сэрца, захапілася імі, бо хоць змаўчала, а ўсё-ж на твары яе застаўся адбітак яхідзтва. Так і чулася, што баба ў патрэбны час пачутае вылажыць перад Зосяю.

Хлёра, аднак, настрой братавай ня смуціў; ён быў пэвен, што ў кожным разе гэта не адаб'ецца на вясельлі.

— Людзям языкоў не павяжаш,—рашыў ён.

Тадося моўчкі згадзілася.

На гэтым заключылі і перашлі да вясельнай справы: Хлёр распытаў, каго Тадося думае запрасіць, апроч сваякоў, як і што зроблена Васілём для падарункаў Зосі і інш. Беражыха ахвотліва адказала Хлёру на ўсе пытаньні, расхваліўшы свой плян і свае намеры.

— Думаю, каб вясельле адыграць палюдзку,—старшыню, урадніка, нават бацюшку думаю запрасіць: ён так прыхільна адносіўся да Васіля. А шлюб ізноў думаю справіць багаты. Не калі-ж было—адно дзіця. Скупіцца няма чаго,—заключыла Тадося.

— Зразумелая рэч. Што-што, а вясельле трэба адзначыць добраю бяседаю. Тут скупощаў, вядома, ніхто не пад-

глядае, але і намёку на іх даваць ня трэба. А Зосі трэба зрабіць добры гасьцінец.

Васіль ухмыльнуўся здавальняюча і пахваліўся:

— Набралі машастовую сукенку і тонкія чаравікі. Хадзілі надоечы ўдваіх.

Нарэшце, Хлёр запрапанаваў некальк практычных думак наконт таго, як вясьці вяселье, як пільнавацца парадку і каля першай гадзіны ночы пашоў да хаты.

VI

Вяселье Васіля Берага з Зосяю Прыдатнаю сапраўды нарабіла гоману; яно выглядала не малым здарэньнем для Сілцоў, тым болей для Сівулінскае вуліцы. Як і што да яго гатаваліся абедзьве палавіны, куды і зачым хадзілі Марта з Міколай ці Тадося з Хлёрам—усё да дробкі абгаварвалася дасужнымі жанкамі, да сапраўднага дадавалася шмат лішняга, гэтак што вакол маленькага замеры вырасталі вялікія легенды, набухала цэлая гісторыя. Гэткім чынам узьнятая зацікаўленасьць да вяселья зрабіла тое, што ў суботу, на цырымоніі „пашыцьця вянка“ да Прыдатных сабралася вялікая колькасць моладзі з усяго мястэчка і добры лік старых людзей з Сівулінскае вуліцы. Далёка за поўнач гэта вуліца кішэла людзьмі, як рэдка бывала дагэтуль, шумела, гаманіла. Апошнія зыкі гамонкі засталі золак. Тым, хто мала цікавіўся вясельлем і сядзеў у хаце, нельга было спакойліва заснуць. З гэтых была Стэпа Нязвычайна; для яе вяселье ў Прыдатных было зусім не ўшманкі. Яна мела свой клопат і сваю цікавасьць: гэта Рыгор; ім Стэпа жыла, аб ім марыла.

Назаўтра таксама ўсе вясельныя цырымоніі, як хадзьба ў сваты з песьнямі і музыкаю, адвод перш маладое, а пасля маладога да шлюбу і самы шлюб, прашлі між Стэпы. У яе галаве праз увесь дзень складаўся ды пераскладаўся зьмест пісьма, якое яна праглася хутчэй адпісаць Рыгору. Каб не вяселье, пэўна, прасіла-б яна Сёмку зрабіць ласку і напісаць сёньня, у нядзелю, калі вольны час і можна больш і спакойней падумаць. Вяселье перашкодзіла гэтаму і злавала Стэпу. Каб адцягнуцца ад яго вачмі і думкамі, яна доўгі час хадзіла па рынку, пасля наведала Стаўбуноў і распытала аб іх Віктары; ня мінула, каб не пахва-

ліцца, што яе Рыгор прыслаў надовечы пісьмо. Стаўбуны скардзіліся Стэпе, што Віктара перавялі з павету ў губэрню і што праз блізкі час мерыцца быць суд. Віктар пісаў бацьком, што дрэнна сябе адчувае ў астросе, аднак, ад сваіх думак і настрою не адракаецца. Стэпа паспагадала Стаўбуном і вывела, што з іх хлопцамі нічога ня зробіш—даводзіцца гадзіцца.

Варочаючыся дамоў, Стэпа стрэлася з Волькаю, якая была за дружку ў Зосі і расказала Нязвычайна, як прашоў шлюб, які настрой валадаў Зосяю і што выявілася ў час шлюбу. Стэпа не паверыла ў Вольчыны намёкі на грэшнасьць Зосі і адказала Вольцы:

— Ці-ж кожнаму можна верыць?

Ня хочучы спрачацца з Стэпаю, Волька зрабіла выгляд, што згадзілася з ёю, і пацікавілася, што піша Рыгор.

— Добра, галубка, жыве паціху.

— Я чула, што нібыта мае сабе каханку. Куды яму да нас, мужычак.

— Кінь, Волька. Я думаю, калі і праўда, што мае знаёмую дзяўчыну, то ўсё-ж прасьцейшую за нашых дзяўчат. Нашым мяшчанкам Рыгор мой няцікавы: куды яму, бедняку, да гэтакіх сынагогаў, як Прыдатныя! Бачыш, у нас усе гаспадары, а там, пэўна, напаткаў гэткую, як сам, работніцу якую ці майстрыху.

— Не кажэце, цётка, мы ўсе вельмі паважаем вашага Рыгора. Каб ведалі, як рады, што ён нам прысылае ўклёны. А як Зося была задаволена, калі ён і ёй уклон прыслаў.

— Няўжо такі?!—задзівілася Стэпа.

Ёй зрабілася ўмільна на сэрцы, і Зося выпуклей прадстала яе выабражэньню.

— Так, так!

— Цікава.

— Вось, бачыце. А вы кажэце, што нам няцікавы ваш Рыгор.

— То-ж я не пра ўсіх: многім ён косткаю ў горле.

— Усіх не зраўняеш. Няма таго чалавека, каб усім быў добры. Што й казаць.

— Праўда, дачушка.

— Бачыце, каб не бацькі, можа-б мы Зосіна вясельле гулялі-б у вашай хаце.

Стэпа махнула рукою:

— Дзе нам, дачушка. Няхай ужо Рыгору іншае месца дасьць дзяўчыну. Ня суджана. Вось пажыве ў Рызе, сыдзеца з якою работніцаю і таквеле. Нікому рупіць ня будзе. А тут, у Сілцох, бачыш, многім ён вялік. Абы прыехаў,— колькі наплятуць усяго, колькі памыяў выльлюць!

— Бывае...

Волька памкнулася загутарыць наконт Зосі, але стрымалася і толькі падумала: „Ня ведаеш, цётка, што цяпер кажуць на твайго сына“.

Так, па першаму намёку Волькі Стэпа не дагадалася, у чым сэнс. Але гэтым-жа вечарам ёй суседка Лявоніха пад сакрэтам паведала, у чым справа. Па мястэчку, як маланка, мігнула вестка, якая ў розных хварбах малявала Зосін праступак перад мужам. Знаходзіліся гэтка людзі, якім выгада было пашыраць розную брахню, абы часаць языкі; іншыя ад злосьці на Прыдатных і Берагаў стараліся выкарыстаць выпадак і ад сябе выдумлялі ўсякія байкі. Як і што, у чым праўдзівасьць здарэньня, ніхто не дапытваўся: той казаў, што Зося папу не адказала нечага так, як трэба; другі перадаваў, нібы перад шлюбам нехта ліст падкінуў Васілю, у якім даносіў на Зося, як на распусьніцу. А многія карміліся словамі Марцэлькі Цюркі, якая старанна паўсюджыла апавяданьне пра Лужкі ды пра свайго сынка.

Зразумела, што пачуць гэтыя навіны можна было кожнаму. І Лявоніха іх пачула разам з другімі. Пачула і перадала Стэпе.

— Няўжо ізноў мой сыноч замуляў людзям вочы?— зласьліва запытала яна ў суседкі.

— Як бачыш.

— Ну, і сьвет-жа! Знарок, сястрыца, знарок.

— Чаго добрага.

Стэпу занепакоіла гэта і перабіла думкі наконт пісьма. Яна расхвалывалася, расстроілася, ажно доўга сядзела бяздумна, безварушна. І толькі перад сном як-бы супакоілася крыху, цвёрда рашыўшы: „Ці-ж можна на ўсё адгукацца сумам? Дурная я кабета! Мая дарога ў жыцьці адведзена мне“.

Але назаўтра здарэнні прынялі гастрэйшы зварот. Раніцою ў хаце Берагоў адыгралася цэлая трагедыя між Зосяю й Тадосяй. Сьвякроўка з агіднаю бессаромнасьцю слухала ўсю ноч пад дзьвярыма кляці, дзе спалі маладыя. А на золку дзіка кінулася ў кляць, абгледзела пасьцель і знашла Зося праступніцай. Абурылася на нявестку лаянкаю ды сваркаю, кідалася на яе з кулакамі; гразіла, кляла, упікала сына, чаму ён паступіўся сваёю чыстатою, сваім імем і знатнасьцю для распусьніцы. Каля гадзіны часу вярцелася, як апараная, па хаце ды сенцах, шпурляла куды зарве розныя рэчы, стукала кулакамі па стале, хапалася за косы. Некая азьвярэласьць напала на кабету... Ледзьве супакоіў яе Хлёр, падасьпеўшы на лямант і крыкі...

Але „затушыць пажар“ было ўжо позна: з дзесятак суседзяў пасьпелі падслухаць Тадосіну лаянку і разьнясьці яе па вуліцы, па мястэчку. І хоць далейшае граньне вяселья адбывалася з надворнаю чыннасьцю, з паказным гонарам ды сталасьцю —кожны, хто цікавіўся прыданымі або паходам у госьці да бацькоў маладое, падглядаў нутраную штучнасьць. Зося, хмурная, задуманая, хадзіла з апушчанымі вачмі. Беражыха—глядзела ведзьмаю; насупленай была Прыдатніха. Госьці адчувалі некую няёмкасьць, але прыдавалі выгляд такі, мэрам-бы ўсё добра і гладка.

Учарашнія гутаркі сілкоўцаў аднавіліся. На прызьбах, па хатах перабіралі ўдоўж ды ўпоперак знатнае вяселье, спагадалі Зосі, успаміналі Рыгора, прадракалі маладым няцікавую будучыну. Многія выводзілі моралы наконт таго, што ў багатых заўсёды бывае няўладзіца ў гэтых справах: бо грошы ды зямля граюць першую скрыпку, а маладыя—другую. Чаго лепшага было чакаць у даным выпадку? Рыгор больш усіх выйграваў ад гэтых гутарак: яго хвалілі за прадугледжанасьць, за спрыт, з якім ён выскаўзнуў з непасрэднага абстрэлу, за стойкасьць ды смеласьць.

Адавалі павіннае яму й таварышы. Вечарам гэтага дня сабраліся ў Сёмкі Янка, Зьмітраў Пятрусь, Хірысон, Сроль і доўгі час гутарылі на гэту тэму.

— Не спадабалася, нябось, ні Берагом, ні Прыдатным,—казаў Сёмка зломысна.

— Яшчэ-б ды спадабацца!—дадаваў Янка:—вось няхай прыкусяць языкі. Ападзе ўвесь гонар пасьля гэтага...

Зося маладзец!—прылучаўся Пятрусь:—Вось за гэта можна пахваліць. Сьмелая, прынамсі. Чаго там! Розныя цырымоніі спраўляць!

— А потым дзяўчына апала духам...

— Яшчэ-б сказаў! Абставіны гэткія, што наймацнейшы падасца. Скруцяць небараку—піснуць не пасьмее.

— Наконт гэтага—то дастанецца ад гэтага няхлюгі.

— Папалася...

Падышоўшы на гутарку Сроль падзяліўся навінамі ў тым іх выглядзе, які яны ўзялі сярод жыдоўскага жыхарства Сілцоў. Ён заключыў гутарку задзіўленьнем аб тым, як так могуць людзі выпускаць на сьвет гэткія рэчы.

— У нас гэтага не дачакаешся.

— Мала што: нашы сяляне іншага гатунку.

— Прызнацца, няцікавы гатунак.

— А ты думаеш, я абстойваю яго?

Гутаркаю й хлопцы не здаволіліся. Сроль зацікавіўся ўсёю гісторыяй здарэньня, аб якой дагэтуль ня чуў, і запрапанаваў пайсьці паглядзець вяселье. Янка першым згадзіўся, падбіў на гэта іншых таварышаў, апроч Сёмкі, і хлопцы накіравалі к Берагу. Сёмка правёў іх жартоўным пажаданьнем папасьціся ў рукі Васілю і павярнуў у хату...

Калі Сёмка бразнуў клямкаю ў дзьвярах, ззаду яго пазвалі:

— Сёмка!

— Я! Хто гэта?

— Я. Стэпа...

Сёмка адварнуўся ад дзьвярэй.

— Пачакай, нябожа,—папрасіла Стэпа.

Падышла.

— Ці чуеш, сыноч, што тут робіцца? Можа Рыгорка душою вінават, а гатовы зрабіць яго праступнікам. Як у бубен б'юць.

— Так. Мы, вось, таксама абгаварвалі гэта. Некаторыя з хлопцаў дык да таго зацікавіліся, што пашлі к Берагу. Ні пазаўчора, ні ўчора ня былі, а сёньня пашлі, каб хоць зірнуць на Зося.

— Бедная Зося!—паспагадала Стэпа і тут-жа перамяніла голас:

— А ўчора я спаткалася з Волькаю, дык тая мне й кажа ўсё, а я нічагуткі не разумею. Толькі вечарам Лявоніха растлумачыла, у чым рэч... Папершае думала я: заўсяголаў яны, нагавораць ды пакінуць, ажно ня тое—сёньня яшчэ больш гутаркі. Вядома, ведзьма—на ўсе. Сілцы раскрычала. А там, можа, нідзе нічога... Ці-ж ня бывае, што не ў парадку часамі! Дык крмінал рабіць? Сьвятыя, ліха ім, чэсныя! І ўплялі, бачыш, Рыгора...

— Нічога. Каб і быў Рыгор замешаны, дык...

— Ну, але-ж, Сёмачка! Нават у нашы часы здаралася, што вяселье пройдзе ня так, як трэба, а то цяпер... Сьвет, глядзі, як перамяніўся; да дзіва, што дзяўчына—не анёл...

Стэпа матнула рукою, адкашлялася і запытала:

— Ну, а скажы, Сёмачка, ты калі думаеш Рыгорку ліст пісаць?

— Да, вось, к наступнай субоце. Трэба-ж пачакаць ды пачуць, як і што ўсё скончыцца. Бо ўжо ў пісьме трэба падрабязна апісаць.

— А я-б думала—заўсяголаў яно... Можа-б, на добры лад, ня варт было-б і засмучаць яго гэтым. Ня ведае—няхай-бы й ня ведаў. Як ты думаеш, сыноч?

— Чаму не? Дарэмна. А яму што там? Пляваць. Прачытае й сплюне. Усё-ж пацікавіцца. Мне здаецца—на чужыне кожная вестка з дому міла і прыемна.

— А то-ж, думаеш... Пішы, чаму-б ня так.

— Вось напішу аб гэтым; таксама пра Янку...

— А што пра Янку?

— Зьбіраецца ў Пецярбург...

— Ці маеш ты лад?

— Напэўна...

— Глядзі ты! Маладая натура... А чаму-ж бы яму ў Рыгу не паехаць?

— Вырасьці ехаць да Пецярбургу.

— Ага... Прабачай, што затрымала... бачу, што ты спаць хочаш... Дык ужо пішы, Сёмачка, разам—ад сябе й ад мяне. Я надыду да цябе на днях... Добра?

— Добра, цётка, добра...

На вуліцы пачуўся сьмех, які разьліўся сьледам за крэпка вымаўленым словам „Зосья“... Сёмка прыслухаўся, але

тупат Стэпы, якая, не разьвітаўшыся, пашла з двара, перашкодзіў разабраць голас. Ён адварнуўся к дзьверам і ўспомніў Рыгора. Сьмех сярод зорнай ночы на ціхай вуліцы ўваскрасіў яму вобразы з нядаўняга мінулага, калі не аднораз здаралася варочацца яму гэткай, а то й пазьнейшай парою з гульні і чуць, як, разьвітаўшыся, ззаду Рыгор дапамінаў яму ў дагон той ці іншы эпізод, сьмяючыся зычным, прыемным сьмехам.

— Што ён цяпер, вось гэтымі днямі, робіць там? Што думае? Ці ўспамінае тое, чаму я аддаўся ў даную хвіліну? Цікава!

ЧАСЬЦІНА ДЗЕСЯТАЯ.

I

Спатканьне з Рыгорам у вастрозе асьвяжыла Наталю. З яе плеч як быццам-бы апала гара. Нэрвовасьць, навеяная трывогаю, неспакой прашлі; бліснула ружовая надзея, запляліся мары. Тыя дні, што чакала яна гэтага, абураная нявыразнасьцю бліжэйшых хвілін, доўгія марудныя дні забыліся. Адкуль узяліся лёгкасьць, уздым, размах. Праходзіла астрожны двор і чула сябе не бязродным стварэньнем, якое можна ў любую хвіліну схапіць у зьвярыныя кіпцюры і заперці ў доўгую няволю, а здавалася Наталі, нібы яна варочаецца з поля, дзе адбылася вялікая бойка, а з тэй бойкі яна вышла пераможніцай, героем. Хмурны будынак астрогу, дзе сядзіць Рыгор, адкуль невядома, калі яго выпусьцяць, не зварачаў на сябе Наталінай увагі, ня будзіў жаднага пачуцьця сполаху. Яна прамінула варту, прашла ў вароты, як хадзіла з кватэры, з заводу, і апынулася на вуліцы адроджаная, прасякнутая натхненьнем. Выабражэньне яе малявала перажытае спатканьне, як вольную, бесклапотную гулянку ў ціхай асобнай кватэры, у вабдыме каханьня. Ні трывожна-адрыўныя сказы гутаркі з Рыгорам, ні намёкі, ні нэрвовасьць, якую надавалі тоўстыя сьцены астрогу, вартанік-надзірацель, ні настрой Рыгора, які крапіўся, стараўся паказацца бадзёрым, а сапраўды заметна цяжыўся няволяю ды неакрэсьленасьцю свайго стану, нявыразнай будучынай—нішто не выглядала перад Наталю ў сваёй рэ-

альнасьці, нясуцешнай, прыкрай. Быццам-бы яна была ў Рыгора на кватэры і вярталася, каб у любы момант, у любую хвіліну пайсьці да яго назад, вольна, самохаць.

Наталя йшла вуліцаю, гарда падняўшы голаў, поўная задзёру, самаўверанасьці; яе погляд гарэў агоньчыкам абуюшае яе мужнасьці; у нутры накіпела хаценьне кінуцца на сустрэч якому-колечы надзвычайнаму здарэньню, дзе-б можна было выявіць сваю адвагу, свой спрыт і сваю здатнасьць; падбівала на гострыя перажываньні, на ўздым, на бунт супроць усяго таго, што жыло ў вялікім каменным горадзе, сярод яго вуліц, за вокнамі суворых, маўклівых мураў. Джарало людзей, што цякло ёй на сустрэч, стукатня калёс, крыкі паасобных гандляроў—нядбайна забывалася; быццам-бы нішто яе не датыркала...

Але, адышоўшыся кварталаў пяць ад астрогу, Наталя прыпомніла аб Рыгору: што ён робіць у даную хвіліну? Азірнулася назад, як-бы хочучы праверыць, ці ня йдзе часам ён удагонкі ёй? Вузкая разора вуліцы бегла ад яе кудысь далека назад, а высокія муры хавалі прастор. Астрог загубіўся ў іх грамадах. Нават Наталя адразу ня выявіла сабе, у якім ён баку. Затое Рыгор, якога яна мэрам-бы згубіла ў вулічнай гушчы, занепакоіў яе. Зусім мімаволі, нечакана, да дзяўчыны вярнулася трывога за долю каханага таварыша... Рэчаіснасьць разьбіла зданны настрой, штучнасьць хвілёвага ўздому; яна, вось, ідзе вольная, куды хоча, а Рыгор астаўся там, за захілам хмурай вуліцы, за брамаю ў таўсьценнай сьцяне, за вартаю турэмнае каманды. Рыгор у няволі. Вуліца шуміць, таемная, у кожнай сваёй рэчы і ў кожнай асобе людзкой і кіпучая ў спляценьні агульнага жыцьця, чужая жыцьцю кожнай ядынкі. Пэўна, пра Рыгора, пра яго стан ня ведала ні адна душа, ні адзін чалавек, з якім сустраляся ды разьмінулася Наталя. А гэтых адзінак прашло сотні ды сотні.

Яна агідна паківала галавою. Паспагадала, чаму яна ня ў моцы перайначыць размах і формы людзкага жыцьця? Няхай-бы ўсе цікавіліся адным і адзін—усіма...

Перадумаўшы ўдоўж ды ўпоперак вынікшыя перад ёю супярэчнасьці жыцьця, Наталя тымчасам вышла к парку,

абышла яго, не заходзячы, і параўнялася з будынкам пошты. І тут прыпомніла якраз просьбу Рыгора—напісаць яго мацеры пісьмо. Але яе азадачыла, як і што пісаць? Трэба-ж, каб старая там вызнала пра сына і не напалохалася яго лёсам. Цяжкае заданьне злучыць дзье гэтыя процілежнасьці! Атрымаецца ці адно, ці другое; або маці не праведае, што з Рыгорам, або, праведаўшы, дашчэнтуперапужаецца... А не напісаць?.. Каб вырашыць пэўней і грунтоўней задачу, Наталя зашла ў парк прысела на лаўцы і стала абмяркоўваць з усіх бакоў, як пагадзіць Рыгорава жаданьне з тымі вынікамі, якія яно прынясе. Меркавала, углыбілася. І чым больш выяўляла перад сабою розныя мажлівасьці, тым няпэўней рабілася сама... Прыходзіла да скутку, што гэта справа—ня лёгкая, справа, над якою давядзецца добра падумаць—адлажыла яе на некалькі дзён.

З гэтым рашэньнем паднялася з лаўкі, каб пгайсці паркам. Але, адварнуўшыся направа, сустрэлася вачмі з убогаю мізэрнаю бабулькаю, якая задуменна кльпала на яе месца. У Наталі міжвольна напасілася параўнаньне гэтае старое з Рыгораваю мацераю. „Пэўна, ходзіць і яна там па мястэчку, не выпускаючы з думак Рыгора. Як-бы была яна абрадвана яго пісьму!.. Трэба толькі ўявіць сабе яе пачуцьцё. Не! Мушу напісаць!“ Хоць ня ўсю праўду выясьніць, хоць не датыркаць Рыгоравага стану!“ рашыла Наталя.

І сапраўднасьць, якая акружала яе, паднясла Наталіным думкам цёмныя вокны астрогу і пераплёты жалезных крат, і вузкі калідор, што выглядаў чорнаю цеснаю нарою, і Рыгора ў стане нявольніка, злоўленага арла. Шэраг сумных вобразаў працягнуўся ў даль наступных дзён. Каб адарвацца ад іх, Наталя абярнулася к імені Сёмкі. Таварыш, аб якім гаварыў ёй Рыгор добрымі словамі. „А каб ды яму напісаць. А ён там перадасьць мацеры“... Гэта аблягчала задачу, рабіла яе прасьцейшаю. „Так, напішу пісьмо да Сёмкі; перайму яго, каб не адкрываўся мацеры. Падкрашу надзеяй на скорое звальненьне Рыгора... А ён там... няўжо ён ня зможа зрабіць гладка і добра? Пайду вось зараз, цяпер вось, і сяду за пісаньне. Бо што будзе заўтра—няведама.“

Пасьпяшаючы вышла Наталя з парку і пашла направа. Але, ступіўшы пару разоў, яна пачула з-заду сябе вокліч:

— Наталя Хлёраўна!

Было нечакана, і Наталя як-бы сумелася; хутка павярнулася і ўгледзела чалавека, які ў першы момант паказаўся ёй незнаёмым. Хацела запытаць яго, у чым справа, пасля дагадалася па рысах твару, што недзе бачыла, і на даўгад пацікавілася:

— Ці не спатыкаліся мы з вамі?

— Я—Ярмалай Куваш... Бачыліся з вамі некалькі разоў; апошні раз у Артура, на Задзьвіньні, помніце?

Наталя працягнула руку.

— Цяпер ясна; так, так—сустракалася з вамі.

— Адкуль вы і куды, Наталя Хлёраўна?

— А як-бы вам сказаць... Дамоў...

— Дамоў? я якраз перайму вас. Ведаеце, быў у вас дома—знарок; і цяпер зусім выпадкова сустрэў...

— У мяне былі дома?

— Так, так.

— А як-жа вы праведалі мой адрас?

— Вы мне казалі; забылі, пэўне?

Абое адступіліся к боку панэлі.

— А навошта я вам?

Ярмалай аглядзеўся вакола і цішэйшым голасам сказаў

— Сёньня надзвычайная раённая сходка ўпоўнамоцных ад заводаў і фабрык... Вы павінны быць абавязкова. Цэлы рад важнейшых пытанняў...

Наталя задумалася, рашаючы, як быць.

— Часу ня маю, ведаеце. Сьпяшу дамоў па важнай справе.

— Гэта важней усяго. Тут насьпяваюць новыя здарэньні, якія гатовы выліцца...

— Што так раптоўна?

— Так—так... Пойдзем абавязкова; усё іншае пасля вырашыце. Хадзем...

Наталя болей не спрачалася.

Яны кранулі ў процілежны бок, абмінаючы парк.

Некалькі прагону прашлі моўчкі. Наталі рупела пісьмо, і яна натужна раздумоўвала, як і што ёй прыдзецца зрабіць.

„Хаця-б не зацягнулася гэта сходка“, думала сабе і меркавала так, што калі яна і скончыцца рана, то ўсё роўна займе шмат часу. Плян так ці йначай мяняўся, а гэта не здаволіла Наталю.

— Адкуль-жа, усё-ткі, вы йшлі?—пацікавіўся Ярмалай, каб прагнаць няёмкасьць ад маўчанкі.

Наталя адарвалася ад думак і з лёгкаю пахвальбою адказала:

— Была ў гасьцях, ды дужа ў паважных...

Зацікавіла Ярмалая.

— У каго?

— Не ўгадаеце ніколі...

— Скажэце.

— Была на спатканьні з Рыгорам.

— Ласьне?

— Але, але... Колькі каштавала сілы! Усё-ж дастукалася і прашла.

— Цікава, праўда. Не дагадаўся-б ні зашто. Ну, і што? Як ён сябе адчувае?

— З выгляду—бездэрыцца... Думае, што нядоўга трымацьмуць... Цікавіцца, як і што ў організацыі... Прасіў напісаць ліст таварышу на радзіму. Загэтым, прызнацца, я і сьпяшыла.

— Пасьпееце гэта зрабіць...

— Хто яго ведае.

— Чаму такая няўверанасьць?

— А вы ўвераны за сябе?

— Пэўна.

— Не кажэце...

Гутарачы, яны працлі некалькі вуліц, проста і ўбакі захіляючы, пасьля апынуліся ў нейкім вузкім крывым перавулку... На дварэ зьмяркала, і высокія муры засланылі апошнія праменьні сонца; хмуры выгляд сьцен, галеча, бязьлюдзьдзе. Наталя зацікавілася, куды і што яны зашлі.

— Мы абыходзім простую дарогу і зараз выйдзем да месца. Вось-вось завернем налева...

З Дзьвіны нясло халадком...

Праз пяць хвілін яны былі на месцы.

А ў гэты час Рыгор жыў непасрэдным уражаньнем ад спатканьня з Наталяю. Пасьля расстаньня з ёю, толькі схавалася яе постаць з вачэй, ён быў адданы задзіўленьню, як і што Наталя ўладзіла наведы і чаму ёй надало ахвоты ставіць сябе ў падазронасьць. Стараньні пабачыцца з ім, Рыгор ведаў, ня лёгка дасталіся Наталі. Было ўсякае гутаркі, розных запытаньняў; паглядалі на дзяўчыну дапытлівыя вочы барбосаў, і не адна рыса Наталі адбілася ў іх ваччу—на ўсякі выпадак. Гэта ёй ня суліла нічога добрага... Але, побач, вынікала іншая дагадка: а можа, часам, адміністрацыя ня так ужо сур'ёзна глядзіць на яго справу, што вольна прапусьціла к яму Наталю. Бо, трымай яго поліцыя, як вялікага праступніка, бязумоўна, ужывала-б яна іншыя рады?.. Як-ні-як, а бываньне ў яго Наталі было дзіўным і дагадлівым. Самую-ж Наталю яе паступак паставіў надзвычайна высока ў Рыгоравым ваччу. Ён не знаходзіў у сабе належнае аддзякі за дзяўчыніну ўвагу і проста, як дзіця, цешыўся яе пачуцьцю таварыскасьці і сяброўства. Заклучаў, што Наталя сапраўды мае шчырую душу і спагадлівае сэрца і, пэўна, яго істота знашла ў ёй цёплае месца. І нявыказна, магнэтнаю сілаю цягнула яго к ёй; рознастайныя вобразы яе не адыходзілі ад Рыгора. Поза, у якой Наталя стаяла на спатканьні, рысы яе твару, зрок вачэй, драбнейшыя рухі галавы, губ, веек—асталіся ў яго выябражэньні. Нейкая чароўная ўстужка з пачуцьця і думак Рыгора пацягнулася ўслед Наталі, а нагостранае выябражэньне вышуквала далейшае ігры ў яе рухах, поглядзе і нават у думках. Хвіля-ад-хвілі, калі ён усядаўся адным, не патураючы на ўсё, што вакол рабілася, і заплюшчваў вочы, сьцены астрогу зьнікалі; адчынялася бязьмежная гала, шырокі прастор, зелень, дрэвы і мора... Пры беразе, над яго хвалямі—Наталя з ім, жвавая, рэзвая, вёрткая, як вавёрка, як стрэлка... Сонца аблівае іх касьні-камі променю, вольнае паветра студзіць лёгкім повеем...

Таварышы аддавалі павіннае яго настрою: ні адзін не чапаў Рыгора. Толькі паважна, няпрыметна кідалі на яго кароткімі паглядамі і зноў варочаліся да сваіх клопот ці гутарак. Толькі на змроку, калі вось-вось мусіў за-

блішчэць агонь электрыкі, Рыгор не сьцярпеў, каб не павядацца суседу.

— Як-то яно бывае так, што адзін дробны выпадак робіць цэлую рэволюцыю ў тваім жыцьці. Бачыце: прышла на спатканьне знаёмая дзяўчына, пагутарыла са мною аб сім, аб тым і быццам заваражыла. Усе думкі, усё пачуцьцё прыцягнула да сябе...

Суседу Рыгоравы словы паказаліся звычайнаю рэччу.

— Таварыш,—адказаў ён:—не забывай, што мы ў астрозе, папершае, а падругое, прышла дзяўчына. Прышла дзяўчына, ды, пэўна, блізкая, а можа яшчэ... Ну, мала што бывае... У нашу прозу ўразаецца часамі сьветлы промень прыгожасьці, і тады мы ажываем...

— Так,—перабіў Рыгор таварыша—праўду вы кажаце: мы ажываем. Я, прызнаюся, цэлы дзень жыў, як апушчаны ў нірвану... Гэткія шчасныя хвіліны апутвалі маю істоту. Падумайце: жыцьцё вымушае чалавека пакарыцца яму. Якімі-б мы ні былі моцнымі, колькі-б ні выкладалі сілы на змаганьне з ім, усё-ж такі дагэтуль мы астаемся пераможанымі...

— Гэта цяпер,—не згадзіўся таварыш:—калі мы сядзімо тут вась, у гэтых сьценах... А выпусьці нас зараз-жа, у гэту вась хвілю, з астрогу, як мы зноў паднімемся над жыцьцём... Чалавецтва мае непераможную прагу да змаганьня. Барацьба яго з жыцьцём—неадзначаны шлях... Ты думаеш, што сьвет канчаецца вась гэтым нашым станам, хоць-бы жыцьцём нашым?.. Справы, з-за якіх мы сядзімо тут,—гэта наш бальзам...

— Табато і то... гэтым мы жывём... а ўсё іншае...

Рыгор перарваў думку і вярнуўся да Наталі.

— І дзяўчына, што да мяне наведвалася сеньня, таксама жыве тым, каб як найбольш здабыць гэтага бальзаму... Ведаеш, сябра, што за дзяўчына! Жывасілам бярэ цябе... Углядзеўся ўпярыню і... гатоў—заваражыла... Ды ня то, павер мне, каб гэта звычайнае пачуцьцё цябе забрала, як да дзяўчыны,—не. Сэрца—вось галоўнае. Нутро, ведаеш, крыштальнае. Мучылася за грамаду, цярпела і цяпер—хоць у вагонь. Пасудзі сам—дашла ў астрог. А ў забастоўцы, думаеш, астанецца ззаду? Не на яе было! Заўсёды ўперадзе пойдзе.

— А дзе яна працуе?

— На заводзе „Праваднік“. Чорнарабочая... Сірата, без бацькоў, пры бедным дзядзьку... І я-б не сказаў, каб ня мела вартых дзівочых якасьцяў...

Рыгор перш мерыўся апісваць постаць Наталі, а пасля хапіўся, перадумаў і рашыў, што гэта крыху сантымэнтальна.

— Наогул, дзень перажыў цікава,—заклучыў ён і падышоў к акну.

Ззаду бліснула электрыка.

„Дзе-ж Наталя?“ стукнула думка.

А ў гэты час Наталя зьявілася на сход. Прышоўшы з Ярмалаем трэцімі, яны доўга працакалі другіх. Толькі аб адзінаццатай распачаўся сход і зацягнуўся на цэлых тры гадзіны з лішкам.

Ажно к палове трэцяй Наталя вярнулася дамоў... На дварэ днела; шэрае сьвятло прабівалася ў яе пакой праз шчыльную суровую хвіранку. Аставалася спаць да паложанага тэрміну каля чатырох гадзін. Наталя перш думала аддаць гэты тэрмін на пісаньне пісьма; ужо нават дастала з шуфлядкі паперу і конвэрт і пачала шукаць чарніла. Якраз яго не знашлося пад рукамі, і гэта перашкодзіла ёй заняцца пісьмом. Тады яна разьдзелася і ўляглася спаць. Перажыты дзень адбіўся на ёй цяжкай утомай. Наталя ў некалькі хвілін заснула моцным сном і не агледзелася, як дзядзіна пачала катурхаць а сёмай гадзіне раніцы. Адчуваючы недаспаласьць, яна звычайным чынам управілася ня болей, як хвілін у дваццаць, і бяз чвэрткі восьмай вышла з хаты.

Цэлы дзень, не супыняючыся і на трошкі, яна прахадзіла па горадзе, наведваючы таварышоў, аб'яжджаючы фабрычныя раёны. Забыла прысьці паабедаць. Чула вялікую ўтому, як, звычайна, прышоўшы з работы. Але, вярнуўшыся на кватэру, занядбала ўсё, і нават вячэру, ды села за пісаньне.

— Хай-бы ты паабедала перш. Чуеш, Наталя?—перабіла яе дзядзіна.

— Толькі спраўлю пільную работу.

— Дык абед астыне.

— Нічога, халодны зьем.

— Чаму ты ўсё не палюдзку?

Наталя не дачула і змаўчала. Дзядзіна незадавольна зжурнула галавою.

— Такі то-ж прысьпела так, што й яды адцурваецца,— прамовіла яна, адыходзячы ад Наталі.

Але Наталя не заўважыла, нават, аддаўшыся пісьму. Цэлая эпопея, жывая, багатая, лунала над ёю, захапляючы дзяўчыну цалком.

III

Садзілася пісаць, то думала, поўгадзінкі часу—і скончыць. А пачала пісаць—ня бачыла канца! Хацелася нічога не прапусьціць, не забыцца, думалася, каб пісьмо вышла складным і далікатным—пісала-ж Рыгораваму таварышу. І яна, пачаўшы ад непасрэдных здарэньняў з Рыгорам, чапіла на працягу пяці старонак драбнюткага характару амаль ня ўсіх момантаў з гісторыі іх знаёмства. Стрэча на сходзе ў Артура, уражаньне ад гэтага, першыя гутаркі з Рыгорам, а далей характар яго ды нораў, свае думкі аб ім; і толькі ў канцы вывела, з якой мэтай яна піша Сёмку ліст і што Сёмка павінен заключыць з яго. „Хай ужо, як будзе!“ заключыла Наталя і тут-жа рашыла аднясьці яго ў паштовую скрынку. Забыла, што не наклеіла маркі, што гэтае маркі нават ня мае пры сабе. Адзелася і павярнула да дзвярэй. Дзядзіна супыніла.

— Куды ты, не вячэраўшы! Ці ты маеш лад, Наталя? Тая азірнулася.

— Вячэра сапсуецца дарэшты. Што табе так пільна прысьпела...

— Я зараз, пяць хвілін...

Дзядзіна залавала.

— Ніколі, як у людзей...

Наталя паслухала і спынілася. Але не захацела скідаць хусткі, а прысела к сталу ды пасьпешна, не разьбіраючыся ў ядзе, стала вячэраць замест абеду.

Дзядзька, дагэтуль маўчаўшы, заняты чытаньнем газэты, раптам адазваўся да ўсіх:

— Ідуць нясупынныя арышты; арыштавалі ўчора ноччу дзесяцёх чалавек з чыгуначных майстэрань... Арудзе по-

ліцыя... Будзе й нашым... Ліха іх бяры, ня трэба было на гэты раз пачынаць забастоўкі... Усё роўна справы не паправім...

Наталя не сьцярпела: кінуўшы лыжку на стол, яна гостра адказала дзядзьку:

— Ём таго й хочацца... Маўчаць ды адкладваць—лягчэй усяго. Але ці пасобіць гэта нам? Нашу дабрату ні фабрыканты, ні поліцыя дорага ня цэняць...

— А ты вельмі гарачая... Што-ж, на ражон лезьці?

— Як трэба, то трэба...

— Выйграеш гэтым!

— Больш, як пакораю ды паслухмянствам.

— Відаць..

Ён паглядзеў на газету, павадзіў па слупках вачыма і праз хвіліну трывожна праказаў:

— Вось, глядзі: „Нарада фабрыкантаў пастанавіла абвясьціць лёкаут. У першую чаргу...“

Ён прыглядзеўся і ўжо спалохана дадаў:

— Ёсьць ужо... Во, во, во... „У першую чаргу будзе зачынены паравозабудаўнічы завод і фабрыка... „Праваднік“...“

Наталя не чакала.

— Сапраўды?

— Вось табе й сапраўды.

Яна стала думаць, вяла жуючы хлеб.

— Палохаюць ня болей.

— Зачыняць на лета, а ты...

Дзядзька занэрваваўся, устаў з крэсла і пачаў тупаць па пакоі, размахваючы рукою.

— Паганцы, крывапіўцы; заморам хочуць браць. Юдашы.

Абярнуўся з упікамі да нябогі:

— А ты яшчэ храбрышся! На вуліцу...

Мэрам-бы Наталя была вінаватаю...

— На вуліцу,—пераказала яна і хапілася за думку: тут храбрасьцю дзядзькі ня зьбіць. Факты, а што перад імі словы? „А і сапраўды, што будзе, калі раптам лёкаут?“ за сумнілася. Ён мігам прапусьціла ў галаве некалькі няпэўных, павярхоўных намераў ды плянаў, як і што яна рабіцьме, калі зачыніцца фабрыка. Тое, што ў газэце дзядзька ня вычытаў тэрміну, у які пачнецца лёкаут, не загостривала патрэбы дэталей спыняцца на мігнуўшых перад ёю думках. Аднак намер, у выпадку чаго, паехаць з Рыгі

да Рыгоравай мацеры ў Сілцы і там застацца швачкай, заінтрыгаваў Наталю. Цягнучы гутарку з дзядзькам, яна меркавала, як лепей павярнуць будзе гэту справу. Нават знашлося жаданьне асьвядоміць аб гэтым Рыгора і напісаць у лісьце да Сёмкі. Апошняе да таго зарупела, што Наталя тут жа ўстала з-за стала, выняла з кішэні ўжо прымяты конверт ды намерылася яго адчыняць.

— Нойдзем выйсьце...—не дарэчы вымавіла яна.

І хацела намякнуць на адшуканы плян, як раптам пачуўся гучны званок.

Яна пісьмо апусьціла назад у кішэню.

У кватэры ўсе замоўклі.

Праз хвіліну званок паўтарыўся.

Дзядзька падышоў да дзвярэй, хочучы запытаць, хто там; але не пасьпеў разьняць губ, як званок затарашчэў зноў і з-за дзвярэй пачуўся патрабавальны голас:

— Адпіра-айце-э, тэлегра-ама!

Дзядзька павярнуў ключ; дзверы з сілаю падаліся к яму, стукнуўшы па нагах, якіх ён не пасьпеў адняць. І тут жа перад ім вырасла фігура здаравеннага мужчыны.

— Тут жыве Кузьма Чмель?

— Тут,—у поўголос адказаў Наталін дзядзька.

— Дзе ён?

— Я буду...

У гэты момант у кватэру ўвашло чэцьвера асоб, а пятая, гарадавы, застаўся за дзвярыма.

Здаравенны мужчына паведаміў:

— Мы прышлі ператрасьці вас.

Кузьма нічога не адказаў. Тады здаравенны мужчына знакам падазваў да сябе крайняга з увашоўшых і паставіў яго каля Кузьмы, а другіх дваіх паслаў трасьці ў сталовай ды спальні. Сам зашоў на кухню, абгледзеў вакола, пераставіў пасуду, адчыніў пліту і, нічога не знашоўшы, падышоў да Кузьмы. Праз некалькі хвілін кончылі справу й другія двое.

— Пасьпяшылі захаваць,—выказаў здаравенны.—Ну, добра. Нам ня гэта важна. Скажэце, Чмель, у вас ёсьць кватарантка.

— Ёсьць,—адказаў Кузьма.

— Яе ймя?

— Наталя!

— У дому?

Кузьма замяўся. Але ня было іншае рады, як прызнацца,—тым болей, што ўжо другіх двое ўпарта глядзелі ў адчыненыя дзьверы кухні, дзе сядзела Наталя.

— Дома,—адказаў Кузьма:—яна вам трэба?

— Я сама. Чым магу быць карыснаю?

Наталя вышла з кухні і гарда стала перад гасьцямі.

— Начальнік жандарскага ўпраўленьня просіць да яго...
Адзявайцеся, будзьце ласкавы.

Наталя ня зразу рушыла з месца, акінуўшы ўсьцяж траіх „гасьцёў“ агідным паглядом. Яе не падганялі. Выстраіўшыся гуськом, усе чэцьвера ня зводзілі з яе вачэй, лісьліва ўхмыляючыся.

Некалькі хвілін усе маўчалі напружанай маўчанкаю.

Дзядзіна прыметна хвалявалася. Наталя заўважыла гэта і, каб разьбіць гэты настрой, пашла з праводамі госьця ў сваю каморку, адзелася і сьмела заявіла:

— Можам ісьці!

Словы ня змоўклі, як стукнулі дзьверы, і Наталя, акружаная „гасьцямі“, вышла з хаты.

На сходах ужо яна хапілася, што забыла зьнішчыць пісьмо, якое тут-жа, пры ёй. „Як быць з гэтым?“ кальнула думка і дзiesiąткі плянаў завярцеліся ў яе галаве.

IV

Наталя не адна папала ў рукі поліцыі: у той вечар па ўсім горадзе пракацілася хваля вобыскаў ды арыштаў. У рабочым раёне была зроблена сапраўдная аблава. Поліцыя выходзячы з сябе, старалася напасьці на сьлед арганізацыі соцыял-дэмократаў, якая фактычна кіравала ўсімі забастоўкамі, абвяшчаючы гэта ў разьлепленых ды раскіданых у горадзе проклямацыях. Праца поліцыі цягнулася ўсю ноч, кончыўшыся перад днём. Было заарыштавана звыш сотні чалавек. Часткаю іх рассадзілі часова па вучастках, а чалавек сорак адагналі ў астрог. Наталя папала з апошнімі.

Ёсьць вядома, што гэтакі лік сьвежых жыхароў астрогу ня мог арыштаванымі сустрэцца спакойна. Гэта выразна сьведчыла аб новай перамозе поліцыі і ўраду над узбуранымі рабочымі. Насельніцтва астрогу моцна занепакоілася, пашлі гутаркі, запытаньні, абгаворы таго стану, які ў skutку

гэтага склаўся. Многія даводзілі аб слабасьці дысцыпліны сярод рабочых, іншыя наракалі на іх нерашучасьць. Думкі Рыгора, аб якіх ён казаў на вядомай нарадзе перад пачаткам шырокае забастоўкі, пераказваліся амаль ня ўсімі таварышамі з яго камэры. Больш другіх гукаў Ромусь, ён упікаў многіх, і асабліва Міхася Камара, за іх мяккасьць. Зломысна пераказваў раз-по-разу: „Няхай цяпер цацкаюцца са сваёю тактыкаю. Няхай глядзяць на плён свае працы“.

Рыгор падказваў таварышу, задаволены яго настроем, але ўнутры адчуваў, як сэрца зьніжала размах. Як-ні-як, спадзевы меншалі, прытухалі. Каб трымацца іх, трэ́ было болей натужваць сілу волі, а яна, гэта сіла волі, пасьпела падтачыцца за часы астрожнага жыцьця. Праўда, часу пакуль, мінула небагата, але натура Рыгора, каразьлівая, успрымальная натура—была не прызвычайна да астрожных абставін. Занадта раптоўна гэтыя абставіны ўрэзаліся ў яго жыцьцё, якраз тады, калі яго істота сама што гартавалася ў полымі змаганьня.

Мо́-б яшчэ ня так прыкра было, каб Наталя не напамніла аб сабе. А то гэтак сьвежа ўражаньне ад спатканьня з ёю! Толькі-толькі першыя павуцінкі забыцьця каўзанулі над памяцьцю—вера-ж у хуткую стрэчу яшчэ гарэла. А цяпер?

Перад Рыгорам, толькі ў іх камэру ўпусьцілі дваіх сьвежых арыштаваных, бліснула цікава-настарожанае пытаньне: ці не папала разам і Наталя? Ён хацеў зразу распытаць пра гэта, але неяк загутарыўся аб іншым, і толькі праз гадзіну п'ючы гарбату, абярнуўся да сьвежага таварыша з запытаньнем:

— Ці ня чулі аб Наталі Чмель з фабрыкі „Праваднік“? Таварыш падумаў.

— Якая яна сабою?

— Сярэдняга росту, брунэтка!

— Як-быццам-бы мігнулася паміж, калі нас прывялі ў турэмную кантору... Ці то перад уваходам... Быццам-бы...

Яшчэ падумаў і праз хвілю ўверана сказаў:

— Так, бачыў. Яна—стройная, у шэрым жукеце...

Для Рыгора было ўсё ясна, ён ужо не хацеў распытаць падрабязна. Наталя! І перад ім згрудзілася ў адно і

пісьмо да мацеры, і рэчы, аб якіх прасіў, каб Наталя забрала, і рэгулярныя весткі з волі, якія меўся атрымоўваць праз яе, і чародныя спатканьні з ёю. Пляны гэтыя пераблыталіся, зьмяшаліся, спанталыжылі яго. Рыгор то падтрымоўваў гутарку з таварышамі на агульныя тэмы, а то адышоў ад яе, замоўк і аддаўся раздумам. Ажно ўсім кінулася ў вочы.

— Аб чым ты сумуеш горай усіх?—пацікавіўся Ромусь.

— Ёсьць прычына... Ці-ж ня чуў?

— Якая?

— Наталя, брат, таксама папалася.

— Дык аб гэтым?

Рыгор пацяў плячыма.

— Ня тое, каб аб ёй самой, але, ведаеш, разьбіліся пляны. Мацеры колькі часу ня пісана,—тая гіне ад невядомасьці аба мне, адна бяз грошай, старая... Далей... Усё-ж ня тое, як-бы на волі Наталя заставалася. Зразумела... Ну, але... Вось як-бы зьвязацца з ёю?

Ромусю паказалася гэта простаю рэччу.

— Гэта ўладзім.

— Разумееш, пісьмо ці пасьпела напісаць—вось цікава.

— А ўжо тады разьведаеш...

Ромусь адышоў ад Рыгора, а той яшчэ доўга бавіўся над вырашэньнем розных пытанняў, якія былі зьвязаны з арыштам Наталі.

На прагулцы Рыгор цэлых дваццаць хвілін раскідаў поглядамі па двары астрогу, заглядаючы ў бок яго кабэчае палавіны. Прыкмячаў некія незнаёмыя твары—разабраць было нельга: глядзеў вартаўнічы. Плянаваў, як і што ды калі выпадзе тая мажлівасьць перакінуцца з Наталяю словам-другім. Падышло жаданьне, каб хаця яна была тут, у вастрозе, а ня ў іншым месцы. Але прагулка кончылася, і Рыгор нічога ня мог праведаць пра Наталю. Тады яму асталася адно—чакаць абеду, авось прыдуць сякія-такія весткі аб ёй. На гэтым крыху супакоіўся.

Час, які аддзяляў прагулку ад абеду, прашоў незаўважна. Рыгор увязаўся ў новую гутарку з таварышамі і дошоў да самага гострага пытання, калі пастукалі ў дзьверы камэры. Ён першым падбег да аконца, каб падгледзець, які

з надзірацеляў прынёс абед. Угледзеў—як заўжды, той, што кожны раз прыносіў гэтым днём. Абнадзеіўся. Не адыходзячы, прастаяў каля дзвярэй, пакуль большасць таварышаў атрымала абед. Затым падышоў сам і запытаў у надзірацеля:

— Ці няма мне чаго-колечы з волі?

Надзірацель прывычным спосабам перадаў пакецік у знаёмай паперы. Рыгор прасунуў руку, дастаў яго ад надзірацеля і, забыўшыся пра яду, разьвярнуў. Між іншымі гасьцінцамі ляжалі запіскі і пісьмы. Ён мігам перабраў іх і знашоў для сябе пісьмячко. Узрадваўся, не прыглядаючыся да характару, і хутчэй-жа прыняўся чытаць.

„Даражэнькі Рыгор! Выбачай, што я гэтак доўга не давала аб сабе ніякае весткі... Ты, пэўна, думаў, што я выпадкам сустрэлася і выпадкам згінула з твайго вокагляду“.

„У чым справа?“ пацікавіўся Рыгор, заінтрыгаваны першымі словамі пісьма.

Не сьцярпеў і пашукаў подпісу.

Стаяла—

„Ганна“.

„Ганна!“ настаражыўся ён. І з некай надзвычайнай цікавасьцю, з захапленьнем пачаў чытаць ізноў спачатку, слова ў слова. Не адгінаючыся, перачытаў раз, пасля другі, усё не даводзячы сабе ясна, як і што гэта магло стацца...

„Даведалася, што з табою зрабілася бяда і, паверыш, тры дні не магла прысьці ў сябе, супакоіцца. Патраціла колькі сілы і стараньняў, пакуль змагла знайсці ходы, каб перадаць табе гэты лісток. Ня ведаю, ці пападзе ён табе, хоць і пэўная асоба ўзялася зрабіць гэта... Скажу, што цяпер я адна, маці мая памёрла і мне шмат лягчэй з моральнага боку. Хоць наша спатканьне балюча адбілася і на мне і на маёй нябожчыцы мацеры, але... Ох, як-бы рада была з табою ўгледзецца! Ці маеш надзею? Адрас стары“...

Прачытаў і даўгі час ня ведаў, куды й што пакіраваць свае думкі. Пісьмо трымаў у руках, прыслухоўваўся да нечага асаблівага, на што ў акольных абставінах ня было жаднага намёку.

А перад вачыма няслосся кінематографічнаю стужкаю ў бясконцых варыяцыях: Сілцы, маці, Ліцк, Сёмка, Ганна, Рыга, Зося, Наталя. Адно другое пераганяла, мяшалася, зьлівалася

драбілася, нікла на момант, пасья паўставала—радаснае, бесклапотнае, рэзвае, пяючае.

— Чуеш, Рыгор!—перабіў яго Ромусь:—яда астыла. Еж хутчэй, пакінь думаць.—І тут-жа сур'ёзна дабавіў:—Пашлі чуткі, што нас з табою маюцца выслаць у тваю губэрню пад надзор паліцыі.

— Хто сказаў?

— Нашы гаворацы

— Няўжо?

І Рыгор прыняўся абедаць.

А Ганна ня выходзіла з думак.

V

Вяселье ў Берагоў-Прыдатных скончылася на чаць верты дзень вечарам. Як вадзілася ў Сілцох, яно было запіта півам, ды добра запіта. З палудня да гадзіны дзесьтае ходырам хадзіла Пінява карчма. Скокі і песьні, пацалункі і абяцанкі, пахвальба і зьневажаньне—нямоўчна напаўнялі пракіслую гэтым трункам карчомку. Не падавалася нікага выгляду на тое, якое здарэньне справодзіла на другі дзень вясельле. Запіваўся звычай, па якім уваходзіла маладая ў мужаву сям'ю работніцаю й сем'янінам, прывязаным крэпка і шчыльна. Сваты й свахі дарылі адны другіх рознымі пажаданьнямі; зычылі маладым доўгага і шчаснага жыцьця. Нельга было знадворку ў гэтым вясельлі праглядзець нічога такога, што-б вяшчала тыя ці іншыя шурпатасьці ў будучым жыцьці маладых. Нават, здавалася, і Зося адкінула ад сябе хмурыя раздумы ды больш рэзва глядзела на рэчы. Перагаварвалася з Волькаю, з Гэляю, паказвала пальцам на мацярок ды на вясёлага, захопленнага йгрышчам Васіля...

Аднак, ужо назаўтра, калі новы дзень устаў перад Зосяю ў звычайнай сваёй будзёншчыне, яна пачула сябе сьціснутаю. Трэба было пачынаць новае жыцьцё, у новых абставінах, з людзьмі, да якіх далёка яшчэ ня прывыкла да гэтага часу. Гаспадарка мужа, як кожная гаспадарка ў часы жніва, вымагала да сябе ўвагі, працы. Нельга было раздумваць ды прыглядацца. Зося ведала гэта. Але тупала па хаце нясьмела пазіраючы ў куты і ня ведаючы, за вошта і як узяцца. Тым болей, што Тадося, сьвякроў, хапалася за ўсё сама: і ў печы паліла, і цяляці траву выбягала падкідаць.

і давала распараджэньні Васілю. На нявестку-ж, ці сумысьня, ці з нядбаласьці, мэрам-бы не патурала; хоць нельга было ня прымеціць, як колкія ўзрокі старое накіроўваліся на Зося ды ганяліся за ёю, куды яна тупала.

Гэтак мінуў дзень, другі, трэці. У хаце Берагоў адчувалася нейкая нацягнутасьць. Тадося не падавалася на размову, як-бы знарок вытрымоўваючы сур'ёзны нораў сапраўднае сьвякраві. Васіль чамусьці маўчаў таксама, мэрам-бы адчуваючы якуюсьці няёмкасьць ні-то за мацэру, ні-то за самае вясельле. Зося старалася абмінуць гэта тым, што выходзіла з хаты, ці ў траву йдучы ці адносячы да каваля сярпы ў точку, ці забягаючы да сваіх бацькоў. Вечарамі надыходзіла Марта ў даведкі і ўжо гэтым паднімала тую ці іншую рознастайнасьць настрою. У гэтыя хвіліны Зося развязвала язык, умешвалася ў гутарку мацярок, але пільна адводзіла кожнае слова, калі яно хілілася крануць іх, Зосі з Васілём, сямейнага жыцьця. Яна адчувала і прадбачыла, што ўсякая неасьцярога запляцецца сьвякроўю ў лычка і пасьля разбэрсаецца ў Зосін бок.

А што Тадося заплятала лычкі, відаць было ўсім, найлепш самой Зосі. Так і чулася ў хаце—старая нясупынна намякала на сваю волю ды на сваё кіраўніцтва й верхаводзтва; кожны паварот, кожны намёк ці ківок галавы—Зося дзень за днём ляпей падмячала—казалі за гэта. Можна было і трэба было чакаць ад Тадосі прызнаньня ў гэтым. Муха-заваруха—і бура ў хаце.

На пяты дзень, аўторкам, гэты выпадак здарыўся. У вабед, надало ліха, якраз на кладцы праз рэчку, блізка Берагавай хаты, схапіцца Зосінаму бацьку з Марцэлькаю Цюткаю: як прымха якая, ды годзі! Мікола злавіў Марцэльчынага хлапчука на прыпасе каня і насцьцябаў пугаю. З плачам хлопец паскардзіўся мацеры, а тая—хто яе ня ведаў у Сілцох!—пашла лаяцца да хаты Прыдатных. Сустрэліся, аднак, на кладцы, і тутакж Марцэлька рассыпалася на Міколу градам лаянкі ды кляцьбы. Пашлі ў зварот дзяды й прадзеды, сваякі ды раднякі і... Зося. Марцэлька, пераказваючы дзесятак разоў, бессаромна перад сабранымі

людзьмі ўспамінала Лужкі, складаючы гэтыя слова на розны лад, на розны манер.

А Тадосі якраз выпала быць сьведкаю—чутно з хаты. Яна ня ведала, дзе дзецца, слухаючы атэстацыю сваёй нявестцы. Чырванела, зьвярэла, стаючы наўздалёк, а ліхі голас паддаваў ёй нездаваленьня і злосьці да Зосі. Беражысе рабілася неўцярпеж, каб хутчэй падышоў той вечар і вярнулася з поля нявестка,—а тады яна дасьць ёй жаху...

І вось, толькі Зося пераступіла парог у сенцы, незнарок праліўшы кацялок вады, як Тадося выскачыла з хаты і з лямантам накінулася на нявестку. Пачала лаяць з апошняга слова, глуміць і паскудзіць, трасучы кулакамі над Зосяю. Гразілася адучыць—нямаведама ад чаго і што, зрабіць паслухмянай... а далей дашла да пагрозы—выгнаць з хаты.

— На якое ліха ты прыплялася сюды?—крычала Тадося, шастаючы з хаты ў сенцы ды назад.—Гэта-ж у зямлю жывой трэба лезьці, чуючы гэтыя штукі... Перадлюдна гэтыя рэчы выкладаць! Апаганіла ты і Васіля, і нас усіх... Усе людзі на воку... Па аколіцах пойдзе... Падума-аць... Нявестка...

Зося маўчала, крапілася, а на сэрцы бегалі мурашкі. Кіпела распаччу, як горын агнём. Нарэшце, ня стрымалася, кінула хату і пабегла да сваіх бацькоў. Але гэты яшчэ больш падліло масла ў агонь: хвілін праз дваццаць прыбег па яе Васіль, настроены, падбухтораны мацераю, і бессаромна пачаў упікаць яе ў ачох бацькоў. Ажно тыя ўступіліся за дачку, пачалі сунімаць зяця, угаварваць, разуважаць... Куды там! Усё-ж, дашоўшы дамоў, Васіль вярнуўся назад да лаянкі і разам з мацераю доўгі час грыз Зосяю. Толькі надышоўшы Хлёр разрэдзіў паветра.

— Ці варта гоман паднімаць! Брахуха гэтая ліха ведае чаго напляце, ці-ж браць да сэрца? Цудныя вы!..

— Дарма ня будзе казаць...

— Га-а! Веданая ўжо штучка... Дурны Мікола, што чапаўся з гэтай яшчарыцаю. Хай яе добрыя людзі ня знаюць... Або адрэжаш ёй язык?..

Зося скарыстала выпадак і ўпikнула сьвякроў:

— Ёй хочацца крычаць: скоро цяжкаю стала...

— Маўчы-і!—ня ўтрымалася Тадося.

Хлёр супыніў братавую, дапомніў ранейшую думку, што ня варта самім падаграваць справы з-за мінулага, і папрасіў надалей не сарамаціцца перад людзьмі.

— Вы думаеце што,—людзям на руку будзе. Пачні на кожную брахню адгуквацца—сьцерпу ня хопіць. Вось калі...

Васіль слухаў дзядзькі, але на гэты раз і яго дзядзькавы словы не праймалі: цвёрды, мулкі камячок злосьці і недавер'я к жонцы ўсё бліжэй падбіраўся да сэрца, рос, брыняў і ждаў моманту лопнуць зьверскім недаваленьнем на Зосю... Сумныя пагляды, што пасылаў ён да яе, сьведчылі аб тым...

Сьведчылі і дапаміналі Зосі аб нядобрым, але гінулі ў яе напружаных раздумах пра мінулае, пра страчанае, над якім паднімаўся Рыгор, далёкі і разам-жа блізкі, дарагі і чужы.

А невядомая сіла цягнула Зосю-маладзіцу кудысь далека, у шэрае наступнае, адкуль выглядала здань незабытага, памятнага Рыгора.

VI

Жніво! Гэтым годам яно спазьнілася дзён на восем. Але гэта не адбілася на яго харакце, на прыгожасьці гармоніі працы, уядранай сьпелым залатым жытам. Роўная цёплая пагода спрыяла Сілцом. Думалі сікаўцы, што дажджы, пашоўшы пасья касьбы, захопяць жніво. Трапяталі, пазіралі ўгору—калі пяройдуць гнедыя хмаркі з захаду.

Так не ў пару, так не ў пару! Жыта пагінае каласы, жыта просіцца на серп. Роўнядзь ніў не пачарніла-б золата іржою праростаў. Няўжо ня выпадзе так, каб хоць на тыдняў два сплыў полаг хмар, выглянула сонца, у жніўні яшчэ не халоднае, і людзі адсьвяткавалі ўрачыстасьць жніва. Хоць-бы маленькая прыкмета—усьміхнулася неба сінім лазуркам, выпусьціла праменьчык сонца! Хоць-бы! Вечарам, на змроку, калі жабы ў рэчцы завялі свой карагод, не паказвала на пагоду: імжэла, цярусіла па руні лістоў.

Так не ў пару, так не ў пару дажджы!

Але раніца, раньняя раніца прынясла надзеі. Ужо апоўначы хмары сталі радзейшымі, а к усходу сонца яны парваліся на кавалачкі, распаўзліся па белаватай сіні паземаў і выпусьцілі першы сонечны промень. Які быў ён

чулы! Пралез у тысячы вокан, апаў на тысячы ачэй, падняў, узварушыў, закалыхаў Сілцамі. Мясцічкам праняслася творчая завіруха: высыпалі з хат старыя, малыя, мужчыны, кабеты. Як па камандзе, зачынялі вешніцы, запіралі дзверы і з падводамі ды пешкам сьпяшылі да жытніх палеткаў. Мэрам-бы хтосьці іх зваў на бяседу, на ўрачыстасьць—уподбег, не азіраючыся, падкасаўшы порткі, падаткнуўшы спадніцы, моўчкі, з прагнымі ўзрокамі, шнуравалі перавулкамі, вулачкамі, сьцежкамі, мяжынкамі. У белых сарочках, быццам на таінства якое! Чорнымі дужкамі—сымбольш працы—пераціналі сьпіны гострыя сярпы.

Сілцы перабіраліся ў поле. Сілцы заціхалі, каб посьвіст сярпоў ды шаласьценне жыта даходзіла да расчыненых гумен, да падсушаных такоў. Рэдкія асобы заставаліся пры хатах: дзе бабулька старая з дзіцём, дзе нядужы дзядок. А то бегалі падсвінакі па дварох, узьляталі на платы куры—і годзі. Жніво! Прыпар! Час, якому няма роўнага ў годзе. Пара, калі жытнія каласы ўбіраюцца думкамі селяніна, як новаю красою, жаўцеюць надзеяй... Жыта—хлебароб: чароўны пераплет жыцьця, злука прыроды з чалавекам!

Вось шырокае палатно жытніх ніў. Як вокам акінуць, цягнуцца яны далёка к лесу, за ўзгорак. Глядзець упапярок—зьлітны, суцэльны! Дзе тая прымета затрачанай працы кожнага працаўніка! Але роўныя ніткі-межы ўдаўжкі рэжуць цэлы кусок на вузкія шнуркі-палоскі. Многа іх выразана з гэтага палатна. І кожная палоска з далёкага далёку, з дому, заве да сябе гаспадара...

Сыходзяць жанцы з дарожак ды сьцежак, раўняюцца з нівамі і гінуць за яго густою высокаю сьцяною. Гэтак птушкі, ападаючы на зямлю, рассыпаюцца ў шчэці травы, знікаючы з вачэй у вадгоне ад цябе. Падыходзіш бліжэй—яны вось тут, вунь дзе: рухаюць, трапечуцца,—то іх праца за крупінку хлеба. І жанцы: па адным, па два каля палоскі, у радок, ад краю сьценкі прыпыняюцца, паглядаюць на сонца і пачынаюць працу—жаць. Як жрацы перад аўтаром, белым ланцугом, паяднанаю воляю, агульным жаданьнем, супольным пачуцьцём нахіляюцца да жыта, махаючы сярпамі. Памерна, як адзін, злучанымі махамі рук, падобным аднаму

згібам плеч, стройным замахам сярпа—жнуць. Жнуць? Мэрам-бы пэрлы збіраюць з вясёлымі песьнямі. Няхай ніжа сонца стрэламі праменьняў іх скручаныя ў дугу сьпіны і шырокімі рагамі гоніць пот па ўсім целе—ня цяжка, пяюць, жыта кладзецца роўным простам; гострыя іржакі пазадзе. Умалотнае? Гоны сажнуць—лічацца снапы: колькі іх? Будуць вязацца, будуць у мэндлі складацца—будуць лічыцца. А сонца толькі-толькі падбіраецца к палудню. Вось яшчэ больш прыячэ! Ня відаць хмурынкі. Сышлі яны ранкам з паземаў, адчыніўшы сінія шыры неба. Як ня радавацца, жнучы сьпелае жыта, як не пяць! І над золатам каласоў і над простам снапоў лунае песня. З ёю грае перапёлка—там у жыце шнайдарыць. Любіць яго пах, любіць гушчэчу цырбуноў. Утка-хутка мінецца гэта роскаш—перапёлка шкадуе. Шкадуе і жоўтабрушка—ня будзе схову ў непагоду. А шпакі кучамі пралятаюць над жанцамі, чуюць высыпаныя зерняты. Ападуць у іржышча і, мэрам тыя жанцы, захопяць палоску, прабягуць ёю і зьбяруць зерняты. Сядуць яны ў бабкі—няхай толькі зьвяжуць жанцы. Перад вечарам пачынаюць вязаць. Паднімаецца жыта снапамі, у пояс падпяразанымі. Расуць мэндлі роўнымі нізкімі крыжыкамі. Паглядзіш, як салдаты. Доўгі цень уцякае ад жанцоў: вада астудзіць смагу. Вада! І яна сагрэлася ў баклажках пад лахманамі, пад жытам. Колькі ні цадзі—хочацца болей. Палудзень апаражніўчуць не да дна—астача, як луг. А піць няма рады. Здэцца халадней, і лунь закурыўся над поплавам, а смага пячэ. Чуваць—шчыміць сьпіна ды ломіць рукі. Вось ужо дзесяць гадзін працы! Якое гала іржышча, колькі бабак настаўлена! Можа годзе? Ой, не! Гэткі дзень, гэткая пагода! Што заўтра будзе? Трэба жаць—няхай мінае дванаццаць гадзін, няхай прыдзе трынаццатая... Вельмі ўжо сонца міла глядзіць, вельмі ўжо жыта соладка пахне, пекна так сьвішчуць каласы. А жыта, жыта—з залатога на чырвонае зьмянілася. Зіхаціць, пераліваецца. Як яго ня жаць, ня збіраць у снапы! Зажын, зажын, зажын... Трое жмень. Трое жмень, а там і гоны...

Ды ці ўсё-ж зжаць у вадзін дзень? Жанцы—надыходзіць змрок. Пакіньце сілы назаўтра. За жытам сьпее ячмень ды авёс. Жніва хопіць на тыдзень, на два! Толькі-б стараньне, толькі-б ахвота!.. Праца любіць адпачынак...

Ведаюць жанцы. Адыходзяць ад жыта, выпростаюцца
Зьбіраюць клумкі, парожнія баклажкі і глякі. Мацяркі—ка-
лыскі з дзяцьмі... Ізноў на сьценкі, на дарожкі, на сьцяжынкі.
Шнурочкамі—у Сілцы. Нагараваліся? Пэўна! Але пяюць,
мэрам і ранкам. Рогат і гукі. Пучкі зажыну ўбіраюць іх
постаці. Чыстае наветра ловіць іх, даючы волю ляцець да-
лёка к лесу, у даліну.

Пакуль пяюць жанцы, маўчаць іншыя песьні, песьні
калès. Скура-скора загрукаюць яны па каменьях, падні-
маючы пыл і вязучы поўныя вазы снапоў. Скура! Хай толь-
кі падсохне жыта, хай прагучаць першыя песьні жанцоў...
Пакуль—пярышня: жыта не ўвассала патрэбнага цяпла. Зер-
не не ўвашло ў сілу. Пасьвеціць сонца сем-восем дзён,
сьцісьне зерняты, згоніць вільгаць—уверана кладзі ў стоўп.
Зьнятае з караню—жыта маладое, набрынялы колас. І песьня
жанцоў—маладая. Першы дзень—зажынкі. Жытні водыр ба-
дзёрыць жанцоў, калышучы радасным сэрцам. Няхай сабе
ня відаць канца палосак і недалёка ад іх жаўцеюць іншыя—
з ярыною—праца лічыцца зажынкамі. Весела лунаюць за-
цяжныя мотывы; нясуцца далёка поверхам жытніх каласоў.
Вось прыедуць фурманкі—будуць паражніць нівы. Зжатае
жыта паедзе ў сховы, а голае іржышча будзе пустым галам
выглядаць. Тады пакажа сваю здань блізкая восень. А па-
куль—пярышня. Таму так голасна зычаць сьвежыя галасы
жанцоў, так спора йдзе жніво, так многа зжата за дзень!
Пярышня...

VII

Быў полудзень трэцяга дня жніва. На пожны ў двух
мясцох стаялі грамадкі сілкаўцаў і ўголос абгаварвалі зда-
рэньне, якое адбылося на іх вачох. Васіль сіберна, бязлі-
тасна назьдзекваўся з Зосі. Каб не абаранілі яе, падасьпеў-
шы к часу Сёмка з Хірысонам Пузам, скалечыў-бы маладзі-
цу. За вошта? З якое прычыны? Аб гэтым судзілі дваяка:
там, дзе грамадка складалася з Сёмкі, Янкі, Зьмітравага
Пятруся і некалькі іншых, вінавацілі Васіля. Наадварот, у
другой грамадцы адказнасьць ускладалі на Зосю. Сёмка
расказваў:

— Паверыце, ледзьве з рук адабраў. Каб Хірысон не
пасабіў, ня даў-бы рады. Ушчаперыўся, як клешч, і неміла-
сэрна б'е кулаком па чым папала. Азьвярэў, запеніўся.

— А за вошта ён?

— Ня ведаеце гэтае заразы! Прыстаў да Зосі, каб тая прызналася... бач, каб упэўніла яго, што ня мае ніякіх зносін з Рыгорам. Нехта набаяў, быццам-бы Рыгор ёй піша пісьмы, яна адпісвае і гэткім чынам падводзіць яго, мужа, здраджвае. Нагаварылі пра Лужкі, пра... ліха ведае што.

Усе здзівіліся.

— Ці можна дурнейшае прыдумаць?!

— Вось то-та ж!

— І за гэта перадлюдна так біць кабету!

— Няпрытомны...

— Пэўна, маці пад'юшыла. Тая-ж, як ведзьма, увесь час. Кажуць, нібы ад вяселья яшчэ з Зосяю слова не прамовіла.

— Можа быць...

— Міколка ўлез, няма чаго казаць...

Адначасна ў другой грамадцы, дзе быў Васіль, яго дзядзька Хлёр, старшыніха і блізкія Берагоў, судзілі Зосяю.

Тадоса бессаромна крычала:

— Хай-бы яна ўзяла сабе на розум, што так няможна, дык не. Тыя яе падбіваюць, а яна слухае. Што-ж, гэта лась-не можна цярпець? Навошта-ж гэтка жонка? Да чаго тое вяселье было спраўляць?

— Кажаш ёй, а яна наперакор табе: „Пішу, ну, што ты мне зробіш“, скардзіўся Васіль.—Проста не сьцярпець...

Хлёр варушыў плячыма; верыў і сумляваўся, але дапускаў, што Васілю, напэўна, Зося здорава дадзела.

Старшыніха бачыла ў гэтым цэлую змову, куды Зосяю ўцягнулі Сёмка, Янка, Волька, Гэля ды іншыя.

— Можа-б яна йнакшаю была, каб ня гэтая шайка. Усе яны ліхамысны на Васіля і стараюцца яму нашкодзіць. Чаго добрага, могуць усякае шальмоўства зрабіць: ім закон ня пісаны.

Успаміналі й Рыгора. Псюк Даніла, Берагоў сусед па полі, падбіваў Васіля, не шкадуючы слоў і плётак. І ніхто з гэтае кампаніі ня прызнаў, што Васіль зрабіў дрэнна, ускалануўшы ўвесь палетак. Болей таго—гэты самы Псюк патвараў Васілю, хочучы падкрэсьліць правіловасьць яго паступку:

— Вось няхай ведае на другі раз...—ківаў ён пальцам у бок, куды пабегла Зося да бацькоў:—гэтакіх гусак трэба не шкадуючы скубці. Вядомая рэч! Дай бабе волю—завядзе ў няволю! Ня супыніш спачатку—прапала. Го-о!

Пасьля адварочваўся ў бок, дзе стаялі прыхільнікі Зосі, і лаяў Сёмку:

— Яшчэ гэтая заноза патрабуе добрых абцугоў... Баламуціць моладзь...

— На добры лад, трэба было, як падбег ён бараніць, кінуць Зосяю ды запліскаю па ім...

— А я-б гэта зрабіў, каб к часу падбег,—хваліўся Хлёр.—Што-што, а гэтага нельга цярпець. Якое ім дзела, сукіны дзеці?..

Абгавор гэтага здарэння заняў каля гадзіны часу. Пасьля па адным жанцы разышліся, і йзноў пачалося жніво, як і першыя дні, з песьнямі ды выгукамі жанцоў. Толькі больш цікавыя азіраліся ў бок Берагавае палоскі, сочачы, ці не вярнулася Зося ад бацькоў. Але мінаў час, а Зося не вярталася; і гэта абяцала далейшае разьвіцьцё здарэння, ужо ў саміх Сілцох. Дагадваліся і судзілі, каму была ахвота, як і што гэта здарэнне разьвернецца, хто возьме верх, чым яно кончыцца. Рыгор уплятаўся ў яго з усіх бакоў, мэрам-бы ён прысутнічаў дзесь недалёка—мо' ў Сілцох, а мо' і ў жытнім палетку. Сёмка асабліва думаў пра таварыша, прагнучы хутчэй паведаміць Рыгору ў пісьме аб Зосіным жыцьці. Ён на гэты раз сам пачаў спагадаць, чаму, сапраўды, Рыгор ня змог вывесці Зосяю з гэткае напасьці. „Можа й вінаваты“, судзіў ён. І дапускаў мажлівасьць напаміць Рыгору аб гэтых сваіх вывадах...

Наогул, для ўсіх гэты дзень канчаўся пад уражаньнем адыграннага Васілём Берагам спэтаклю. Аб ім дапаміналі і ўзгоркі на пожні, і кусьцікі зьдзічэлых ігрушак на Берагавай палосцы, і шэры конь, што таптаўся недалёчка. Многія праняслі-б яго ў Сілцы, дзе, магло стацца, дзеі ў тым ці іншым выглядзе паўторацца.

Але новы выпадак адцягнуў увагу сілкаўцаў ад Берагоў, ад Зосі, ад таго здарэння, у якім яны мелі галоўныя ролі.

Ужо выходзілі жанцы вузкімі межкамі на дарогу, вяртаючыся да хаты; ужо песьні працы паднімаліся з белым лунам над паплавамі, як з-пад Сілцоў паказалася трое коньнікаў. Шнурком, адзін за другім, яны гацалі насустрач жанцом. Падсохшая зямля курэла ззаду коняй, затуляючы пылам чырвоны промень на захадзе.

Сьпярша мала хто з жанцоў зацікавіўся коньнікамі— мала хто едзе! А калі яны сталі падбліжацца, многім стала рупець: стражнікі, пэўна.

Волька йшла пярэдняю і праказала, адварнуўшыся да ўсіх:

— Стражнікі!.. Няўжо-то Мікола Прыдатны пасьпеў данясьці наконт Зосі?

Жанцы кінулі пяць. Раз-по-разу пачалі азірацца вакола, стараючыся выгледзець, дзе і што ў гэтую хвіліну Васіль Бераг. Зацішылі хаду, каб быць сьведкаю, што з гэтага выйдзе. То йшлі гуськом, а то сталі зьбівацца ў кучу.

Праз некалькі хвілін тыя пад'ехалі.

— Сёмка Хведараў Загон, хто тут?—супыніўшы коні, запыталі двое з іх у Вольчынага бацькі, які абмінуў жанцоў, каб ісьці дамоў.

— Сёмка Хведараў? Ня ведаю!—адказаў той і зрабіў шаг наперад; пасья схапіўся й запытаў:—А ля чаго ён вам?

— Патрэбен,—адказалі стражнікі і праехалі далей.

У чым справа—ніхто пэўна ня ведаў. Але кожны з жанцоў дагадваўся, што тут няма нічога супольнага ні з Васілём, ні з Зосяю. Ва ўсіх напрашвалася думка, што Сёмка зьвязаны з поліцыяй зусім інакшымі справамі, якія мала каму ў Сілцох невядомы. Гэта інтрыгавала сілкаўцаў, якія забыліся аб тым, што можа быць у Берагоў, што наогул трэба йсьці дамоў, каб павячэраць ды лажыцца супачыць, а стаялі ў грамадзе, судзячы і пільнуючы, чым усё кончыцца.

І вось на працягу поўгадзіны часу яны былі сьведкамі, як стражнікі адшукалі Сёмку, пасобілі яму запрагчы каня і пад конвоем паехалі з ім другою сьценкаю да Сілцоў.

— Няўжо арыштавалі?—праводзілі іх трывожныя запытаньні жанцоў.

Многія застаўляліся на гэтай думцы, дадаючы:

— А-яй-яй! У самы прыпар забяруць ад бацькоў гэткага працаўніка!

Берагі, Псюкі, Крумкі і некаторыя іншыя іх пакрою паціралі рукі, забыўшы пра Зосю.

А Волька, напалоханая дашчэнтэ, прасьлязілася...

Жанцы сьпяшылі ў Сілцы, нясучы трывогу.

VIII

Назаўтра выясьнілася, у чым справа.

Сёмку забралі так экстрэнна на допыты згодна сьпешнага „прадпісанья“ Ліцкага спраўніка прыставу „дапрасіць Сямёна Хведаравага Загона, які мае сувязь з Рыгорам Міхасёвым Нязвычайным і іншымі асобамі, заарыштаванымі ў гор. Рызе, па справе іх належнасьці да патайнага таварыства, якое становіць сваёю мэтай, і г. д.“ Улікаю быў ліст да яго, адрасаваны Наталю па просьбе Рыгора. Гэта выясьнілася на допытах, якія, аднак, ня кончыліся зусім дрэнным для Сёмкі. Сёмка спрытна адказаў на ўсе пытаньні прыстава, дарэчы, ня вельмі сур’ёзныя, і быў адпушчаны пад расьпіску нікуды не выяжджаць з Сілцоў. Справа выходзіла ня гэткаю страшнаю, як аб тым можна было думаць і чакаць перад гэтым. Шуканьне Сёмкі ў полі, незадоўга да таго, як вось-вось ён мог быць дома, далей—справоджаньне яго трыма ўзброенымі стражнікамі сапраўды наводзіла на ўсялякія гутаркі. Тым болей, што дэмакратыя яго было не таямніцай для большасьці сілкаўцаў Магло быць, станы атрымаў загад з павету, а можа і па свайму пачыну рашыў злавіць Сёмку ў полі, каб менш бачыла людзей, і адправіць туды, куды ўжо быў адпраўлены Віктар Стаўбун, Хаім Крупнік і іншыя. Ня дзіва, што многія, бачачы гэта, выказваліся так: „Нарэшце не ўцалеў і Сёмка. Цярпелі, цярпелі і пасья заарыштавалі“. Або: „Ізноў пачынаецца—многім хлопцам не здабраваць будзе“.

Ну, а бацькі Сёмкі, дык тыя дашчэнтэ перапалохаліся, толькі ўгледзелі ў дварэ стражнікаў. У іх ня было іншай думкі, апроч тае, што іх Сёмка папаў у добрую пастку. І бацька і маці бегалі па некалькі разоў з дому на рынак, абураныя распаччу, радзіліся з людзьмі, як і што ім рабіць цяпер. Ніводнае не спадзявалася, што

справа кончыцца зваротам Сёмкі гэтым-жа вечарам, хоць і позна, дадому. Бацькі пасья ня верылі вачом сваім, настолькі былі запэўнены ў нядобрым skutку... Вось чаму назаўтра з ранку, толькі Сёмка вышаў на вуліцу, каб звычайным чынам ісьці ў поле, да яго падыходзілі сілкаўцы, мужчыны й кабеты, цікавячыся і пытаючы, чаму і навошта яго з гэткім шоламам вадзілі да станавога. Сёмка выдумаў адзін адказ, якім і збываўся. Ён казаў, што яго выклікалі з-за справы Віктара, над якім паведзена новае сьледзтва наконт аслабаненьня. Гэта было сказана й бацьком. Сутнасьці справы ён не хацеў адкрываць, папершае, каб не даведалася Стэпа Нязвычайна, падругое, каб ня ўзрадаваць непрыяцеляў Рыгора. Толькі таварышам—Янку, спаткаўшы на дарозе ў полі, Сролю ды яшчэ аднаму з ім, што прышлі да Сёмкі на поле, ён перадаў сапраўдны сэнс яго позвы да станавога. З гэтымі таварышамі Сёмка падрабязна абгаварыў гэты выпадак. Усіх іх, асабліва самога Сёмку, вельмі дзівіла тое, як і што здарылася ў Рызе, што да поліцыі папала пісьмо, ды пісьмо Наталі. Ён дагадваўся і выказваў свае дагадкі таварышам, што, напэўна, пісьмо было перахоплена, і ні ў якім разе не дапускаў, каб яно было гэтак, як яно, сапраўды, было. У кожным разе паведамленьне Сёмкі таварышам надаўміла ім многае. Асабліва паказным было адабраньне ад Сёмкі падпіскі не адлучацца з Сілцоў. Гэта сьведчыла, што справа ня скончана, што ў любы момант поліцыя можа паклікаць да сябе не аднаго Сёмку, а многіх з іх... Усе згадзіліся на тое, каб быць гатовымі на ўсякі выпадак, а Янку парадзілі адлажыць свой ад'езд на некі час—ня так кінецца ў вочы, ня дасьць выгляду, нібы йдуць уцёкі... Нарэшце, усё-ж, калі Сроль вярочаўся ў Сілцы, Сёмка пастараўся падгладзіць першае ўражаньне, якое атрымалі таварышы: ён паказаў сябе перад імі пераконаным у нясур'ёзнасьць справы. „Мала што: мне здаецца, што ўсё скончыцца добра“. Самому, вядома, рупела, і ён, цэлы дзень працуючы, быў заняты гэтым. Займала Сёмку болей усяго адно: чаму вышла ў Рыгора гэтка неасьцярога, што ён даручыў дзяўчыне пісаць яму, Сёмку, пісьмо. У гэтым Сёмка падглядаў залішняю давернасьць з боку Рыгора. Разам з гэтым у Сёмкавым разуменьні не магло змясьціцца, каб то Рыгор сам мог дазволіць, пэўна, бязгрунтоўнай асобе вясці ад яго імя перапіску. Але магло здарыцца зусім

іншае, чаго нельга адгадаць, ня быўшы на месцы. У кожным разе атрымалася штосьці няпрыемнае, над чым ня шкодзіла падумаць.

Бацькі Сёмкі падмячалі сынаву маўклівасьць і канчаткова не маглі супакоіцца. Бацька два разы правяраў Сёмку, але кожны раз Сёмка трымаўся адных слоў, разважаючы бацькоў:

— Ня думайце больш, чым было. Нічога страшнага. Мала каго аб чым пытаюць...

— Ты ня тойся ад мяне,—настойваў бацька:—калі туды датыркае Рыгора, то я Стэпе не скажу...

Западозрываў гэта Сёмкаў бацька, Хведар, па адной прычыне: па адсутнасьці лісту ад Рыгора к мацеры. Ведаючы яго добра за хлопца харошага, руплівага, Хведар яшчэ раней меў гэта на думцы, але Стэпе ня выказваў яе, а Сёмку ня было выпадку яе выказаць. Пасьля-ж таго, што адбылося, непатрэбна было хаваць, і Хведар абыходзіўся з ёю вальней.

Адчуваючы гэта, Сёмка пераймаў бацьку:

— З якой рацыі гэта будзе звязана з Рыгорам? Дзе ён, а дзе я! Тым болей газеты даводзяць, што забастоўка ў Рызе меншае, ападае. Гэта Стэпе думаецца розна...

— Хто-б мог не падумаць, калі ад Рыгора колькі часу, як жаднае весткі.

— Колькі там часу! Бывае, год цэлы чалавек ня піша пісьма...

— То не бяз прычыны.

— Гледзячы як...

Хведар маўчаў, ня тое, каб ня верачы сыну, а ня маючы сілы перамагчы рупнасьць, якую выклікаў дапрос Сёмкі.

І вечарам, калі яны, вярнуўшыся з поля, вячэралі, а прышлі Стэпа і Волька, каб ад сябе выпытаць у Сёмкі пра ўчарашняе, Хведар некалькі разоў паўтараў:

— Вы думаеце, што нойдзеш у ім лад: кажа, нібы тут зусім пусьцяковая справа, ды справа, ня звязаная з Рыгорам.

— А мне ўсё думаецца, мае даражэнькія, што тутакж прыплецены Рыгор. Гэта-ж падумаць, колькі часу ўжо вестак ніякіх,—сумнявалася Стэпа.

Волька суцяшала Стэпу, шчыра ўгаварваючы цётку

ня трывожыца, хоць сама яшчэ не адышла ад сполаху, які навеяў выпадак з Сёмкам.

— Нельга, здаецца, і думкі дапусьціць,—казала яна:— каб там з Рыгорам што-колечы ніякаватае здарылася. Рыгор ня гэтакі прастак,—ён многіх абыдзе з усіх бакоў.

— Усё бывае, дачушка. У сьвеце, як у катле, варыцца ўсё, кіпіць. На чужыне—ня дома.

— Ды цяпер ручыць нельга,—казаў Хведар, пазіраючы ў міску.

А Сёмка сачыў за бацькам, каб той не пераказаў пры Стэпе тых думак, якія надоечы выказваў яму.

— Бачыце—факт. Ажно траіх стражнікаў выправадзілі за адным Сёмкам. Увесь час ціха, нідзе нічога, а тут цэлы крымінал.

Аднак, праз усю гутарку, якая працягнулася каля гадзіны, Сёмкаў бацька ня вышаў за рамкі і нічога падазронага наконт Рыгора ня выказаў. Стэпа асталася з папярэднім настроем, суцяшаючы сябе самую. „Няўжо такі адно з другім зьвязана? Наадварот, можа і добра, што Рыгорка ня дома. Вунь чаго пасьпела начаўпіся тут за час яго адсутнасьці“, разважала яна, вярнуўшыся да хаты.

Такім чынам Сёмку ўдалося правясці свой плян, якім ён яго сабе паставіў. Апроч таварышаў, ніхто ня ведаў сапраўднае прычыны яго візыту ў стан. У далейшым, ён ведаў, што гострасьць ападзе, цікавасьць мінецца і можна будзе бацьку паведаць таямніцу. А пакуль—няхай астаецца і ры тым, што і ўсе іншыя.

Так яно й было. Праз тыдзень, а мо' дзён праз дзесяць калі жніво пераняслося з жытніх палеткаў на яравыя, многія з тых, хто бачыў справоды Сёмкі пад конвоем трох стражнікаў, цяпер былі сьведкамі позвы яго да прыстава праз сотніка Бульбушку Адама. Гэты няскрытна ад Сёмкі і яго бацькоў паведаміў, што станы завя Сёмку да сябе расьпісацца. Самая цырымонія позвы праз сотніка мела куды меншы ўплыў, хоць факт таксама даў прызадумацца Загонам. Сёмка сам не дагадаўся, у чым рэч, але йшоў у стан многа сьмялей і спакайней папярэдняга разу. І калі ўся справа кончылася тым, што станы зьняў яго падпіску аб неадлу-

чэньні з Сілцоў, то Сёмка палічыў мажлівым расказаць бацьку ўсё ад пачатку да канца, аднак з умоваю, усё-ж, не пасьвячаць у гэта Стэпы.

IX

Падыходзіў Багатнік. Вакола нясло восеньню. У полі аставалася пакуль адна бульба. І тую пачалі капаць. Засеяная чуць ня цалкам азіміна прарастала чырвоненькімі храсьцікамі, гатуючы зялёную рунь. Там, дзе нядаўна жаўцела ярына ды жыта, слалася гала пожны, утаптанай гавядаю. Многія палоскі былі пазяблены, каб зямля пасьпела лепей перапрэць. З лясоў, пахмурнеўшых, а дзе пераадзетых у жоўта-чырвонаватую вопратку, прыляталі кучы шпакоў, апускаліся на сьвежую ралью і клапатліва бегалі па разорках. Неба ўжо засаб колькі дзён было ўслана гнедымі кіселястымі хмарамі, з якіх няўсьціханна сачыўся драбнюткі дожджык.

Міналася палявая работа. У сілкаўцаў паварочвалі думкі і клопаты да зімы. Дровы, кастрыка, яшчэ сёе-тое для хатняга агляду—і там малацьба. Пакуль не раскісьне зямля—кончыць работу з фурманкамі, а тады хай сабе гразь, сьнег—ня страшна.

Стэпе было крыху іначай ад другіх: восень спыняла яе заробкі. Гатаваньне к зіме—ёй шмат цяжэйшае, ніж другім. Дровы прыдзецца на плячох насіць з лесу: куды-ж аддасі на іх сабраны рубель-другі. Прыгодзяцца на зіму, бо нямнога высучаш кудзеляю. Ды к гэтаму—усё роўна няма чаго рабіць. Кончыцца капаньне бульбы, мо' хто на дзень другі пазаве лён паслаць ці патрапаць—і таквеля. Не сядзець-жа ў хаце—хопіць зімы. Пакуль ногі цягаюць, трэба рухацца хоць за чым. Тым болей, што працы яна з маленства не баялася ніякай. Не палохала яе і наступная восень, досі вядомая ёй па мінулых гадох, у многім падобных на яе...

Але адно карцела Нязвычайна—гэта Рыгор. Ад яго ўсё яшчэ ня было ніякіх вестак. Колькі ні чакала Стэпа пісьма—не магла дачакацца. Думала да ўтому, гадала, бегала пытаць рады ў Сёмкі, што ёй рабіць, як быць. Дапускала нязбыўную думку, каб паехаць самой у Рыгу і адшукаць яго, мерылася падаваць запросіны праз поліцыю. Аба ўсім па-

ведамляла Загонаў, сына і бацьку, як-бы просячы іх згоды. Сёмка здаволен быў гэтаму, сущаючы Стэпу ды абнадзейваючы яе пачакаць яшчэ дзянёк-другі. Але скоро Сёмкавы ўгаворы сталі надакучаць ёй: яна пакідала верыць яму, злавалася, а пасья стала западозрываць. „Тут нешта некае ёсьць, але Сёмка хітруе і стараецца абайці мяне“, думала Стэпа і радзей хадзіла да Загонаў. Затое стала наведваць Крупнікаў і ў іх распытваць. Крупнікі, занятыя сваім сынам, Хаімам, мала цікавіліся яе скаргамі, клопатам ды трывогаю. Да гэтага яны самі доўгі час не дазнаваліся прычын Сёмкавага дапросу.

Але нічога няма тайнага, каб ня было яўным. Патрошку-патрошку папаўзьлі Сілцамі, перш нявыразныя, а далей усё паўнейшыя ды паўнейшыя чуткі, што Сёмка выклікаўся да станавога па справе, якая шчыльна датыркала Рыгора Нязвычайнага. Перадавалі, няведама ад каго ды што, аб арышце Рыгора ў Рызе, аб судзе, да якога быццам-бы яго пацягнулі. Чуткі—рэч каразьлівая: вакол іх вырастала шмат легэнд, дадавалася процьма казачнасьці і, урэшце, калі дашлі яны некім чынам да Стэпы, вырасьлі ў цэлую агромністую гісторыю, страшную ды нячуваную. Нязвычайна была ашаломлена ёю, запалохана і першыя дні ня ведала, дзе яна—на гэтым сьвеце, а мо' пад зямлёю. Перш няпрытомнаю наведала Загонаў. Плакала цэлы вечар у іх хаце, дапытвала Сёмкі, не здаволілася тым, што ён дагэтуль нічога не казаў, прасіла хоць чым-колечы пасобіць.

— Можа парадзіш, сыноч, мне паехаць у Рыгу?—ува-скросла з новаю сілаю незабытая думка.

— Як-жа ж вы паедзеце? Што вы там праведаеце... Ды, апроч таго, вам няма ніякае патрэбы ехаць... Мала што людзі гавораць... Так вы думаеце, што і сапраўды гэтакія страхі.

А Хведар Загон ад сябе разважаў Стэпу.

— Сапраўды, куды ты паедзеш? Ты-ж ніякага толку ня знойдзеш. Гэта табе ня Сілцы, што кожны чалавек знаёмы, можа парадзіць, а то і пасобіць... Дый то, патлядзі сама, якая-б магла быць мне дапамога, каб гэта майго Сёмку забралі! Адно на допыты завялі, і то я ня ведаю, як і што зрабіць, а мужчына, ды дома... А ты... Не кажы, Стэпа! Што-ж зробіш, сьвет гэтакі! Пашоў па такім шляху—не пя-

роймеш, не малы хлапчук, мужчына, бачыш... Вось колькі я свайму Сёмку кажу: няхай-бы ты, сыноч, пасьцярогся, няхай-бы памаўчаў; бацькі старыя, возьмуць, чаго добрага—што мы зробім. А ён—ні лыс... Перакананьні... Хто за гэта не цярпеў. Праўда, табе цяжка гадзіцца з гэтым, але нічога ня зробіш, приходзіцца... Ты думаеш, крый чаго, вельмі страшна? Паглядзі—Стаўбуноў Віктар напісаў, што к дзядом прыедзе дадому. Яно пэўна...

Стэпа заспакойвалася, мэрам-бы ўкалыхвалася Хведаравымі словамі, але залячыць імі вышаўшай наповерх раны не магла. Можа і праўду гавора, усё-ж самая праўда не праўляе справы.

Ня ўнімалася:

— Усё яно гэтак, Хведарка, усё яно гэтак, але Рыгорка мой прапаў. Мала што могуць зрабіць з ім? Ці-ж навіна, калі зводзяць са сьвету, у каменных мяшкох гнояць, а то і губяць жывасілам... Што мне рабіць? Я ня вытрываю, не перажыву! Парадзьце...

— Якая-ж тут рада...

— Такі-та вы мае лепшыя прыяцелі: добра—бягу да вас, дрэнна—таксама. Хто-ж мне пасобіць, калі я адна-адню тут... Была надзея на Рыгорку, а цяпер і тая разляцелася дымам. Не на кім думцы спыніцца...

— Цяжка, няма чаго казаць... Але-ж, не зьвярайся...

Стэпы ня ўцешылі на гэты раз, не маглі ніяк угаварыць і пасьля; яна бегала па мястэчку, дамагалася папасьці к аптэкару і таго папрасіць, каб пасобіў ёй, абхадзіла адвакатаў, што жылі ў Сілдох і часта бралі на сябе падобныя справы. Але тое, што Рыгор у Рызе, што падрабязна яго справа невядома нікому, нават станавому, у якога даведваліся адвакаты, перашкодзіла ўсяму. Стэпе ніхто ня мог сказаць пэўнага слова. Прыяцелі Рыгора яе судышалі гэтак, як Загоны, а ліхамысьнікі сьмяяліся, цешыліся, пацьвельваліся. Гэта ўзмацняла Стэпін боль і мукі. Яна чула ад людзей, а колькі разоў і непасрэдна, як пацяшаліся з яе няшчасьця Берагі, Крумкі ды іншыя. У іх рукі папаў добры козыр, і гэтым козырам хваліліся яны дзе трэба, а дзе ня трэба. У васобку, як Хлёр Бераг або Васіль,—тыя раз-по-раз дапаміналі аб гэтым Зосі, даючы ёй зразумець, што яна выратавалася праз замуж за Васіля.

Не дашоўшы ніякага skutку, хто мог-бы што зрабіць Стэпе, каб і хацеў,—яна стала адыходзіць у самую сябе Рыгора няма—на гэтым сыходзіліся Стэпіны думкі і ад гэтага пачыналася яе жыцьцё. Ён стаяў перад ёю неадступна ў розных выглядых, у ўсялякім стане, маўклівы, няжывы, недасяжны, адзелены глыбокай канаваю. Як яно гэтак здарылася, чаму яно пашло гэткаю дарогаю—ня ў моцы Стэпінай было разгадаць. Глухі куток ціснуў яе з вакола, затуляў сьветагляд і аднімаў ахвоту жыць. За кароткі час яна асунулася, памізарнела, пастарэла. Кідалася кожнаму ў вочы. І больш чулыя кабеты—Лявоніха, Хведарыха, Стаўбуніха—спагадалі ёй. Выкарыстоўвалі ўсю сваю прасталюдную мудрасьць, ужывалі рознастайныя довады вяковае лёгікі, суцяшалі.

Казалі Стэпе:

— Ну, а згадзіся, сястрыца: бывае, што памрэ чалавек. Такі ўжо лёс... Ласьне другому, будзь то маці сабе, ня трэба жыць? Жывым-жа ў зямлю не палезеш... Людзкае жыцьцё ўжо пастроена гэтак. Аднаму суджана да старасьці пажыць, іншаму—сыці з зямлі ў самым росквіце... Нямерны жаль, распач нялюдзкая, а пасьяля прывыкае чалавек, абжываецца, занывае...

— Альбо можна раўняць з гэтакім станам цяперашні выпадак у тваім жыцьці? Паглядзі, іншыя людзі па дзесяць год адбывалі пасяленьне альбо вастрог, варочаліся назад і жылі-жылі, забыўшы ўсё ўсялякае.

Памятаеш, паўстанцы польскія: колькі іх на пасяленьне выгналі! А пасьяля ў некалькі гадоў паварочаліся назад і нібыта тое. Альбо Кульдабіцкі Сымон: дзесяць год за політыку праседзеў у Ліцкім астросе...

— І ня гэтае тутак: мо' нічога зусім, а мо' арышт. Вядома, у горадзе—усюды ўмяшаецца чалавек. Мо'-б і не хацеў, а мусіш. Бо, калі не ўмяшаешся, бывае, горш выдзе... Ці мала людзей арыштоўваюць?! А ласьне яны гінуць праз гэта? Тое й з Рыгорам будзе. Ну, патрымаюць некалькі часу, калі арыштавалі, а пасьяля і выпусьцяць... Нечакана атрымаеш ліст...

— Ды то, калі і што яно было! Можа ўжо зараз Рыгор на волі. Ласьне ведама каму, як і што там робіцца? Людзям балхвіць—языкі не баляць, можна колькі хоч. Сядзяць тут, як у загарадзе, і толькі падай тую ці іншую чутку—раза-

дзьмуць у сланя. Напэўна, і з гэтым тая-ж справа. Ты тут тужыш, бядуеш, а ён там—нібыта той...

Але для Стэпы аставаўся адзін факт: гэта адсутнасць пісьма. Можа-б яна ніяк не спалохалася-б і таго, што Сёмку выклікалі ў поліцыю з-за Рыгора, каб ён, Рыгор, паведаміў ёй аб сабе. А то—воля-няволяю будзеш думаць усялякую ўсялячыну, калі ад чалавека ні чуткі, ні пагудкі. І Стэпа заставалася з адным балючым рашэньнем:

— Ня ўбачыцца мне з Рыгоркам!

Х

У тыдзень пасья Багатніка таварышы і знаёмыя ды суседзі праводзілі Янку Прахоравага Кліна. У суботу вечарам, 15 верасня, ён выяжджаў з Сілцоў у Пецярбург. Кампанія з дзесяці чалавек, у тым ліку і Стэпа Нязвычніха, сышліся ў Прахора хаце, і пачалі выказваць Янку пажаданьні. Сёмка прасіў таварыша не забываць аб Сілцох і аб ім у васобку, а пісаць пісьмы, даваць весткі. Сроль хваліў Янку за яго рашэньне ня йначай пабываць у горадзе, выпрабаваць яго жыцьцё і сяму-таму падвучыцца. Хведар Загон ад сябе жадаў найлепшага жыцьця на новым месцы, дапамінаючы, аднак, што нідзе ня лепш, як у бацькоў. Стэпа прасіла праведаць што-колечы аб Рыгору. „Можа адтуль ляпей дазнацца“. Бацькі хадзілі нахмурана. Прахор не здаволіўся на сына і коса паглядаў на яго таварышаў; маці тапіла злосьць у жаласьці, тупаючы каля сына з заплаканымі вачмі. Брат і сястра Янкі глядзелі на ўсё проста: сястрыца прасіла брата прыслаць ёй гасьцінца—ляльку і цукерак. Янка весела адказваў:

— Праз тыдзень атрымаеш.

Ён, наогул, быў задаволен ад'ездам, хоць далёкая сталіца прадстаўлялася яму страшнаватай і няпэўнай. Гутарыў з таварышамі і разважаў бацькоў. У гутарках успамінаў праводзіны Рыгора і казаў:

— Убачыце, выяжджаем паасобку, а прыедзем разам.

— Каб то ды было так!—спачувалі жанкі.

— Якраз будзе...

— Якім чынам?—пацікавілася Гэля.

— А такім: не знайду работы ў Пецярбурзе—паеду ў Рыгу...

Сказ Янкі ні то ажывіў Стэпу, ні то затрывожыў яе.

— Няўжо праўду кажаш, Яначка?

— Ня хлушу.

— Насіцьме яго паветрае,—умяшаўся Прахор.

— Не клянi на дарогу,—заступілася маці.

— Мой дарагі сыноч,—перабівала Стэпа:—не забудзь-жа мае просьбы—даведайся аб Рыгору. Ты-ж яго лепшы таварыш. Што табе каштуе гэта?..

— Пэўна не забудзе,—даводзілі за Янку Сроль ды Сёмка.

— Хаця-б сам даехаў здароў!—казала Янкава маці, пазіраючы ў акно.—Якая пагода няцікавая і цямнота, сырасьць...

І праўда, цёмная ноч ня вабіла з хаты, тым болей, што хатняе цяпло было крэпка нагрэта пачуцьцём расстаньня. У гэткія моманты выразней, як калі, паўстае вялікая любовасьць да ўсяго таго, што перад гэтым за якую хвіліну не прыкмячаецца нават; ды разам з гэтым вынікае несьвядомая трывога—ці ўдасца яшчэ калі бачыць тое, што пакідаеш. Янка прыпамінаў разьвітаньне з Рыгорам, калі сам быў захоплен парывам—ехаць. Чаму яно так? Можна таму, што гэты парыў перабіваўся адзнаньнем таго, што ўсё-ткі ён астанецца дома, хоць і меў ахвоту падзяліць кампанію з Рыгорам. Цяпер-жа, калі сам спаткаўся з фактам свайго ад'езду—было іншае адчуваньне. Але ня быў-бы ён самастойным чалавекам, каб паддаўся хвілёваму пачуцьцю.

А дзевятай гадзіне, толькі вывеў брацішак на двор за-прэжанага каня, як Янка з усімі, хто прышоў праводзіць, пакінуў хату. На вуліцы разьвітаўся з Хведарам Загонам, Палікарам Ганкам, яшчэ з двома-трыма чалавекамі, а з іншымі пашоў за падводаю.

Сярод гэтых іншых была й Стэпа. Яе захапіла некая незьясьнёная надзея, зырка, як усходні промень, і цёплая, як сонца ў ліпнёвы поўдзень,—надзея ў тое, што Рыгор стрэнецца з ёю. Ёй хацелася верыць, пасьля таго, калі Янка дапомніў пра Рыгу, што ён напэўна васьм зараз і накіроўваецца туды. Прыпомніла, як пры спатканьні з Рыгорам у яе хаце Янка пільна распытваў пра Рыгу, пра жыцьцё ў ёй. А мо' яшчэ тады згаварыўся з Рыгорам над'ехаць да яго. Пецярбург—просты адвод вачэй. Зрабілася суматоха, ці-ж паказаць начальству ўсе свае задумы? Гэта западозранасьць Стэпы вырастала на кожным кроку ўсё болей ды болей, падбівала

яе пад сакрэтам запытаць Янку. Хлопцы ды дзяўчаты перашкаджалі гэтаму. Тады Стэпа, ідучы з Янкавай мацерай, рашыла ёй адкрыць свае думкі,—добра, што адчувала да яе раптам паўстаўшую прыязнь. Шэптам, нахіліўшыся да вуха, праказала:

— Прузынка, а ці ня думаеш, што сын едзе не ў Пецярбург, а куды інш? Не выгаварвайся ён часамі? Мне ўсё здаецца, што Янка абраў сабе іншую дарогу...

Прузына здзівілася.

— А чаму ты думаеш, Стэпа? Ні словам не абмовіўся... Ці не казаў каму?

Затневалася на сына.

— Ох, які хлопец, які хлопец! Усё робіць так, каб ніхто з хатніх ня ведаў. Гэта-ж падумаць, людзям вядома, а бацьком—нічога.

Стэпа пераняла Прузыну:

— Не, ша, Прузынка. Я ня чула ні ад кога і ні ад Янкі. Чамусьці мне самой надышло ў голаў.

— Можа стацца! Ласьне разьбярэш іх?

А сама прыняла Стэпіну думку за сур'ёзнае і пазвала Янку:

— Яначка, пачакай адно, я хачу ў цябе запытаць...

Янка спыніўся і пачакаў мацеры з Стэпаю.

— Скажы, сыноч, ці ты сапраўды ў Пецярбург едзеш?

— А то куды?—здзівіўся Янка.

— Мне казалі, нібы ты да Рыгора сабраўся.

— Вам?! Хто казаў?

— Гавораць людзі.

— Кіньце, мама. Ласьне я вам маніў-бы? Ліха ведае што плятуць...

Янка сплюнуў, матнуў рукою і пакінуў жанок.

— Вось, глядзі, нічога падобнага!

— Але... Бач, мне здавалася толькі...

Стэпе ўсё-ж хацелася верыць, што робіцца водлуг яе думак; і таму, што яна верыла гэтаму, стала адчуваць у сабе заспакоенасьць. Цешылася, што надало ёй шчасьце прыці праводзіць Янку. Цёмная ноч, няроўная дарога, частыя спатканьні не тамілі яе. Наадварот. Стэпе хацелася йсьці далёка за мястэчка, хоць да Жмыгінскага лесу, або і далей. Аб доме ня думала. І калі Янка некалькі разоў напамніў,

Кр. К

ці не пара-б было старым вярнуцца, Стэпа слухаць не хацела:
— Не патурай, сынок. Можам прайсьці, не калі-ж
угледзім.

І правяла датуль, пакуль і хлопцы,—за апошні будынак
мястэчка. Разам з усімі разьвіталася з Янкам, некалькі ра-
зоў пераказаўшы яму:

— Не забудзь-жа мае просьбы. Адшукай там Рыгора.
Нарэшце, блаславіла некалькімі гарачымі словамі Янку
і ня сышла з месца, пакуль не заціх грукат калёс у начной
цёмні.

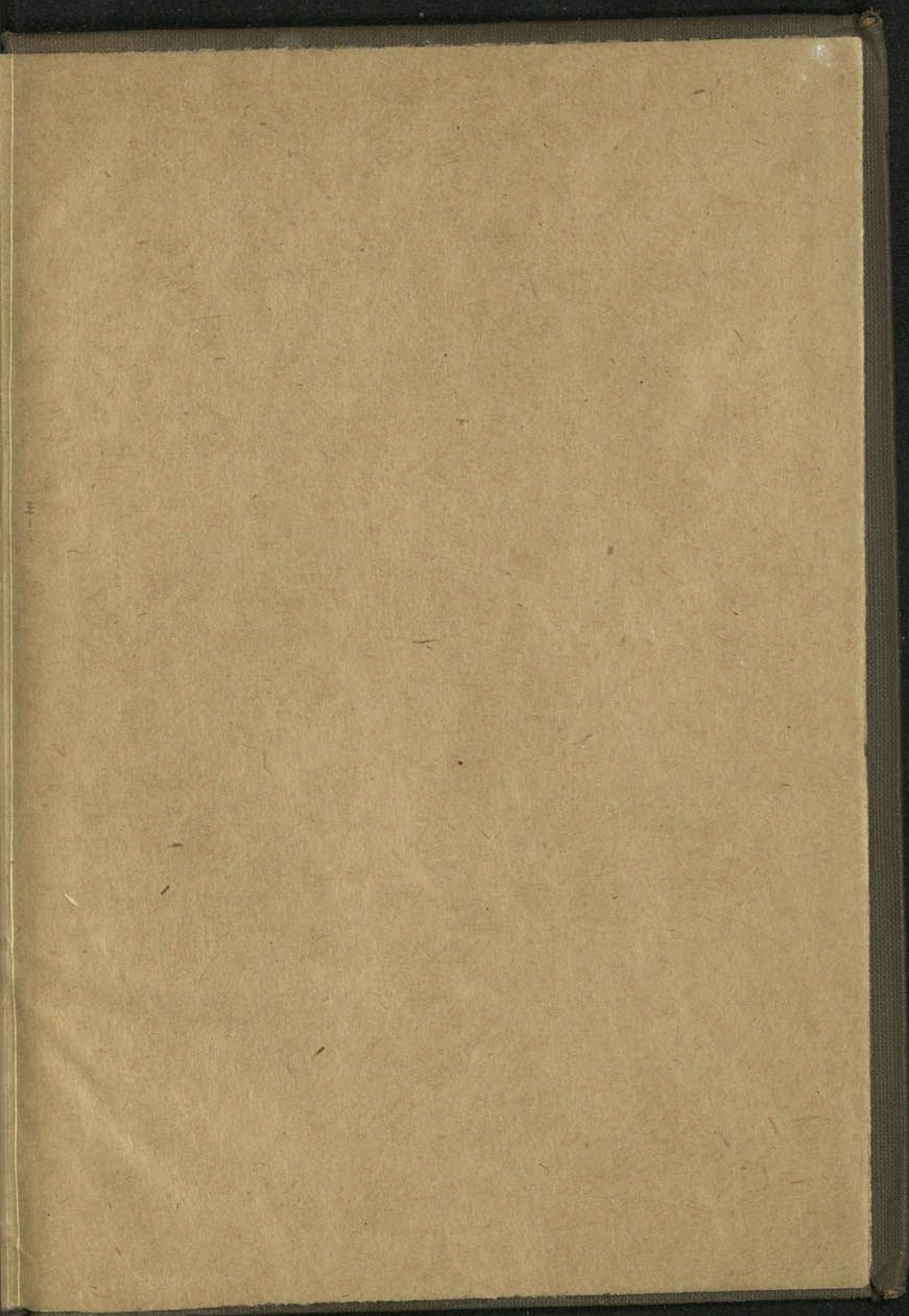
Вярнулася дамоў аднёю і запытала ў пустую хату:

— Рыгор, Рыгор, дзе ты, што з табою? Калі мы стрэ-
немся, сынок?

Мястэчка Сілцы і горад Рыга. Пецярбург. Некая сіла
лучыла іх між сабою. Пералівы людскога жыцця хвалююцца
ў адным пункце, адбіваюцца рэхам у другім. Змываюць
упарта каменьчык за каменьчыкам, нясучы яго туды, дзе
ёсьць перавага кіпучай сілы завірухі. Дзе пачатак, дзе
канец? Не знайсьці. Калыханьне хваль жыцьцёвага мора
роўнаважна ахапляе зямную кулю. Адлівы—прылівы. Аднакі
ўзровень.

Рыгор, Янка—тое, чаго ня старчыла ў горадзе. Ён нясла
хваля туды, каб пасья аднясьці назад. Пераплётам заблы-
таных зьяў ужо выказваўся закон тае сілы, якая пасья
прыдалася для вялікага акту—перш разбурэньня старых
асноў, а сьледам—будаваньня новае формы людскога дабра-
быту. Жыцьцё шліфуе людзей—людзі шліфуюць жыцьцё.
Чалавек народжаны змагацца. Яго лёс—перамагчы на сваім
шляху ўсё, што перашкодзіць яму стаць панам жыцьцёвага
стану. Жыцьцё няхай будзе падуладным яму... Гэта закон,
гэта правілы, гэта лезунг! Дык няхай жыве нясупыннае зма-
ганьне!

8000000307746 1